REFLEKTOR

VÁLOGATÁS
A POLITIKAI SAJTÓ
CIKKEIBŐL

A tartalomból

Edward Molendowski: **Lengyelország gazdaságpolitikája és külkereskedelme a hetvenes években: okok és következmények**

Schmidt Péter: **Képviseleti szervek a mai magyar társadalomban**

Péter János—Látos István: **A pártdemokrácia érvényesülése a vezető testületek munkájában**

Kardosné dr. Kaponyi Erzsébet: **A magyar állam és az egyházak viszonyának fejlődése és a jelenlegi helyzet**

Faluvégi Lajos: **A gazdasági szerkezet változásai a hatodik ötéves terv időszakában. Gazdasági szerkezet és társadalmi környezet**

H. Varró Rózsa—Bede Rita: **Gondolatok az ellenforradalom-elmélet kidolgozásához**

Tóth Dezső: **Az irodalmi közírásról**

1982|1

SZERKESZTIK

CSIBRA ISTVÁN
FENCSIK LÁSZLÓ
KARVALICS LÁSZLÓ
RÁKOSNÉ SZŐKE KATALIN
VINCE GÁBOR (felelős szerkesztő)

REFLEKTOR

ISSN 0230-2829
(11 157)

TARTALOM

Nagyvilág

Horn Gyula: A békés egymás mellett élés a nyolcvanas években 5
Edward Molendowski: Lengyelország gazdaságpolitikája és külkereskedelme a hetvenes években: okok és következmények 29
Réti Ervin: Camp David zsákutcája 57
Dr. Rostoványi Zsolt: „INFITÁH": Egy gazdaságpolitikai modell fény- és árnyoldalai 93

Társadalom

Schmidt Péter: Képviseleti szervek a mai magyar társadalomban 137
Dr. Péter János—dr. Látos István: A pártdemokrácia érvényesülése a vezető testületek munkájában 162
Nemes Péter: A KISZ X. kongresszusa után 179
Kardosné dr. Kaponyi Erzsébet: A magyar állam és az egyházak viszonyának fejlődése és jelenlegi helyzete 194
Fülöp Edit—dr. Késedi Ferenc: A fizikai dolgozók iskolázottsága és szakképzettsége 216

Gazdaság

Faluvégi Lajos: A gazdasági szerkezet változásai a hatodik ötéves terv időszakában 256
Rédei Jenő: A vezető biztonságérzete 318

Ideológia, kultúra

H. Varró Rózsa—Bede Rita: Gondolatok az ellenforradalom-elmélet kidolgozásához. Korunk ellenforradalmairól 332
Tóth Dezső: Az irodalmi közírásról 386
Az ifjúság történelmi tudatáról, ismereteiről, szemléletéről. Beszélgetés a szerkesztőségben 410
Deák Zsuzsa—Forrai R. Katalin—Kozma Tamás: Általános iskoláink a nyolcvanas években 441

Cikkbibliográfia 463

HORN GYULA *az MSZMP KB osztályvezető-helyettese*

A BÉKÉS EGYMÁS MELLETT ÉLÉS A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

A sokféle, esetenként egymásnak ellentmondó események, tényezők és törekvések arra utalnak, hogy a nemzetközi életben rendkívül bonyolult évekre számíthatunk. A nyolcvanas évek világpolitikájában több kulcsfontosságú, egymással kölcsönhatásban levő kérdés kerül előtérbe: a fegyverkezés alakulása mint katonai, politikai, gazdasági-szociális tényező; az enyhülés érvényesülése; a regionális válságok és konfliktusok kimenetele; a világgazdasági helyzet alakulása. Valamennyi fontosabb nemzetközi problémakör elválaszthatatlan a szocialista és a tőkésországok viszonyától, amelyben – mint az ismeretes – egyidejűleg vannak jelen az egymásrautaltság és a szembenállás elemei. Tudvalevő azonban, hogy a két világrendszeren kívül eső térségek változásai, a fejlődő országok politikája is növekvő mértékben befolyásolja a nemzetközi fejleményeket, s ennek következtében a különböző társadalmi formációjú országok egymáshoz való viszonyát.

A szocialista és a tőkésállamok viszonyában az egymásrautaltság objektív természetű, amelyet mindenekelőtt a stratégiai fegyverzetek szintjében elért egyensúly, a természeti környezet megőrzésének szükségessége és a nemzet-

közi gazdasági tényezők determinálnak. Az egymásrautaltság elemei a békés egymás mellett élés keretei között mozognak, amelynek hatóköre azonban szükségszerűen korlátozott. Nem szünteti meg a szocializmus és a kapitalizmus politikai szembenállását, gazdasági versenyét, a burzsoázia és a munkásosztály ellentétét, a nemzeti felszabadító mozgalom harcát.

A két világrendszer viszonyában a hetvenes évek elejétől végbement nagy horderejű események – a kapcsolatok normalizálása, a két- és többoldalú megállapodások – lényege a közvetlen konfrontáció szintjének, kereteinek korlátozásában, az egymásrautaltságból eredő politikai szükségszerűség elismerésében rejlik. Ezt fejezik ki a békés egymás mellett élés megszilárdulásának tényei. E folyamat alapja a nemzetközi erőviszonyok, döntően a két világrendszer erőviszonyainak megváltozása. A hatvanas években létrejött a termonukleáris stratégiai eszközök napjainkban is létező egyensúlya a Szovjetunió és az Egyesült Államok, vagyis azon két ország között, amelyek a világ atomfegyverzetének meghatározó többségét birtokolják. Ennek bázisán katonai erőegyensúly áll fenn a Varsói Szerződés és a NATO között. A hadászati paritás következtében azonos a szembenálló tömbök veszélyeztetettségi szintje, mindkét fél rendelkezik a megsemmisítő stratégiai csapás és ellencsapás képességével, s erre épül fel a hadászati fegyverzetek korlátozásáról szóló szovjet–amerikai megállapodás.

Következésképpen a két szembenálló katonai-politikai csoportosulás kölcsönös elpusztítási képessége, illetve veszélyeztetettsége megszabja a közöttük levő konfrontáció határait, objektíve igényli a világméretű összeütközés elkerüléséhez nélkülözhetetlen politikai akaratot és cselekvőképességet. A reálpolitikai tényezők – a

kialakult helyzetből fakadó szükségszerűségre építve – a konfrontáció mérséklését ítélték ész- és célszerűnek. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy az elért megállapodások kisebb-nagyobb mértékben csökkentették a katonai feszültséget, mindazonáltal nem eredményezték a leszerelés folyamatának elkezdését. Az enyhülés ugyanis sohasem érvényesült átfogó jelleggel, s főképpen a katonai területen volt rendkívül korlátozott. Sőt a hetvenes évek második felében elkezdődött a nemzetközi viszonyok rosszabbodásának az a folyamata, amely a nyolcvanas évek elejére igen veszélyes fejleményekhez vezetett: gyorsult a fegyverkezési verseny, megtorpant az enyhülés, elmélyültek az egyes térségek, országok válságproblémái.

A feszültebbé vált világpolitikai helyzet magyarázatát és okait elsősorban abban jelölhetjük meg, hogy a nemzetközi monopoltőke minden lehetséges eszközzel igyekszik ellensúlyozni az uralmára kedvezőtlen világgazdasági és -politikai hatásokat. Az amerikai konzervatív körök felfogása szerint az enyhülési folyamatnak a hetvenes évek első felében bekövetkezett gyors ütemű előrehaladása több kulcsfontosságú területen hátrányosan érintette az Egyesült Államok pozícióit, megnehezítette világhatalmi érdekeinek érvényesítését. Megítélésük szerint az enyhülés további kibontakozása, főképpen a katonai területre történő kiterjesztése hátrányosan érintheti a fegyverkezési szférát, politikai zavarokat okozhat a NATO szövetségi fegyelmének érvényesítésében.

Az enyhülés körülményei között az egyes tőkésországokban megerősödtek a szociáldemokrata, valamint a polgári liberális irányzatok, nőtt a haladó mozgalmak befolyása, s fokozódtak a szövetségesek törekvései a nagyobb önállóságra. Az enyhüléssel hozzák kapcsolatba a

nemzetközi függetlenségi mozgalmak újabb térnyeréseit, s úgy vélik, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok számára az enyhülés nagyobb lehetőséget biztosít az antiimperialista küzdelem sokirányú támogatásához. Károsnak tekintik a bővülő kelet–nyugati kapcsolatokat abból a szempontból is, hogy ezek elősegítik a legfőbb ellenfél, a Szovjetunió technológiai fejlődésének meggyorsítását. Hozzátehetjük: az Egyesült Államoknak, helyzetéből adódóan, nem fűződik különösebb érdeke a gazdasági együttműködés fejlesztéséhez a szocialista országokkal. Mindebből következően az amerikai külpolitikában fokozatosan teret nyert a korlátozott enyhülés koncepciója és gyakorlata.

Az imperializmus egyik sajátossága, hogy az erőt, mindenekelőtt a katonai erőt tekinti legfőbb eszközének a politika alakításában. Éppen ezért a katonai fölény megszűnésével próbálja indokolni a sorozatosan elszenvedett politikai kudarcokat. Ebből a felfogásból logikusan adódik, hogy az agresszív burzsoázia a pozícióit az erő újbóli növelésével, a katonai tényezők szerepének fokozásával kívánja megszilárdítani. Ezzel függ össze, hogy az amerikai doktrína a már klasszikusnak ítélhető elrettentés elvét folyamatosan kibővíti a katonai offenzívát is magában rejtő fenyegetésekkel. Elérendő célként tűzték ki, hogy az Egyesült Államok stratégiai-technikai fölényre tegyen szert a Szovjetunióval szemben az ún. első csapás kivédhetősége terén. Nem kétséges, hogy ez a politika lényegében a kialakult erőegyensúly megváltoztatására irányul. Ezt segíti a hidegháborús időszakra emlékeztető propaganda is, amely igyekszik elhitetni a közvéleménnyel, hogy a Szovjetunió katonai támadással fenyegeti a nyugati világot, s ily módon kíván pszichológiai alapot teremteni a fegyverkezés fokozásához.

A kialakult helyzet sajátossága, hogy jelenleg nincs olyan két- vagy többoldalú egyezmény, amely hatékonyan korlátozná a nemzetközi monopoltőke fegyverkezési törekvéseit. Mi több, még a tényleges és széles körű fegyverzetellenőrzési intézkedések is hiányoznak. Annak ellenére, hogy a stratégiai csapást mérő eszközök fejlesztése az egész világ biztonságát érinti, az erre vonatkozó döntések főleg nemzeti elhatározás alapján születnek. A veszélyes tendenciák ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy az Egyesült Államok hivatalos politikájában teret nyert volna a világháború kirobbantásának irányzata. Inkább arról van szó, hogy olyan irracionális törekvések kerültek előtérbe, amelyek nem számolnak kellően a fegyverkezési dinamizmusnak a világ – benne az amerikaiak – biztonságát fenyegető veszélyekkel. Megjelent a háború megnyerhetőségének doktrínája, amely az újabb típusú fegyverzetek rendszerbe állítására, a hadászati pontosságra hivatkozik, figyelmen kívül hagyja azonban a legfontosabbat: a másik fél által elért fejlődést. Az erőfölény megteremtésére vonatkozó nézetekkel és törekvésekkel kapcsolatban néhány fontos tényező számbavétele szükséges. A jelenlegi világpolitikai erőviszonyok alapvető realitása, hogy a szembenálló felek katonai erejének növekedése között lépések és ellenlépések sorozatából álló szoros kölcsönhatás érvényesül. A hagyományos és a nukleáris fegyverzetek fejlesztésére egyaránt érvényes, hogy bármely fél előrelépését a másik fél képes ugyanazon vagy más területen igen gyorsan ellensúlyozni. Történelmi tény, hogy az Egyesült Államok lépett mindig elsőként a tömegpusztító eszközök fejlesztése terén, nem titok azonban, hogy a Szovjetunió, ha kényszerűségből is, de minden esetben behozta az időleges elmaradását. Mindezek

következtében a két világrendszer, ezen belül a Szovjetunió és az Egyesült Államok erőegyensúlya hullámzó módon, de a fegyverzetek egyre magasabb szintjén állt helyre. A fegyverkezési verseny következtében viszont növekszik a katonai szembenállás szintje, egy világméretű konfliktus anyagi-katonai bázisa.

Lényeges körülmény az is, hogy a hadászati egyensúly struktúráját alkotó elemek dinamikus fejlődése gyakorlatilag kizárja, hogy az egyes területeken minden időben azonos szinten alakuljanak az erőviszonyok. Így a szembenálló felek adottságaival és törekvéseivel összefüggő lépések, illetve ellenlépések láncolata nyomán az egyensúly csak hozzávetőleges és globális lehet.

A rendkívül szerteágazó s viharosan fejlődő fegyverkezési technológia gyakorlatilag lehetetlenné teszi a stratégiai ütőképesség pontos meghatározását, teljes ellenőrzését. A már ismert vagy tervezett fejlesztési programokból ítélve, a hadászati fegyverkezés trendje feltételezhetően a jelenlegi évtizedben is folytatódik. Ezt a következtetést látszik megerősíteni az is, hogy mind ez ideig hatástalannak bizonyultak a fegyverkezési spirál lefékezését célzó erőfeszítések. Igaz ugyan, hogy a SALT-egyezmények korlátozó jellegűek, viszont nem fogják át a stratégiai fegyverkezés egészét, s főképpen nem szabnak határt az újabb fegyverfajták fejlesztésének.

A fegyverkezés lendülete egyik fél számára sem engedi meg a fejlesztési programok késleltetését, mert az veszélyeztetettsége növekedésével járna. A helyzet megváltoztatásához a kölcsönös biztonságot alacsonyabb szinten szavatoló bizalomépítő intézkedések, a politikai akaratot kifejező lépések egész sorozatára lenne szükség. Ennek jövőbeni lehetőségét is elsősor-

ban a politikai szándékok és konkrét törekvések fogják megszabni.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a katonai erőegyensúly létezése a világháború elkerülésének objektív tényezője, úgy nyilvánvaló az is, hogy bármelyik fél erőfölénye közvetlen közelbe hozza a termonukleáris konfrontáció kirobbanásának veszélyét. Az erőegyensúly felbomlásával ugyanis megszűnik a két világrendszer egymásrutaltsága, s az ellentét válik a politikai-katonai döntések meghatározó elemévé, illetve a politikai-hatalmi rivalizálás eszközei közül a legveszélyesebb, a fegyverkezés kerül előtérbe.

Az Észak-atlanti Szövetség által a hetvenes évek második felében meghirdetett hosszú távú fegyverkezési programokhoz hasonló nagyszabású tervek a korábbi évtizedekben nem voltak. Ezek egyaránt előirányozzák az eszkalációt a mennyiség, a korszerűség s a területi elhelyezés terén. Az új programok általános feszültséget eredményeztek. Ugyanis a kölcsönös elpusztítás lehetőségének körülményei között a biztonságot még inkább, mint valaha, a katonai és a politikai pillérek csak együtt garantálhatják. A szükséges katonai erő létrehozása és fenntartása mellett, különösen a mai körülmények között, az összeütközés elkerüléséhez nem nélkülözhető a politikai megállapodások rendszere. A katonai eszközök jelentőségének fokozódó túlértékelése a politikai oldal gyengüléséhez, a politikai gondolkodás militarizálódásához vezet, s ilyképpen szükségszerűen gyengül a biztonság garantálásának lehetősége. A biztonságérzet erősítése már ezért sem nélkülözheti a katonai enyhülés előmozdítását célzó politikai lépéseket. Korunkban ezek lényegét a kölcsönös biztonság mind alacsonyabb szinten történő rögzítésének kell meghatároznia. A katonai technika szakadatlan fejlődése ugyanis együtt jár az ellenőrző rend-

szerek sebezhetőségének növekedésével is. Ez fokozatosan csökkenti az atomcsapás felismerésének s megakadályozásának esélyeit.

Az újabb keletű fegyverkezési programok világpolitikai következményeit illetően az utóbbi évtizedek legveszélyesebb nemzetközi tendenciája bontakozik ki. Az új típusú fegyverzetek megjelenésével fokozódik a kölcsönös veszélyeztetettség; az atomfegyverek telepítésének területi, mennyiségi s minőségi eszkalációja újabb országokat von be a közvetlen atomcsapás veszélyzónájába. Ez különösen érzékenyen érinti a világhelyzet stabilitása szempontjából döntő fontosságú Varsói Szerződés és a NATO tagállamainak biztonsági helyzetét; az új középhatósugarú rakéták telepítése nyomán fokozatosan gyengül Nyugat-Európa politikai manőverezési képessége, erősödik az Egyesült Államoktól való függősége.

A katonai fejlesztési programok további térnyerése erősíti a monopoltőke legszélsőségesebb köreinek politikai befolyását az Egyesült Államokban, inspirációkat adhat a konzervatív irányzatoknak Nyugat-Európában és Japánban is. A katonai tényezők előtérbe kerülése ugyanis a gazdasági, a politikai és a tömegpszichológiai szférákban egyaránt az irracionális elemeket erősíti. Háttérbe szorul a reálpolitikai gondolkodás, az erőszak, a diktátum hatja át a hatalmi struktúra cselekvését, különösen, ha a fegyverkezés nyomán kiéleződnek a társadalmi-szociális feszültségek. A gyors ütemű fegyverkezés további torzulásokat is előidézhet a tőkés világgazdaságban. Egyrészt azzal, hogy a recesszióból való kiút katonai eszköze háttérbe szorítja a szociális szükségletek kielégítését, másrészt a foglalkoztatottak egy részét közvetlenül érdekeltté teszi a fegyverek gyártásában. Szélesebben véve pedig az Egyesült Államok katonai-

fejlesztési programjai az infláció egyre táguló forrásaivá válhatnak, ami az egész tőkés világgazdaságot gyötrő instabilitás fokozásához vezethet. Mivel a felduzzasztott kapacitás következtében a hadiipari monopoltőke további piacokat keres termékei számára, a harmadik világ segélyezési, fejlesztési programjaiban a katonai tényező szerepe növekedni fog. Ez újabb helyi, nemzetközi konfliktusokhoz vezethet.

A fegyverkezés, a feszültségek fokozódása negatív következményekkel járhat a partnerek, így a szocialista országok helyzetére is. Ebben az esetben is sajátos ellentmondással van dolgunk. Miközben a Nyugat a szovjet katonai fenyegetésre hivatkozva erőlteti a fegyverkezést, figyelmen kívül hagyja, hogy a szükséges ellenlépések a sokat emlegetett „fenyegetés" potenciális bázisának erősítését kényszerítik ki. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió, a szocialista közösség nem engedheti meg az egyensúly felborulását, ennek megakadályozására minden szükséges anyagi-szellemi erőforrást mozgósít. Még azon az áron is, hogy a növekvő improduktív kiadások mind nagyobb terhekkel járnak.

Csak a Szovjetunió és az Egyesült Államok rendelkezik az egymást, illetve a két szövetségi rendszert kölcsönösen elpusztító képességgel. Ilyen értelemben változatlanul fennáll a két nagyhatalom meghatározó katonai szerepe a saját szövetségi rendszerén belül. Lényeges azonban, hogy míg a Szovjetunió más országok területén nem állomásoztat atomfegyvereket, az Egyesült Államok termonukleáris ütőerejének mintegy felét a saját területén kívül, döntően az európai földrészen helyezte el, s ilyképpen Nyugat-Európa geopolitikai értelemben szerves részévé vált a NATO termonukleáris csapásmérő képességének. Az európai hadszíntéri nukleáris fegyverek, az „euroraketák" pedig a hadászati

felvonulás elemeit jelentik. Következésképpen a Szovjetunió, a hadászati egyensúly biztosítása jegyében, ütőerejének egy részét az Egyesült Államok területén kívüli atombázisokra irányítja. Nyugat-Európa tehát a NATO globális stratégiájának részeként egy atomháború esetén ugyanúgy a tűzvonalba kerül, mint az Egyesült Államok. Minden olyan lépés, amely újabb atomfegyverek nyugat-európai telepítését célozza, tovább növeli ennek a régiónak a sebezhetőségét, minőségi változásokat idéz elő az egész földrész katonai-politikai helyzetében, létrehozza az atomeszközökkel militarizált Európát.

Stratégiai szempontból ez aligha indokolható, s rendkívül veszélyes helyzetet teremt. A NATO és a Varsói Szerződés, illetve a Szovjetunió és az Egyesült Államok között ugyanis a termonukleáris konfliktus csak globális lehet. Elképzelhetetlen olyan összeütközés, amely kizárólag a Varsói Szerződés és a NATO európai országait, illetve a Szovjetunió és az Egyesült Államok területeit érintené. Ez ellentmond a két szembenálló katonai-politikai tömb rendeltetése lényegének. A két világrendszer között az európai földrészen csak világháború lehetséges. Az atomfegyverek európai eszkalációja ennek a háborúnak a potenciális bázisát erősíti. Irreális és veszélyes a korlátozott jellegű atomháború lehetőségéről szóló felfogás is. Semminemű garancia nem létezik arra, hogy a megtámadott fél védekezésül ne vesse be az összes rendelkezésére álló fegyverét, így az atomcsapások eszkalációja gyakorlatilag megállíthatatlan.

Az atomfegyverek számának növelése Európában tehát súlyos katonai s politikai feszültség forrása lehet, s újabb fegyverkezési hullámot eredményezhet. Ez a körülmény már messzire ható negatív hatást gyakorolhat az Euró-

pához közeli fejlődő országok helyzetére is, különösen a közép- és a közel-keleti térség háborús feszültségekkel terhes államaira. Az atomfegyver-arzenál bővítése növeli a veszélyt, hogy a NATO a számára létfontosságúnak ítélt kőolajforrások biztosítására ilyen eszközöket vet be.

Mindez veszélyezteti a térség országainak biztonságát, nemzeti létét és függetlenségét. Újabb, még súlyosabb konfliktusok keletkezhetnek, mint minden olyan esetben, amikor külső katonai eszközökkel akarnak új politikai *status quót* teremteni.

A Szovjetunió az újabb fegyverzetek telepítése lehetőségének napirendre kerülésétől kezdve kezdeményezte a tárgyalásokat a kölcsönös korlátozás végett. A koncepció tartalmazza a meglevő egyensúly rögzítését szolgáló legfontosabb elemeket, a tárgyalások beindításának konkrét lehetőségeit és irányát, így a SALT–II egyezményen kívül eső közép-hatósugarú fegyverzetek további telepítésének befagyasztását, az előretolt amerikai bázisokon állomásoztatott eszközök visszavonását.

A NATO 1979. decemberi döntése is kifejezte a tárgyalási készséget, feltételezte azonban a többi között a SALT–II amerikai részről történő ratifikálását is, amely, mint ismeretes, azóta a homályba veszett. Ez már önmagában is destabilizáló tényező a két világrendszer viszonyában, jóllehet ezt a negatív hatást jelentősen csökkentheti az Egyesült Államok kormányzatának elhatározása, hogy betartja a SALT-egyezmény előírásait. Egyelőre nem mutatkozik amerikai részről eltökélt szándék az érdemi tárgyalások folytatására. Hozzátehetjük: a szovjet közép-hatósugarú rakéták korszerűsített változata, az ún. SS–20, az Egyesült Államok előretolt, európai bázisain levő fegyverzet ellensúlyozására szolgál, így nem változtatja meg a

stratégiai alaphelyzetet. Az 1983-ban Nyugat-Európába telepítendő cirkáló, illetve Pershing–2 rakéták viszont új minőségű eszközöket jelentenek, a program realizálása megfelelő ellenlépéseket tenne szükségessé.

A mind veszélyesebbé váló helyzet újabb, az eddigieknél lényegesen hatékonyabb erőfeszítéseket igényel. A fegyverkezési spirál elállítása a jelenlegi feszült nemzetközi körülmények között mind nehezebb feladat, korlátozása azonban reális célkitűzés lehet az enyhülési folyamat fennmaradása esetén. Ehhez mielőbbi tárgyalásokra, tényleges korlátozást eredményező egyezményekre van szükség. A gyors ütemben fokozódó világméretű katonai feszültség – amint arra a történelmi tapasztalatok figyelmeztetnek – ugyanis döntően politikai eszközökkel mérsékelhető.

Az eddigi tapasztalatokat figyelembe véve a tárgyalások tartalmi elemeinek s módszerének korszerűsítésére van szükség. Kezdeti lépésként célszerű lenne elemezni a fegyverzetek csökkentésére, a leszerelésre vonatkozó valamennyi érdemi javaslatot, hogy ily módon létrejöjjön a keleti és a nyugati álláspontok szintézise mint az alacsonyabb fegyverkezési szintre épülő kölcsönös biztonság megteremtéséhez vezető út egyik előfeltétele. A Varsói Szerződés kinyilvánította és széleskörűen alátámasztotta készségét, hogy bármikor hajlandó bármilyen fegyverzetfajta korlátozását, illetve felszámolását célzó tárgyalásokra, megállapodásokra, figyelembe véve a másik fél álláspontját.

A tárgyalások témái a célokat tekintve többlépcsős rendszerben is felépülhetnek: megállapodások elérése a stratégiai fegyverzetek számszerű növelésének plafonjáról, egyezmény a meglevő termonukleáris és hagyományos katonai eszközök számának befagyasztásáról, csök-

kentéséről, illetve megsemmisítésükről, biztonsági garanciák kidolgozása s megállapodásokban történő rögzítése. Különösen fontos, hogy a tárgyalásokra még a döntések meghozatala előtt kerüljön sor, mivel a megvalósítás szakaszában gazdasági, politikai s presztízsokokból gyakorlatilag keresztülvihetetlen a program leállítása. Ebből a szempontból is rendkívül nagy jelentősége lenne a SALT-folyamatok újraindításának. A fegyverkezési verseny megfékezése a nyolcvanas évek minden bizonnyal egyik legfontosabb nemzetközi politikai feladata és célja, amelynek elérésében társadalmi rendszerre való tekintet nélkül valamennyi ország érintett, s érdekelt.

A békés egymás mellett élés legkedvezőbb konkrét megjelenési formája az enyhülés, amelynek legfontosabb elemei a kelet–nyugati kontaktusok, a tárgyalások, a sokrétű kapcsolatok, a két- és többoldalú megállapodások. Ezek a legutóbbi években is ellenálltak a negatív fejlemények támadásainak, mert objektív érdekekre s ezeket pozitívan befolyásoló politikai tényezőkre épültek. Ugyanakkor károsodott a folyamat: a carteri kormányzat negatív lépései, politikája nyomán elhidegült a szovjet–amerikai viszony, csökkent a kétoldalú kapcsolatok szorossága és hatóköre, rosszabbodott a nemzetközi légkör.

Az enyhülés és a világbéke megőrzése szempontjából a nyolcvanas években is döntő fontosságú a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulása. A két nagyhatalom viszonyát azonban nem szabad elszigetelten, a világegész kapcsolatrendszeréből kiszakítva kezelni. Szoros kölcsönhatás van ugyanis a szovjet–amerikai viszony, valamint az Egyesült Államok s az egyes szocialista országok kapcsolatai, illetve az Egyesült Álla-

mok és a többi tőkésállam kapcsolatrendszere között.

A legutóbbi évek tapasztalatai szerint a szovjet-amerikai viszonyban végbement nagymérvű rosszabbodást nem követte a többi szocialista ország és az Egyesült Államok kapcsolatainak jelentősebb visszaesése, és lényegében nem következett be törés a Szovjetunió és a legtöbb NATO-tagállam viszonyában sem. Ennek, az ötvenes évek hidegháborús időszakától eltérő, sajátos jelenségnek a legfontosabb oka abban rejlik, hogy funkcióképesek a kelet–nyugati kapcsolatok normalizálása eredményeként létrejött két- és többoldalú egyezmények, hatnak a reálpolitikai tényezők, az enyhüléshez fűződő biztonsági, gazdasági, politikai érdekek. E kapcsolatok, csatornák fenntartása – mindaddig, amíg nem irányul a Varsói Szerződés, illetve a NATO szövetségi rendszere ellen – kedvező hatást gyakorolhat a szovjet–amerikai viszonyra, szélesebben véve a békés egymás mellett élés megőrzésére. A lényeget tekintve arról van szó, hogy az enyhülési folyamat mélyreható változásokat idézett elő a nemzetközi viszonyokban, megteremtette azokat a globális kereteket, amelyeken belül a különböző társadalmi rendszerű országok közötti érintkezés mozgásformái s eszközei tartósan érvényesülhetnek. Egyidejűleg megfogalmazódtak azok a kölcsönös érdekek is, amelyek kifejezik az egymásrautaltság objektív tényét a mai világban.

Politikai síkon, a legfontosabb nemzetközi problémák megoldásában való közös érdekeltség alapján kialakult a hatalmi struktúrák közép- és felső szintű képviselői közötti folyamatos érintkezés és párbeszéd gyakorlata. A létrejött intenzív gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés olyan széles körű, kölcsönösen kedvező előnyökre épül, amelyek lehetővé te-

szik a negatív nemzetközi politikai fejlemények hatásainak kiküszöbölését. Az anyagi természetű kapcsolatok terén feltételezhetően csak abban az esetben következik be törés, ha az enyhülést teljes hidegháború váltja fel a kelet-nyugati viszonyokban.

A szocialista és a tőkésországok kapcsolatainak normális fejlődése általános nemzetközi érdek. A világméretű katonai-politikai feszültségek legutóbbi években végbement kiéleződése viszont alapjaiban kezdi aláásni az enyhülési folyamatot. Márpedig a kölcsönös elpusztítási képesség meglétének s folyamatos erősödésének körülményei között a hidegháború viszonylag könnyen vezethet világméretű összeütközéshez. A politikai kontaktusok hiánya ugyanis nem teszi lehetővé a feszültséggócok megszüntetésére irányuló megegyezéseket, a stratégiai fegyverkezés teljes felszabadítása a lehetséges kölcsönös korlátozásoktól, az ellenséges légkör eluralkodása egyaránt a háború szélsőséges eszközének alkalmazásához teremt alapot. Következésképpen az enyhülés megőrzéséért vívott küzdelem korunkban szinte egyet jelent a „forró háború" elkerüléséért folytatott erőfeszítésekkel.

Az enyhülés sorsa döntően az egymással szembenálló két világrendszer államainak magatartásától s politikájától függ. A szocialista országok katonai, politikai, gazdasági és humánus értelemben egyaránt kötődnek az enyhülési folyamat megőrzéséhez, továbbviteléhez. A nemzetközi biztonságot, az emberiséget fenyegető veszélyek elhárításához nélkülözhetetlennek tartják a robbanásveszélyt hordozó nemzetközi problémákban a folyamatos érintkezést a tőkés államokkal. Az SZKP XXVI. kongresszusa újólag megerősítette, hogy a Szovjetunió folytatja az enyhülés irányzatát. A kongresszus

állásfoglalásainak hangvétele s kezdeményezései kedvező lehetőségeket nyújtanak a kiélezett nemzetközi helyzet javítását célzó törekvésekhez. A Varsói Szerződés tagállamai konkrét javaslatokkal és lépésekkel igyekeznek fenntartani s megszilárdítani a politikai enyhülés folyamatát. A szocialista országok gazdasági szempontból is közvetlenül érdekeltek az enyhülés keretében létrejött kelet–nyugati együttműködés fejlesztésében. Felfogásuk szerint a bizonyos mértékig létező kölcsönös gazdasági függés mindkét oldalon konkrét igényeket elégít ki, s alátámasztják a politikai kapcsolatok, az emberek közötti érintkezések szükségességét is.

A békés egymás mellett élés megerősítése csak közös ügy lehet. Reálisan mérlegelve a viszonyokat tudomásul vehető, hogy az európai tőkés kormányzatok nem gyengíthetik a kapitalista világ vezető hatalmához, az Egyesült Államokhoz fűződő szálakat, a szövetségi kötelékeket. Köztudott azonban, hogy ezen belül jelentős különbségek vannak az Egyesült Államok és Nyugat-Európa helyzetében, amelyekből a gazdasági versengésen túl ellentétek származnak a szemléletben s a politikai érdekek terén. Európa sűrűn lakott térségében erőteljesebb az egyes országok katonai és gazdasági sebezhetősége. Éppen ezért növekvő fontosságúak számukra a szocialista országokkal kiépített gazdasági kapcsolatok. Érettebb, nagyobb tradíciókkal felvértezett politikai erők működnek Nyugat-Európában, mint az Egyesült Államokban, s kisebb az elvakult nacionalizmus ereje, mint az Atlanti-óceán túlsó partján. Jelentős a baloldali munkásmozgalom befolyása is Nyugat-Európában. Mindezek következtében Nyugat-Európában változatlanul az enyhülési politika támogatói vannak túlsúlyban. A szociáldemokrácia, sőt a liberális, keresztény-demokrata politikai körök

kormányzati, hatalmi tényezői is közvetlenül érdekeltek a helsinki folyamatok fennmaradásában.

Nyilvánvaló, hogy a szocialista és a tőkésországok viszonyának alakulását az egymás irányában tanúsított magatartáson, a sajátos törekvéseken kívül érzékenyen befolyásolják a két világrendszeren belül zajló mozgások. A létező szocializmus számára a nemzetközi életben nagy hátrányt jelent, hogy a kínai vezetés gyakorlatilag enyhülés- és békeellenes külpolitikát folytat.

Sok gondot okoz az egyes szocialista országokban a belső problémák felhalmozódása, mint például a lengyelországi tartós gazdasági-politikai válságjelenségek. Az ilyen jellegű belső feszültségek kisugároznak a nemzetközi színtérre, mivel a szocialista közösség valamennyi országa sokrétű kapcsolatokkal kötődik a külvilághoz. Az enyhülési folyamat megőrzéséhez fűződő alapvető érdekek, mindenekelőtt az Európában kialakult katonai-politikai erőviszonyok terén, azt igénylik, hogy a külvilág a feszültségek csillapításában működjön közre. A lengyelországi helyzettel kapcsolatban is a szélsőségeket elkerülő nemzetközi politikai magatartás járulhat hozzá a belső problémák politikai eszközökkel történő megoldásához.

Az enyhülés megóvásához mindenekelőtt józan szemléletmód s politikai cselekvő akarat szükséges. Sajátos jelensége korunknak, hogy a két világrendszer közötti ellentétekben mindinkább egybekapcsolódnak az ideológiai és a politikai küzdelem elemei. Ez hat a nemzetközi légkör fokozatos rosszabbodására is. A kibéíthetetlen ideológiai ellentétek, a marxizmus-leninizmus és a burzsoá ideológia gyökeres különbségei nem akadályozhatják meg az egymásrautaltság elemeinek érvényesülését. Az államközi kapcsolatok politikájának az adottságok és

a szükségletek ötvözetére kell épülnie, mint ahogy ezt az enyhülés terén eddig elért eredmények jól példázzák. A mind erőteljesebb reakciós hangvételű és töltésű propagandaháború a szocialista országok ellen viszont rombolja az államközi kapcsolatok fenntartásához nélkülözhetetlen normális nemzetközi légkört.

A kialakult helyzetben egyetlen lehetőséget, fórumot sem szabad kihasználatlanul hagyni, amely hozzájárulhat az enyhülés fenntartásához. Soha nem volt akkora jelentősége a kelet-nyugati kapcsolatok építőkockái összekapcsolásának, mint napjainkban. A Helsinkiben elkezdett folyamatok esetleges kudarca gyengítené a feszültségek mérséklését célzó erőfeszítések hatását, a kétoldalú kapcsolatok befagyasztása vagy akár gyengítése akadályozná a világfontosságú nemzetközi problémák megoldását. Az emberiség biztonságát fenyegető veszélyek súlyának háttérbe kell szorítania a más területeken meglevő ellentéteket. A kiutat tehát továbbra is csak a kölcsönös érdekek felmérésével, egybevetésével, a prioritások előtérbe állításával s a kölcsönös kompromisszumokkal lehet megtalálni.

Az enyhülés megszilárdításához és kiterjesztéséhez nélkülözhetetlen a meglevő multilaterális érintkezési fórumok szerepének megőrzése, továbbfejlesztése. A helsinki záróokmány keretet, hosszú távú programot nyújt a kelet–nyugati együttműködés erősítéséhez. A madridi találkozó s más hasonló fórumok jelentősége abban van, hogy azokon a kapcsolatokat érintő valamennyi probléma terítékre kerül, s megállapodások formájában rögzíthető az államok közötti viszony alakulásának kívánatos iránya.

A világgazdasági tendenciákat mérlegelve arra számíthatunk, hogy a gazdasági fejlődés intenzív szakaszának jellemzői, kísérőjelenségei a

közös érdekek mind több elemét hozzák felszínre a szocialista és a tőkésországok között. Tágabb lehetőségek nyílnak az együttműködés erősítésére az energiaforrások átalakítása, az infrastruktúra, a környezetvédelem s a fejlődő világhoz való viszony korszerűsítése terén. Célszerű lenne ehhez megteremteni a különféle nemzetközi politikai és gazdasági szervezetek, fórumok tevékenységében való intenzívebb együttműködés lehetőségeit, érdemi kapcsolatokat. Így például a tudományos-műszaki együttműködés európai méretű megszervezése és ezen az alapon a termelési kooperáció kibontakozása a termelőerők újabb fejlődési szakaszát nyitná meg.

A szocialista és a tőkésállamok viszonyára növekvő hatást gyakorolnak a harmadik világban zajló események. A fejlődő országok helyzetének általános jellemző vonása, hogy a nemzeti felszabadító küzdelem egy újabb szakaszba jutott. Ennek lényege, hogy a politikai függetlenség kivívása után napirendre került a gazdasági önállóság megteremtése, az elmaradottság felszámolása. E folyamat során az ellentétes osztályérdekek ütközése miatt mind erőteljesebb harc bontakozik ki a társadalmi útválasztás kérdése körül. Tanúi lehetünk a korábbi politikai szövetségek felbomlásának, s újak keletkezésének. Hasonlóképpen mind erőteljesebb a tekintélyuralmi diktatórikus rendszerek elleni széles népi küzdelem s annak fegyveres formája.

Objektív körülmény, hogy a fejlődő országok nagy többségében változatlanul kiforratlanok a belső társadalmi-politikai viszonyok, és ez bizonyos fokig kiszámíthatatlanná teszi a nemzeti felszabadító küzdelem jelenlegi szakaszának kimenetelét. Ezzel összefüggésben a fejlődő országok nemzetközi magatartása is ellentmondásos: többnyire együtt jelentkeznek az imperialistaellenesség és a nacionalizmus elemei. A gyakori,

sokszor fegyveres úton bekövetkező hatalmi fordulatok s a külpolitika ingatagsága az utóbbi évtizedben lényegében a nemzetközi élet állandó bizonytalansági tényezőjévé vált.

A fejlődő országokban zajló társadalmi-politikai folyamatok – jellegüktől, tartalmuktól függően – ellentétes módon érintik a két szembenálló világrendszer érdekeit. A szocialista, illetve a tőkésországok konkrét reagálása az egyes fordulatokra pedig az utóbbi években mind nagyobb hatással van a békés egymás mellett élésre, az enyhülésre. Különösen erős, feszültségnövelő ez a hatás akkor, ha olyan országokról, térségekről van szó, amelyeknek katonai vagy gazdasági okokból nagy a stratégiai fontossága. Ily módon hatottak és hatnak többek között a közel-keleti fejlemények, az iráni változások és az afganisztáni események.

A tőkésországok gazdasági folyamatai erősen függnek az alapvető nyersanyagok – energiahordozók, színesfémek, ásványi anyagok – elsősorban fejlődő országokból származó importjától. Több tucat kulcsfontosságú ásványi anyag áramlik a fejlődő országokból, amelyek importjának megszűnése vagy jelentős csökkenése súlyos megrázkódtatást okozna a tőkés világgazdaságnak. Nyugat-Európa és Japán külső sebezhetősége azonban összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az autark gazdálkodásra is képes Egyesült Államoké.

A politikai tényezőkön kívül gyakorlatilag ezzel magyarázhatók azok a rendkívül heves reagálások is, amelyekkel a tőkés politikai körök a harmadik világbeli forradalmi változásokat fogadják. Ezzel kapcsolatban hangot adnak annak a feltevésüknek is, hogy a Szovjetunió a katonai erejét felhasználva, a harmadik világban tett lépéseivel akar csapásokat mérni a tőkés világgazdaságra. El bennük az a feltételezés, hogy

a szovjet vezetés tulajdonképpeni célja a fejlődő országokbeli nyersanyagforrások feletti ellenőrzés megszerzése, amellyel sakkban tarthatja a Nyugatot.

A fejlődő világban zajló folyamatok megítélésében is nagyok a különbségek az Egyesült Államok, valamint legtöbb nyugati szövetségese között. Az Egyesült Államok erőszakra hajló törekvéseivel szemben Nyugat-Európa általában a saját, elsősorban a szociáldemokrata, valamint liberális kormányzati tapasztalataira építve az „új realizmus" elismertetésének híve. Ennek lényege: úgy alakuljon át a fejlődő országok társadalmi-politikai struktúrája, hogy döntő jelentőséget kapjon a polgári jelleg, s ilyképpen lehetővé válhat a radikális irányzatok háttérbe szorítása. Teóriájuk szerint az erőszak erőszakot szül, a fegyveres megoldások a radikális baloldalnak kedveznek, óriási kockázatot hordoznak magukban, s nem utolsósorban tág teret nyitnak a „nemzetközi kommunizmus" közvetlen behatolása előtt. A gyakorlatba átültetve ezt a felfogást, a nemzetközi szociáldemokrácia, valamint egyes polgári irányzatok hatékony segítséget nyújtanak a túlhaladott, diktatórikus rendszerek ellen küzdő népi erőknek, ugyanakkor fellépnek a tényleges forradalmi változásokkal szemben.

A szocialista országok társadalmi, politikai s ideológiai lényegükből adódóan a nemzeti felszabadító mozgalom hagyományos és következetes támogatói. Ez felöleli a politikai szolidaritás legkülönfélébb formáit, a sokrétű diplomáciai támogatást és gazdasági segítséget ugyanúgy, mint a külső és a belső fegyveres intervenciók esetén a haladó erők részéről igényelt katonai támogatást. Lényeges körülmény az is, hogy a szocialista országok érdekeltek ugyan a sokrétű gazdasági kapcsolatok fejlesztésében a fejlődő

államokkal, nincsenek azonban ráutalva a harmadik világ nyersanyagforrásaira.

A nemzeti felszabadító mozgalmak, a széles néptömegekre támaszkodva, maguk teremtették meg a függetlenség kivívásának alapvető feltételeit; a gyökeres politikai fordulatot objektív belső okok tették lehetővé. Így volt ez Kuba, Angola, Mozambik, Etiópia, majd Irán esetében.

Egy sor harmadik világbeli országban, így Egyiptomban, Szomáliában, Pakisztánban, Chilében stb. viszont jobbratolódás következett be, a gazdaságpolitikát, a belpolitikát és a külpolitikai irányvonalat is mindinkább a megerősödött nemzeti burzsoázia érdekei határozták meg, a vezető tőkés hatalmakkal pedig nyíltan kiegyeztek. Egyes régiókban, például a Közel- és a Távol-Keleten, Latin-Amerikában szubimperialista központ kialakulása van folyamatban, amelyeknek léte erősen veszélyezteti a haladó rendszereket, nemzetközi méretekben is növeli a feszültségeket. Mindezek nyomán feltételezhetően szaporodni fognak a tűzfészkek is, különösen a világimperializmus szempontjából legérzékenyebb területeken (olajtermelő vidékek, stratégiai fontosságú földrajzi pontok stb.).

A fejlődő világ politikai, gazdasági és társadalmi helyzete az országok eltérő belső feltételei és a külső hatások együttes eredőjeként tehát rendkívül differenciált: ez tovább nehezíti az amúgy is bonyolult, ellentétekkel terhes világpolitikai és gazdasági helyzetet.

A fejlődő országok körében végbemenő polarizáció szélesíti a világhelyzetre gyakorolt hatásuk színskáláját, de befolyásuk globálisan növekszik. Politikai, gazdasági, s nem utolsósorban katonai téren egyaránt a harmadik világ mind kevésbé mellőzhető a nemzetközi döntések meghozatalában. Szerepük nem egy téren meg-

határozó is lehet a szocialista és a tőkésországok kapcsolatában, az enyhülés kilátásait illetően.

A fejlődő országok belső fejleményeihez való viszony a bizalom lehetőségeit s az érdekeket fejezi ki. A jelenlegi nemzetközi feszültségek egyik forrása, hogy e téren még a körvonalai sem bontakoztak ki egy olyasfajta magatartási formának, amely a Varsói Szerződés és a NATO viszonyában, a két világrendszer között érvényesülne. A helsinki megállapodások sem tartalmaznak pontosan rögzíthető kritériumokat az Európán kívüli térségekre. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az enyhülés nem lehet tartós az e téren való magatartást szabályozó megállapodások nélkül. A kelet–nyugati kapcsolatok keretében szükséges lenne szabályozni a harmadik világbeli fejleményekhez való viszony kritériumait, különösen a közép- és a közel-keleti robbanásveszélyes térségek vonatkozásában.

Olyan megállapodásokra van szükség, amelyek egyaránt figyelembe veszik a nyersanyagok forrásához fűződő stratégiai érdekeket s az adott ország, valamint környezetének biztonsági szempontjait, garanciákat tartalmaznak a külső katonai tényezők kiküszöbölésére. Az SZKP XXVI. kongresszusának a Perzsa-öböl térségével, illetve az Afganisztánnal kapcsolatos nemzetközi problémák rendezésére vonatkozó javaslatai megfogalmazzák ezeket az elemeket. A stratégiai realitásokból kiindulva ezek a kezdeményezések olyan új biztonsági övezetek létrehozását célozzák, amelyek kulcsfontosságúak lehetnek a háborús összeütközések veszélyének kiküszöbölésében. A békés egymás mellett élés normáit úgy lehet kiterjeszteni a harmadik világ stratégiai fontosságú területeire, ha tiszteletben tartják a fejlődő országok törekvéseit nemzeti függetlenségük megszilárdítására és a felemelkedésükre. A szocialista és a tőkésországok ér-

dekeinek kölcsönös tiszteletben tartása nem utópia. Nemcsak az egymással fenntartott közvetlen kapcsolataikban, hanem a harmadik világgal összefüggésben is kialakultak s körvonalazódtak a realitások, amelyeknek figyelembevétele a politikai szándékokon és cselekvéseken múlik.

A nyolcvanas évek világpolitikai helyzetét döntően az fogja meghatározni, hogy történnek-e közös erőfeszítések a szocialista és a tőkésországok viszonyát feszítő súlyos katonai-politikai ellentétek csökkentésére. A szocialista országok egyedül nem képesek kedvező fordulatot elérni a jelenlegi rendkívül veszélyessé vált nemzetközi helyzetben: az enyhülés továbbfolytatásához, a békés egymás mellett élés fenntartásához partnerre, a tőkésállamok készségére és cselekvésére van szükség.

Külpolitika, 1981. 4. sz.

EDWARD MOLENDOWSKI *a Nemzetközi Társadalmi-Gazdasági Kapcsolatok Intézete (Krakkó) munkatársa*

LENGYELORSZÁG GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS KÜLKERESKEDELME A HETVENES ÉVEKBEN: OKOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK

A mai lengyel gazdasági nehézségek okai élénken foglalkoztatják a magyar közvéleményt. Időnként rövid távú szemlélet jelei is mutatkoznak: a gazdasági nehézségek magyarázatát az utóbbi egy-két év vagy esetleg csak néhány hónap fejleményeiben keresik. Ebben a cikkben a lengyel szerző – akinek már korábban is jelentek meg cikkei folyóiratunkban – hosszú periódusra visszatekintve adatok, tények sokaságát elemezve jut arra a következtetésre, hogy a jelenlegi helyzet a lengyel gazdaságpolitikában ismétlődően elkövetett hibák következménye. A cikk azt a fontos tanulságot is sugallja, hogy az élet által követelt reformok elmulasztása, halogatása szükségképpen válságba torkollik.

Úgy tűnik, hogy azoknak a nehézségeknek a forrásait, amelyeket jelenleg él át Lengyelország, a hetvenes évek elején meghirdetett, ún. új gazdaságfejlesztési stratégia realizálása módszereiben kell keresni. E stratégia lényege a gazdasági növekedés és az életszínvonal emelkedése ütemének meggyorsítása lett volna az e szempontból nem túl sikeres hatvanas évekhez képest. Fontos elemét képezte volna az aktív

hitelpolitika, amely a külföldi kölcsönök három célra való felhasználását célozta: beruházási és technológiai „ugrás" végrehajtását (ebben a kitermelő iparágak fejlesztését, mint a törlesztések fő forrását), alapanyagok, nyersanyagok és félkész termékek vásárlását az exportra termelő iparágak számára, valamint gabona és takarmány vásárlását.

A gazdaságpolitika ilyen koncepciója lényegében helyes volt. A lakosság körében is széles körű támogatásra talált. Sajnos, mint ahogyan később megmutatkozott, a gyakorlati megvalósításban teljesen eltérő jelleget öltött.

Az „új gazdaságfejlesztési stratégia" jellemzői

A gazdasági növekedés alacsony üteme és a lakosság életszínvonalának ezzel járó kismértékű növekedése, ami a hatvanas éveket jellemezte, nem nyerte el a társadalom megelégedettségét.[1] Az évtized végén az 1971–1975. évekre felvázolt tervek a növekedés még kisebb ütemével számoltak. Ez általános elégedetlenséghez vezetett.

Az új vezetés az 1970. decemberi események után levonta a megfelelő következtetéseket: a gazdasági növekedés és az életszínvonal-emelés gyorsítását jelölte meg a gazdaságpolitika fő irányaként. Felhasználva a felhalmozott tartalékokat és külföldi kölcsönökhöz folyamodva, továbbá más kedvező körülményeknek köszönhetően is (jó termés, fellendülő konjunktúra

[1] Az 1960—1970. években az egy főre jutó felhasznált nemzeti jövedelem 60,1%-kal nőtt (a megtermelt nemzeti jövedelem 63,8%-kal), ezen belül az átlagos reálbér 19,5%-kal nőtt. (Lásd *Rocznik Statystyczny*, 1980. 72., 83. old.)

a külkereskedelemben) a hetvenes évek első felében jelentős eredmények születtek.

1. táblázat

A nemzeti jövedelem, valamint a reáljövedelem növekedési üteme (%-ban)

Megnevezés	Évi átlagos növekedési ütem				
	1961—1970	1971—1975	1976—1979	1976—1980	1971—1980
Megtermelt nemzeti jövedelem[a]	6,1	9,3	3,1	1,7	5,7
Felhasznált nemzeti jövedelem[a]	5,3	12,0	1,7	1,7	6,8
— Fogyasztás	5.3	8,7	5,1	4,3	6,5
— Felhalmozás	7,4	19,0	—5,7	—9,0	5,1
— Beruházások[b]	8,3	20,3	—3,4	—7,5	5,7
Reáljövedelmek	6,1[d]	9,8	4,3	3,7	6,7
Reálbérek[c]	2,1	7,2	1,4	1,8	4,5

[a] Változatlan árak. [b] Állóeszközökre (nettó). [c] Állami szektorban. [d] Az 1966—1970. években.

Forrás: Rocznik Statystyczny, 1974. 139—140. old.; Rocznik Statystyczny, 1930. 67., 72., 82. old.; Maly Rocznik Statystyczny, 1981. 56., 58., 61. old.; Saját számítások.

Mint ahogyan az 1. táblázatban látható, a hetvenes évek elején jelentősen növekedett a (megtermelt és felhasznált) nemzeti jövedelemnek, valamint a lakosság jövedelmeinek és a reálbérek emelkedésének üteme. A reálbérek növekedésének a mutatója az 1970. évi 1,7%-ról 5,7, 1972-re 6,4 és 1973-ra 8,7%-ra ugrott. Az 1971—1975. években a lakosság reáljövedelme 52,5%-kal nőtt (egy főre jutó), ezen belül az átlagos reálbér 41,6%-kal.[2]

Gyorsan növekedtek a beruházásokra való ráfordítások, a gazdaság, főképpen az ipar korszerűsítése és modernizálása érdekében. (1972-ben a beruházásokra szánt nettó ráfordítások 27,5,

[2] Lásd *Rocznik Statystyczny*, 1980. 83. old.

1973-ban 27,3, 1974-ben 22,6%-kal nőttek.) A felhalmozás arányát már 1972-ben jelentősen megemelték (31,6%-ra), és az továbbra is gyorsan növekedett: 1975-ben 41,3%-ot ért el.[3] Ez az egyik legmagasabb felhalmozási arány volt a világon.

A termelési apparátus megújítására és korszerűsítésére, valamint az iparfejlesztés jelentős meggyorsítására vonatkozó döntések mindenekelőtt az import példa nélkül álló növekedéséhez vezettek. Míg az 1966–1970. években az import növekedésének évi átlagos üteme változatlan árakon számítva 8%-ot tett ki, addig az 1971–1975. években 15,3%-ra nőtt. Ezt a kapitalista országokból származó import rendkívül erős meggyorsítása okozta (évi 26,4%); a szocialista országokból származó import növekedése ebben

2. táblázat

Lengyelország külkereskedelmi forgalma növekedésének üteme

(változatlan árakon, %-ban)

Évek	Behozatal			Kivitel		
	összesen	szocialista országok	tőkés-országok	összesen	szocialista országok	tőkés-országok
	Évi átlagos növekedés					
1966—1970	8,0	10,3	6,2	9,4	9,9	8,9
1971—1975	15,3	8,3	26,4	10,7	12,0	8,4
1976—1980	1,1	5,4	—4,0	4,1	3,5	5,0
	Évi növekedés (előző év = 100)					
1976	109,6	107,6	111,4	104,4	97,0	112,3
1977	99,9	112,1	89,5	103,0	110,6	104,1
1978	101,8	104,7	98,8	105,7	107,5	102,8
1979	99,1	101,7	96,1	106,8	109,6	102,1
1980	97,2	101,6	91,6	95,7	90,4	104,0

[3] Lásd 2. lábjegyzet, 1972. 73. old.

az időszakban még kisebb is volt, mint ezt megelőzően.

Az import rendkívül gyors növekedését azonban az 1971–1975. években az exportnak az előző időszakhoz viszonyított (minimálisan) gyorsabb növekedési üteme kísérte (az 1966–1970. években 9,4, az 1971–1975. években 10,7%). Ez egyébként a szocialista országokba irányuló export 1966–1970. évekénél gyorsabb növekedésének az eredménye volt (1966–1970-ben 9,9, 1971–1975-ben 12%). A tőkésországokba irányuló export növekedése az 1971–1975. években még kisebb is volt, mint az előző öt év során (8,4, illetve 8,9%: lásd a 2. táblázatot). Ebben az időszakban még magyarázható volt ez a befejezetlen beruházási ciklusokkal, vagy azok különböző okokból való meghosszabbodásával. A beruházások „gyümölcsének" a következő években kellett volna beérnie.

A beruházásokra való ráfordításoknak, valamint az importnak ilyen nagymértékű növelése nem mehetett végbe külföldi hitelek felvétele nélkül. A kapitalista országokkal való kereskedelmi mérleg passzív szaldója az 1972. évi 272 millió USA-dollárról 1976-ra 2931 millió dollárrá nőtt (lásd a 3. táblázatot). Lengyelország eladósodottsága a tőkésországokban, amely 1973-ban mintegy 1,5 milliárd dollárt tett ki, továbbra is nagyon gyorsan nőtt, 1976-ban elérte a 11 milliárd dolláros szintet.[4]

E hiteleket nemcsak gépek és berendezések vásárlására fordították, hanem nélkülözhetetlen alapanyagok, nyersanyagok behozatalára (a beruházások nagymértékű gyorsítását kísérő nyersanyagbázis lemaradása miatt), valamint gabona- és takarmányvásárlásra is.

[4] *Z. Szeliga:* Wierzyciele i dłużnicy. *Polityka,* 1980. 42. sz.

3. táblázat

Lengyelország külkereskedelmi forgalma (folyó árakon)

Évek	Tőkésországok (millió USA-dollár)			Szocialista országok (millió rubel)		
	Behozatal	Kivitel	Egyenleg	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1970	1 134	1 282	+ 148	2 226	2 040	—186
1971	1 317	1 430	+ 113	2 449	2 198	—251
1972	2 070	1 797	— 273	2 701	2 593	—108
1973	3 798	2 527	—1271	3 035	2 916	—119
1974	5 826	3 681	—2145	3 481	3 465	— 16
1975	6 792	4 120	—2672	4 295	4 607	+312
1976	7 370	4 439	—2931	4 858	4 917	+ 59
1977	7 029	4 875	—2154	5 672	5 525	—147
1978	7 382	5 491	—1891	6 206	6 145	— 61
1979	8 044	6 356	—1688	6 636	6 880	+244
1980	8 301	7 430	— 871	7 200	6 552	—678
1961—1965	3 484	3 388	— 96	5 833	5 271	—562
1966—1970	5 044	5 126	+ 82	8 790	8 299	—491
1971—1975	19 803	13 555	—6248	15 961	15 779	—182
1976—1980	38 126	28 591	—9535	30 572	29 989	—583

A hetvenes évek első felében megkezdett politika következményei

A beruházások hetvenes évek első felében történt erőteljes meggyorsításának a gazdaság, a gazdasági egyensúly éles megbomlásához kellett vezetnie. A növekedés ilyen gyors üteme mellett számos ágazat termelése – főképpen a nyersanyag-kitermelés – nem tudott lépést tartani a kereslettel, már csak a műszaki szervezési tényezők következtében sem.

Már 1973-ban komoly nehézségek léptek fel az építő-szerelő vállalatok feldolgozó kapacitásának az ilyen szélesre méretezett beruházási tevékenységszükségleteivel való egyeztetésében. A munkák frontja rohamosan kezdett szét-

húzódni, befejezésük határideje pedig meghosszabbodni. Egyre több gépet szereltek be a garanciális idő letelte után, ami további nehézségeket és költségeket vont maga után. Sok esetben nehézségek léptek fel az új technológia elsajátításában és a berendezések teljes termelési kapacitása elérésében is. A termelés minősége szintén romlott. Ezt követően feszültségek keletkeztek a gazdaság infrastruktúrájában (szállítás, energetika.)[5]

A gazdaság és a társadalom szempontjából számos kedvezőtlen következménnyel járt a felvett hitelek felhasználásának a módja. A számítások szerint az 1971–1978. években a beruházási javak tőkésországokból származó importjának a növekedése 8 milliárd dollárt tett ki.[6] A növekedés tehát óriási volt, mégis a felvett hiteleknek csaknem egészen a felét fordították e célra. A hitelek másik részét gabona és takarmány, kohászati termékek és a termeléshez szükséges anyagok importjának a finanszírozására fordították, valamint a felvett hitelek kamatjainak a törlesztésére. Az évek során a beruházási célra fordított hitelek aránya egyre kisebb lett, és a hetvenes évek második felében a felvett hitelek lényegében fogyasztási jellegű hitelekké alakultak át. Ebben a helyzetben nemigen lehet azon csodálkozni, hogy a hitelek alapján elért termelési eredmények nem voltak elegendőek a külkereskedelmi forgalom egyensúlyban tartásához. Ráadásul súlyosbította ezt több beruházás realizálási ciklusának említett meg-

[5] Erről tanúskodik többek között, hogy az importból származó kihasználatlanul álló gépek és berendezések értéke 1979 végére 32 milliárd zlotyt tett ki. (Lásd Marnowane dewizy, Rynki Zagraniczne, 1980. 128. sz. 8. old.)

[6] *B. Wajciechowski:* My i swiat. *Polityika*, 1980. 50. sz.

hosszabbodása, a beruházásoknak az exportlehetőségek szempontjából nem legmegfelelőbb területei, valamint számos olyan gyártási licenc megvétele, amely kevéssé hasznos volt, sőt kifejezetten „célt tévesztett".

1976-ban már világosan láthatóvá vált, hogy a gazdasági növekedés gyors ütemét nem lehet tartani, hogy a gazdaságot számos feszültség és aránytalanság jellemzi, hogy a *gazdasági egyensúly az alapvető területeken megrendült.* Ekkor döntések születtek az ún. gazdasági manőver végrehajtásáról. E „manőver" célkitűzései azonban csak minimális mértékben valósultak meg. Nem kurtították meg radikálisan a túlzottan széthúzott beruházási frontot. Egyetlen megkezdett nagyberuházásról sem mondtak le; tovább folytatták ezeket, és így nem vált lehetővé a beruházási ütem lényeges mértékű csökkentése. A „manőver" e téren csak a kisberuházásokra szánt ráfordítások csökkentésére korlátozódott Következésképpen a felhasznált nemzeti jövedelemben a nettó beruházási ráfordítások aránya az 1976–1978. években csak minimálisan csökkent, összehasonlítva az 1973–1975. évekkel (e ráfordítások aránya 1974-ben 27, 1975-ben 28,4% volt, majd 1976-ban 26,7, 1977-ben 27,2, 1978-ban pedig 26,1%-ot tett ki).[7] A bruttó felhalmozás aránya az 1975. évi 41,3%-ról mindössze 38,4%-ra csökkent 1978-ban. Csupán az 1979. évi kritikus helyzet kényszerített nagyobb mértékű csökkentésére (33,8%-ra).[8]

A vállalatok termeléséhez szükséges alapanyag-, nyersanyagellátásban jelentkező nehézségeket úgy próbálták megoldani, hogy utasításokat adtak ki az egységnyi termékre fordítandó

[7] *M. Mieszczankowski:* Siedem grzechów lat siedemdziesiatych. *Zychie Gospodarcze,* 1980. 38. sz.
[8] *Rocznik Statystyczny,* 1980. 73. old.

nyers- és alapanyagok jelentős csökkentésére. Ez azonban csak papíron maradt, ugyanis egyetlen lépést sem tettek, ami a vállalatok tevékenységét ilyen irányban befolyásolta volna. A nyersanyagellátásban fellépő nehézségek tovább mélyültek.

A „manőver" célkitűzése szerint az 1976–1980. évekre szóló ötéves tervben a fizetési mérleg passzív szaldójának csökkennie kellett volna. Az előbb említett beruházási és ellátási helyzet, valamint a gabona és takarmány importjának kényszere determinálta azonban az *eladósodás további fokozódását*. Az adósságok fedezése az exportból származó bevételek egyre nagyobb hányadát nyelte el, automatikusan csökkentve az importra fordítható eszközöket.

A behozatal növelésének drasztikus korlátozása az 1976–1979. években nemcsak az előző években felvett kölcsönök fedezése növekvő költségeinek az eredménye volt. Ugyancsak következménye volt ez annak, hogy az előző évekhez viszonyítva a kivitel üteme csökkent, nem pedig nőtt. Hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy a tőkésországokba irányuló export növekedésének az üteme a hetvenes évek második felében kifejezetten csökkenő tendenciát mutatott.[9] Az 1976–1979. években az export növekedése már nemcsak az 1971–1975. évekkel összehasonlítva volt kisebb, hanem az 1966–1970 közötti időszakkal is. Ekkor éppen az ezekbe az országokba irányuló exportnak kellett volna a leggyorsabban növekednie, nemcsak azért, hogy fedezze az előző években felvett hitelek visszafizetését, hanem azért is, mert a folyó termelés erősen növekvő mértékben függött az ezen országokból származó nyers- és alapanyagok, valamint kooperációs elemek importjából is. A tő-

[9] Lásd a 2. és 3. táblázatot.

késországokból származó import gyorsabban növekedett, mint az export. Míg 1970-ben az import az e térségből származó devizabevételek 65%-át szívta fel, addig 1975–1977-ben már nagyobb volt, mint az összexport értéke.[10] Odáig jutott a helyzet, hogy a tőkésországokba irányuló kivitelből származó bevételek nem voltak elegendőek még az ellátásra irányuló behozatal fedezésére sem, vagyis a folyó termelés fenntartására. Hogy eleget tegyenek a fizetési kötelezettségeknek és a nélkülözhetetlen importot minimális szinten tartsák, újabb kölcsönök felvételére került sor. Következésképpen 1979 végére az eladósodás mértéke csillagászati összeget ért el, 19,4 milliárd dollárt, és ezen adósságok fedezése megközelítőleg az ez évben a kapitalista országokból származó exportbevételekkel volt egyenlő.[11]

Mint ahogyan az 1. és 2. táblázatból látható, a beruházásoknak az „aktív hitelpolitikán" alapuló meggyorsítása az 1976–1979. években nem eredményezte sem a megtermelt nemzeti jövedelem növekedési ütemének dinamikus gyorsulását, sem pedig a tőkésországokba irányuló kivitel növekedését, ami biztosította volna a korábban felvett kölcsönök visszafizetését, valamint a felhasználásra kerülő nemzeti jövedelem növekedését.

A hetvenes évek hitelpolitikájának következményeit érzékeli jelenleg a gazdaság és a társadalom az óriási mértékű eladósodás költségei, valamint a kivitel növekedési ütemének lassulása formájában. Ez összességében a behozatal korlátozására kényszerít, ami fékezi a meglevő termelőkapacitások kihasználását. A világon tapasztalható gyors műszaki haladás mellett ez

[10] Lásd a 6. lábjegyzetet.
[11] Lásd a 7. lábjegyzetet.

még a hetvenes években a korszerűsítésben elért eredmények elvesztésével is fenyeget.

Mindez már 1979-ben *nyílt válsághoz* vezetett. Első ízben Lengyelország háború utáni történetében a megtermelt nemzeti jövedelem csökkent az előző évihez képest (2,3%-kal, a felhasznált nemzeti jövedelem 3,4%-kal). A reálbérek már 1978-ban csökkentek (2,7%-kal – hivatalos források szerint).[12]

A nyersanyag- és energiahiány leállásokhoz vezetett a termelőüzemekben és nagy gazdasági veszteségekkel járt. A piacnak alapvető fontosságú árucikkekkel, különösen élelmiszerrel való ellátottsága rosszabb lett, mint eddig bármikor. A társadalmi-gazdasági élet említett, valamint más területein a reális perspektívák hiánya a társadalmi-gazdasági konfliktusok egyre nagyobb mértékű felgyülemléséhez vezetett, aminek végül ki kellett törnie.

A fent idézett bírálatok nem tagadhatják az elmúlt évtized, különösen első felének vitathatatlan társadalmi-gazdasági eredményeit. Jelentős mértékben növekedett és korszerűsödött a termelési potenciál. Biztosították a demográfiai robbanás több milliós ifjú nemzedékének teljes foglalkoztatottságát (mintegy 500 nagyüzem létesítése, több mint 2,5 millió új munkahellyel). Általános béremelést hajtottak végre. Nagy jelentőségű új szociális intézkedések történtek, főképpen a fizikai és szellemi dolgozók jogegyenlősége, a mezőgazdasági lakosságot érintő nyugdíjrendszer és az általános egészségügyi ellátás kiszélesítése terén. Rohamosan meggyorsult az országban az urbanizáció (a lakosságnak egynegyede jutott új lakáshoz). Ezek az eredmények általánosan ismertek és méltányoltak a lengyel társadalom körében. Mégsem változtathatnak

[12] Lásd *Rocznik Statystyczny*, 1980. 66., 72., 83. old.

azon a tényen, hogy túlságosan nagy áron születtek, hogy az elkövetett hibák gazdasági és társadalmi zavarokhoz vezettek, hogy eljátszották a tartós és harmonikus fejlődés lehetőségét, amely a megtett eszközbefektetések mellett a nemzeti jövedelemnek és a lakosság életszínvonalának jóval nagyobb mértékű növekedését eredményezhette volna.

A gyors gazdasági növekedés stratégiája sikertelenségének néhány oka

A jelenlegi lengyelországi társadalmi-gazdasági válság egyik legsúlyosabb terhe a külfölddel, pontosabban a tőkésországokkal szembeni eladósodottság. Ennek összege még nem olyan régen „tabu" volt. 1980. augusztus 25-én lépett csak először a pénzügyminiszter a lengyel televízió kamerái elé, hivatalosan első alkalommal bejelentve, hogy Lengyelország külföldi adósságai 20 milliárd dollárt tesznek ki.[13]

Minden lengyel felteszi magának a kérdést – hogyan jutott idáig a helyzet? Hiszen a hetvenes években nem volt Lengyelországban semmiféle kataklizma, ami a külföldi hitelek olyan óriási összegű felvételére kényszerített volna, ami az eladósodottság megengedhető határát sokszorosan meghaladja.

Mint már a bevezetésben megállapításra került, e nehézségek forrásait mindenekelőtt azokban a torzulásokban kell keresni, melyeket az ország akkori politikai-gazdasági vezetése okozott a gazdaságfejlesztés helyes koncepciójának

[13] A következő hónapokban az eladósodás mértéke nőtt, 1980 végére mintegy 23 milliárd dollárt érve el. (Kommunikat GUS o sytuacji spoleczno-gospodarczej kraju i o wykonaniu planu w 1980. *Trybuna Ludu*, 1981. február 6.)

megvalósítása során. Az alapvető tényező, ami ezt lehetővé tette, a gazdaságirányításnak és működésnek, mint egésznek a közgazdasági és politikai rendszere volt. Ez a rendszer (bizonyos kivételekkel az 1973–1975. években) a centralizáció, a direktívák és partikuláris bürokratizmus irányába fejlődött. Nem tartalmazott olyan mechanizmusokat, melyek a téves döntések meghozatalát akadályozták volna. A következő években egyre nagyobb erővel nőtt az ellentét a termelőerők fejlődésében elért szint és a gazdaságirányítási rendszer nem megreformált rendszere között.

Különösen jelentős volt a lemaradás a *központi tervezés* rendszerében. Nem biztosította ez a rendszer a gazdaság egyensúlyát, valamint a fejlődési folyamatok nélkülözhetetlen összhangját, nem volt kellőképpen eredményes a stratégiai kérdésekben, a túlzottan bürokratikus ellenőrzés által pedig fékezte az előrelépést a gazdálkodás hatékonyságában.

A központi tervezési rendszer gyengeségeinek legfontosabb vonásai közé a következők sorolhatók:

- Rövid időhorizontja: az előretekintés hiánya, a hosszú távú társadalmi-gazdasági céloknak alárendelt vállalkozások tervszerűségének hiánya. Ennek következménye volt a központi tervezés olyan alapvető funkciójának fejletlensége, amilyen a gazdasági fejlődése stratégiai irányvonalának a meghatározása.
- A rövid távú (éves) tervezés direktív jellege; a központi gazdaságirányítás ebben a helyzetben utasításos-lebontásos módszer útján valósult meg, ami a gazdasági egységeket gyakorlatilag önállótlanokká tette.
- A tárgyi tervezés vezető szerepe a gazdasági folyamatok pénzügyi-közgazdasági oldala felett; a tárgyi-technikai kalkulációk és mérle-

gelések domináltak az alapvető pénzügyi tervekkel – a lakosság jövedelmei és kiadásai közötti mérleggel, a kölcsönök felvételére vonatkozó tervvel, az állami költségvetéssel, a fizetési mérleggel – szemben. A közgazdasági szabályozók és a közgazdasági számítások szinte semmilyen szerepet nem játszottak a döntések meghozatalában.

• A központi tervező szervek viszonylagos gyengesége a központi hatóságok struktúrájában; e szervek képtelenek voltak hatékonyan ellenállni a partikuláris érdekek nyomásának, melyek főképpen az ágazati minisztériumokból indultak ki. Ez a gazdaság, mint egész, aránytalanságainak egyik leglényegesebb forrásává vált.[14]

Ezek a gyengeségek különösképpen ránehezedtek a beruházási döntések meghozatalának mechanizmusaira. A beruházások meggyorsítása – amely az 1971–1975. évekre elfogadott terv célkitűzéseitől való eltérést jelentett – visszatükröződött az ún. nyílt tervezés koncepciójában. A kétségtelenül pozitív jegyek mellett ez a koncepció mégis elfogadottá tette a gazdaságban végbemenő fejlődési folyamatok lezajlásának kiengedését az ellenőrzés alól. A beruházások rohamos bővülése miatt jelentős részüket az ágazati irányító szervek és egyesülések irányítása alá kellett rendelni. Egyidejűleg szinte minden olyan korlátozás megszűnt, ami a túlzott beruházási kedvet fékezte. Minden minisztérium annyit kért tehát a beruházásokra, amennyit csak lehetett, elég gyakran többet is a szükségesnél, hogy mások ne előzzék meg. Ezek következményeként e beruházások egy része hi-

[14] Propozycje zasadniczych rozwiazan reformy gospodarczej w Polsce, PTE, Varsó 1980. 2—3. old; Wstepne zalozenia reformy gospodarczej. *Zycie Gospodarcze*, 1980. 47. sz. 8. old.

básnak bizonyult, fellépett a gépek, berendezések és más eszközök pazarlásának jelensége. Nem törődtek a helyes arányokkal a központi beruházások területén sem, hozzájárulva ezzel a beruházások tőkeigényességének a növekedéséhez, valamint a termelés anyag- és energiaigényességének növekedéséhez is.

Úgy tűnik, hogy a gyors gazdasági növekedés és a társadalom életszínvonala gyors javítása koncepciójának megvalósítása érdekében először ki kellett volna dolgozni ennek igazán érdemleges és komplex programját. E programnak fel kell ölelnie a gazdaság szükségleteinek és lehetőségeinek teljes mérlegét, továbbá pedig: megjelölni egyik oldalról azt, amit önállóan kellene megvalósítani, a hazai tudományos, termelési és építési potenciálra támaszkodva, valamint másik oldalról azt, amit a tőkésországokban, és azt, amit a szocialista országokban kellene beszerezni, tekintetbe véve az eladósodás megengedhető mértékét.

Sajnos, ilyen programot nem dolgoztak ki. Az is előfordult, hogy a vállalati és tröszti igazgatók, sőt még miniszterek munkáját is annak alapján ítélték meg, mennyire képesek az új beruházási terveket erőltetni. Ez a helyzet különböző, sokszor még premeditációval is cselekvő érdekcsoportok létrejöttéhez vezetett, amelyek számára a legfontosabb cél az egyes ágak vagy vállalatok fejlesztését érintő saját koncepciók erőltetése volt, tekintet nélkül a gazdaság reális feltételeire, szükségleteire és lehetőségeire. E csoportok a tervezett beruházási ráfordítások nagyságát tudatosan kisebbítették azért, hogy kierőszakolják saját koncepciójukat, és „beleférjenek a tervbe". Köztudott volt, hogy a központi tervhivatalnak végül úgyis olyan összeget kell rendelkezésükre bocsátania, amennyi ténylegesen szükséges.

E fékezhetetlen beruházási lendületet lényegében semmi sem korlátozta. Nem dolgozták ki még a nagy gazdasági jelentőségű beruházásokra vonatkozó döntéshozatal menetét sem.[15] Ennek eredményeképpen az egész beruházási program teljesen voluntarista módon alakult. Olyan hosszú távra vonatkozó program helyett, mely biztosította volna mindenekelőtt a piaci egyensúlyt (vagyis olyan program helyett, ami az élelmiszerek, piaci cikkek termelésének fejlesztésére is irányult volna), komoly beruházásokba bonyolódtak. Kifejező példa erre az 1971-ben a „Katowice" Kohászati Művek építéséről hozott döntés. E beruházás megvalósítása, mely világméretekben is kivételes nagyságú (a tervezett végső termelési kapacitás évi 9 millió tonna acél), olyan óriási pénzösszegek, anyagi eszközök és munkaerő biztosítását követelte meg, aminek negatívan kellett visszahatnia az országban folyó valamennyi építkezésre (beleértve a más kohóipari beruházásokat és a lakásépítkezést is).[16]

[15] *S. Gruzewski:* Jak do tego, doszlo, *Polityka*, 1980. 42. sz.

[16] A beruházás megkezdéséről szóló döntés meghozatalakor a kohászati művek építési költségét 25 milliárd zloty összegben határozták meg. Realizálása során a ráfordítások összegét 90 milliárd zlotyra emelték fel, de ténylegesen kb. 120 milliárd zlotyt költöttek rá. A kohó első ütemének befejezése és a termelés megindítása az országban gyártott kohászati termékek választéka struktúrájának radikális romlásához vezetett. Növekedett tehát a finom- és magas minőségű acélból gyártott termékek importja, ugyanakkor nőtt az exportban a legegyszerűbb, az egészen primitív vasúlisín-féle termékek aránya, amelyek fő exportőrévé éppen a Huta Katowice vált. Ezek eredményeképpen a kohászati termékek exportjáért elért devizaárak aránya az importtermékekért fizetett árakhoz viszonyítva jelentősen romlott. (1976-ban ezen arány 1,0:1,72 volt, 1980. I. félévében pedig — a Huta Katowice által előállított termékek megnövekedett export-

Az ésszerűtlen és felelőtlen beruházási döntések másik példája a kohászati-kén-vasútvonal építéséről hozott döntés. E vasútvonal építésére több tízmilliárd zlotyt fordítottak, az egész vasúthálózat nélkülözhetetlen korszerűsítése kárára, az eredmények pedig legalábbis kétségesek.[17]

Az utasításos-lebontásos módszer útján megvalósított központi gazdaságirányítás, mely a közgazdasági eszközöket és mechanizmusokat nem értékelte kellőképpen, végül is a gazdaság olyan funkcionálásához vezetett, melyet nem lehetett tervgazdaságnak nevezni, csak elemi gazdaságnak. Ez a tervszerűtlenség láthatóvá vált a gazdasági egyensúlyhiány csaknem krónikus jelenségeiben, az időszakos közgazdasági feszültségekben, az eszközök pazarlásában, az állandó hiányokban és a kínálatnak a kereslethez való nem megfelelő alakításában, a nemzeti jövedelem felosztásában való nagymértékű elaprózódásban. Következésképpen a társadalom szemében elvesztek a tervgazdaság értékei.

Az új gazdaságfejlesztési stratégia keretében nemcsak hibás beruházási program született. A stratégia széles teret nyitott az importnak is. Ez az aktív hitelpolitika koncepciójából követ-

jának következményeként — nőtt az arány, 1,0:3.23 lett.) Minden egyes tonna importált kohászati termék jelenleg több mint 3 tonna exporttermékbe kerül. (*S. Gruzewski:* Zródia zadluzenia zagdanicznego, Handel Zagraniczny, 1980. 11. sz.)

[17] Jelenleg e vasútvonal építésének befejezése után kifejezetten látható, hogy nem lesz lehetséges az elsődleges célkitűzésekkel összhangban való kihasználása. Az elkövetkező öt év során a Szovjetunió a szocialista országokba irányuló nyersanyag-szállításokat (különösen a vasérc- és kőolajszállítást) nem emeli az 1980-ban realizált mennyiségek fölé. Mivel ez ideig a nyersanyagok ilyen mennyisége széles nyomtávú vasútvonal nélkül is szállítható volt, nem egészen világos, mi volt ennek az építkezésnek az értelme.

kezett. A politika hamis alapon nyugodott, valamint számos tévedést tartalmazott. Feltételezve a nyugati valuták romlásának gyorsuló folyamatát, kimutatták e folyamat „ügyes" kihasználásának célszerűségét. Felhívták a figyelmet arra, hogy ilyen helyzetben a százalékfizetés nominális foka a több éves fizetés ideje alatt zéró, sőt esetleg mínusz reális fokra csökkenhet. E koncepció szerint a külföldi hiteleknek semmibe sem kellett volna kerülniük, mivel megtérültek volna maguktól. Így tehát lehetőleg gyorsan és lehetőleg nagymértékben kell eladósodni.[18]

Valóban, a világpiaci árnövekedés gyors üteme mellett, mely 1973 óta tartja magát, úgy tűnhetett, hogy az adós néhány év elteltével kevesebbet fizet vissza, mint amennyit kölcsönvett. Sajnos az ilyen állítások a gyakorlatban képzelődésnek mutatkoznak. Mindenekelőtt: a hitelezők az infláció hatásai elől a kölcsönök kamatlábát felemelve védekeznek (a hetvenes évek első felének évi 4-5%-os kamatjáról több mint 10%-osra nőtt, sőt az évtized vége felé elérte a 18-20%-ot). Ezen kívül a kölcsönök nemzetközi piacán bevezetésre került az ún. bázisfoktól függő változó kamatláb, amit a nagy bankok az infláció ütemétől függően állapítottak meg (minél gyorsabban nőnek az árak, annál magasabb a kamatláb, a korábbi időszakokban felvett hitelek esetében is). Ráadásul a hitelek nehéz pénzügyi helyzetben levő igénybe vevőinek (Lengyelország jelenleg ezekhez tartozik) a bázisszázaléknál magasabb százalékot kell fizetniük.

Lengyelország helyzetében többek között a tőkésországokkal folytatott kereskedelmi forga-

[18] *S. Dlugusz:* Reperkusje dolarowej rundy kryzysu walutowego dla krajów socjalistycznycz. *Rynki Zagraniczne*, 1971. 133 sz. 3. old.

lom áruszerkezete eredményeképpen az exportárak növekedése 1973 után lassúbb volt, mint a világpiaci árak, valamint az importárak növekedése.[19] E tényezők következtében a hitelek visszafizetése (a százalékkal együtt) egyre nagyobb, nem pedig kisebb mennyiségű áru kivitelét követelte meg. Ilyen helyzetben nehéz tehát azt állítani, hogy a külföldi kölcsönök semmibe sem kerülnek.

Annak a tézisnek az alapján, hogy a kamatláb reális foka zéró vagy esetleg mínusz fokra eshet, a külföldi hitelekkel finanszírozott importot szinte ingyenes importként kezdték kezelni. Kihasználták ezt a maguk módján a szakági és a regionális érdekcsoportok, amelyek a beruházási és importjavaslatok elkészítésekor egyáltalán nem számoltak az ország fizetési lehetőségeivel. Ki tudták erőszakolni azon nézet elfogadását, hogy minden jelentősebb vállalkozást elsősorban a tőkésországok vállalataival való együttműködés keretében lehet megvalósítani. Gyakoriak voltak az olyan esetek, hogy egyáltalán nem rosszabb, sőt jobb szocialista országbeli partner megválasztásának lehetősége ellenére kapitalista céget választottak.

Ennek kifejező példája volt 1972-ben a francia „Berliet" cégtől a helyi és távolsági autóbuszok gyártási licencének megvásárlása.[20] A „Ber-

[19] Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1980. 5. old. Polski handel zagraniczny w 1980. *Rynki Zagraniczne*, 1981. 32. sz.

[20] E téren a lengyel gépjárműipar már 1958 óta együttműködött Csehszlovákiával. Ennek az együttműködésnek eredményeként még a közelmúltig gyártották Lengyelországban a Jelcz autóbuszokat. Már a hatvanas években felvetődött ennek az autóbusznak a korszerűsítése az Ikarus-céggel való együttműködés alapján. 1970 után a tervek módosításon mentek át. Bár a magyarokkal tovább folytatódtak a megbeszélések, csak azt célozták, hogy a partnercseréhez „meg-

liet" autóbuszok gyártása beindításának folyamata mindmáig tart. Még mindig messze van a teljes gyártási kapacitás elérése, amely (a licencvásárlás megindoklására kidolgozott program szerint) 1980-ban 5000 darab autóbusz lett volna. (Mintegy 1000 darab autóbuszt állítottak elő, nagyon magas, egy autóbuszra több mint 5000 dollárt kitevő kooperációs import mellett.) Az autóbuszok gyártása beindításában mutatkozó ilyen jelentős késés az ország közlekedési nehézségeinek nagymértékű súlyosbodásához vezetett. Bekövetkezett az Ikarus-autóbuszok vásárlásának kényszerűsége, mely céggel való együttműködés tervét 1972-ben elvetették. Jelenleg, amikor Varsó és más városok utcáin egyaránt közlekednek a licenc alapján gyártott, valamint Magyarországon vásárolt Ikarus-autóbuszok, határozottan látható, melyik a megfelelőbb az adott körülmények között.

A hetvenes évek licencvásárlási fellendülése azt eredményezte, hogy a műszaki újdonságok utáni hajszában *olyan licencek is megvételre kerültek, amelyek a gazdaság számára nem voltak szükségesek.* Ilyen tranzakcióra volt példa 1974-ben a Massey–Ferguson–Perkins cég traktorgyártási licencének a megvásárlása. A lengyel mezőgazdaság ez időben nem jelezte újfajta traktorokra való igényét. Egyedül azon típusok gyártásának növelését követelte, amelyeket ez időben gyártottak. A probléma tehát a mennyiségben rejlett, nem pedig a minőségben, mivel az „Ursus"-traktorokról jó véleménnyel voltak a felhasználók.[21]

győző" érveket gyűjtsenek. 1972-ben a Berliet-céggel aláírták a licenc-együttműködési megállapodást. (Lásd a 16. lábjegyzetet.)

[21] A hetvenes évek elején az új lengyel Ursus traktorcsalád (különböző, 30, 55, 85, 110 lóerővel rendelkező és magas unifikációs fokú) már túl volt a sikeres

Másik példa a nagy rakodóterű teherautók gyártási licencének megvétele az osztrák Steyer–Daimler–Puch cégtől 1975-ben. A megvett licencet félretették a megvalósításhoz szükséges eszközök hiánya miatt. (Az viszont, hogy ezen eszközök hiányozni fognak, látható volt már a licenc megvétele pillanatában.[22])

Ez csak néhány példa a téves licencvásárlásokra. Hasonló – sajnos – jóval több volt. Ezek az egész országnak óriási költségeket és gazdasági károkat okoztak.

Az az elgondolás, hogy a külföldi hitelek semmibe sem kerülnek, szintén rendkívül nagy hatással volt arra, hogy felhasználásuk során *nem a hatékonysággal való számolás* vezetett, to-

belföldi próbákon. Az egyik ismert, mezőgazdasági gépekkel foglalkozó angol intézet tesztje kimutatta, hogy e konstrukciók teljes mértékben megfelelnek a legmagasabb világszínvonalnak. Az akkoriban szériában gyártott C—325 Ursus traktor elnyerte a világon nagyra értékelt massachusettsbeli (USA) technológiai intézet jó véleményét is. Egyidőben ezzel a gépipari minisztérium megkezdte a licencvásárlás szükségességének hangoztatását. Azzal érveltek, hogy az e traktorok összeszereléséhez szükséges technológiai sorokat lehetetlen beszerezni. (Ma már ismert, hogy a japánok jelentkeztek ilyen ajánlattal.) A független szakértők, gyárbeli konstruktőrök, sőt a felhasználók véleménye ellenére, 1974-ben aláírták a licencvásárlási megállapodást a Massey—Ferguson céggel. E megállapodás szerint a lengyel ipar 1980-ban kb. 75 000 traktort gyártott volna. E célkitűzések jelentős részben csak tervek maradtak. A beruházás megvalósítása során számos olyan nehézség lépett fel, amely nemcsak késést okozott, de a ráfordítások hihetetlen növekedését is. Az 1975—1980. években tervezett ráfordítások 18,5 milliárd zlotyról 39,6 milliárd zlotyra nőttek, az egész vállalkozás költségeit pedig jelenleg kb. 100 milliárd zlotyra becsülik. 1980-ban a termelés csak 2000 darab volt, miközben minden traktorhoz 4000 dollár értékű alkatrészt importáltak. (A. Jaruzelski: Skad ten pech. *Polytyka*, 1980. 46. sz.)

[22] Lásd a 16. lábjegyzetet.

vábbá, hogy elvetették azt a kapcsolatot, ami fennáll a hitelek felhasználása és a visszafizetésüket biztosító export növelése érdekében való termelőkapacitások létrehozása között.

Az elgondolás a folyó termelés importigényének rendkívül erős növekedését is kiváltotta. Ennek következménye az a helyzet, hogy az export nem kellő mértékű növekedése okozta importkorlátozások olyan erős negatív hatással vannak a termelőkapacitások kihasználási fokára, a termelés és a megtermelt nemzeti jövedelem növekedésére.

A voluntarizmus, mely számos, beruházásra és licencszerződés megkötésére vonatkozó döntés meghozatalánál megmutatkozott, az *eszközök túlzott befagyasztásához* is vezetett. A beruházási elgondolások megvalósítása nem volt megfelelő szinkronban az építőkapacitásokkal. Így tehát sok fontos beruházás realizálása során késésre került sor, következésképpen pedig hatalmas tőkeösszegek befagyasztására a kihasználatlan gépek és berendezések formájában.[23]

Olyan helyzet alakult ki, amelyben egyrészt a tőkésországokból származó import korlátozásának kényszerűsége speciális gépek és berendezések, valamint a termelés fenntartásához nélkülözhetetlen alapanyagok, nyersanyagok és kooperációs elemek megvételéhez szükséges eszközök hiányát okozza, másrészt pedig az ezen országokban beszerzett gépek óriási része kihasználatlanul maradt (a beruházások megvaló-

[23] 1980 végére a befagyasztott ráfordítások a befejezetlen beruházásoknál kb. 800 milliárd zlotyt tettek ki. (Összehasonlításképp — az 1980-ban megtermelt nemzeti jövedelem kb. 1700 milliárd zloty volt, a befejezetlen beruházásokra való ráfordítások pedig — kb. 535 milliárd zloty.) Az összes megkezdett beruházási célú építkezés befejezéséhez az elkövetkező években még kb. 1300 milliárd zloty szükséges. (Lásd a 13. lábjegyzetet.)

sításában mutatkozó késések vagy esetleg a termelési programok teljes megváltoztatása következtében).

Mítosz tehát az az állítás, hogy az aktív hitelpolitika helyes volt és a felhalmozódott adósságokat csak külső tényezők okozták. Nem lehet ugyanis külső tényezőkkel (a tőkésországokban mutatkozó konjunktúra esésével) magyarázni az ezen országokba irányuló export növekedése ütemének esését a hetvenes évek második felében. Tény, hogy az 1976. év első felében jelentkező rövid megélénkülés időszaka után, a fejlett tőkésországok újból a kifejezetten lassúbb ütemű gazdasági növekedés időszakába kerültek. A protekcionista tendenciák ebből fakadó növekedése azonban csak azokat az árukat és azokat az országokat érinti, amelyeknek nagy az aránya az importjukban. A lengyel export aránya ezen országok importjában továbbra is kicsi. Ebben a helyzetben a protekcionista tendenciák növekedése csak néhány árucsoport területén érezhető, főleg azokban, amelyeket viszonylag kedvezőtlen gazdaságossági mutatók jellemeznek.

Arról, hogy az 1976–1979. években a tőkésországokba irányuló lengyel export esése nem magyarázható ezen országok gazdasági konjunktúrája változásával, tanúskodik az ezen időszakban a szocialista országokba irányuló export dinamikájának még erősebb gyengülése is. Ez mindenekelőtt a hitelpolitika elfogadott variánsa, a beruházás területén való visszahatásának, valamint az ebből származó eladósodás variánsának következménye volt.

Külföldi kölcsönök felvétele kétségtelenül helyes volt. Széles körben való felhasználásuk azonban gondosságot igényelt hatékony kihasználásukban és azt, hogy az eladósodás mértéke ne lépje át azt a határt, amely a gazdaságot ne-

gatív követelményekkel fenyegeti. E két alapvető feltétel azonban nem teljesült.

Az ismertetett tényezők negatív következményeit tovább mélyítették más gazdaságpolitikai hibák. Ezek közé tartoznak: a bérek és a jövedelmek növelésének hibás politikája, az agrárpolitika helytelen iránya, hibás árpolitika, a központi tervezés és gazdaságirányítás gyengeségei.[24]

A közgazdasági elmélet vitathatatlan tézise, hogy a gazdasági növekedés gyorsítása a fogyasztás növekedésének időszakos korlátozását követeli meg. Ez a feltétele annak, hogy ne kerüljön sor a piaci egyensúly erős megbomlására. A beruházások meggyorsítása ugyanis arra kényszerít, hogy a termelőkapacitások bizonyos (elsődlegesen fogyasztási cikkek előállítására szánt) részét a beruházási tevékenység szükségleteire irányítsák át. A beruházási tevékenység hosszú időtartama azt is eredményezi, hogy – miközben nem ad kész termelést – a beruházási szektorban alkalmazottak bére formájában a piaci vásárlóerő növekszik.

Emellett a hetvenes években elfogadták azt az irányelvet, hogy a beruházások gyorsítását össze kell kapcsolni a bérek és a fogyasztás növekedése nagymértékű gyorsításával. Végül is a lakosság jövedelmeinek növekedési üteme jelentősen nagyobb volt a fogyasztási cikkek kínálatának növekedési üteménél. (Lásd a 4. táblázatot.)

Mint ahogy kitűnik a 4. táblázatból, a lakosság nomináljövedelmeinek növekedése az 1971–1979. években több mint 50%-kal volt magasabb, mint a piaci áruszállítások növekedése (1980-ban ez az aránytalanság még jobban el-

[24] Lásd a 7. lábjegyzetet.

mélyült), miközben e rendellenességek már 1973-ban jelentkeztek.

Ez annak a koncepciónak az elfogadásából következett, amely szerint a bérek jelentős emelése ösztönzőként hat (kölcsönhatás alapján) a munkatermelékenység növekedésére. A gyakorlatban azonban nem sikerült szorosan összekapcsolni, a bérek növekedésének elfogadott mértéke ugyanis meghaladta még a munkatermelékenység felemelésének objektív lehetőségeit is.[25]

4. táblázat
A lakosság nomináljövedelmeinek, valamint az árukínálatnak[a] a dinamikája
(%-ban)

Év	A lakosság nomináljövedelmei		Piaci áruszállítások	
	Előző év = 100	1971 = 100	Előző év = 100	1971 = 100
1971	110.6	100,0	108,1	100,0
1972	112,4	122,4	112,4	112,4
1973	115,6	127,7	110,1	123,8
1974	114,2	145,8	109,6	134,4
1975	113,1	164,9	112.3	150,9
1976	112.8	186,0	107.2	161.8
1977	112,5	209,3	106,0	171,5
1978	109,1	228.3	101,1	173,4
1979	109,9	250,9	102,7	178,1
1980	112,6[b]	282.6	100,6	179,1

[a] Megfelelőbb adatok hiánya miatt: a kiskereskedelmi forgalom adatai folyó árakon. [b] Béralap a szocialista szektorban.

Forrás: Rocznik Statystyczny, 1980. 83, 322. old.; Lásd Kommunikat GUS . . ., 13. lábjegyzet; Saját számítások.

A béreknek a munkatermelékenységnél és a piaci áruszállításoknál jóval jelentősebb növekedésének néhány területen éles, nyílt inflációhoz

[25] Az iparban az átlagbérek növekedésének a munkatermelékenység növekedéséhez mért aránya, mely 1970-ben 0,7 volt, 1973-ban 1,1-re nőtt, 1974-ben pedig már 1,63 volt. (Lásd a 7. lábjegyzetet.)

(50–100%-os áremelkedésekhez), más területeken pedig rejtett inflációhoz (áruhiányhoz, sorálláshoz, a pult alóli eladáshoz), végeredményben pedig a piac dezorganizációjához és a piaci egyensúly krónikus hiányához kellett vezetnie.

Az ország gazdasági helyzetére óriási hatással voltak az *agrárpolitikában elkövetett hibák*. A legfontosabbakhoz a következők sorolhatók:

- A figyelmet nem kellő mértékben hívták fel az agrárstruktúra átalakítására, továbbá ennek az átalakításnak a helytelen módszereire. (Itt főképpen a következőkről van szó: az egyéni gazdaságok földátvállalásának korlátozása; a földösszevonás véghezvitele túlnyomóan csak a gyengébb gazdaságok által – az Állami Földalap részére – átadott földek útján, melyeket alacsony termésátlag jellemez.)
- A növénytermesztés, főleg a gabonatermesztés stagnálása (már 1974-től nem nőtt a gabonatermelés). Ennek oka nemcsak az ezt követő évek időjárási körülményeinek jelentős romlása volt, hanem a trágyázás, a növényvédelem, a munkák gépesítésének nem kellő mértékű növekedése is.
- A gabonatermesztés stagnálása és a nagy állami gazdaságokban való állattenyésztés fejlesztése irányvonalának elfogadása a gabona- és takarmányimport túlzott mértékű növekedésének az okává vált (1970-ben 2,7 millió tonna volt, 1974-ben 4,4 millió tonna, 1978-ban pedig 8 millió tonna). A fejlődés első szakaszában ezt a növekedést a sertésállomány gyors növekedésével magyarázták (1970-ben 13,4 millió darab, 1974-ben pedig 21,5 millió). Az ezt követő időszakban törés következett be. Csak 1978-ban érte el a sertésállomány az 1974. évi szintet. Az egyéni gazdaságokban levő sertésállomány 2,3 millióval csökkent, az állami gazdaságokban viszont

2,5 millióval nőtt.[26] A gabonatermesztés esése következtében, ennek az import jelentős növeléséhez kellett vezetnie. (1 milliárd dollár az 1971–1975., valamint 3,5 milliárd dollár az 1976–1980. években.[27])

Az agrárpolitika ezen és más hibái a mezőgazdasági termelés növekedésében való elégtelen mértékű előrelépésben, a piaci ellátottság (élelmiszer-ellátás) javulása hiányában (1975 óta) tükröződnek vissza, valamint a mezőgazdasági termelés költségei növekedésében is, ami a mezőgazdaság nagyon nagy mértékű dotációjára és az állami költségvetés megterhelésére kényszerített (vagyis a más célokra szánt eszközök csökkentésére).

A helytelen gazdaságpolitika másik területe a *rossz árpolitika* volt. Lényegében már 1971-ben megindult ez a politika, akkor, amikor az 1970 decemberében az áremelésről hozott döntést visszavonták. Úgy tűnik, hogy az árstruktúrában 1970-ben végrehajtott változtatás helyes volt. Hibás volt viszont a végrehajtása (ijesztően alacsony és társadalmilag igazságtalan rekompenzáció), ami a társadalom ellenkezését váltotta ki. E hibák kijavítása helyett (a szükséges rekompenzáció biztosításával, ami a társadalom jóváhagyására talált volna) – visszaállították az előző árszínvonalat. Ez rövidesen számos zavarhoz vezetett az élelmiszerpiacon (különösen a húsellátásban). E politika folytatása volt az „ároperáció" 1976. júniusban. Ekkor sem vonták le a tanulságokat az 1970. decemberi eseményekből, sőt már súlyosabb hibákat követtek el. Ennek a társadalom erőteljes tiltakozásához és ismét a kormány visszakozásához

[26] Lásd a 7. lábjegyzetet.

[27] Lásd *A. Lubowski:* Gdzie sie podzialy te miliardy. *Zycie Gospodarcze,* 1981. 18. sz. 2. old.

kellett vezetnie. A húskínálat azonban már nem nőtt, ami a lakosság pénzjövedelmeinek további növekedése mellett éles piaci válsághoz vezetett.

Az inflációs rés jelentkezése az árpolitikát teljesen felkészületlenül találta. Ismét a legkisebb ellenállás irányában léptek, a termelők kezébe adva az iparcikkek egyre nagyobb részének árképzési jogát. Ez sok termék árának ugrásszerű, nagyon gyakran indokolatlan emeléséhez, és végeredményben – az árstruktúra káoszához vezetett. Az inflációs jelenség hivatalos beismerésének és létfenntartási költségek növekedése rekompenzálásának hiánya az ún. csendes áremelkedésekhez, illetve azon áruk nagymérvű hiányához vezetett, amelyek árai hivatalosan nem változtak. Mindez negatív társadalmi és gazdasági következményekkel járt és jár továbbra is.

Kifejezetten leszögezhető, hogy azok a torzulások, melyek a hetvenes években mind a gazdaságban, mind a politikai és társadalmi életben jelentkeztek, nem a Lengyelországban épített szocialista rendszer alapelveinek és értékeinek a krizisét jelentik, hanem azok ignorálásának és megsértésének a következményei. E jelenségek régóta a társadalom éles kritikájának tárgyát képezték, különösen a LEMP VIII. kongresszusát megelőző vitákban. Mégis figyelmen kívül hagyták ezt a kritikát. Csupán a munkásosztály tömegeinek a tiltakozása eredményezte a változás folyamatainak kezdetét. A társadalom határozott többsége a válság szocialista úton való megoldása, mint az egész nép érdekeivel összhangban levő egyetlen út mellett foglal állást.

RÉTI ERVIN *újságíró,*
az Esti Hírlap rovatvezetője

CAMP DAVID ZSÁKUTCÁJA

A közel-keleti válság új jelenségei

I

A három kontinens találkozásánál fekvő, stratégiailag rendkívül jelentős közel-keleti térség világunk egyik tartós válsággóca. A második világháború óta négy helyi háború, négy általánosabb jellegű arab–izraeli fegyveres konfliktus színhelye volt. De maga az arab világ is ellentétektől és törésvonalaktól terhes. Nehéz volna pontosan számba venni az összes mellékhadszínteret, amelyek ebben az időszakban kialakultak a két Jemen hullámzó viszonyától Egyiptom és Líbia, vagy Szíria és Jordánia szembenállásán át egészen Libanon *de facto* szétszakadásáig. Ide sorolható az elmúlt évtizedek csaknem 20 különböző arab egység-formációja, amelyek gyakran meglepetést keltve, szuperszonikus sebességgel jöttek létre, s ugyanilyen tempóval hiúsultak meg. Földrajzilag némileg kitágítva a Közel-Kelet hagyományosan elfogadott fogalmát, felemlíthetjük Líbia és Tunézia, illetve Marokkó és Algéria nézeteltéréseit, a nyugat-szaharai viszályt, s a másik oldalon Irak és Irán olajháborúját, amely szintén nem maradt hatás nélkül.

A közel-keleti válsággal kapcsolatos vizsgálódásokat nem lehet természetesen csupán a helyi

erők érdekeltségére leszűkíteni. A térségben zajló események nem lehetnek közömbösek a nagyhatalmak és a más kontinensen fekvő fejlett ipari országok számára sem. Az Egyesült Államok jelentős katonai és gazdasági segítséget nyújt Izraelnek, valamint több arab országnak; a közel- és a közép-keleti vizek az amerikai flotta felvonulási területe; amerikai katonai egységek állomásoznak több közel-keleti térségben, és megerősödtek Washington azon törekvései, hogy állandó támaszpontláncolatot építhessenek ki. Az az elgondolás, hogy a közel- és a közép-keleti olajmezők, illetve az olajszállítási útvonalak biztonsága életfontosságú amerikai érdek, doktrinálisan is megfogalmazást nyert a Carter-elvben, amelyet az új amerikai kormány sem tagadott meg, legfeljebb a túszügy megoldását követően az Irak és Irán közötti háborúra, valamint más indokokra hivatkoznak. Fokozódott azonban az Európai Közösség tagállamainak, mindenekelőtt Nagy-Britanniának, Franciaországnak és az NSZK-nak, illetve Japánnak az aktivitása is, főként azzal a különleges szereppel összefüggésben, amelyet a kőolaj tölt be a világgazdasági viszonyok változásának időszakában.

Figyelembe kell ugyanakkor venni azt a tényt is, hogy az Egyesült Államok mellett a Szovjetunió is társelnöke a közel-keleti rendezésről tárgyaló genfi konferenciának. Igaz viszont az is, hogy ez az értekezlet csupán három napig tanácskozhatott 1973 decemberében, s azóta szünetelteti tényleges munkáját. E nemzetközi jogilag is kifejezésre jutó legitimitás mellett a Szovjetunió több kormánynyilatkozatban hívta fel a figyelmet arra, hogy a béke egyetemes ügye iránt érzett és vállalt felelőssége, valamint saját biztonsága szempontjából is érthetően érzékenyen figyeli a határaihoz oly közel eső vál-

ságterületet. A Szovjetuniót – amely elvi politikájának megfelelően szolidáris a nemzeti felszabadítási törekvésekkel, a valódi függetlenség biztosításával – sokszálú kapcsolatok fűzik a térség számos országához, három arab állammal pedig érvényes barátsági szerződése van.

Az alapképlet tehát ebben a válságtérségben sem más, mint a Föld bármelyik pontján: a harc fő frontvonala az imperialista, illetve az antiimperialista erők között húzódik. Mégis óvni kell a túlzott egyszerűsítésektől. A frontok állandóak, de a frontokon levők változhatnak. A hetvenes években szemléltető példája lehetett ennek Egyiptom magatartásának többszöri átalakulása, vagy a térség peremén elhelyezkedő etiópiai–szomáliai összeütközés jellegének módosulása. Előadódhatnak olyan konfliktusok, amelyek végső soron senkinek sem állnak érdekében. Az ilyen háborúk iskolapéldájának tekinthető Irak és Irán fegyveres harca. S a tapasztalatok szerint gyakran éleződik ki a viszony az alapjában azonos álláspontot elfoglaló országok között is. Kairó így került szembe azokkal a nyugatbarát rendszerekkel, amelyek korábban maguk tettek meg mindent az egyiptomi irányváltásért. A másik póluson, Líbia és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet vitája átmeneti feszültséget okozott a Szilárdság Frontjának soraiban, vagy Bagdad és Damaszkusz nem egy ízben bonyolódott szócsatába, jóllehet mindkét országban a baathisták jelentik a politikai vezető erőt, s mindkettőjüket ugyanahhoz a nagyhatalomhoz, a Szovjetunióhoz fűzi szerződés.

Ilyen körülmények között csak üdvözölni lehetne minden olyan lépést, amely a valódi kibontakozást, a rendezést, a közel-keleti válsághalmaz szisztematikus felszámolását célozza avégett, hogy a békés egymás mellett élés érvényre juttatásával szilárd politikai viszonyok

jöjjenek létre, hogy kizárják a külföldi katonai jelenlétet, hogy akadálytalan legyen a gazdasági fejlődés, hogy az a hosszú távú küzdelem, amely természetesen itt is folytatódni fog a társadalmi haladás hívei, illetve ellenzői között, a háborúk kirekesztésével menjen végbe. Mindenképpen általános rendezés szükséges, de a nemzetközi közvélemény aligha lehet annyira elkényeztetve a közel-keleti megoldásoktól, hogy ne üdvözöljön olyan részegyezményeket vagy kis lépéseket, amelyek egy átfogó megállapodás irányába mutatnak.

Nyilvánvalóan ezt a várakozást is tekintetbe vette az Egyesült Államok, valamint Izrael és Egyiptom, amikor 1978 szeptemberében aláírták a Camp David-i keretszerződéseket, fél évvel később pedig megkötötték a különbékét Tel Aviv és Kairó között. A nyugati s főleg az amerikai propaganda „csodát" emlegetett, s a legmagasabb hangerőre kapcsolva bizonygatta: a Közel-Keleten létrejött a béke; Egyiptom és Izrael, miután 30 év alatt négyszer találkozott a csatamezőkön, kibékült; általában rendeződhet a megszállt területek problémája és a palesztin kérdés. A tömegkommunikáció jóvoltából százmilliók lehettek tanúi a televíziós készülékek előtt, amint a Fehér Ház kertjében felállított sátrakban Jimmy Carter, Anvar Szadat és Menachem Begin aláírta az előterjesztett okmányokat. Magasra csapott a „béke-eufória" – nem utolsósorban annak következtében is, hogy a három vezető ezt saját belső helyzetének megerősítésére is igyekezett kihasználni.

A kiábrándulás azonban hamarosan bekövetkezett. Az idő – már viszonylag rövid távon is – azokat igazolta, akik hangsúlyozták, hogy Camp David és a különút törvényszerűen zsákutcába torkollik, hiszen nem veszi figyelembe a realitásokat és a valóságos problémákat, igazi

béke helyett egy „pax americanát", amerikai érdekeken alapuló békerendezést kíván teremteni. Camp David valóban zsákutcába jutott, de a nagy kérdés, hogy az érdekeltek hajlandók-e levonni a megfelelő következtetéseket, vagy új pótmegoldásokat, helyettesítő eszközöket keresnek-e, még megválaszolatlan. A továbbiakban éppen ezt a problémát állítjuk vizsgálódásaink előterébe: miért bukott meg mindaz, amit tömören Camp David nevével fémjeleznek, s milyen új elképzelések vannak a „hogyan tovább"-ra?

II

Mielőtt azonban rátérnénk a kanyargós mellékutakra és kitérőkre, tegyük fel a kérdést: mi lenne vajon a közel-keleti béke járható „főútvonala"? Egy tartós és szilárd rendezés hármasszabálya többször is megfogalmazást nyert:

- Izraelnek vissza kell vonulnia az összes megszállt arab területről, 1967. június 4-i határaira.
- Biztosítani kell a palesztinai arab nép törvényes nemzeti jogait, beleértve független, szuverén államának megalapítását s a hazájába történő visszatérését.
- Szavatolni kell a béke és a biztonság alapvető követelményeit a térség valamennyi országa számára, mind az arab államoknak (ide sorolva természetesen egy palesztin államot is), mind Izraelnek.

Mindebből kitűnik, hogy a közel-keleti béke kulcsproblémája a palesztin kérdés. (Ellentmondásnak látszik, de maga Camp David is aláhúzta ezt. Hiszen a Sinai-félszigetről történő izraeli visszavonulás nyomán — a Golán-fennsík korábban Szíriához tartozott övezete mellett –

a megszállt területek fogalma a gazai zónát, a Jordán folyó nyugati partját, Ciszjordániát és Jeruzsálem arab szaktorát foglalja magába, egy jövendő palesztin állam lehetséges összetevőit.) A fentebb felsorolt három pont közül az első kettő lényegében a palesztin problémára összpontosul, de a harmadik is Izrael, valamint egy palesztin állam békés egymás mellett élési gyakorlatán alapulna, a szó közvetlen értelmében, szomszédokról lévén szó.

Logikusan fakad mindebből, hogy a rendezésre irányuló tárgyalásokon valamennyi érdekelt félnek részt kell vennie. Az arab államoknak, a Palesztinai Felszabadítási Szervezetnek, mint a palesztinai arab nép egyetlen törvényes képviselőjének, Izraelnek, a Szovjetuniónak, az Egyesült Államoknak, sőt esetleg a Biztonsági Tanács más állandó tagjainak is, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezetének. Ez volt a célja a genfi békekonferenciának, s ebben az esetben korántsem a svájci város neve a lényeges, hanem az ezzel kifejezett széles körű, minden érdekeltre kiterjedő, általánosabb típusú konferencia. Egy általános rendezés kívánalma ugyanakkor nem jelenti a „mindent vagy semmit", továbbra is lehetséges részmegoldások kimunkálása, amennyiben ezek az általános rendezés felé mutatnak. A különúttal kapcsolatban nem a szakaszosság vagy a fokozatosság képezi a bírálat tárgyát, hanem az a tény, hogy a kisebb vagy nagyobb lépések eleve rossz irányba történnek, nem közelítenek a megoldásokhoz, hanem távolítanak tőlük.

Az általános rendezés vagy az új bonyodalmakat hozó különút dilemmájának vízválasztó dátumaként 1977 őszét említhetjük meg. 1977. október elsején tömören megfogalmazott, néhány soros szovjet–amerikai közös nyilatkozat látott napvilágot, és síkraszállt a közel-keleti válság

ésszerű alapokon történő, átfogó rendezése mellett. Akkor sok jel mutatott arra: Washington letér a korábban járt különútról, amelyen az első demonstratív lépést két évvel korábban, 1975 szeptemberében a Sinai-megállapodás, az amerikai bábáskodással tető alá hozott második egyiptomi–izraeli csapatszétválasztási egyezmény jelentette. Ehhez új elemként járult a nyílt amerikai katonai jelenlét (több száz szakértő állomásoztatása a sínai hágók elektronikus előrejelző posztjain), valamint az Izraelnek és Egyiptomnak párhuzamosan, egyidőben nyújtott fokozottabb gazdasági és katonai segítség. Az amerikai sajtó hasábjain olyan hírek szivárogtak ki, hogy az aláírt megállapodások csupán a jéghegy látható csúcsát jelentik, további 24 titkos záradékot is elfogadtak.

A közös nyilatkozat nyomán a *New York Times* úgy vélekedett, hogy még az 1977-es esztendőben folytatja munkáját a genfi békekonferencia. Nem így történt: novemberben Szadat egyiptomi elnök Jeruzsálembe látogatott, a különút folytatódott, sőt az Egyesült Államok tevékeny részvételével eljutottak Camp Davidhez, majd a különbéke-szerződéshez. Az Egyesült Államok szinte azon nyomban megtagadta a saját maga által aláírt közös nyilatkozat elveit. Pedig ezek következetes megvalósítása valódi lehetőségeket adhatott volna a tartós és átfogó békés rendezésre. Igaz, ezzel kizárták volna a „pax americanát", az egyoldalú előnyszerzésre és kizárólagosságra való törekvés helyett azonban a közös szovjet–amerikai felelősségvállalás került volna előtérbe.

Ma még nehéz volna minden részletében hitelt érdemlően válaszolni arra a kérdésre, hogy a megállapodás mennyiben volt egy előre megfontolt taktika, előre megírt forgatókönyv az amerikaiak részéről, s mennyiben vált a közös

nyilatkozat a belharcok, a különböző érdekszövetségek küzdelmének áldozatává. Voltak washingtoni sajtóhangok, melyek szerint a „helyi erők mozgása", Szadat váratlan utazása, az egyiptomi–izraeli párbeszéd megkezdése teremtett „kész helyzetet" az Egyesült Államok számára. Más vélemények szerint viszont a közös nyilatkozattal éppen az amerikaiak próbálták megmozgatni és nagyobb rugalmasságra bírni a két szövetségest: tegyék félre kisebb ellentéteiket, a presztízsszempontokat, ha az Egyesült Államok globális stratégiájáról van szó. Semmiképpen sem lehetett azonban túlságosan nehéz Washingtont letéríteni az általános rendezés útjáról, annál is kevésbé, hiszen ezt az időszakot már a feszültség növekedése, a nemzetközi enyhülés leszálló ága jellemezte, s tanúi lehettünk a Carter-kormány következetlenségeinek is. (Nem egyedülálló eset volt elnökségének négy éve alatt egy szerződés aláírása, majd megtagadása . . .)

Az amerikai magatartás valódi hátterére azok a módosulások adnak magyarázatot, amelyek a hetvenes esztendőkben az Egyesült Államok közel-keleti politikájában végbementek. A harmadik háború, a jelentős izraeli területfoglalás, a palesztin probléma semmibe vétele még a nyugatbarát, konzervatív, jobboldali arab államokat is Izrael elítélésére késztette. S mivel Izrael legfőbb külső támasza az Egyesült Államok volt, ebből a bírálatból óhatatlanul Washington címére is jutott. Ezért kényszerült az amerikai politika már 1970 derekán, még Nasszer életében, egy óvatos váltásra. Rogers, az akkori Nixon-kormányzat külügyminisztere ezt „kiegyensúlyozottabb közel-keleti politikának" nevezte. Azt célozta, hogy a jobboldali, sőt a középutas arab erőket (Washingtonban ezeket „mérsékeltebb arab országoknak" nevezték) le-

válasszák a valóban antiimperialista frontról. E folyamatot felgyorsította a negyedik háború 1973 októberében, amikor kitűnt, hogy az arab országok immár nem szükségszerűen vesztenek a csatatereken, s a katonai erőviszonyok változóban vannak. Hozzájárult a változásokhoz a jordániai „Fekete Szeptember", amikor az ammani udvar – 20 000 áldozat árán – kikapcsolta a palesztineket a front első, katonai vonalából. A nagy személyiségek szerepe az arab világban érthetővé teszi azt is, hogy Nasszer távozása, korai halála, az egyiptomi utódlási harc lefolyása ugyancsak zavart keltett. A kétségtelenül legjelentősebb tényező pedig az olajválság gazdasági, politikai és társadalmi kihatása volt.

Az olajárrobbanás, tekintettel a kőolaj kivételes szerepére a világgazdaságban, a nemzetközi nyersanyagpiacokon gyorsan és közvetlenül hatott. Az olajtermelők új gazdasági erőként jelentek meg: mint nagy lehetőségekkel bíró beruházók és fogyasztók egy dekonjunktúrával küszködő piacon; mértéktelen fegyvervásárlóként; fejlett ipari országok gazdasági intézményeinek részvényvásárlójaként, a mammutbankok betételhelyezőjeként. Az Egyesült Államok és más fejlett tőkésországok egyrészt új erőfeszítéseket tettek olajbehozataluk biztosítására, valamint annak elfogadhatóbb árakon történő beszerzésére, másrészt az olajországok piacának meghódítására, a „petrodollárok" különféle utakon való visszaáramoltatására. Az olajországokkal való szorosabb kapcsolat kiépítése és fenntartása vitathatatlan külpolitikai prioritássá lépett elő.

Az Egyesült Államok, mint a térségben leginkább érdekelt és legerősebb pozíciókkal rendelkező fejlett tőkésország, saját szempontjainak figyelembevétele mellett igyekezett az „össztőkés" érdekek képviselőjeként is megje-

lenni, erősítve ezzel a NATO-ban s általában a tőkés világrendszerben betöltött vezető szerepét. Az olajválságnak egyúttal nem lebecsülhető hatása volt az amerikai belpolitikában is. Az amerikai lobbyk között hagyományosan nagy szava és befolyása van az Izrael-barát csoportnak, a katonapolitikai és külpolitikai összetevők mellett ez is közrejátszott az izraeli politika feltétlen támogatásában. Az olajtényező azonban felértékelte az arab kapcsolatokat: ezeket nem lehetett elválasztani az amerikai gazdasági helyzettől, a dollár árfolyamától, az inflációtól, a munkanélküliségtől, a kereskedelmi és a fizetési mérlegtől.

Az egyik oldalon fokozódott a sokoldalú amerikai aktivitás a térségben, a másik oldalon erősödtek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették az amerikai szándékok jobb megvalósulását. Az olajárrobbanás, az új körülmények ugyanis feltétlenül hozzájárultak a tőkés termelési viszonyok térhódításához a Közel-Keleten. (Az általánosítás hiba volna, mivel Algéria, Líbia és Irak sok tekintetben nem kapitalista célokat tűzött maga elé. Tény viszont, hogy a világgazdasági realitások következtében legfontosabb partnereik javarészt még mindig a fejlett tőkésországok közül kerülnek ki.) Az olajállamok többségében azonban az olajtőke új lendületet adott a tőkés fejlődésnek, jóllehet az nem mindig klasszikus példák szerint bontakozik ki. (A hagyományos tőkés fejlődés szerint a helyi burzsoázia az ipart fejleszti és veszi kézbe, ez azonban az arab világ sajátos közegében nem ilyen egyértelmű.) Néhány országban, egy főként bankügyletekkel foglalkozó olaj-pénzarisztokrácia alakult ki. Másutt viszont szabályos keretek között jelentkezik a magántőke. Ott viszont, ahol az elmúlt esztendőkben kiterjedt az állami szektor, a hazai tőke vagy a gyors megtérülést

biztosító ágazatokba (építkezés, ingatlanspekuláció, idegenforgalom, gépkocsi-közlekedés stb.) áramlott, vagy bürokratikus burzsoáziaként rátelepedett az államgépezetre és a hadseregre. Ez a jelenség különösen szembetűnő volt Egyiptomban, elősegítve a nasszeri korszak pozitív társadalmi vívmányainak visszafejlesztését, illetve felszámolását, bizonyos alapot és egyes rétegekben támogatást teremtve a politikai fordulathoz. A hullámzásokban és ingadozásokban természetesen szerepet játszik egy-egy vezető vagy a vezetők körének szubjektív akarata, fellépése, de túlzott egyszerűsítés volna, ha – a társadalmi erőviszonyok változását figyelmen kívül hagyva – csupán egyes személyek magatartásában keresnénk valamely ország pálfordulásának gyökereit.

Az új helyzet, a megnövekedett pénzügyi-gazdasági lehetőségek általában fokozták annak lehetőségét, hogy az olajállamok nagyobb, néha egyenesen döntő befolyással bírjanak a térség más, olajkincsekkel nem rendelkező országaira. A gazdasági polarizálódás ugyanis éppen a fejlődő világban a legszembetűnőbb. A nem olajállamokat többszörösen is sújtják a kedvezőtlen előjelű változások: drágábban kell vásárolniuk az energiát; az áremelkedések begyűrűzése a többi árucikk esetében is jelentősen növeli importszámlájukat; maguk viszont eladási nehézségekkel küzdenek, saját, rendszerint egy-két termékre alapozott, monokultúrás nemzetgazdaságuk nehezen állja a versenyt. A segélyigények mind nagyobbak, és reménybeli segélyezőként főként az olajállamok, valamint egyes fejlett tőkésországok jöhetnek számításba.

Így alakult ki egyszerre annak lehetősége és szükségessége, hogy Washington a maga szempontjából, bizonyos értelemben új módon közelítse meg a közel-keleti kérdéskomplexumot.

Csakhogy ezen az „új úton" változatlanul szembe kellett néznie a régi feltételekkel.

Az átfogó közel-keleti rendezés legfőbb akadálya ugyanis az izraeli vezetés politikája. (Ez egyaránt jellemző volt az egymást váltó, különböző koalíciókon alapuló izraeli kormányokra, de a Begin vezette Likud-kormányszövetség évei alatt még inkább nyilvánvaló lett.) Izrael arab területeket szállt meg, s egy részüket máris bekebelezte. A telepítéspolitikával visszavonhatatlanul meg akarja változtatni több ősi, arabok lakta körzet demográfiai arányait. Nem ismeri el a palesztinai arabok nemzeti törekvéseit, az ENSZ nagy többsége s az el nem kötelezettek által is szentesített államalapítási jogukat. Nem hajlandó tárgyalóasztalhoz ülni a Palesztinai Felszabadítási Szervezettel, mint a palesztinai arabok törvényes képviselőjével. Ennek az ésszerűtlen, rendezésellenes magatartásnak a fenntartásához szükség van az ország nagyfokú militarizálására, a válság és fenyegetettség légkörének tartósítására, a szélsőséges, soviniszta szellemű propagandára, a szomszédos arab államok állandó veszélyeztetésére, beleértve a rendszeres libanoni behatolásokat is.

Izrael számít az Egyesült Államok feltétlen támogatására, ahogyan az izraeli vezetés elkötelezte magát arra, hogy támogatja Washington közel-keleti politikáját, annak szilárd bázisát képezi. Az Egyesült Államok kormányzata – külpolitikai, katonapolitikai s a már említett belpolitikai indítékokból kiindulva – nem tudja és nem is akarja feladni izraeli szövetségesét. Az amerikai politika szélesebben vett céljai viszont megkívánják, hogy fokozott hatást gyakoroljon Izraelre, hogy az tanúsítson nagyobb rugalmasságot. Az Egyesült Államok ugyanis csak így térhet ki egy nem kívánt választás elől: vagy Izrael, vagy az arabok. Washington Izrael

mellett befolyásolni kívánja az arab világot is, legalábbis a „középtől jobbra". Viszont a palesztin állam elvetése, Jeruzsálem bekebelezése, a telepítések – legalábbis nyíltan – nem fogadhatók el egyetlen arab irányzat számára sem.

Az amerikaiak abban látták a gordiuszi csomó feloldását, hogy mind a négy háborúban részt vett, s a frontországok soraiban kiemelkedő szerepet játszó Egyiptomot leválasszák; gesztusok történjenek a palesztinek irányába anélkül, hogy ezek tényleges önrendelkezést jelentenének; a centrumban s az attól jobbra elhelyezkedő arab államokat közelítsék az Egyesült Államokhoz, esetleg szervezett szövetség keretei között; a következetesen antiimperialista arab erőket pedig elszigeteljék, destabilizálják. A politikai manőverekkel szoros összhangban pedig kiterjesszék és formailag is törvényesítenék az amerikai katonai jelenlétet a Közel-Kelet mind szélesebb területein.

Ilyen megoldások alapján jött végül létre a Cam David-i alku csomagja. Szadat jeruzsálemi látogatása után még hat újabb tárgyalási próbálkozás történt Egyiptom és Izrael között, csúcstalálkozók formájában, illetve alacsonyabb szinten. Már-már úgy tűnt, hogy elmarad a várt „áttörés", amikor megérkezett az elnöki nyaralóba szóló tekintélymentő meghívás, és az újabb fordulóba az Egyesült Államok elnöke is – az okmányok szerint – „teljes kötelezettségvállalással" kapcsolódott be. A megállapodás előmozdításaként Washington ötmilliárd dolláros katonai segélyt ígért a két másik résztvevőnek (hárommilliárdot Izraelnek, kétmilliárdot Egyiptomnak), valamint gazdasági segélyt is kilátásba helyezett.

Mit tartalmaztak – már befejezett tényként vagy célkitűzésként – a Camp David-i keretszerződések és a kísérő dokumentumok?

1. Egyiptom, a Sinai-félszigeten megszállt területek három éven belül történő visszajuttatása fejében, minden tekintetben kivált a frontországok sorából, felhagyott azzal a korábban sem következetes, de formálisan fennálló szolidaritással, amelyet a mégszállástól és izraeli támadásoktól sújtott más arab országokkal kapcsolatosan kifejezésre juttatott. Hadseregének átfegyverzése, valamint gazdaságának a tőkés fejlődés vágányaira való állítása lényegében biztosította a kulcsfontosságú területek közvetlen vagy közvetett washingtoni kontrollját.

2. Az a tény, hogy Szadat elnök Camp Davidből az első távolsági telefonbeszélgetését Teheránnal, az akkor még hatalma teljében levő iráni sahhal folytatta, szinte jelképes lehetett. Camp David után felvetődött egy Teherán–Tel Aviv–Kairó tengely kialakítása, amely az amerikai stratégia és politika új alapja lehetett volna a térségben.

3. A palesztin kérdés végső megoldásaként egy autonómiarendszert irányoztak elő oly módon, hogy a gazai övezetben és a Jordán nyugati partján (Jeruzsálemben nem!) autonómiatanácsokat hívnak létre nem a két területi egység, hanem az ott élő palesztin lakosság számára.

Marad tehát az izraeli megszállás és fennhatóság, az önálló palesztin állam lekerül a napirendről, s a 11–13 tagú, tisztázatlan hatáskörrel bíró önkormányzati tanácsoknak helyi gazdasági, közigazgatási, vallásügyi, igazságügyi, munkaügyi és népjóléti ügyekre lenne felhatalmazásuk. A tanácsokat ugyan választanák, de a választásokon nem indulhatna olyan csoportosulás, amely „veszélyeztetné Izrael biztonságát", tehát a PFSZ sem, amely illegálisnak tekinthető az egyiptomi törvények értelmében. E tilalom mindenekelőtt a kommunistákra vonatkozna:

mivel az Izraeli Kommunista Párt csak az 1967. június 4-i határok, a zöld vonal mögött tevékenykedik, betiltanák a jelenlegi, sajátos körülmények között működő „Kommunisták Szervezete a Megszállt Területeken" tevékenységét. Érvényesülhetne egy olyan meggondolás is, hogy a palesztin mozgalmat megosszák: együttműködésre hajlandó, kollaboráns csoportokat hozzanak létre. Valójában a palesztin kérdésben megmozdíthatatlan, merev izraeli álláspont kerekedett felül, de még a lényeges engedményeket eleve kizáró dokumentumokat is elnagyoltan, többféle értelmezésre módot nyújtóan fogalmazták meg. Amerikai-egyiptomi részről így kívánták „megóvni Kairó arcát", s lehetőséget adni a csatlakozásra legalább az arab világ jobbszárnyán levőknek. Izraeli oldalon annak biztosítékát látták mindebben, hogy a részletviták során maradéktalanul érvényesíthetik álláspontjukat.

4 Az amerikai katonai jelenlét több formáját is tervbe vették: a különbéke-szerződés katonai kötelezettségvállalásainak amerikai ellenőrzését (az elektronikus előrejelző állomások fejlesztése, az Egyesült Államok által szervezett nemzetközi „békefenntartó" egységek járőrtevékenysége, U-2-es és SR-71-es repülőgépek légi felderítése stb.); állandó vagy átmeneti jellegű légi és tengeri bázisok kiépítését; az érdekelt országok hadereivel történő közös gyakorlatokat. (Kairótól nem messze, a nyugati sivatagban így került sor a világ eddigi – egy résztvevőre számítva – legköltségesebb manőverére, a *Fényes Csillag* fedőnevű amerikai-egyiptomi hadgyakorlatra.) Napirenden van azonban a katonai jelenlét új minőségének megvalósítása is: 110 000 főnyi amerikai gyorshadtest felállítása, illetve egy új tengeri erő, az 5. hajóhad megszervezése. Az „őrtornyokként" szolgáló támaszpontok mellett ezek az intézmények a gyors és

offenzív beavatkozás, valamint az ezzel történő fenyegetés, zsarolás eszközeit képezik, a nyersanyag-lelőhelyek, az olajforrások közelében.

III

Hogyan szembesíthetők a várakozások és remények a valóságos következményekkel? Mi az, amit Camp Daviddel, valamint az egyiptomi–izraeli különbéke-szerződéssel sikerült ténylegesen elérni, s mennyiben bizonyult a különút zsákutcának?

Ami a kétoldalú kapcsolatokat illeti, a különböző egyezményekben elhatározott megállapodások lényegében menetrendszerűen megvalósultak. Igaz, a gazdasági együttműködés messze elmaradt az előirányzott szinttől, időnként kölcsönös szócsatákra került sor, s a bizalmatlanság jegyei mutatkoznak, a fő célkitűzést azonban – Egyiptom kikapcsolását az arab frontból – sikerült elérni.

Ugyancsak gyors ütemben terjesztették ki az amerikai katonai jelenlétet: a Carter-doktrína végső soron Camp David talajából sarjadt ki, majd új ürügyként szolgálhatott az Iránban fogva tartott amerikai túszok ügye, illetve az Irak és Irán között kirobbant háború, az olajforrások és az olajkutak fenyegetettségére történő hivatkozás.

Mindez azonban azt is jelzi, milyen történelmi jelentősége volt az Iránban bekövetkezett fordulatnak. Nem kétséges, hogy a teheráni fejlemények sok tekintetben szokatlanok, rendkívüliek, sőt néha egyenesen zavarbaejtőek voltak a hagyományos formákhoz igazodó elemzés szempontjából. Hiszen egy tartalmában forradalmi, antiimperialista folyamat sajátos, iszlám–siita burokba ment végbe: előremutató és

visszahúzó tényezők elegyedtek, gyakran erőteljesen összefonódtak; bonyolíthatja az értékelést az elhúzódó belső hatalmi harc, az intézményrendszer kialakulatlansága és ellentmondásossága.

Az iráni belpolitika viharai és zavarai azonban nem homályosíthatják el a lényeget: a teheráni változás kikapcsolta az Egyesült Államok globális stratégiájából, hatalmi láncolatából a kulcsszerepet játszó, körzeti helyettesítő hatalomként is fellépő császárságot, valamint annak jól felszerelt, korszerű, 413 000 fős haderejét. Egyúttal meghiúsultak a Camp Davidben még nagy reményekkel felépített tengely-elképzelések, s a „pax americana" gépezetét nem lehetett az eredeti tervnek megfelelően létrehozni. Elkerülhetetlenül számolni kellett Irán kiesésével, sőt, az új Irán ellentétes irányú hatásával is.

Végképp nem sikerült elérni, hogy a különútnak egy átfogó rendezés jellegét kölcsönözzék. A Bagdadban összeülő arab csúcsértekezlet – válaszként Camp Davidre – elhatárolta magát az alkutól, és különféle szankciókat léptetett életbe Egyiptommal szemben. Kairó tagságát felfüggesztették az Arab Ligában és az Iszlám Konferenciában, az arab országok többsége a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította Egyiptommal. (Ez alól csupán Omán, Szomália, Szudán és részlegesen Marokkó a kivétel. Omán és Szomália egyébként részt vállalt a Carter-doktrína megvalósításában is, tengeri és légi támaszpontokat bocsátanak az Egyesült Államok rendelkezésére.)

A bagdadi csúcsértekezlet jelentős eredménye volt, hogy a sokszor egymással vitázó arab államok túlnyomó többsége – beleértve valamennyi fontosabb olajtermelőt – alapvetően egyetértett a Camp David-i alku elítélésében. A csúcsértekezlet határozatait azonban szembe-

tűnően magukon viselik a kompromisszum jellegzetes vonásait. A Szilárdság és Elutasítás Frontjának öt tagállama (Szíria, Dél-Jemen, Líbia, Algéria és a PFSZ) következetesen szembefordult a közel-keleti rendezést meghiúsító kiegyezéssel, és sokkal egyértelműbb ellenlépéseket sürgetett. Különösképpen Damaszkusz és Aden nagy hangsúllyal szólt az Egyesült Államok szerepéről, annak negatív, veszélyes következményeiről. A középutas és főképpen a jobboldali arab rendszerek úgy utasították el Camp Davidet, hogy miközben az arab érdekek élharcosának nevezik önmagukat, s nem engedik át a Szilárdság és Elutasítás Frontjának a bírálat monopóliumát, ne csapjanak be minden kaput. Gondoskodtak arról, hogy az Egyesült Államokkal való kapcsolataikban ne történjék tartós lehűlés, az amerikai katonai behatolást a térségben nem ítélték el határozottan. Még Egyiptommal is maradt bizonyos összeköttetés, arab hírforrások több ízben tudósítottak titkos szaúd-arab–egyiptomi találkozókról. Ám mindezeknek a körülményeknek tudatában is, anélkül, hogy illúziókat táplálhatnánk a bagdadi egységgel kapcsolatban, kiemelhetjük a közös álláspont fontosságát. Ez meggátolta, hogy a különalku elérje tervezett célját, jóllehet nem volt, nem lehetett annyira eredményes, hogy terveinek végleges feladására bírja Washingtont.

Abban, hogy Camp David a jobboldali arab olajmonarchiák számára is elfogadhatatlanná vált, közrejátszhatott két másik tényező is. Az izraeli vezetés szemmelláthatóan úgy tekintett a szerződésre, mint olyan okmányra, amely zöld utat biztosít számára annexiós célkitűzéseihez. A knesszet, az izraeli parlament Jeruzsálemmel kapcsolatos határozata, amely törvényerőre emelte a „szent város" arab szektorának bekebelezését, s az egységes Jeruzsálemet „örök

időkre, véglegesen" Izrael fővárosának nyilvánította – egységes visszautasításra talált az arab, sőt szélesebben véve az egész iszlám világban. (Elítélték az ENSZ-ben is, s azok az országok, amelyek diplomáciai képviseletüket Jeruzsálem nyugati részében, újvárosban állomásoztatták, ugyancsak átköltöztették Tel Avivba.)

Felgyorsult és új arculatot kapott a telepítéspolitika is. A hivatalos adatok ellentmondóak (önkényesen összevonnak, illetve szétválasztanak ilyen „erődfalvakat"), de hitelt érdemlően 140 körülire teszik a települések számát, amelyeknek több mint fele Begin hatalomra jutását követően, 1977 óta létesült. Más szempontból is változott a gyakorlat: a korábbi Máárách (szociáldemokrata munkáspárti) koalíció is telepített, de főként parlagon hagyott földeken, tisztázatlanul hagyva e kolóniák jogi státusát. A Begin-kabinet települései sűrűn lakott arab körzetekbe ékelődnek, több ízben arab földeket sajátítottak ki a tulajdonosok akarata ellenére, s ezt a tevékenységet a Nagy Izrael bibliai ideológiájával támasztották alá. Természetesen a Camp David-i megállapodásra is hivatkozhattak, miszerint ezeken a területeken nem kérdőjelezhető meg az izraeli jelenlét. A telepítéspolitikának túlzott anyagi támogatást is juttattak, amiben a szuperhéjaként ismert Ariel Sharon tábornok földművelésügyi minisztériuma járt élen. Nyilvánvaló lett, hogy a Begin-kormány – bizonytalanul tekintve saját politikai jövőjére – kész helyzetet akart teremteni, hogy esetleges távozása után se történhessen változás. A települések egyúttal növelni kívánták a szélsőséges-fanatikus csoportok (például a Gus Emunim, a Hívők Blokkja) politikai súlyát és aktivitását, valamint a településeken munkához és viszonylag elfogadható feltételek mellett lakáshoz jutó fiatalok érdekeltségét e politika fenntartásában.

Érthető visszatetszést keltett, hogy Izrael minden eddiginél intenzívebben helyezte át a palesztinekkel szemben folytatott háborút Libanon földjére. Az ország belső szétesettségét, zilált állapotát kihasználva mini ütközőállamot létesített északi határain, Haddad őrnagynak a libanoni nemzeti hadseregből dezertált katonái és a jobboldali milicisták segítségével. De még a „Szabad Libanon" létrehozásával, a szomszéd államból kiszakított „egészségügyi kordonnal" sem elégedett meg, hanem rendszeresen támadja Libanon más területeit. Ez szélesebb körű konfliktusokkal fenyeget, hiszen az arab országban ENSZ békefenntartó erők, az UNIFIL egységei, valamint szíriai alakulatokból álló zöldsisakos arabközi békefenntartó erők is állomásoznak. Különösen kiéleződött a helyzet, amikor megkezdődött a zahlei ütközet: a libanoni jobboldal – izraeli támogatással – nagy összefüggő területeket akart fennhatósága alá vonni, kiszorítva onnan a szíriai arab békefenntartó erőket. (Az Izraelben megjelenő *Mighdal* című folyóirat hasábjain Yaariv volt tájékoztatásügyi miniszter még 1980 nyarán, nagy feltűnést keltő cikkben hívta fel a figyelmet a lehetőségre, hogy kirobbantják az ötödik közel-keleti háborút Libanon földjén – ezúttal Egyiptom nélkül –, s a háborút indokként hangoztatva több százezer palesztin lakost Ciszjordániából áttelepítenének Jordániába, megváltoztatva ezzel a nyugati part demográfiai viszonyait, és szabad utat engedve a tömeges új telepítéseknek. Az ország legtekintélyesebb napilapja, a *Háárec* „Begin eszkalációja" című vezércikkében ugyancsak rámutatott ezekre a veszélyekre. A helyi és a nemzetközi erőviszonyok természetesen megkérdőjelezik ezeket a súlyos következményeket felidéző terveket, de Libanonban az „ötödik háború" tulajdonképpen részletekben folyik.)

Camp David tehát sem a feszültséget, sem a háborús veszélyt nem csökkentette, de a palesztin ügy rendezését sem hozta közelebb. A kudarcot csak tovább mélyítette, hogy még a rész részeiben sem voltak képesek egyetérteni, a palesztin autonómiatárgyalások saját, eleve behatárolt kényszerpályájukon is elakadtak. Izrael mindenekelőtt olyan elvi nyilatkozatokat szeretett volna elfogadtatni, amelyek demonstratív módon kizáriák a valódi palesztin jogok érvényesülését. Egyiptom ehhez nem járulhatott hozzá, s tárgyalási módszere a jelentéktelen részletekbe történő beleveszést szolgálja. A harmadik résztvevő, az Egyesült Államok, az elnökválasztási esztendőben főként a látszat megóvásával törődött, s a sikertelen megbeszéléseknek egy dinamikus helyzetjárás képét kívánta kölcsönözni. Megkezdődött Camp David hosszú agóniája, a szerződést valóban csak a legnagyobb nehézségek árán, mesterséges eszközökkel lehetett úgy-ahogy életben tartani. Hivatalos halotti tanúsítványát azonban a három aláíró egyike sem tudta vagy akarta kiállítani, mivel a megindult folyamat szorosan kötődött a három ország belpolitikájához s a három vezető politikai személyiséghez.

Camp David és a különbéke bírálata és elvetése alól ily módon a jobboldali arab olajállamok sem vonhatták ki magukat, s a szerződések előbb vázolt viharos utóélete csak megerősíthette ezt az elhatározásukat. Számolniuk kellett az arab és az iszlám világ elkeseredésével, kiábrándulásával is, valamint saját belpolitikai feilődésük ellentmondásaival. (Az olajexportban vezető, legnagyobb olajgazdasággal rendelkező Szaúd-Arábia példáját véve: a hirtelen bekövetkezett változások óhatatlan konfliktust idézhetnek elő az új gazdasági lehetőségek, illetve a túlhaladott társadalmi és politikai állapotok között.

Éleződhet az ellentét az uralkodócsalád több ezer hercege, valamint az akár amerikai egyetemeken tanult technokrata fiatalok között; a fokozott fegyverkezéssel új szerepet nyert, technizálódott és bizonyos értelemben politizálódott katonák szembekerülhetnek a megmerevedett vezetéssel, s a törzsi alapokon létrejött királyi biztonsági gárdákkal; a növekvő vendégmunkás-sereg ugyancsak bizonytalansági tényezőt képezhet. A legnagyobb lélekszámú arab ország, Egyiptom kiesése után Szaúd-Arábia szívesen venné át a közel-keleti „első az egyenlők között" szerepkörét, de mivel ezzel ellentétes lenne a Camp David iránti nyílt rokonszenv, csak egy radikálisabbnak tűnő nacionalista-iszlám frazeológiával ellensúlyozhatja Teherán és mások befolyását, és érvényesítheti azt a helyzeti előnyt, hogy Mekka és Medina, vagyis a zarándokhelyek országa. Szaúd-Arábia hosszú ideig nem vonhatja ki magát a mekkai mecsetlázadás kiváltotta sokk hatásából. Jóllehet, a Nagymecsetben történt összetűzések okait és valódi méreteit még mindig homály fedi, annyi azonban már most is bizonyos, hogy sem az olajmanna, sem az „iszlám őrének" korábbi vitathatatlan szerepköre nem biztosítja önmagában és automatikusan a belpolitikai szilárdságot.)

Szaúd-Arábia volt ugyanakkor az a kulcsország, amelytől elsősorban Camp David hallgatólagos jóváhagyását várták, s amelynek kedvező magatartása felsorakoztathatta volna az emirátusokat s a kisebb olajsejkségeket. Ezt Szaúd-Arábia nem vállalhatta, politikája azonban számos kétértelműséget mutat. Miközben az összarab értekezleteken a palesztin ügy és Jeruzsálem kérdése az, ahol a legkönnyebb egységes álláspontra jutni (más viták esetében a belső ellentétvonalak lehetetlenné teszik a tartós és hatékony megegyezéseket), s az említett témákban

még az ammani csonka csúcs is formailag pozitív döntéseket fogadott el, az arab jobboldal igyekezett és igyekszik a szavakban erőteljes határozatok gyakorlati értékét és kötelezettségeit a minimálisra csökkenteni. Ennek egyik formája, hogy az Izraelre kihegyezett bírálatok eltompulnak és elhalkulnak, ha a mögöttes erőkről, mindenekelőtt az Egyesült Államokról esik szó, vagy amennyiben az olajfegyver bevetése kerül napirendre.

A szaúd-arab „politikai tudathasadás" (s itt nem csupán egyetlen országról van szó) jellemzője, hogy nem fogadja el Camp Davidet, viszont minden jel szerint fennmaradtak az érintkezés szálai Kairóval. S ami még perdöntőbb lehet: ugyanez a Szaúd-Arábia – Camp Davidet elvetve, de az Öböl háborújára hivatkozva – hozzájárult saját országában az amerikai katonai jelenléthez. Formájában ez ugyan nem támaszpontok felállítását jelentette, hanem az AWACS légi felderítőrendszerrel felszerelt Boeing gépek állomásoztatását, három mobil rádiólokációs alakulat szaúd-arábiai mozgását, egy légvédelmi szakértőkből álló osztagnak a helyszínre küldetését, s a mindezekkel járó csapatkontingenseket.

Ezek után Washingtonban is felvetődött, hogy miután a Camp David-i szerződéscsomag teljesítette az Egyiptom leválasztására vonatkozó elvárását, a remélt továbblépést illetően nem inkább kolonc-e, mint előnyöket ígérő lehetőség. Egy taktikaváltást a választás eredményei is elősegíthetnek: az új kormányzat részéről oktalanság lenne, ha ragaszkodna a személy szerint erősen Carterhez kötődő alkuhoz, s felvállalná annak bonyodalmait. Ugyanakkor változatlanul nem valószínű Camp David hivatalos megtagadása, inkább egy elhalási folyamat várható,

vagy a korábbi megállapodások leszűkítése a kétoldalú egyiptom–izrael kapcsolatokra.

Az Egyesült Államoknak tekintettel kell lennie Izrael belső helyzetére is. Az országban – a kétségkívül súlyosbodó gazdasági és társadalmi válság következtében – előbbre hozták az év végén esedékes választásokat – már június 30-án megtartják őket. Addig a Begin-kormány van hatalmon, amely nemcsak aláírója Camp Davidnek, de szeretné a „békefolyamat" megindítását választási aduként is felhasználni. A választások azonban – az előrejelzések szerint – a jelenlegi Likud-koalíció bukását eredményezhetik, s egy négyéves közjáték után újra visszahelyezhetik a Máárách-szövetséget a politikai hatalomba. (Nyitott kérdés, hogy milyen közbülső erők indulnak, s milyen eredményeket érnek el: abszolút többség híján ugyanis szükségessé válik egy szélesebb kormányzási összefogás. Az összevetés kedvéért: a 120 tagú parlamentben az 1973-as választásokon a Máárách 51, a Likud 39, az 1977-es szavazást követően a Likud 45, a Máárách 32 mandátumot szerzett, s az 1981. évi választásokat megelőző közvélemény-kutatások a Máárachnak 42–45, a Likudnak 35–40 képviselői helyet valószínűsítenek, a választásokat természetesen befolyásolja a libanoni válság is, akár a tizenkettedik órában módosíthatja a bizonytalan választók állásfoglalásait.)

A washingtoni óvatosság és halogatás részben abból ered, hogy az új amerikai adminisztráció első hónapjaiban a belgazdasági kérdések, a külpolitikában pedig a kelet–nyugati viszony általános témái és Latin-Amerika kerültek előtérbe, részben pedig abból, hogy meg akarják várni az izraeli választásokat s az arab világ lehetséges átrendeződéseit. (Alexander Haig amerikai külügyminiszter nyilatkozatából: „Nem hiszem, hogy szükség volna bármiféle sietségre a közel-

kelettel kapcsolatban. Most felülvizsgáljuk a helyzetet, és azután talán előállunk valamilyen időrendi javaslattal" – mondotta 1981 februárjában. William Dyess külügyi szóvivő pedig kijelentette, hogy Washington a jövőben nem a Camp Davidben megindult tárgyalási folyamat továbbvitelét tekinti alapvető politikai céljának, s nem kívánja különleges módon ösztökélni a palesztin autonómiáról folytatott egyiptomi–izraeli tárgyalásokat.)

A Camp David kudarcából leszűrhető tanulságoknak ismét az átfogó rendezésre kellene irányítani a figyelmet. Csakhogy az Egyesült Államok a maga részéről kiterjesztette a Közel-Keletre is merevebb, „konfrontációsabb" álláspontját. (Újból a külügyi szóvivőt idézve: „Az Egyesült Államok fő törekvése a Szovjetunió közel-keleti befolyásának ellensúlyozása lesz.") Ez aligha nyújthat reális reményt a genfi típusú tárgyalások belátható időn belüli felújítására. Washington – Camp David helyettesítésére s az általános érvényű rendezés változatlan elkerülésére – a „jordániai kártyát" szeretné kijátszani, a „jordániai megoldást" fontolgatja.

IV

A „jordániai megoldás" kapcsán, mindenekelőtt egy rövid, történelmi visszatekintés. Az ENSZ közgyűlése 1947. november 29-én elfogadta az addig brit kezelésben levő palesztin mandátum-(gyámsági) terület felosztását egy 11 100 négyzetkilométer kiterjedésű arab Palesztinára, a 14 100 négyzetkilométernyi Izraelre, s a 170 négyzetkilométeres *Corpus separatum*ra, Jeruzsálemre, valamint a körötte elhelyezkedő semleges területre. Az első arab–izraeli háború következményeként Izrael valóságos területe

20 540 négyzetkilométerre növekedett. Az összezsugorodott területen a tervezett arab Palesztina nem jött létre, a mintegy 400 négyzetkilométeres gazai övezet Egyiptom közigazgatási felügyelete alá került, a több mint 4000 négyzetkilométernyi Ciszjordánia pedig egyesült Transzjordániával, s így keletkezett a jordániai királyság. A semleges övezet kettéosztódott, Jeruzsálem újvárosát Izrael fővárosává nyilvánították, míg az óvárost Jordániához csatolták. Becslések szerint 800 000–900 000 menekült telepedett le Jordániában, akik a nyugati part népességével együtt a többséget alkották az országban. Így alakultak ki az 1967. június 4-ig érvényben volt határok, amelyeknek visszaállítása a rendezés feltétlen követelménye.

Nem lenne azonban elegendő az izraeli visszavonulás, az is tisztázandó, hogy a felszabadult területeken hol lehet egy független Palesztina helye. Megint a történelmi utalás: a palesztinai arab nemzeti mozgalom, a gyarmati elnyomás és a nagyhatalmú családi klánok viszálykodása miatt, az első háború idején viszonylag gyenge szervezettségű volt. Maga a Palesztinai Felszabadítási Szervezet csak 1964 januárjában jött létre, de kezdettől fogva visszavetette az a tény, hogy a vezetés a kalandos, egységbontó Ahmed Sukeiri kezébe jutott. Csak a harmadik háborút követően került sor a belső tisztulásra, akkor alakult ki a PFSZ ma is jól ismert szerkezete, vezetése. Két új körülmény kíséretében: az 1967. júniusi háború immár az egész arab Palesztinát izraeli megszállás alá helyezte, s ebben a helyzetben viharos gyorsasággal zajlott le a palesztinai arab nép magára találása, a nemzeti öntudat megerősödése, ennek nemzetközi elismerése. Különösen erőteljessé vált a palesztin aktivitás Jordánia területén – a korábbi Transzjordánia területe értendő ezen –, ahol többé-kevésbé si-

keres katonai akciók is zajlottak Izrael ellen. Ekkor az izraeli megtorló akciók már nagy méreteket öltöttek, és azt célozták, hogy a királyt és beduinokból álló hadseregét rávegyék a palesztin erők visszaszorítására. Az ammani udvar is egyre veszélyesebbnek tartotta a gyakorlatilag már kialakult kettős hatalmat, a palesztinek mind fontosabbá váló szerepét és erősödő helyzetét az országban, valamint általában haladóbb célkitűzéseiket. A szeptemberi jordániai vereség után a palesztin ellenállás politikai és katonai központja áttevődött Libanonba, s ugyanakkor a libanoni–izraeli határ vált a gerillaakciók elsődleges színterévé. Ez a katonai tevékenység a hetvenes esztendők második felétől lényegében alábbhagyott, annál inkább fellendült azonban a PFSZ politikai tevékenysége, nőtt nemzetközi tekintélye az ENSZ-ben, az el nem kötelezettek mozgalmában, az Iszlám Konferenciában és az Arab Ligában. A szocialista közösség országai következetesen síkraszállnak a palesztinai arab nép törvényes nemzeti jogainak megvalósításáért, de az olajtényezőt is szem előtt tartva, rugalmasabb lett a fejlett tőkésországok állásfoglalása is.

Az 1974 őszén megtartott hetedik arab csúcsértekezlet úgy határozott a marokkói Rabatban, hogy a palesztinok vitathatatlan joga az első háború után ideiglenesen más arab országok igazgatása alá került területeken független államot alakítani, s a palesztinok egyetlen törvényes képviselőjének a PFSZ-t kell tekinteni. Ezt a döntést – akkor első ízben – a jordániai uralkodó is elfogadta, s hivatalosan azóta sem vizsgálta felül kötelezettségvállalását. Lemondott tehát a palesztin területekről, csakhogy ezek izraeli megszállás alatt álltak, így ténylegesen nem rendelkezett velük. Megmaradhatott a jo-

gos kérdés: vajon akkor is így tesz majd, ha Izrael megkezdi az érintett körzetek kiürítését?

A történelmi előzmények tehát megvilágíthatják egy esetleges jordániai megoldás viharos és hullámzó előéletét. Pontos tervek vagy elképzelések mind ez ideig nem láttak napvilágot az új út, illetve az új különút körvonalai azonban sejthetővé váltak. Izrael kiürítené a Jordán nyugati partjának egy részét (teljes visszavonulásról a Máárách programja sem beszél, sőt meg akarja tartani a stratégiailag különösen fontos őrhelyeket), a kivonulás elsősorban a legsűrűbben lakott palesztin vidékekre szorítkozna. Ezek Jordániához kerülnének, amely további igényeiről lemondana, s magára vállalná a palesztin kérdés határain belül történő megoldását, minden bizonnyal az Egyesült Államok s az olajországok anyagi segítségével. Elképzelhető lenne formailag valamilyen államszövetségi megoldás, az ammani udvar valóságos hatalmát ez azonban nem kérdőjelezhetné meg. A rendezést támogatnák a mérsékelt és a jobboldali arab országok, sőt Egyiptomot is megpróbálnák odakapcsolni, talán egy Camp Davidre halványan hivatkozó formula tekintélymentő kötelékével. A gazai övezet hovatartozását illetően, szóba jöhetne a laza szálakkal Kairóhoz történő kötődés, a kapcsolat Jordániával (amit nehezít a földrajzi távolság s a közvetlen határ hiánya) vagy a rendezés átmeneti elnapolása. A „pax americanának" ez az új szerkezete nagyobb nyomást gyakorolhat Libanonra, s fokozhatja a Szíria elszigetelésére tett manővereket, mivel a Golan-fennsíkon megszállt területekről eleve nem esnék szó.

Mindez, ami idáig a jordániai megoldással kapcsolatosan elhangzott – megfontolt szándékkal – kerüli a hivatalos állásfoglalásokat, s túlságosan konkrét módon megfogalmazott terveket. Kísérleti léggömbök éppúgy felröppennek,

mint ahogyan az elképzelések a kellő lélektani előkészítést is szolgálják. A valóságos tervek és tárgyalások azonban csak az izraeli választások után képzelhetők el.

A kormányzó Likud-koalíció és a hatalomra törő Máárách annyiban nem jelent különbséget, hogy egyik sem ismeri el egy független Palesztina létrehozásának lehetőségét, sem a PFSZ-t. A területi kérdéseket és a telepítéspolitikát tekintve azonban már jelentős a különbség, noha – ellentmondásos módon – nem ez jelenti a választási küzdelem fő frontvonalát. Izraelben a gazdasági bajok kerültek előtérbe: az 1979-es 111, s az 1980-as 134 százalékos infláció, ezen belül az élelmiszerárak még nagyobb arányú emelkedése, a stagflációval együtt jelentkező munkanélküliség, amely először látszik túlszárnyalni az 5 százalékos veszélyességi szintet, s még nagyobb volna, ha az országot elhagyók (jeridázók) száma nem lenne annyira magas.

A Máárách új gazdaságpolitikát ígér, amely a felszínen független az esetleges területi engedményektől, a jordániai megoldás keresésétől, valójában azonban összefügg vele. (A feszültség némi enyhülése lehetségessé tenné a hadikiadások bizonyos mérséklését, hiszen azokban Izrael, egy főre vetítve, világelső; a palesztinok nagy tömegeinek távozása csökkentené a biztonsági terheket, javítana a kritikussá váló munkaerőhelyzeten; lehetővé tenné új gazdasági kapcsolatok teremtését az arab világgal; az Egyesült Államoknak és a nyugati országoknak megkönnyítené az Izraellel fenntartott viszony még bensőségesebbé tételét anélkül, hogy az veszélyeztetné az arab világgal szorosabbra fűzött szálakat.) A választásokon, ha nem nyomul is előtérbe, mégiscsak kérdés tehát Camp David vagy a jordániai megoldás dilemmája, a területi engedmények problémája.

A Máárachnak az izraeli választásokon aratott esetleges győzelme – ami a közvélemény-kutatási előrejelzések ellenére is csak esetleges lehetőség – azonban legfeljebb a kezdetet jelentheti, de az áhított cél elérése így sem tűnik egyszerűnek. Milyen lesz azoknak az arab államoknak a válasza, amelyeket elsősorban célba vehetnek egy javaslattal? Hogyan vélekedhet a névadó Jordánia – a jordániai megoldásról? Mit tehetnek és tesznek a palesztinok egy olyan újabb kísérlet során, amely változatlanul semmibe veszi törvényes jogaikat, és kirekeszti őket a rendezésből?

A hivatalos nyilatkozatokat tekintve az arab álláspont mozdulatlannak tűnik. Husszein király maga is – a jordániai megoldás hangoztatása kapcsán – palesztin rendezésről beszélt, s ez egybevágott a PFSZ elnökének, Jasszer Arafatnak az újévi felhívásával, miszerint „legyen az 1981-es esztendő a palesztin megoldás éve". Favaz Saraf, Jordánia washingtoni nagykövete több ízben cáfolta, hogy országa érdekelt volna bármilyen külön megállapodásban, „elvitathatatlannak és nyilvánvalónak" nevezve a palesztinok önrendelkezési jogát. Nehezen képzelhető el, hogy Jordánia és támogatói formális kezdeményezést tegyenek, s Amman saját elhatározásából fakadóan felülvizsgálja a korábbi arab csúcsértekezleteken vállalt kötelezettségeit a palesztinokkal, valamint az PFSZ-szel kapcsolatban. Más kérdés, ha a tárgyalási felhívás egy új izraeli kormány részéről hangzana el – erre az eshetőségre e sorok írójának többen utaltak, amikor a témáról beszélgetéseket folytatott a különböző izraeli pártok képviselőivel a knesszetben. Amennyiben a Máárách-kabinet felajánlaná bizonyos ciszjordániai területek visszaadását Jordániának és csakis Jordániának – szinte egybehangzóan így vetődött fel egy lehet-

séges forgatókönyv –, már úgy lehetne feltenni a kérdést: izraeli megszállás vagy arab fennhatóság? Ez esetben a válasz (s ezért hangsúlyoztuk az arab válasz milyenségét) egy olyan lépés lehet, hogy Jordánia – a vállalt elveket és kötelezettségek nyílt megtagadása nélkül – hozzájárulna egy átmenetinek nevezett megoldáshoz. Ily módon a jordániai megoldás még annak hivatalos létrejöttét megelőzően valóra válna a gyakorlatban, s egy újabb, későbbi szakaszban helyeznék jogi, szerződéses alapra a *de facto* megtörténteket. Egy ilyen folyamatot viszonylag könnyen támogathatna Szaúd-Arábia és mások is.

Az izraeli „első lépés" azonban függ attól, hogy győz-e egyáltalán a Máárách, s milyen arányban, valamint a Begin-kabinet által az utolsó óráig elhelyezett „időzített bombák" hatásosságától. (Ez a kész helyzetet teremtő telepítéspolitika, amellyel kapcsolatosan Simon Peresz, a Máárách kormányfőjelöltje úgy nyilatkozott, hogy nem kívánnak majd új kolóniákat létesíteni, de tiszteletben tartják a már meglevőket. A Likud-koalíció ezért igyekezett Hebron, Halhul, Nablusz és más palesztin városokat településekkel körülzárni, amint új lakótelepek gyűrűjébe fogta Jeruzsálem arab szektorát is.) Egy képlékenynek tűnő átmeneti rendezés felveti azt a problémát is, hogy a szigorúan az „adok-veszek" elv alapján álló izraeli politika képes és hajlandó-e nagyobb rugalmasságot tanúsítani.

A Szilárdság Frontjának több tagállama részéről máris határozott figyelmeztetések hangzottak el Amman címére az esetleges „jordániai megoldás" keresésével kapcsolatosan. Miután több ízben kiéleződött Szíria és Jordánia viszonya, a damaszkuszi *Tisrin* vezércikkben figyelmeztette a szomszéd országot a különbéke-tö-

rekvések beláthatatlan következményeire. A Palesztinai Felszabadítási Szervezet határozottan elvet minden különutat, és síkraszáll a független Palesztina megteremtése mellett. Ugyanakkor felélénkültek a több irányú viták a szervezet tagjai között, ami érthető, hiszen maga a PFSZ különböző osztályok és rétegek, különböző politikai irányzatokat képviselő csoportok koalíciója. (A véleménykülönbségek egyik szála az 1978-as bagdadi arab csúcsértekezleten létrehozott jordániai-palesztinai vegyes bizottság köré fonódott: a PFSZ tagjainak egy része változatlanul részt vesz ebben az intézményben, míg a Szíria-barátnak tartott El Szaika s a Népi Front Palesztina Felszabadításáért 1980 novemberében kivált belőle. Indokként a jordániai kormányátalakítást említették, melynek során Ammanban felállították a megszállt területek minisztériumát, szinte szervezeti előkészítéseként egy jordániai megoldásnak. Súlyos nézeteltérések bontakoztak ki akörül is, hogy a palesztin ellenállás építsen-e ki kapcsolatokat az izraeli békeerőkkel. Megoszlottak a vélemények, amikor Jasszer Arafat a szófiai béke-világkongresszuson találkozott az Izraeli Kommunista Párt több vezetőjével, majd amikor a PFSZ néhány vezetője üzenetet intézett a palesztinai–izraeli Béketanács jeruzsálemi üléséhez. E viták mögött az a kardinális kérdés áll, hogy a palesztin mozgalom egy része olyan független állam megteremtését tűzte ki célul, amely Izrael 1967. június 4-i határain kívül esik, míg mások változatlan maximális programként egységes Nagy-Palesztina létrehozását kívánják. Ezért nem tartják lehetségesnek a párbeszédet olyan haladó izraeli képviselőkkel sem, akik például a knesszetben állást foglalnak egy független arab Palesztina Izrael szomszédjaként történő létrehozása mellett, vagy a Béketanács említett ülé-

sén – a hatósági tilalmak ellenére – kitűzték a PFSZ zászlaját.) Kairó nyílt sisakkal, más jobboldali arab államok burkoltan játszanak arra, hogy a palesztin belső vitákat élezzék.

A „jordániai megoldás" további bonyodalmakat is rejt magában. Ez nem zárja ki, hogy Washington olyan lépéseket tegyen s kötelezettséget vállaljon, amelyek máris az új taktikát jelzik. Ide tartozik az Izraelnek szánt katonai segélyszállítmányok növelése s a bírálatok tompítása. (A Reagan-kormányzat szóvivői nem nyilvánították törvénytelennek az izraeli településeket, csupán mérsékletet ajánlottak – taktikai okokból.) A nyíltabb Izrael-támogatás egyúttal szavatosság kíván lenni a szövetséges irányába, hogy az tanúsítson nagyobb rugalmasságot. Párhuzamosan az Izraelnek szánt katonai szállításokkal, fokozzák az amerikai fegyvereladásokat több arab országnak, s az NSZK is jelentős fegyverexportőrként jelenik meg az arab piacokon. Más gesztusok is történnek az arab olajállamok felé. Közben nő az amerikai nyomás a palesztinokra: általában szót ejtenek palesztin jogokról és lehetőségekről, de a PFSZ-t „terrorista csoportosulásnak" nevezik, s az új amerikai kormányzat külpolitikai prioritásai között ott szerepel a „nemzetközi terrorizmus" elleni harc. A PFSZ elszigetelésére, a tárgyalási folyamatokból való kikapcsolására történő kísérletek a mozgalom megosztását, az önálló állam megalakításának elhalasztását, végső soron a „jordániai megoldást" szolgálnák. (A Palesztin Tájékoztatási Iroda nyilatkozatából: „A PFSZ több ízben és a legkülönbözőbb nemzetközi fórumokon elítélte a nemzetközi terrorizmust, az agressziós politikát és az erőszakot. A PFSZ pozitív szerepet játszott az Egyesült Államok és Irán között a túszok ügyében támadt ellentétek rendezésében. Az Egyesült Államokban folytatott palesz-

tinellenes kampány célja, hogy lejárassa a palesztin népnek a törvényes jogaiért, önrendelkezéséért és saját független államának megalapításáért a PFSZ vezetésével folytatott harcát.")

A nyugati hatalmak közül kétségkívül az Egyesült Államok a leginkább érdekelt a közelkeleti politikában, de a hetvenes évek második felében, az olajtényező jelentőségének növekedésével párhuzamosan megnőtt Nyugat-Európa és Japán aktivitása is. A közös piaci országok csúcsértekezleteiről többfajta rendezési terv részletei szivárogtak ki, a hivatalos nyilatkozatok azonban meglehetősen szűkszavúak maradtak. Egybehangzó vélemények szerint Nyugat-Európa elvileg nem vetné el a palesztin államiság és a PFSZ elismerését, de bizonyos előzetes feltételeket kíván, és szeretné a palesztin mozgalmat a radikális hangoktól mentesen, a középutas vagy attól inkább jobbra helyet foglaló arab országok közé beilleszkedve látni. Nyugat-Európát és Japánt nem kötik annyira az izraeli kapcsolatok, hogy ne lehessen az amerikainál nagyobb mozgási szabadsága – viszont tekintettel kell lenniük szövetségesükre, a NATO vezető hatalmára, s nem akarnak továbbmenni az arab olajállamok álláspontjánál. Az általános nyugat-európai magatartáson belül természetesen mutatkoznak árnyalati különbségek. Franciaország több hajlékonyságot tanúsít más atlanti államoknál, az NSZK-nak pedig mindinkább figyelembe kell vennie elsőrendű gazdasági érdekeit.

A „jordániai megoldás" aligha ütközne Nyugat-Európa ellenkezésébe. Feltehető, hogy – a palesztin ügy általános megoldását szorgalmazó, nem egyértelműen megfogalmazott nyilatkozatok mögött – a gyakorlati cselekvés erre irányul majd.

V

A szocialista közösség országai, köztük a Magyar Népköztársaság, a haladó nemzetközi közvélemény továbbra is következetesen síkraszállnak a közel-keleti válság tartós és igazságos rendezéséért. „Szerintünk ideje volna – mondotta L. I. Brezsnyev, az SZKP Központi Bizottságának beszámolójában a XXVI. pártkongresszuson – elmozdítani az ügyet a holtpontról. Ideje volna visszatérni ahhoz, hogy becsületesen, közösen, igazságos és realisztikus alapon keressük az átfogó rendezést. A kialakult viszonyok között ez elérhető lenne egy külön e célból összehívandó nemzetközi konferencia keretében. A Szovjetunió kész konstruktív szellemben, a jó szándék pozíciójából kiindulva részt venni egy ilyen munkában. Készek vagyunk ezt közösen megtenni más érdekelt felekkel: az arabokkal (beleértve természetesen a Palesztinai Felszabadítási Szervezetet) és Izraellel. Készek vagyunk az Egyesült Államokkal együtt keresni egy ilyen megoldást. Emlékeztetek arra, hogy néhány évvel ezelőtt e tekintetben voltak bizonyos tapasztalataink. Készek vagyunk együttműködni az európai államokkal, mindazokkal, akik őszintén törekszenek az igazságos és tartós közel-keleti béke biztosítására. Bizonyára hasznos szerepet játszhat ebben továbbra is az ENSZ. Ami a dolog lényegét illeti, nekünk most is meggyőződésünk, hogy a valódi közel-keleti béke érdekében meg kell szüntetni az 1967-ben elfoglalt arab területek izraeli megszállását. Érvényre kell juttatni Palesztina arab népének elidegeníthetetlen jogait, közöttük azt is, hogy megteremtse saját államát. Szavatolni kell a térség összes államának, a többi között Izraelnek a biztonságát, és szuverenitását. Ezek alapelvek.

A részletek, magától értetődően, a megbeszélések tárgyát képezhetnék."

A közel-keleti krízis kétségkívül napjaink egyik legmakacsabb válsága. Mégsem lehetetlen vagy reménytelen megpróbálkozni felszámolásával, lehetne – ez tűnik ki az elmondottakból – reális módokat találni egy igazi megoldásra. Camp David nem válhatott azzá, mint ahogyan a „jordániai megoldás" sem kecsegtet kibontakozással.

Külpolitika, 1981. 3. sz.

DR. ROSTOVÁNYI ZSOLT *tudományos munkatárs, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem*

„INFITÁH": EGY GAZDASÁGPOLITIKAI MODELL FÉNY- ÉS ÁRNYOLDALAI

Egyiptomi tanulmányút tapasztalatai[1]

A Corniche, Kairó Nílus-parti sétánya az utóbbi években nagy változás képét mutatja. Nem messze a rádió és televízió jellegzetes, félkör alakú épületétől merészen íveli át a Nílust az új, kétszer négy nyomtávos Október 6. híd, amely a fél várost átszelő, mintegy emeletnyi magasságban húzódó felüljáróban folytatódva a Ramszesz tér forgalomáradatába torkollik. A híd szomszédságában emelkedik a Nílus-part új, jellegzetes épülete, a 36 emeletes Ramszesz-Hilton szállodakolosszus. A belváros képéhez egyre inkább hozzá tartoznak a karcsú toronydaruk, amelyek a gomba módra szaporodó, nyugati (fő-

[1] 1980 tavaszán előző, 1977-ben tett tanulmányutam folytatásaként ismét három hónapot töltöttem Egyiptomban, a Kairói National Planning Institute ösztöndíjasaként. Utam során módon nyílt felkeresni számos intézményt (Arab Liga, Arab Gazdasági Egység Tanácsa, IDCAS — az arab országok iparfejlesztési központja stb.), egyetemeket, konzultálni sok közgazdásszal, egyetemi oktatókkal, professzorokkal és egyszerű emberekkel. Sikerült ellátogatnom sok nagyvárosba is Alexandriától Asszuánig. Kint szerzett tapasztalataim, benyomásaim, a szakirodalom és a konzultációk eredményeinek összegezése ez a cikk.

ként amerikai) cégek kivitelezésében épülő 30–50 emeletes épületek, elsősorban szállodák építkezéseit végzik. (A felfelé terjeszkedést indokolják a mind magasabb telekárak.)

A belvárost elhagyva, a Nílus partján tovább haladva tüstént szembetűnnek a kiáltó ellentétek, amint az ember eljut Bulaq és Shubra városnegyedek rogyadozó, félig romos épületei közé. Ez az első jele annak a sajátos kettősségnek, mellyel Egyiptomban lépten-nyomon találkozhatunk. Ez a kettősség jellemzi a gazdaságot, a társadalmat, de magát a kairói utcaképet is: a ragyogó felszín, látszólagos prosperálás mögött a nyomor, stagnálás, illetve hanyatlás jeleivel a háttérben.

A belvárosi utcákon, valamint a Nílus szigetén Zamalek diplomatanegyedének utcáin sétálva ragyogó portálú, késő éjszaka is fényesen kivilágított üzletek sora ejti ámulatba a szemlélőt a lehető legszélesebb skálájú áruféleségek áradatával. Ennek láttán nem tűnik túlzásnak az a megállapítás, hogy jelenleg a világon aligha akad olyan termék, a legújabb típusú japán hi-fi zenekészüléktől a Magyar Optikai Művek által gyártott óráig, amely Kairóban ne lenne kapható. Úgy tűnik, az árusok (az egész városban mindössze néhány állami áruház található – lényegesen szegényebb választékkal – a többi magánkézben van) nem túlzottan tartanak a konkurrenciától, hiszen egy-egy utcában egymás mellett sorakoznak az azonos termékeket (pl. cipőket, kvarcórákat, sztereó és kvadrofon magnetofonokat és rádiókészülékeket stb.) árusító üzletek minden különösebb (például típus szerinti) szakosodás nélkül, egy-egy fajta áruból rendkívül széles választékot kínálva.

Ez a rendkívüli árubőség az egyik oldalon, és a nyomor a másik oldalon az, ami a legszembetűnőbben jelzi Egyiptom ellentmondásait, a

társadalmi és szociális egyenlőtlenségeket, gazdasági nehézségeket.

I

Az ötvenes, majd különösen a hatvanas évek gazdaságpolitikáját a nem kapitalista fejlődés irányában megtett lépések jellemezték. A teljes és részleges államosítások nyomán a gazdaság kulcságazatai felett az állam gyakorolt ellenőrzést. A több lépésben megvalósított radikális agrárreform korlátozta a földbirtokosok hatalmát. A jövedelemelosztás rendszerének szabályozása a vagyoni különbségek csökkentését szolgálta. Az állami szektor túlsúlyra jutásával a gazdaságban döntővé vált az állam irányító szerepe, párhuzamosan a tervezési tevékenység fokozódásával. 1961-ben törvényesen is deklarálták a tervgazdálkodást, mint a gazdaság fő jellemvonását. A hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére azonban a helyzet alapvetően megváltozott.

Az ország fokozódó gazdasági nehézségei – elsősorban a mind krónikusabbá váló tőkehiány – fő szerepet játszottak (egyéb, jórészt politikai tényezők mellett) a gazdasági stratégia 180 fokos fordulatában.

Az 1973-ban meghirdetett gazdasági nyitás (open door policy), majd a további gazdasági fejlődés szempontjából fontos szerepet játszó, a külföldi tőkebehatolást ösztönző 1975-ös törvény, a „Public Law 43 for Arab and Foreign Capital Investments and Free Zones" voltak az első lépései az ún. vegyes gazdálkodásra való fokozatos áttérésnek. Az eredeti szándék az volt, hogy az állami szektor szerepének – lehetőség szerinti – megőrzése mellett hathatósan támogatják a magánszektor tevékenységét, nagymér-

tékben számítanak a külföldi tőke részvételére a gazdasági fejlesztésben. Az „infitáh" (nyitás) egyértelműen a külföldi forrásokat jelölte meg, mint a gazdaság konszolidálásának legfontosabb eszközeit. Lényegében egy három pólusú bázison, vagyis a (főként az olajtermelő arab országokból, de a fejlett tőkésországokból is) beáramló tőkén, a fejlett nyugati technológián, valamint a kedvező adottságokon (a Közel-Kelet egyik legfejlettebb ipari potenciálja, olcsó és képzett munkaerő, viszonylag bőségben rendelkezésre álló nyersanyagok) alapuló gyors gazdaságfejlődés volt az új stratégia célja, amely a termelési szerkezet korszerűsítése révén egyrészt hazai termelésből képes lesz fedezni a belső szükségletek mind nagyobb hányadát (ennyiben importhelyettesítő), másrészt hatékony exportágazatok kiépülése révén növeli az ország bevételeit, erősíti világgazdasági helyzetét (ennyiben exportorientált). Az eredmények azonban elmaradtak az elvárásoktól.

A gazdaság szerkezetének változásai jelzik a „nyitás" kedvezőtlen hatásait is.[2] A beáramló külföldi tőke ugyanis alapvetően nem a termelőágazatokba, hanem az improduktív szférába hatolt, ott is *elsősorban a kereskedelmi, pénzügyek és az idegenforgalom területére.* A gazdaság egész jellegét mindinkább a rohamosan felduzzadó tercier szektor határozza meg. Ennek egy példája a külföldi bankfiókok számának gyors növekedése: 1980 elején Kairóban több mint 70 működött. A külföldi tőkebeáramlással kapcsolatos másik alapvető probléma, hogy mennyisége lényegesen alatta maradt a várakozásnak. (Becslések szerint az 1973–1979 közötti időszakban 15–18 milliárd dollár áramlott az országba.)

[2] *Anwar El-Sadat:* In Search of Identity. An Autobiography. *Fontana/Collins,* 1978. 9. old.

A külföldi tőke tartózkodásának okai meglehetősen összetettek, a liberalizálás sem teremtette meg számára a kedvező feltételeket. A nyugati tőke esetében a legfontosabb talán az ország bizonytalan gazdasági (és nem utolsósorban katonai) helyzete volt, mivel nem látta biztosítottnak profitábilis működésének feltételeit. Ez a tény gazdasági oldalról döntő szerepet játszott a különbéke megkötésében, hiszen – összhangban a gazdasági nyitás célkitűzéseivel – a kívánt mennyiségű tőke „becsalogatása" igényelte a 30 éve tartó háborús bizonytalanság felszámolásán át megteremtett nyugodt belső gazdasági körülményeket. A békekötés ugyanakkor ebből a szempontból a várakozással ellentétes hatással járt, *beszüntette a másik nagy segélyforrás*, az arab tőke beáramlásának jelentős

1. táblázat
A gazdasági ágak részesedése a nemzeti jövedelem termelésében (%-ban)

	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Mezőgazdaság	33,0	34,1	30,7	28,4	28,6	25.8
Bányászat	1,1	2,5	3,1	5,8	6,9	8,6
Feldolgozó ipar	18,7	18,3	17,8	18,1	17,0	16,9
Építőipar	3,3	3,6	4,5	4,6	4,0	4,5
Villamosság	1,4	1,3	1,5	1,4	1,4	1,3
Termelőágazatok	57,5	59,8	57,6	58,3	57.8	57,2
Szállítás, hírközlés	4,9	4,5	5,2	6,5	6,9	6,6
Kereskedelem, pénzügyek	9,7	10,8	13,3	12,5	10,6	11,8
Lakás	3.9	3,4	2,7	2,5	2,3	2,1
Közművek	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Egyéb szolgáltatások	23,6	21,1	20,8	19,8	21,9	22,0
Nem termelő ágazatok	42,5	40,2	42,4	41,7	42,2	42,8

Forrás: Central Bank of Egypt, Annual Report 1978. June 1979 és National Bank of Egypt Economic Bulletin 1979. No. 1.

hányadát. Hiányoznak emellett az alapvető infrastrukturális tényezők is, alig használható a telefonhálózat, kaotikus a közlekedés, nehéz megfelelő irodahelyiséget találni stb. Az improduktív szféra pedig lényegesen nagyobb (nem utolsósorban spekulációs) nyerészkedési lehetőségeket biztosított a termelőágazatoknál.

Az egyiptomi gazdaságról az utóbbi években a nyugati sajtóban publikált elemzések egybecsengenek néhány vezető egyiptomi gazdasági szakember véleményével, akik az ország fő problémáit jelenleg a következőkben látják:

- rendkívül nagyarányú népszaporulat (évi több mint 1 millió fő),
- a katonai szféra felduzzadása (magas hadikiadások, nagy létszámú hadsereg),
- elharapódzó bürokrácia, a „parazita" és „bürokrata" burzsoázia növekvő szerepe a gazdaság vezető posztjaiban,
- nagyarányú infláció (évi több mint 30%),
- tőkehiány, a kereskedelmi és fizetési mérleg deficitje, eladósodás,
- a mezőgazdasági termelés nem kielégítő növekedése, ellátási problémák,
- a technológia és termelékenységi szint relatív elmaradottsága,
- az eszközök nem kellően átgondolt felhasználása,
- az „open door policy" célkitűzéseinek nem konzekvens érvényesítése.

Ezek a nehézségek valóban jellemzik Egyiptom jelenlegi helyzetét. Jelentős részük épp a *gazdaságpolitika következetlenségeinek, a nem megfelelő módszerek alkalmazásának az eredménye.* A nasszeri túlcentralizált, bizonyos szempontból „túlpolitizált" gazdasági modell kudarcára természetes reagálás volt a teljesen ellentétes irányú változás. Nem is maga a nyitás okozta a fő problémát, hanem az, hogy *ez teljes*

nyitássá változott. Tulajdonképpen a külföldi tőke szabad kezet kapott az országban. Az már természetes, hogy elsősorban nem azokba az ágazatokba áramlott, melyek (a nyitás eredeti céljai szerint) az egyiptomi gazdaság dinamikus, döntő láncszemei, hanem ahol a legnagyobb hasznot remélte. Ezzel teljessé vált a célok és módszerek ellentéte, vagyis a gazdaságpolitika pozitív célkitűzéseinek végrehajtását akadályozzák a rosszul alkalmazott módszerek.

A nehézségek figyelembevételével az 1978–1982-es ötéves gazdaságfejlesztési terv[3] új beruházásait elsősorban olyan ágazatokba kívánják irányítani, amelyek

- gazdasági szempontból döntő fontosságúak,
- közvetlen lakossági szükségletek kielégítését célozzák,
- elősegítik az export növelését, vagy az import csökkentését,
- hazai nyersanyagokat dolgoznak fel.

A gazdaságpolitikában lényegében megkísérlik az importhelyettesítés és az exportexpanzió lehetőség szerinti egyidejű alkalmazását. A fő cél az, hogy mind több termék iránti szükséglet legyen kielégíthető a viszonylag fejlett hazai termelési bázisból, ugyanakkor a meglevő, illetve a létesülő új ágazatok termékei a piacon is versenyképesek legyenek, lehetővé téve a pénzügyi nehézségek megoldása szempontjából döntő jelentőségű exportbevételeket.

A gazdaság fejlesztésében az ipar élvez prioritást, hiszen a terv összbefektetéseinek csaknem

[3] A terv részleteit lásd: Embassy of the Arab Republic of Egypt Commercial Bureau, Budapest Economic Bulletin No. 41. 1978. jan. és Mahmoud Saleh: High-lights of the industrial sector in the five-year plan (1978—1982) in Egypt. The Hungarian—Egyptian Round Table Conference, Budapest 1978. szept. 9—18.

30%-a az ipar különféle ágazatainak fejlesztését célozza.

Az ipari szerkezet korszerűsödése a hetvenes években is tovább folytatódott. Tovább nőtt a nehézipar részesedése, a gépgyártás és fémfeldolgozás éves növekedési üteme mintegy kétszerese volt a feldolgozó ipar átlagának.

2. táblázat
Az ipar termelésszerkezete (%-ban)

	1972	1975	1977
Fonó- és szövőipar	33,5	30,4	30,0
Élelmiszeripar	33,0	30,8	30,4
Vegyipar	8,6	11,8	10.0
Gépipar és fémfeldolgozás	15,9	17,0	19,5
Építőanyag-gyártás	3,7	4,1	1,0
Bányászat	0,5	0,3	0,3
Fafeldolgozás	2,3	1.8	2,7
Bőripar	2,5	3,8	6.1
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*
Ezekből állami szektor	—	73,7	71,5

Forrás: Egypt. Middle East Economic Digest Special Report, 1978. máj. és Egypt. Financial Times Survey, 1979. jul. 30.

A dinamikus ágazatok bővülése és fejlődése ellenére a gazdasági nyitás felemás hatással járt az egyiptomi ipar helyzetére.

Példa erre a hagyományos egyiptomi textilipar esete. A vámok és adókorlátozások nagy részének eltörlése nyomán ugrásszerűen megnőtt a textiláruk importja, elsősorban a délkelet-ázsiai országokból. Ezek az árucikkek – mivel olcsóbb munkaerőt felhasználva olcsóbb alapanyagokból készülnek – nemcsak külföldön válnak az egyiptomi termékek komoly versenytársaivá, de magán az egyiptomi piacon is. Ezt felismerve nagyszabású modernizálási hullám kezdődött a könnyűiparban. Emellett a nyitás óta ösztönzött magánberuházások nagy része is a könnyűipar ágazataiba áramlik.

Az ipar egészét a termelékenység meglehetősen alacsony színvonala jellemzi. Kairó roppant kiterjedésű bazárnegyedének sikátorait járva közvetlen közelről tanulmányozhatja a szemlélő a kis műhelyekben, vagy az utcán dolgozó mesteremberek munkáját: ott készülnek kezdetleges eszközökkel, jórészt kézi erővel a bútorok, ruhafélék, edények, dísztárgyak, cipők stb., melyek a termelőktől a helyszínen megvásárolhatók. Mindez utal a hagyományos arab kézműves-ipar ma is betöltött rendkívüli nagy szerepére.

Nem problémamentes a nagy, modern nehézipari termelőegységek működése sem. Ezt példázza az ország legnagyobb ipari létesítménye, de 700 000–800 000 tonnánál többet még nem termelt. Évről évre jelentős, 1979-ben mintegy egymillió egyiptomi font összegű deficittel működik.

Meglepő a munkatempó-fegyelem és -védelem helyzete. Az öntők a kohók mellett hőre lágyuló (!) védősisakban dolgoznak (vagy sisak nélkül). Az eredeti világítás nagy része nem működik, ezért csupasz vezetékek (!) végére forrasztott izzóval oldják meg a világítást. Hasonló a helyzet a közeli El Tabin erőműben is. A munkások a szeget fadarabbal verik be, kalapács hiányában. Amikor délután két órakor az erőműben járok, a csoportvezető közli, hogy azért nem látni egy egyiptomi munkást sem, mivel mindannyian *hazamentek a televízió által közvetített futballmeccset nézni.* A munkaintenzitás és munkafegyelem alacsony színvonala nagy gondot okoz a helyi vezetők számára is. Ez a helyzet sok szempontból egy sajátos, a történelmi múltból eredő mentalitás eredménye, ezért csak óriási erőfeszítésekkel lehet megváltoztatni.

A nehézipar általános problémája a kapacitás kihasználatlansága. Ez alól talán csak a szovjet segítséggel épült, 1976-ban átadott Nag Ham-

madiban üzemelő alumíniumkohó kivétel, amely az Asszuánban termelt olcsó energia segítségével a hazai szükségletek mellett exportra is termel.

Nagyszabású tervek készülnek az ipar szerkezetének további diverzifikálására, így a járműgyártás fejlesztésére. A helyi Nasr gépkocsigyár évi 34 000 autót gyárt, a Volkswagen mellett a Ford, a General Motors és a Klockner Humboldt Deutz cégek teherautó, illetve traktor-összeszerelők létesítését tervezik. Számos petrolkémiai termelőegység (finomítók, műanyag- és műtrágyagyárak), építőipari létesítmények (cement- és betonelemgyárak), vas- és acélkohók építése folyik, illetve indul meg a közeljövőben. Lépések történtek az elektronika és híradástechnika fejlesztésére is. A mennyiségi növelés azonban önmagában kevés, ha nélkülözi a minőségi szempontokat, a hatékonyság fokozódását és a minőségi színvonal növekedését.

II

Kairó utcáit járva még mindenütt láthatók a gyakran már rozsdásodó, gyakorlatilag azonban már teljesen eredeti funkciójukat vesztett közlekedési tálbák. Céljuk valamikor – akárcsak másutt – a forgalom szabályozása volt, napjainkra azonban már csupán dísznek tekinthetők. A forgalom jellemzésére ugyanis tökéletesen ráillik a kaotikus jelző, hiszen *megszűnt bármiféle közlekedési szabály betartása.* A főváros hihetetlenül zsúfolt, lakóinak száma immár meghaladja a 10 milliót is, havonta 30 000–40 000 (!) ember költözik fel vidékről Kairóba. Ez a tény, valamint az a körülmény, hogy a közlekedést alapvetően nem a tömegközlekedési eszközök fejlesztésével, hanem személygépko-

csikkal kívánják megoldani, együttvéve azt eredményezte, hogy már a legújabb, 4–5 sávos hidakon és felüljárókon is mindennaposak a $^1/_2$–1 órás közlekedési dugók, csúcsidőben egy járművel különben 10 perc alatt megtehető út másfél órát is igénybe vesz.

Az útburkolati jeleket figyelmen kívül hagyva annyi jármű megy egymás mellett, amennyi csak elfér. A (valamikor) egyirányú utcába bárhonnan be lehet hajtani, amiből keskeny utcák esetében gyakran olyan helyzetek adódnak, hogy a két egymással szemben álló kocsisor vezetői *kiszállnak és megbeszélik, hogy melyik tolasson vissza az első kereszteződésig, hogy a másik nyugodtan elhaladhasson.* A járművek mehetnek a bal oldalon, szembe a forgalmi iránnyal, sőt a járdán is. A városban nincs sebességkorlátozás, este és éjszaka a gépkocsik egy része teljesen kivilágítatlan, más részük viszont lámpafüzérben pompázva messziről hasonlatos egy karácsonyfához. A közlekedésben egyetlen szabály van: a továbbhaladási lehetőség azonnali kihasználása.

A funkciójukat vesztett jelzőtáblák láttán jut az ember arra a gondolatra, hogy analógiát keressen a közlekedés, a forgalom, illetőleg a gazdasági helyzet alakulása és változásai között. A hatvanas évek „szabályozott" tervgazdálkodása a hetvenes évek elejének fordulata után az évtized végére eljutott a sokak szerint *áttekinthetetlen és kaotikus állapotig,* a szinte teljes liberalizmus eredményeként a „korlátlan gazdasági szabadságig". Bár megmaradtak a régi szervek, a Tervezési Minisztérium, a Nemzeti Tervezési Intézet, az Iparügyi Minisztérium stb., az állam sok területén elveszítette ellenőrző és befolyásolási funkcióját a mindinkább teret nyerő magánszektorral szemben.

Egyiptom az 1952-es forradalom győzelmét követő gyors átalakulások nyomán megkülönböztetett helyzetbe került a fejlődő országok között a tervezési tevékenységet és az állam szerepét illetően. Az első időszakban sikeresen hajtották végre a közép- és hosszú távú terveket. A hetvenes évekre ezen a téren is megváltozott a helyzet. A fő okok a gazdaságpolitika már említett változásában keresendők, feltétlenül meg kell említeni azonban az Egyiptom számára tartósan kedvezőtlen külső körülményeket. Az 1967-es és 1973-as háborúk döntő szerepet játszottak abban, hogy már a hatvanas évek második felétől problémák jelentkeztek a tervezés rendszerében, az ötéves tervek célkitűzéseit nem sikerült megvalósítani, ezért a gazdaságban az állandóan módosított éves tervek váltak jellemzővé.

Lényegében ez a helyzet napjainkban is. Az 1976–1980-as ötéves terv helyett életbe léptetett 1978–1982-es tervet már eleve évente felülvizsgálatra és szükség szerint módosításra kerülő éves tervek sorozataként deklarálták az új, ún. „gördülő" (rolling) tervezési rendszer részeként. A nyitás óta ugyanakkor nagymértékben megváltozott a tervezés súlya az ország gazdaságában, összefüggésben az állami és a magánszektor között bekövetkezett arányeltolódásokkal. 1973-tól a gazdaság egészében fokozatosan nő a magánszektor részesedése. 1980-ra az ipari termelés 30%-át a magánszektor szolgáltatja, bár igaz, hogy ez döntően a kis- és középüzemeket jelenti, hiszen a nagyvállalatok, így a legnagyobb nehézipari létesítmények az állam kezében vannak. (A mintegy 150 000 kis magánvállalatnak – műhelynek – alig 2–3%-a foglalkoztat 50 munkásnál többet.) A magánszektor „hatalomátvétele" nem is annyira a termelésben, mint a nem termelő szférában jelentős, elsősor-

ban a pénzügyek, kereskedelem, infrastruktúra területén.

A „vegyes gazdálkodás" nyomán az ország gazdaságában lényegében négy szektor tevékenykedik: az állami, a magán, a szövetkezeti és a mind jobban terjedő, állami és magáncégek közötti együttműködésen alapuló vegyes szektor. Bár a hivatalos gazdaságpolitika most is deklarálja, hogy a „gazdasági és társadalmi haladás alapja, hogy valamennyi termelési eszközt a nép ellenőrizze"[4]. A legfontosabb stratégiai ágazatok kivételével a gazdaságban mindenütt előretört a magánszektor.

Az állami szektor szerepének csökkentése korlátozta a tervezési mechanizmus hatékony funkcionálását. Ezzel párhuzamosan magán az állami szektoron belül is meggyorsult a központi irányítás szerepe, nőtt az egyes gazdálkodási egységek önálló cselekvési lehetősége. Saját pénzügyi alapjukból szabadon gazdálkodhatnak, sokuk önálló importjogot is kapott. Bár az állam igyekszik megtartani az orientálás lehetőségét, ellenőrizni a tervek célkitűzéseinek végrehajtását, ez nem mindig vezet eredményre. *A pontatlan vagy szándékosan torzított vállalati visszajelzések a Tervezési Minisztérium számára nem szolgáltatnak megfelelő információt.* Mindez nagymértékben hozzájárult az egész tervezési rendszer bizonyos fokú eróziójához, hatékonyságának csökkenéséhez.[5]

Nagy problémát jelent – hasonlóan több más fejlődő országhoz – az államapparátusban rend-

[4] *Statistical Yearbook.* Arab Republic of Egypt. Cairo 1978. júl. 207. old.

[5] Az egyiptomi tervezési mechanizmus részletes elemzését lásd *Sakr Ahmed Sakr:* Twenty years of national planning in Egypt (1957—1977) The Hungarian—Egyptian Round Table Conference, Budapest 1978. szept. 9—18. old.

kívüli módon elburjánzott bürokrácia, ami újabb akadályokat állít az információk áramlása útjába, amellett, hogy jó táptalajul szolgálva a vesztegetések, spekuláció stb. számára. Államhivatalnoknak lenni ugyanis nagyon nagy „rang", ami viselőjének nagy hatalmat biztosít. Sok ember vágya, hogy bejusson az állami hivatalokba. Ott azután sokuknak semmi más dolga nincs, minthogy egy-egy okmányt aláírjon, vagy lepecsételjen.) Az okmányokon legalább 8–10 aláírásnak és pecsétnek kell szerepelnie. *Van, aki aláírásával azt igazolja, hogy az előző aláíró is jogosult volt az aláírásra.* Van olyan hivatalos okmány, melyen 15–20 vagy még több aláírásnak is szerepelnie kell, mert ha csak az egyik is hiányzik, nem fogadják el.)

Mindez csaknem teljesen lehetetlenné teszi a gyors ügyintézést, a gazdasági döntések gyors végrehajtását. Ugyanakkor az is teljesen megszokott, ha az illetékest csak ötödszörre–hatodszorra visszatérve találja helyén az ember. (Ilyenkor a válasz mindig és mindenütt „bukra, insallah" – holnap, ha isten is úgy akarja –. Még a kairói televízió bemondónője is hozzáteszi a másnapi műsor ismertetéséhez, hogy „insallah". Ez a fatalizmus részben a tradicionális vallás nagy szerepének, részben az elmaradott társadalmi tudatnak a következménye.)

A hetvenes évek végének gazdaságpolitikáját továbbra is a magánszektor támogatása, a külföldi beruházások ösztönzése jellemzi. Az 1980–1984-es ötéves terv tervezett beruházásainak 50,5%-át várják külföldi forrásokból, míg a magánszektor aránya az összberuházásokban 21%. Az 1980-ra bejelentett gazdaság- és pénzügypolitikai intézkedések az állami bankrendszer egy részét a magánberuházások ösztönzése szolgálatába állítják. Tovább folyik a vámmentes övezetek fejlesztése. Eddig a legjelentősebb ilyen

zóna Port Szaid. A város szabadkereskedelmi övezetté nyilvánítása azonban megint csak elsősorban nem a külföldi beruházókat vonzotta, hanem a fogyasztási cikkek tömegét. Élelmiszerektől a tartós fogyasztási cikkeken át a ruházati cikkekig mindent 30–40%-kal olcsóbban lehet itt megvásárolni, mint Kairóban. A tervek szerint a Szuezi-csatorna egész övezetét, elsősorban Szuezt és Iszmaillát szabadkereskedelmi övezetté kívánják nyilvánítani, hogy kedvező feltételeket teremtsenek a külföldi tőke számára. Napjainkban azonban általában épp a gazdaság legfontosabb ágazataiban (néhány dinamikus feldolgozó ipari ágazatban) vált szükségessé a külföldi tőkével való fokozott együttműködés, melyet megkövetel a műszaki fejlődés, a technika megszerzése, de a pénzügyi probléma is. Mindezt elősegítette a külföldi tőke megváltozott magatartása. Az ipar kiépítésében való részvétel hajlandósága is magyarázza, hogy a hetvenes évekre több arab ország gazdaságpolitikája eltolódott a liberalizmus irányába. Ugyancsak erre ösztönöztek az állami szektor fejlesztésében megmutatkozó kudarcok, a tervezési kísérletek sikertelenségei is. A liberalizálás egyik problémája viszont az, hogy a külföldi tőke nem mindig oda áramlik (így Egyiptomban sem), ahová szeretnék – a gazdaság dinamikus ágazataiba – ha saját érdekei ezt kívánják, mivel más ágazatokban profitábilisabb lehetőségeket lát.

Az állami vállalatok szerepének tisztázása a jelenlegi egyiptomi gazdaságban sürgető feladat. A kérdés rendezését célozzák a legújabb elképzelések is. 1980 elején a gazdaság továbbfejlesztése céljából egy, a kormány mellett működő gazdasági tanács alakult. Egyik legfontosabb deklarált célja az állami szektor szanálása, a „new deal" megvalósítása. Az utóbbi években

az állami szektor helyzete a gazdaságban csaknem válságossá vált, termelése a bizonytalanságokból következően lényegében stagnált. Ezt erősítették a gazdaságpolitika intézkedései és következményei is (pl. a beáramló import támasztotta konkurrencia).

A tervek szerint az állami szektor eddigi bázisai, a nehézipar, a hírközlés és a közművek továbbra is állami kontroll alatt működnek, *de mint holding társaságok, magán „management"-tel.* (Az első két ilyen társaság a heluáni acélmű és az állami telefon szervezet lenne.) A többiek számára megszűnik az állami támogatás, ezáltal arra kényszerítik őket, hogy vagy új hazai pénzforrások után nézzenek vagy a külföldi partnerek bevonásával vegyes vállalattá alakuljanak (ami elősegítené az új technológia megszerzését is). Néhány profitábilis állami vállalat (így az építőanyag-gyártó) elad a magánszektoroknak, míg a többiek további állami segítség hiányában „vagy úsznak, vagy elsüllyednek".[6]

Ezek az intézkedések láthatóan a piaci mechanizmusok további erősítését célozzák. Félő, hogy megvalósulásuk – ismerve a bürokrácia útvesztőit – az állam szerepének további csökkenését, a gazdasági folyamatok ellenőrizhetetlenségének fokozódását fogja eredményezni. Mindenesetre az állami vállalatok számára kötelező jelleggel előírt kimutatás vezetése vagyoni és kereskedelmi helyzetükről az állami kontroll lehetőségét hivatott fenntartani. A legújabb, ezúttal 1980–1984-re készített ötéves terv további nagy szerepet szán az állami szektorba irányuló beruházásoknak elsősorban az ipari, de az infrastruktúra területén is.

[6] Quaterly Sconomic Review Egypt. 3rd Quarter 1980.

III

Egyiptom vezető baloldali közgazdásza irodájában fogad. Nemzetközi hírneve – állandó résztvevője nemzetközi konferenciáknak, a fejlődő világ ismert szakértője, több éven át miniszter volt – nem kis mértékben hozzájárul ahhoz, hogy ő a (saját szavaival élve) „hivatalos ellenzék", akinek véleményét különféle gazdasági kérdésekben mind a kormány, mind a fő szövetségesei időről időre kikérik. A vele való hosszas és igen tartalmas beszélgetés teljesebbé teszi az egyiptomi gazdasági-társadalmi viszonyokról a közvetlen tapasztalatok alapján szerzett képet.

Kiemeli a társadalmi-gazdasági viszonyok perifériális jellegét, mivel azok sem szocialistának, sem kapitalistának nem nevezhetők. A fejlődő világban amúgy is jellemző a termelési mód heterogenitása, amely nélkülözi a forradalmi, minőségi változások kiteljesedését. A gazdaságba és társadalomba kívülről bekerült elemek együtt élnek a prekapitalista, sokszor prefeudális maradványokkal. Mindez testet ölt az osztályviszonyok kialakulatlanságában, az egyes osztályok közti határok elmosódásában is.

A munkásosztály egészében véve gyenge és szervezetlen. Sok ember számára egyszerűen elérhetetlen az is, hogy állandó munkássá váljon. Rendkívül nagy és kiterjedt, viszont szintén teljesen szervezetlen a szegényparaszti réteg. Az osztályviszonyok fejlődését több tényező akadályozza, melyek a struktúrák deformálódását is eredményezik. Ennek egyik legjellemzőbb megnyilvánulása *a nemzeti burzsoázia arculatának fokozatos változása.* Egyiptomban a nemzeti burzsoázia már a század elejétől progresszív szerepet töltött be a kapitalizálódás csíráinak kibontakozásában. (1920-ban pl. létrehozták a Miszr bankot, a tőkés fejlődés finanszírozásának

bázisát.) Az 1952-es forradalom után megrendültek a burzsoázia pozíciói, melyet azonban ők – kihasználva az akkori kormány „manőverezéseit" – hamarosan visszaszereztek, majd a hetvenes években még inkább megerősítettek.

A hatvanas évek második felében – főleg azonban a hetvenes években – mindez új elemmel bővült. Egy sajátos „új osztály" aktivizálta tevékenységét (a terminológiát több egyiptomi közgazdász is használja), mégpedig az ún. *parazita burzsoázia. Nekik nemcsak a szocialista orientáció nem áll érdekükben, de végső soron a tőkés fejlődés sem.* Nyugodtan állítható, hogy legnagyobb hasznuk – ellentétben a tőkés vállalkozókkal, akik fő célja a minél nagyobb profit elérése – nem a gazdasági növekedésből, hanem éppen a gazdasági stagnálásból, a zavaros helyzet kihasználásából származik. Ez az „osztály", amely immár milliós nagyságrendű, fő hasznát nyerészkedésből, spekulációból stb. szerzi – vagyis ténylegesen „élősdi" –, amelyhez a rendkívüli elburjánzott bürokrácia, de maga a gazdasági nyitás nyomán létrejött „korlátlan gazdasági szabadság" is jó táptalajul szolgál.

Ez a burzsoázia távolról sem azonos a valamennyi arab országban, így természetesen Egyiptomban is nagy szerepet betöltő „hagyományos" kiskereskedő réteggel, amely a bazár bázisát szolgáltatja, és különösen Egyiptomban, a fogyasztási cikkek döntő részének elosztását végzi. (Természetesen – lévén kereskedők – az ő céljuk is a minél nagyobb haszon, ennek alapja azonban a ténylegesen végzett szolgáltató tevékenységük.) Az „új osztály" eredetét tekintve meglehetősen heterogén. Bázisul szolgál a régi nemzeti burzsoázia, amely korábban – mint említettük – a tőkés ipari fejlődés élharcosa volt. A hatvanas évek túlzott és erőltetett államosításai azonban e réteg egy részét kiszorították a

termelésből. Sokan emigrálásra kényszerültek. Az időközben megváltozott körülmények miatt az emigráltak nagy része visszatért, de most már az improduktív szféra nagyobb hasznot hajt nekik a termelésnél. Hozzájuk csatlakoznak a más arab országokból – főleg az Öböl országaiból és Libanonból – bevándorolt, vagyonukat a „piaci erők szabad játékában" gyarapítani kívánó gazdagok, helyzetüket és előrehaladásukat bizonytalannak látó katonatisztek, néhány külföldön tanult és a „demonstrációs hatás áldozatává vált" értelmiségi, a bürokratikus államapparátusból származó hivatalnokok stb.

E réteg kialakulásának gyökerei tehát végső soron a hatvanas évekig vezethetők. Már ekkor megindult az egyiptomi forradalom tömegbázisát jelentő nemzeti burzsoázia-értelmiségi-katonatiszti réteg differenciálódása. A megtett állami intézkedések (államosítások, agrárreform keretében bekövetkezett földosztás) növelték az ekkor még nyíltan, de a kormánnyal szembefordulók számát, akik – elveszítve birtokaik nagy részét, kiszorulva a nagyipar, külkereskedelem stb. területéről – nem távoztak külföldre, hanem megpróbáltak a gazdaság nehézségeiből lehetőleg produktív munka végzése nélkül minél nagyobb hasznot húzni. Ugyanakkor az állami szektor hirtelen felduzzasztása – a hatékony funkcionáláshoz szükséges megfelelő tapasztalatok hiányában – eleve fokozva a bürokráciát, maga is hozzájárult a parazita réteg kitermelődéséhez (létrehozva az ún. bürokrata burzsoáziát). Az állandó háborús helyzet, majd az 1967-es háború utáni nehézségek jó lehetőséget teremtettek a spekuláció számára. A hetvenes évek fordulata, az állami ellenőrzés szerepének csökkenése kedvező helyzetet teremtett ahhoz, hogy a „parazita burzsoázia" magához ragadja a gazdasági élet jelentős posztjait, a gaz-

daság egy részében érvényt szerezzen a „burzsoázia szabad játékának".

Mindehhez hozzájárultak a gazdaságpolitika már említett konkrét intézkedései is. A rosszul megvalósított decentralizáció nyomán az állam sok területen elveszítette a hatékony ellenőrzés és befolyásolás lehetőségét. Az egyes gazdálkodási egységek megnövelt pénzalapja és önálló importja a luxuscélokat szolgáló import növekedését eredményezte. Egyes intézkedések eredeti céljukkal ellentétes hatásokkal jártak.

A pénzügyi politikában például 1973-ban bevezették a párhuzamos szabaddeviza-piacot, ami lényegében az egyiptomi font kettős árfolyamrendszerét jelentette. A hivatalos és az azzal párhuzamos, ún. ösztönző árfolyam közötti különbség meghaladta a 70%-ot is. A cél a devizabevételek növelése és ezen át az ellátás javítása volt. Bár ezen a téren jelentős eredményeket sikerült elérni, hamar megmutatkoztak a kettős árfolyamrendszer káros hatásai: nőtt a luxusimport, a külföldi beruházók számára előnytelen volt a valuta átváltása, hasonlóképpen a profit kivitele, nyereséget csak külföldi valutában lehetett kivinni, fokozódott a spekuláció, mind többen törekedtek az előírások kijátszására, élénkült a valuta- és aranycsempészés! (Nem utolsósorban ennek tudható be, hogy 1979-ben, a font párhuzamos, nagyarányú leértékelésével egyetemben lépéseket tettek az egységes árfolyam visszaállítására.)

A parazita burzsoázia térnyerése jól demonstrálja az egyiptomi lakosság körében végbemenő igen nagyarányú és gyors ütemű szociális és vagyoni differenciálódást, polarizálódást, aminek következtében kitermelődik egy mind szélesebb milliomos réteg. Mindez természetszerűleg nagymértékben növeli a társadalmi feszültségeket és ellentéteket.

Lépten-nyomon találkozhatunk az „újgazdagok", az új „felső tízezer" képviselőivel. Kairó belvárosának utcáin esténként a gyalogos közlekedés a megszokottnál is nagyobb figyelmet és óvatosságot igényel, mivel a kairói „aranyifjak" (az említett „új osztályhoz" tartozók gyermekei szórakozása a legújabb típusú nyugati kocsikon való száguldozás. Kedvelt üdülőhelyükön, az Alexandriától 10 km-re fekvő Agamiban egymás mellett sorakoznak a 2–3 szintes, modern technika vívmányaival felszerelt luxusvillák százai, mindegyik kertjében legalább 2–3 gépkocsival. Ekkor érezzük igazán jogosnak az „utánzott kapitalizmus"[7] kifejezés alkalmazását, de csak mint a tőkésországok fogyasztási szokásainak kritikátlan, a helyi körülményekre való tekintet nélküli átvételét. A spekulációból szerzett vagyon e szűk réteg számára luxuséletmódot biztosít, a demonstrációs hatás miatt követik a nyugati (főleg amerikai) életmódot, fogyasztói szokásokat. A példák hosszasan sorolhatók. A legújabb japán sztereo magnetofonokon hallgatják a meglehetősen monoton arab zenét. A „modern" ruhaviselet a legkevésbé sem igazodik a helyi adottságokhoz. 35–40°-os melegben is a nők és lányok egy része bundában (!), csizmában stb. jár, vagy egyéb „divatosnak" tartott holmit visel, vállalva az ezzel járó szenvedéseket, csupán mert nyugaton is azt hordják.[8]

[7] „Imitative capitalism." *Raul Prebisch:* Main ponts of the keynote address on Interdependence and Development. (Interdependence and Development.) Paris Development Céntre OECD 1979. 20. old.

[8] Ezt az utánzott élet- és viselkedésmódot rendkívül jól jellemzi *Ismail Sabri Abdalla:* A keynote and an overview paper. U. N. ECOSOC/ECWA. Regional Seminar on Alternative Patterns of Development and Life Styles in Western Asia. 21—25. Jan. 1980. Beirut 91—93. old.

Mindez még kiáltóbbá teszi az ellentéteket. (A lakosság lényegesen nagyobb részét a mérhetetlen nyomorban élő, a létminimum szintjén tengődő sokgyermekes családok alkotják.) E vagyon forrása ugyanakkor nem a gazdaság fejlődése, hanem bizonyos szempontból stagnálásának (sőt egyes területeken hanyatlásának) eredménye. Alapvetően nem is a termelésből, hanem az improduktív szférából származik. *A beáramló segélyek és kölcsönök nagy része „elvész", eltűnik a bürokrácia és állami adminisztráció útvesztőiben* (vesztegetések, csalások stb. révén). Az egyik legjövedelmezőbb spekulációs forrás az ingatlan: a belvárosban csillagászati összegekre rúgnak a telekárak, ezen a téren Kairó kezdi megközelíteni New Yorkot. Sokan kizárólag arannyal, ékszerrel való üzletelésből, valutákkal való feketézésből élnek. De maga az utazás, „demonstráció" csak felemás marad, hiszen csak a tőkés fogyasztás szokásainak átvételére korlátozódik. (A tőkés termelés módszereinek átvétele nem is mindig áll az „utánzó" réteg érdekében.) Ez a réteg csaknem teljesen elkülönül a lakosság többi részétől, sok szempontból le is nézi azt. (Mind jobban elterjedt a kairói „felső tízezer" körében például, hogy egymás között franciául, illetve egy sajátos francia–arab keveréknyelven beszélnek.) Az alapvető megélhetés biztosítása ugyanakkor a lakosság mind nagyobb része számára jelent nehézséget. Álljon itt néhány példa az elmondottak illusztrálására. Egy egyetemet végzett *diplomás kezdő fizetése havonta 30–35 egyiptomi font* (1 font = kb. 1,5 USA-dollár), *a kétkezi munkásoké ennél még kevesebb.* Felbecsülhetetlen emellett a munkanélküliek és az ún. rejtett munkanélküliek száma, akik kéregetésből, cipőtisztításból, különféle apró holmik árusításából stb. élnek. Ráadásul a legszegényebbek, legiskolázatlanabbak azok,

akiknek a legtöbb gyerekük van (nem ritka a családonkénti 10 gyerek sem), és jórészt csak körükben találkozhatunk a többnejűséggel is. Ez utóbbi családok megélhetésének biztosítására mindennapos a gyermekmunka: *6–8 éves vagy még kisebb gyerekek utcai árusként, cipőtisztítóként, szemétgyűjtőként, éttermi felszolgálóként stb. egész napos, számukra megerőltető munkát végeznek.* Így gyakran csak napi egyszeri étkezésre, a hagyományos „ful" (babfőzelék) elfogyasztására telik a család keresetéből. A nem kielégítő táplálkozás nagymértékben hozzájárul (a legalapvetőbb higiéniai feltételek be nem tartása mellett) ahhoz, hogy a lakosság jelentős hányada általános testi gyengeségben, különféle betegségekben szenved (egyes források szerint a lakosság 50–70%-a bilharziával fertőzött!). Naponta délutánonként hosszú sorok kígyóznak az állami élelmiszerüzletek előtt („természetesen" szigorúan elkülönülve, a bejárat egyik oldalán a nők, a másikon a férfiak állnak sorba), mivel ekkor szubvencionált áron utalvány ellenében viszonylag olcsón juthatnak húshoz. (A magánkereskedőknél a húsárak kétháromszor magasabbak.)

Alapvetően megoldatlan és egyre kilátástalanabb a lakáshelyzet. *Egy bútorozatlan lakás egyhavi bérleti díja 50, egy bútorozotté 200 fontnál kezdődik.* Egy kétszobás lakás ára 18 000–20 000 font. A kormány óriási erőfeszítéseket tesz a lakáshelyzet megoldására. Gombamódra nőnek ki a földből az új lakónegyedek. A repülőtér közelében fekvő új városrész Naszr (győzelem) City 10–15 emeletes házai sok családnak adnak otthont. Ugyanakkor az építkezések üteme egész egyszerűen nem tud lépést tartani a lakásra várók nagy tömegével, akik számát növeli a városba áramlás, a gyors népszaporulat, illetve a régi házak pusztulása. A lakás-

sal rendelkezők nagy része is több százéves negyedekben, szűk sikátorokkal szegélyezett, teljességgel áttekinthetetlen összevisszaságban sorakozó házakban él, melyek mindennemű komfortot nélkülöznek. *Nem ritka, hogy 10–12 személy él egy 2×3 méteres helyiségben.* Sokan egyszerűen papírdobozokból összetákolt kalyibákban laknak, vagy az emeletes házak lapos tetején bádogból, ládákból eszkábálnak össze maguknak viskókat. Felülről (pl. egy mecset tetejéről) nézve a város fantasztikus képet nyújt. Olyanok a háztetők, mint egy vidéki udvar: akik ott élnek, ott tartják az állatokat is (6–8 emeletes házak tetején mászkálnak kutyák, baromfik, kecskék stb.), ott teregetnek, a tető egyik sarkába hordják a szemetet stb. Emellett a régi 8–10 emeletes házak tetejére további 4–5 emeletet húznak sorozatban, ami sok esetben a ház összeszedőléséhez vezet. Az Al Ahram szerint Kairó házainak 60%-a nem biztonságos. Százezrek laknak Kairó hatalmas kiterjedésű ősi temetőjében, a Holtak Városában. Régen nagy kriptákba temették a halottakat, ezekbe napjainkban tömegével költöznek be az emberek. A legtöbb ilyen „házban" természetesen – mivel eredetileg nem az élők, hanem a holtak számára készültek – sem víz, sem villany nincs. Az égető lakáshiány ugyanakkor legkiválóbb táptalaja a spekulációnak is. Az egyiptomi társadalmi helyzetelemzés, az országban szerzett benyomások legalábbis megkérdőjelezik azt a megállapítást, amely szerint az országban „a jelenlegi szocialista társadalmat tényleges társadalmi igazságosság jellemzi és nem üres szocialista jelszavak".[9]

[9] *Anwar El-Sadat:* In Search of Identity. Id. mű. 269. old.

A jelenlegi gazdasági és társadalmi ellentmondások korántsem csupán a hetvenes évek termékei, hiszen – bár a hetvenes években mélyültek el és váltak sok szempontból krónikussá – gyökerei visszanyúlnak az ötvenes-hatvanas évekig is (nem beszélve ezúttal a gyarmati múlt örökségéről), okai között fontos szerepet játszanak a nasszeri politika bizonyos következetlenségei, elhibázott lépései. Már eleve felemás intézkedések jellemezték az *arab nacionalizmus bázisán meghirdetett ún. arab szocializmus koncepcióját.* A hatvanas évek elején határozott antikapitalista intézkedések történtek (elsősorban a földreform és az államosítások), az évtized vége felé azonban az intézkedések veszítettek lendületükből, sajátos ingadozások, manőverezések jellemezték a politikát.

A nem kapitalista fejlődés irányába megtett lépések korántsem voltak teljesen következetesek. Amellett, hogy engedményeket tettek a hatalmuk restaurálására törekvő régi uralkodó osztály tagjainak, felléptek a baloldali irányzatok egy része ellen is. (Ismeretes Nasszer megfogalmazása, amelyben a kolonializmust, a cionizmust és a kommunizmust jelölte meg, mint az arab nacionalizmus fő ellenségeit.) Több szempontból is ellentét állt fenn a nasszeri külés belpolitika között, hiszen külpolitikailag Egyiptom egyértelműen az arab világ elismert vezető országává, az el nem kötelezett mozgalom nagy befolyással rendelkező, egyik irányító tagjává vált, határozott, antiimperialista politikát folytatva, míg a belpolitikai lavírozás, a különféle rétegeknek tett engedmények növelték a belpolitika bizonytalanságát, a belső helyzet feszültségeit.

Az 1967-es katonai vereség fokozta a nehézségeket, bár gazdaságilag sikerült hatásait aránylag gyorsan átvészelni. Nasszer ezt követő le-

mondását még meghiúsította a hallatlan népszerűsége nyomán elemi erővel kirobbant szimpátiatüntetés és az arab világban betöltött rendkívüli tekintélye. Ezt követően azonban egyre kevésbé tudta kézben tartani a társadalmi-gazdasági folyamatokat, meghozni a szükséges határozott lépéseket, kihasználni tekintélye tömegbázisát. Belső pozícióinak gyengüléséhez hozzájárult tömegbázisának szervezetlensége, az őt támogató tömegmozgalom spontaneitása is.[10] Túl későn döbben rá, hogy elhibázott lépés volt a többpártrendszer eltörlése, a pártok 1955-ös feloszlatása, hiszen az űrt betölteni hivatott Arab Szocialista Unió erősen felhígulva az ellenzék bázisává vált, teret adva az egymással rivalizáló erőknek. Élete végén tett kísérlete az egypárt szervezésére már nem vált be. Halála csak betetőzése volt ennek a folyamatnak.

A hetvenes évek elején az ország vezetése előtt egy fő cél lebegett: kiköszörülni az ország tekintélyén a katonai vereség nyomán esett csorbát és annak belső demoralizáló hatását (egyben betölteni a Nasszer halála nyomán az arab világ „vezetésében" bekövetkezett űrt). Mindez a gazdaság rendkívül gyors konszolidálását, koncentrált erőfeszítéseket igényelt, amely csak egy határozott gazdaságpolitika keretében volt biztosítható. Az nyilvánvalóvá vált, hogy az addigi irányvonal nem folytatható. Az ellenzék fokozódó tevékenysége sem tette lehetővé a politika kontinuitásának fenntartását. A vezetés választ elé került: fennállt mind a bal-, mind a jobboldali irányba való határozott

[10] A nasszeri, majd szadati politika értékeléséhez néhány lényegi szempontot szolgáltat Heikal, Nasszer személyes jó barátja, az *Al-Ahram* egykori főszerkesztője. Lásd erről: *Al-Ahram* — a piramisok. Chrudinák Alajos interjúja Hasszanein Heikallal. *Valóság*, 1977. 8. sz.

elfordulás lehetősége (illetőleg gazdasági nyelven fogalmazva egy centralizált tervgazdálkodás vagy a piaci liberalizmus irányába történő elmozdulás). Ebből tulajdonképpen az utóbbi következett be, nem kis mértékben annak eredményeként, hogy az ország mind nyomasztóbb problémája, a tőkehiány megoldásának kérdése kapott prioritást. *Külpolitikailag mindez az erősödő nyugati orientációban, a Pax Americana szerepének felértékelődésében jutott kifejezésre.*

Sajátos megvilágításban tárgyalja a Nasszer halálakor átvett örökséget Szadat emlékirataiban. Szerinte az ország a külpolitikában az elszigeteltség, a belső helyzetet tekintve a gazdasági hanyatlás állapotában volt, hiszen „a gazdaságot romba döntötte a jemeni háború, a szocializmus marxista alkalmazása és az 1967-es vereség". Mivel „... a magánszektort azonosnak tekintették a kizsákmányolással és rablással, az egyéni kezdeményezés leállt, ami a nép szörnyű passzivitásához vezetett ..."[11]

Végső soron tény, hogy a Nasszer által túlzásba vitt, a magántőkét alapjaiban korlátozó intézkedések, melyek nem feleltek meg az adott történelmi helyzetnek, egyenesen vezettek el az új gazdaságpolitikai kurzushoz, amely azonban megint csak eltért a lehetőségek szabta keretektől – ezúttal a másik irányba. Mindezek ellenére még napjainkban is tapasztalhatjuk Egyiptomban Nasszer rendkívüli népszerűségének jeleit. Tíz évvel halála után is ott függ képe (Szadat portréja mellett) minden hivatali helyiség falán, az utca embere nagy tisztelettel és szeretettel emlékezik meg róla, mint Egyiptom arab világon belüli vezető szerepének megteremtőjéről

[11] *Anwar El-Sadat.* Id. mű, 256—257. old.

és az országon belül egy bizonyos gazdasági stabilitás létrehozójáról.

A nyitás óta végbement változások, az állam „túlzott elvilágiasodása", a „fogyasztói társadalom" szokásainak átvétele, egyes rétegek körében a nyugati életforma követése, majd különösen a különbéke megkötése ellenreakciójaként nagymértékben felerősítették az ortodox iszlám irányvonal, elsősorban a *Muzulmán Testvériség szervezetének „ellenzéki" tevékenységét.*[12] *Ők tulajdonképpen jobbról támadják a kormányt, és mind erőteljesebben követelik az iszlám törvénykezésen és jogon saria, illetve a Korán elvein alapuló iszlám állam létrehozását,* az iszlám „igazi elveihez" való visszatérést. Tagadhatatlan fellépésük objektív és reális háttere: *a lakosság körében kirívó vagyoni különbségek létrejötte, a bürokrácia és tehetetlenség eluralkodása az államapparátus egy részében, a fokozódó korrupció, spekuláció, a lakosság nagy részének nyomora.* A kérdés azonban az, vajon a bajok orvoslásának legmegfelelőbb módja lenne-e egy iszlám állam létrehozása. (Erre az útra sok szempontból Irán szolgáltat példát. A törökországi hatalomátvétel mögött is megtalálható volt a világi államhoz való ragaszkodás szándéka.)

A „muzulmán testvérek" ugyanakkor támadnak mindent (kezdve az Egyiptomban a legnagyobb választékban kapható szeszes italoktól a mozikban tömegével bemutatott amerikai filmekig), ami szerintük ellentétes az iszlám szellemével. Támadásaik egyik új célpontja az iszlám országokban egyedülálló propagandakampány, melyet az egyiptomi kormány folytat – külön

[12] Az iszlám szerepének erősödésében komoly része volt az iszlám fundamentalizmus arab világon belüli általános térnyerésének, többek között az iráni eseményeknek.

szakértői testület irányításával – a családtervezés érdekében. (Rádióban, tv-ben, sajtóban, plakátokon folyik a felvilágosító munka, melytől a kiugróan magas népszaporulat – évi egymillió fő – csökkenését várják.) A szervezet féllegális lapjában a kormányt nyíltan támadó cikkek jelennek meg. Élesen ellenzik az Izraellel kötött különbékét, amit jelez a lapjukban közzétett felhívások sorozata is. Példaként álljon itt néhány ilyen felhívás szövege:[13]

„Minden egyiptomihoz!

Menjetek Palesztinába, mint harcosok és ne mint turisták!" és egy másik:

„Egyiptom jövője csak az arabokkal és a muzulmánokkal egységben lehetséges, de soha a zsidókkal."

Tevékenységüket a kormány kénytelen figyelembe venni. Így 1980 májusától Konzultatív Tanács működik, amelynek feladata annak biztosítása, hogy a kormány által hozott új törvények az iszlám jogrendszeren alapuljanak. A vallási (vagy vallási köntösben jelentkező) ellentéteket fokozza a jelentős arányt képviselő (hivatalos adatok szerint 8 millió főnyi, becslések szerint legalább 10 millió főt számláló) kopt keresztény kisebbség és az ortodox iszlám irányvonal közti nézetkülönbség, amely már eddig is gyakran vezetett attrocitásokhoz. A kormány több ízben felszólított a nemzeti egység megvalósítására és a politika és vallás elkülönítésére.

A nép nagy tömegei egyetértéssel fogadták a békekötést, a „se béke, se háború" állapot megszűntét. (Szadat jeruzsálemi útjának egyenes közvetítését nagy tömegek nézték végig lelke-

[13] Ad-Da'wa, 1980. ápr. A lapnak ebben a számában nyolc, közvetlenül vagy közvetve Izrael elleni harcra buzdító felhívás jelent meg.

sen az utcákra kitett tv-készülékek százain.) Számukra döntő jelentőségű a nyugodt életfeltételek, az alapvető megélhetési cikkek biztosítása. Éppen ezért, ami növekvő elégedetlenséget vált ki, az a romló gazdasági körülmények, másrészt – főként az értelmiség egy része körében – az ország elszigetelődése, illetve a belső, nagyarányú vagyoni polarizálódás – párosulva a mindent eluraló bürokráciával. A kormány egyelőre lavíroz a „nem hivatalos" ortodox iszlám és a baloldali ellenzék kereszttüzében, miközben bizonyos mértékben fokozódik a „hivatalos", vagyis a nemzetgyűlésen belüli ellenzék tevékenysége is.

Ennek azonban jelenleg lényegesen kisebb a szerepe, mióta a baloldali, Nasszer egyik harcostársa Khaled Mohieddin által vezetett Nemzeti Haladó Párt kényszerűen beszüntette tevékenységét. Egyelőre még nem igen lépett túl a formalitáson az ismét bevezetett többpártrendszer sem. Először az Arab Szocialista Unión belül alakultak ki bal-, jobboldali és centrista blokkok, „félpártok", majd különböző pártok létrehozására tett elvetélt kísérletek után (mint az egykoron nagy szerepet játszó Vafd-párt, a Nemzeti Front stb.) megalakult a Szadatot támogató, a nemzetgyűlésben elsöprő többségre szert tevő Nemzeti Demokrata Párt és két „ellenzéke", a Szocialista Munkás Párt és a Szocialista Liberális Párt.

A többpártrendszer bevezetése, az utóbbi években több kérdésről (így a különbékéről) tartott népszavazások (amelyekben a kormány elnyerte a szavazók 98–99%-ának támogatását) a rendszer demokratizmusát hivatottak demonstrálni csakúgy, mint az új alkotmányban deklarált teljes sajtószabadság. Az tény, hogy hosszú idő után került sor az országban ismét választásokra, illetve jelentős kérdésekről nép-

szavazásra. Tény az is, hogy a könyvesboltokban megvásárolhatók Hitler életrajza és a Mein Kampf arab nyelvű kiadása mellett Marx, Engels, Lenin, Trockij, Mao Ce-tung művei is. Ezzel együtt Kairó egyik legnagyobb könyvesboltjában csak a szerzőnek a bolt vezetőjéhez írott személyes kérése hatására (és akkor is csak az eladók hosszas tanácskozása és az egész üzlet látható felbolydulása után) sikerült megvásárolnom az *ázsiai termelési mód kérdése legnagyobb arab szakértőjének munkáját,* melyet – mivel terjesztése „nem ajánlatos" – egy raktár mélyéről kerítettek elő. (A műhöz több arab ismerősöm nem tudott hozzájutni.) Végső soron a rendszer ellenzékéhez tartozó írók művei Egyiptomban nem kaphatók, *ők odahaza nem publikálhatnak.*

Egészében véve a hetvenes évek végére a kormány helyzete több szempontból is bizonytalanná vált. Az 1980 elején bejelentett intézkedések, a személycserék, az elnök kezébe további hatalom (így a miniszterelnökség) centralizálása a kormány pozícióinak erősítését célozzák. Helyzetét azonban csak abban az esetben tudja stabilizálni, ha sikerül eredményt felmutatni a pillanatnyilag legégetőbb kérdések megoldása terén: biztosítania a lakosság életkörülményeinek hétékony javulását, a gazdasági helyzet megszilárdítását.

IV

A csaknem 30 évig tartó háborús helyzet egész Egyiptomnak rendkívül súlyos károkat okozott. Nem beszélve az elhunytak és a fiatal hadirokkantak nagy számáról, becslések szerint 1967 óta az egyiptomi gazdaság által csupán a nem katonai szférában elszenvedett háborús károk

nagysága eléri a 13,2 milliárd dollárt. A négy arab–izraeli háború katonai kiadásait együttvéve 41 milliárd dollárra becsülik. Napjainkban is hadikiadások emésztik fel a bruttó nemzeti termék $^1/_5$-ét. Az arány Camp David óta már valamelyest csökkent, ami jelzi a békekötés mögötti azon kézzelfogható szándékot, hogy a hadiállapot okozta anyagi megterhelés egy részének felszabadításával az eszközök átcsoportosíthatók legyenek a legsürgetőbb feladat, a lakosság élelmiszer-ellátásának biztosítása számára.

Ezen a téren azonban az utóbbi években a helyzet nem javult. *A mezőgazdasági termelés nem tud lépést tartani a népesség évi csaknem 3%-os növekedési ütemével.* Az okok egy része természeti eredetű, hiszen a hatalmas területű országban mindössze 38 500 km^2, – kevesebb mint Magyarország területének a fele – lakható, illetve művelhető. Rendkívüli erőfeszítéseket és igen nagy összeget igényel új területek elhódítása a sivatagtól. Becslések szerint 1 acre (0,4 ha) föld termővé tételéhez 2800 dollár befektetés szükséges. 1972 és 1978 között a termőterület nagysága lényegében nem növekedett. Az utolsó nagy területeket a hetvenes évek elején nyerték az Asszuáni Magasgát átadása nyomán keletkezett hatalmas Nasszer-tó vizének felhasználásával.

Bár a terméshozamok az arab világ többi országához képest kiemelkedően magasak (a gabonafélék hektáronkénti hozama csaknem négyszerese az arab világban második helyen álló Libanonénak), magas a műtrágya-felhasználás aránya is, mégis a legfontosabb növényfajták, így a gabonafélék és a bab termelése a hetvenes évek második felében stagnált, illetve csökkent. Ennek következtében a teljes behozatal több mint negyedét élelmiszerek alkotják. A teljes

mezőgazdasági termelés éves növekedési üteme átlagban alig haladja meg a 2%-ot.

A termelés stagnálásához hozzájárul a földtulajdon rendkívüli elaprózódása is. A forradalom után a nagy jelentőségű, a fejlődő országok között kiemelkedő eredményeket felmutató agrárreform keretében a föld jelentős hányadát szétosztották. Bár a föld másik részén szövetkezetek kezdték meg működésüket, a szétosztott földek mind jobban szétaprózódtak és az ún. nadrágszíj-parcellák váltak jellemzővé. Jelenleg a földdel rendelkezők 95%-a öt feddánnál (1 feddán = 0,42 ha) kisebb föld tulajdonosa (a földterület 57%-a), míg 1,2% tulajdonában 20 feddán fölötti birtokok vannak (a földterület 25%-a). A kis földek gátolják a hatékony művelést. Általánosan elterjedtek az „ókori" módszerek, a faeke, az Archimedes-csavar és a „Szkija" (ökrök körbejárásával működő vízkiemelő szerkezetek). *Az ILO szerint a vidéki lakosság 44%-a él ún. szegénységi szint alatt.* Azoknak a családoknak, amelyek kizárólag a mezőgazdaságból élnek, 45%-a földnélküli. A vidéken romló életkörülmények nagymértékben hozzájárulnak a mind nagyobb méreteket öltő, városokba történő emigrációhoz.

Újabban a kormány erőfeszítéseket tesz a szövetkezetek és az állami farmok szerepének erősítésére (a hetvenes évek végén Egyiptomban csaknem 5000 szövetkezet működött mintegy 3 millió tagot tömörítve). Ugyanakkor egy új tendencia is megfigyelhető a föld-magántulajdon és a hatékonyság összekapcsolására. Külföldi és hazai magántársaságok finanszírozásával olyan agroipari egységeket hoznak létre (bizonyos mértékben az amerikai „agrobusiness" modell mintájára), amelyek saját maguk valósítják meg a szükséges befektetéseket. A nagyobb oázisokban és egyes föld alatti vízkészletekkel rendel-

kező mélyföldeken nagyszabású programok keretében önellátó mezőgazdasági komplexumokat kívánnak létrehozni. Egyik legambiciózusabb, egyelőre még igencsak távlati terv a Qattara-mélyföld elárasztásának terve a Földközi-tenger, illetve a Nílus vizével, ami 8–10 millió ember eltartását biztosítaná. Emellett még 5–6 nagyobb tervezet áll megvalósítás alatt. Mindez összefügg azzal, hogy az olajfeltárások során jelentős földalatti édesvíz-készletekre bukkantak.

Jelenleg a legnagyobb tervezett agroipari komplexum Alexandriától keletre, Nyugat-Nuberijában létesül. A tervek szerint itt 10 000–15 000 családot telepítenek majd le, akik a megépülő csatorna által öntözött területen majd elsősorban cukorrépát, de más növényeket is termesztenek. Helyben felépül egy cukorgyár, egy tej- és tejtermék üzem, olajütő és más élelmiszeripari egységek.

Bár a jelenlegi fejlesztési tervben prioritást kapnak a lakosság ellátását javító beruházások, köztük a mezőgazdasági termelés fellendítése, a közeljövőben várható az élelmiszerimport fokozódása. Az 1980 júniusától kezdődő évben a tervek szerint 290 millió dollárral nő az élelmiszerbehozatal, többek között 80 000-ről 100 000 tonnára a húsimport.

V

Az egyiptomi közgazdászok körében megoszlanak a vélemények az ország jelenlegi gazdasági helyzetéről. Néhányan úgy vélik, hogy a gazdaság a közvetlen összeomlás küszöbén áll, míg mások a nehézségekkel szemben a pozitívumokat sorakoztatják fel. A helyzet bonyolultsága ellenére a tényszámok segítenek az eligazodásban.

A hetvenes évtized végére a nehézségek ellenére az egyiptomi gazdaság jelentős eredményeket mondhat magáénak. A bruttó hazai termék növekedési üteme változatlan árakon az utolsó öt évben évente átlagosan 9–10%. A növekedés jelentős hányada az olajszektornak köszönhető, de a feldolgozó ipar termelésének évi átlagos növekedési üteme is 8–9% körül mozgott (bár ezzel elmaradt az előirányzattól). 1979-ben az ipari kibocsátás értéke 15%-kal haladta meg az előző évit, ennek 2/3-át az állami szektor állította elő.

Úgy tűnik, az arab bojkottot és a segélyek összegének lecsökkenését egyelőre sikerült nagyobb megrázkódtatások nélkül átvészelni. Bár a gazdaság viszonylag stabil pontja maradt az ipari termelés fejlődése, a szerkezet korszerűsítése, az olajszektor fejlesztése, még nem sikerült olyan fejlett, exportra termelő ágazatokat kiépíteni (illetve a meglevők is mind élesebb konkurrenciával kell megküzdeniük), amelyek biztosíthatnák a belső finanszírozási források arányának gyors növekedését. (Ráadásul az ipar egyes termékekből még a hazai szükségleteket sem tudja kielégíteni.) Az arab segélyek nagy részének elmaradása ugyanakkor átrendezte Egyiptom külső pénzügyi kapcsolatait. A támogatás döntő részét most már a tőkésországoktól várják, elsősorban az Egyesült Államoktól. Az elmúlt öt év során az Egyesült Államok 4,15 milliárd dollár pénzügyi támogatást nyújtott Egyiptomnak. Az elkövetkező öt év folyamán a tervek szerint az USA, Nyugat-Európa és Japán 12,25 milliárd dollárral támogatja majd az egyiptomi gazdaságot.

1980 tavaszán a kormány meghirdette új gazdaságpolitikáját, amely a gazdaság szinte minden területére kiterjedő intézkedéseket tartal-

maz.[14] Az ország további helyzete szempontjából ugyanis kulcskérdéssé vált a belső gazdasági problémák minél gyorsabb megoldása. Az intézkedések elsődleges célja a lakosság életkörülményeinek javítása, párhuzamosan a magánszektor termelésének ösztönzésével.

Az ár- és bérpolitika területén több jelentős lépésre került sor. A „nyitott kapuk" politikájának egyik nem várt kedvezőtlen hatása ugyanis a nagyarányú, évi szinten 30%-os infláció volt. Az áremelkedések ellensúlyozására a kormány évek óta állami támogatásban részesíti az alapvető élelmiszerek árát. (Végső soron ennek megszüntetése vezetett az 1977-es tüntetésekhez, melyek eredményeként továbbra is fenntartották az állami szubvencionálást.) A jelenlegi intézkedések keretében az állami alkalmazottak fizetését felemelték, 16-ról 20 fontra. Növelték a minimális béreket az állami és a magánszektorban egyaránt. Sok termék (így az állami szektorban előállított valamennyi cikk) árát befagyasztották, az állami szektorban termelt fogyasztási cikkek közül 77-nek az árát 10–15%-kal csökkentették. 37%-kal csökkentették a hús fogyasztói árát, bár az azután bizonyos ellátási feszültségeket okozott. Számos élelmiszer, fogyasztási cikk, nyersanyag és ipari termék importvámjait jelentős mértékben leszállították.

Az 1980. július elsejével kezdődő költségvetési évben az állami költségvetésből szubvencionálásra fordítható összegek arányát megemelték. A költségvetési kiadásokban a lakásépítke-

[15] A széles körű intézkedéseket az elnök négyórás beszédében jelentette be. Ennek nagy részét ismertetí az Al-Ahram „Khitáb tárikhij lil-Szadat jada'u Miszr ala tarik ar-sztikrár va alrikhá" (Szadat történelmi jelentőségű beszéde Egyiptomot a stabilitás és jólét útjára vezeti) c. vezércikkében. Al-Ahram 1980. máj. 15.

zések és az infrastruktúra fejlesztése kapott prioritást. Mindez tagadhatatlan pozitívumai mellett óriási terheket ró a költségvetésre, aminek hosszabb távon súlyos pénzügyi konzekvenciái lehetnek. Ennek előzetes ellensúlyozására változások következtek be a pénzügyi és bankrendszerben is.

Az országban működő bankoknak valutatartalékaik 15%-át az Egyiptomi Központi Bankban letétbe kell helyezniük. (Eddig az állami bankok külföldi valutakészleteik egy részét a szabadpiacon, felárral voltak kénytelenek beszerezni.) Ettől az intézkedéstől a központi bank mintegy 500 millió dollár összegű valutát remél. A kamatlábak növelése kettős célt szolgál. Egyrészt a belföldi fontlikviditás bővülését (eddig a pénzt érdemesebb volt a magasabb kamatot fizető külföldi bankokban tartani), másrészt, hogy nyomást gyakoroljanak az egyiptomi font szabadpiaci árfolyamára, amely 20%-kal haladta meg a hivatalos árfolyamot. A pénzügyi intézkedések fő célja, hogy minél több pénz álljon a kormány rendelkezésére a növekvő támogatások és a növekvő import finanszírozására.[15]

Egyelőre még nem bizonyulnak elegendőnek az ország bevételi forrásai, a négy „milliárdos" üzlet, az olaj, a Szuezi-csatorna, a turizmus és a vendégmunkások hazautazásai, melytől a nyolcvanas évek elejére a pénzügyi helyzet konszolidálódását várják. Több közülük ráadásul érzékeny a külső, politikai-katonai helyzetre is.

● Egyiptom 1976-tól nettó olajexportálóvá vált, legjelentősebb kiviteli cikke immár a kőolaj. Dinamikusan nő a termelés, nagysága 1978-ban elérte a 24,3 millió tonnát. Emellett

[15] Forrás: Al-Ahram 1980. máj. 15. The Egyptian Gazetta 1980. máj. 15. és Quaterly Economic Review of Eypt 2nd és 3rd Quarter 1980.

11,4 millió tonna finomított terméket termelnek. Az olajexportból származó bevételek 1979-re 1,8 milliárd dollárt tettek ki, 1980-ban várhatóan meghaladják a 2,5 milliárd dollárt is.

● A Szuezi-csatorna újbóli megnyitása óta évről évre növekvő forgalmú. Az ebből származó bevételek 1979-ben elérték a 600 millió dollárt, 1981-re várhatóan meghaladják az egymilliárdot. Japán cégek kivitelezésében jelenleg is folyik a csatorna bővítése. 1981 végére 370 000 BRT űrtartalmú tankhajók is használhatják. (A csatornát a turizmus fellendítésére is felhasználják, hiszen nagy élményt jelent például a remekül kiépített ismailiai strandon az áthaladó óriási hajóktól 50 méter távolságra történő fürdőzés.)

A csatorna ismételt megnyitása szempontjából alapvető jelentőségű volt a békekötés, az izraeli csapatok visszavonulása a Sinai-félszigetről. Nagyrészt ugyancsak az tette lehetővé az egyiptomi olajexport felfutását is, hiszen az ország legnagyobb olajlelőhelye a Szuezi-öböl térségében húzódik. Az itteni olajmezők a Morgan, Ramadan, Gharib és July, valamint a Sinain fekvő Alma, ill. Abu Rudeis lelőhelyek termelését a harci helyzet lehetetlenné tette. A békekötés eredményeként vált lehetővé, hogy az olaj Egyiptom legfontosabb bevételi forrásává váljék. Mivel az Abu Rudeis mező fedezte Izrael olajszükségleteinek 20%-át, a megállapodás szerint a félsziget visszaadása után Egyiptom napi 50 000 barrel olajat ad el Izraelnek világpiaci áron.

● A kormány célja az idegenforgalom gyors föllendítése. 1979-ben már több mint egymillió turista látogatott az országba, ami 522 millió dollár bevételt eredményezett. Nem kis mértékben a többi arab országgal való ellentétek nyomán megváltozott a turistaforgalom összetétele:

1974-ben az összes turista 60%-a arab volt, míg 1979-ben már 60% érkezett a tőkésországokból, a legtöbb az Egyesült Államokból (140 000 fő), Angliából, Franciaországból és a Német Szövetségi Köztársaságból. (A hatvanas években még az egyiptomi turizmusban jelentős arányt képviseltek a magyar turisták. Számuk egyiptomi források szerint 1979-ben mindössze 540 fő volt. Mindenesetre még napjainkban is a bazári árusok nagy része beszél néhány magyar mondatot és azonnal felismeri a magyar turistákat.)

● Pontos adatok hiányában csak becsülni lehet a külföldön dolgozó egyiptomi munkások számát. Családtagokkal együtt 1979-ben 1,5 millió egyiptomi élt külföldön, a legtöbb az Arab-öböl országaiban és Líbiában. Hazautazásaik összege 1,8–2 milliárd dollárt tett ki. A politikai elhidegülés miatt, de gazdaságossági megfontolásokból is tendencia az egyiptomi vendégmunkások helyettesítése (legalábbis a szakképzetleneké) elsősorban a jóval igénytelenebb, tehát olcsóbb délkelet-ázsiai munkaerővel. Ugyanakkor az arab országokban dolgozó egyiptomi tanárok, orvosok, mérnökök stb. nehezen pótolhatók.

Az ország pénzügyi helyzete a nyolcvanas évtized fordulóján továbbra is nehéz, bár az utóbbi évekhez képest javult. A folyó fizetési mérleg deficitje 1979-re meghaladta az 1,5 milliárd dollárt, az adósságállomány a 13 milliárd dollárt (ebből több mint 4 milliárd a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió követelése). 1979-re az adósságszolgálat rátája az előző évi érték csaknem felére csökkent. Évek óta deficites a külkereskedelmi mérleg is: 1978-ban több mint 2,5 milliárd dolláros hiánnyal zárt, ez azonban 1979-re lecsökkent 2 milliárd alá. Az 1979. évi teljes devizabevételek mintegy 6,5 milliárd dollárt tettek ki. A külkereskedelem relációs változásai jól tükrözik a gazdaságpolitika fordulatát is.

1975-ben az egyiptomi exportban a Szovjetunió állt az élen, ide irányult a teljes kivitel 43%-a, majd Csehszlovákia és az NDK következett. Bár 1978-ban még mindig a Szovjetunió az első, részesedése 17%-ra csökkent. Az importban nem következett be lényeges változás, az élen az Egyesült Államok áll 16%-kal.

Mindez a magyar–egyiptomi külgazdasági kapcsolatokban is éreztette hatását. A hetvenes évek elejéig *Egyiptom volt Magyarország legnagyobb külkereskedelmi partnere a fejlődő országok közül*, azóta súlya jelentősen csökkent. A hetvenes évek közepén tapasztalt visszaesés után a kereskedelmi forgalom azonban ismét megélénkült. Fennáll a lehetősége a további fejlődésnek is.

Nagy sikerrel zárult az 1980 márciusában Kairó új városrészében, Naszr Cityben megrendezett Kairói Nemzetközi Vásár, melyet több mint 500 000 látogató tekintett meg. *A legnagyobb nyugati cégek mellett sikerrel szerepeltek a magyar kiállítók is.*

Egyiptomi beszélgetőpartnereim valamennyi általam felkeresett intézményben aggodalmuknak adtak hangot az ország jelenlegi helyzetét és az arab világon belüli elszigeteltséget illetően, egyben azonban bizakodva beszéltek a gyors javulás kilátásairól. Valamennyien elismeréssel szóltak a magyar közgazdászok tevékenységéről, hangsúlyozták a Magyarországról hozzájuk kerülő szakirodalom hasznosságát és fontosságát. (Nagy meglepetéssel akadtam rá a Nemzeti Tervezési Intézet Könyvtárában alig három héttel megjelenése után az *Egyetemi Szemle* legfrissebb számára.) Reményüket fejezték ki, hogy a továbbiakban sem lesz akadálya a magyar–egyiptomi együttműködés fejlődésének, a kapcsolatok bővítésének. A műszaki-tudományos kapcsolatokat jelzi a jelenlegi, Ma-

gyarországon posztgraduális képzésben részesülő több mint 100 egyiptomi aspiráns is.

Képzésről szólva szót kell ejteni az egyiptomi oktatási rendszer néhány problémájáról és sajátosságáról.

Az arab világban Egyiptom oktatási hálózata a legfejlettebb. Ez az oka annak, hogy más arab országokkal ellentétben bőven rendelkezik szakképzett munkaerővel. Bár jelentős az egyetemet végzettek külföldre áramlása – elsősorban az ottani –, lényegesen kedvezőbb anyagi feltételek miatt az évente az egyetemen végzettek bizonyos hányada csak nagyon nehezen talál otthont, megfelelő munkalehetőséget, nagy részük az állami adminisztrációban elhelyezkedve csak az amúgy is roppant kiterjedt bürokráciát növeli. (A kormány 1981 folyamán 462 000 új munkahely létesítésével próbál enyhíteni a munkaerőhelyzeten.) A szakképzett munkaerő kiáramlása ugyanakkor egyes területeken hiányhoz vezet. Mindez jelentős részben visszavezethető az oktatás szerkezeti problémáira (az angol gyarmati múlt hatásait tükrözve), hiszen az egyetemi hallgatók nagy része kereskedelmi és jogi képzésben részesül, igen alacsony a műszaki végzettségűek aránya.

Az oktatási rendszer fejlettsége viszonylagos és ellentmondásos. A felsőfokú képzés egyes területeinek magas színvonala ellenére (elsősorban a humán ágazatok) más tudományágak oktatása (így pl. a műszaki oktatás nagy része) jelentős kívánnivalót hagy maga után.

Súlyos problémák jellemzik az alapfokú oktatás helyzetét. Az egyik legnagyobb gond a mennyiségi hiány. Bár a hetvenes évek második felében a tanítók és a tanárok száma megkétszereződött, három év alatt 2000 egy és két tantermes vidéki iskolákat építettek, mindez egyelőre kevés. Még mindig nagy az alapfokú oktatásban

a nem megfelelően képzett tanítók aránya. Ugyanakkor, mivel a pedagógusok fizetése Egyiptomban (is) alacsony, ennek pótlására tömegessé vált a magánórák adása. Sok esetben a diákok rákényszerülnek, hogy magántanárhoz járjanak (vagy saját tanárjuktól magánórákat vegyenek), mivel különben az – esetleg épp a magánórákra „kényszerítés" szándéka miatt – alacsony színvonalú oktatás nem biztosítaná számukra a megfelelő képzettséget.

A rohamos ütemben épülő iskolák alapvető célja az írástudatlanság felszámolása. Az elért eredmények ellenére még mindig igen magas az *analfabéták aránya: 1976-ban az összlakosság mintegy 56%-a* (az 1960-as 70%-kal szemben). Nem szükséges külön hangsúlyozni ennek a ténynek rendkívüli hátrányait. Az állami hivatalokban külön „írástudók" segítik az írni-olvasni nem tudókat – természetesen nem mindig önzetlenül – az okmányok és iratok kitöltésében. A pályaudvarokon, buszmegállókban minduntalan megállítják az embert az utazni szándékozók segítséget kérve a tájékozódáshoz, a feliratok, illetve az autóbuszok számainak elolvasásához. Vannak ugyanakkor, akik csupán az üzletkötésben nélkülözhetetlen számokat ismerik. A rendkívül fiatalon munkára kényszerülő gyerekseregnek sem kedvez az írástudatlanság felszámolásának.

Az egyiptomi közgazdászok képzése a Kairói Egyetemen folyik a Közgazdaságtan és Politikai Tudományok fakultásán. Ettől elkülönülve, más egyetemeken is (pl. Ein Shamsz Egyetem) működnek kereskedelmi karok (Faculty of Commerce). A Közgazdasági Kar három szakból áll: gazdaságtan, statisztika és politikai tudományok.

Az egyetem elvégzése után a hallgatók nagy része lehetőséget kap arra, hogy valamely kül-

földi országban folytassa tanulmányait, vagy egy más jellegű egyetem elvégzése, vagy posztgraduális képzés keretében a Ph. d. fokozat megszerzése céljából. Több olyan közgazdásszal is találkoztam, aki 3–4 diplomával is (mérnöki, jogi, matematikus stb.) rendelkezett.

Az egyetem minden emeletén függönnyel elválasztott, gyékénnyel borított kis sarok áll a napi ima idején imádkozni kívánó hallgatók (és oktatók) rendelkezésére. Maga az oktatás Egyiptom (és a fejlődő világ) újabb problémájára hívja fel a figyelmet. A tantárgyak nagy részét ugyanis angol nyelvű tankönyvekből tanulják, ugyanakkor még az arab nyelvű anyagokban is – a nyelv sajátságaiból következően – egyes kifejezések, szakszavak angolul szerepelnek. (Valamennyi szakkifejezésre megvan a megfelelő arab szó, de az általában országonként, sőt sok esetben városonként is különböző, ezért inkább az idegen kifejezést használják.) A hallgatóság ugyanakkor meglehetősen rosszul beszéli az angol nyelvet, ami nagyon megnehezíti az anyag elsajátítását. Ráadásul mindez a más körülményekre készült angolszász oktatási rendszer és tananyag átvételét is jelenti, ezáltal válhat maga a nyelv is a függés egy eszközévé.[16]

Bár minden bizonnyal továbbra is a liberalizálás marad az egyiptomi gazdaságpolitika fő irányvonala, a jövőben sokkal nagyobb súlyt kell hogy kapjon a hatékony, átgondolt fejlesztéspolitika és ezzel összefüggésben a tervezési tevékenység. A Tervezési Minisztérium 2000-ig szóló kerettervet készített, a beruházások ütemezésére a General Azuhority for Arab and Fo-

[16] A nyelv és a függőség kapcsolatát a fejlődő országokban szellemesen tárgyalja Fred de Silva The Language of the Oracle: English as a Vehicle of Dependence c. tanulmányban. (Development Dialogue 1976: 2.)

reign Investments & Free Zones dolgoz ki terveket. Figyelemre méltó a racionális és hatékonyság szempontjainak előtérbe kerülése. Az 1978–1982-es terv beruházásokra szánt összegéből 70%-ot megkezdett beruházások befejezésére, 20%-ot felújításokra fordítanak és mindössze 10%-ot új projektumokra.

Sürgős feladat a főváros tehermentesítése, hiszen a lakosság jelenlegi ütemű növekedése már rövid időn belül is a város életének teljes megbénulásához vezethet. (Eredetileg 2–3 millió ember számára épült, ma már ennek 3–4-szerese lakja.) A lakáshelyzet, infrastruktúra, közlekedés és telekommunikációs hálózat egyre kevésbé bírja a megterhelést, a város mindinkább „kalkuttásodik". 1980 augusztusában nyitották meg a fővárostól 90 km-re fekvő Szadat-várost, melyet a tervek szerint 25 éven belül félmillióan laknak. Számos új város létesítését tervezik a sivatagban. Ezzel együtt a vázolt nehézségek felszámolása hosszú évek feladata.

Egyetemi Szemle, 1981. 2. sz.

SCHMIDT PÉTER *a tudományok doktora,*
egyetemi tanár ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

KÉPVISELETI SZERVEK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A szocialista demokrácia fejlesztésével kapcsolatban gyakran felmerülő vitakérdés a képviseleti szervek szerepe. A szocialista államelmélet a hatalom egységének, a képviseleti szervek vezető szerepének elvét vallja. Ugyanakkor általános az a megállapítás, hogy napjainkban a képviseleti szervek (országgyűlés, tanácsok) az államszervezetben nem játszanak igazi vezető szerepet. Ezt a szerepet gyakorlatban sokkal inkább az állami igazgatási apparátus mozgatja, működteti a képviseleti szerveket. Ennek okait különbözőképpen magyarázzák és a viták során különösen eltérőek a vélemények a helyzet megváltoztatásának módját, módszereit illetően.

I

Vannak, akik a szocializmus politikai rendszerének szükségszerű velejárójaként veszik tudomásul a képviseleti szervek alárendelt szerepét az államszervezetben és éppen ezért alapvetően módosíthatatlannak tartják. Vannak olyan vélemények is, hogy a képviseleti szervek, azok választása, a polgári társadalomból átvett, de a

szocializmus politikai rendszerébe igazán be nem építhető intézmények.

Hallottam olyan véleményt is, hogy a választásokat csak nemzetközi politikai okokból kell megtartani, hiszen a szocialista társadalom demokratizmusát elsődlegesen nem a választások biztosítják, hanem a politikai rendszer egyéb intézményei. A választás a kapitalista országokban is csak formalitás, amely ugyan látványos, de valóságos társadalmi problémákat nem dönt el.

Vannak, akik a képviseleti szervek mai szerepkörét a párt vezető szerepének szükségszerű velejárójaként értékelik. Eszerint a szocializmus politikai rendszerének egyik sarkköve a párt vezető szerepe, amely átfogja a társadalom teljes politikai mozgását, benne az államszervezet tevékenységét is. Az állam társadalmi ellenőrzöttségét a szocializmus politikai rendszerében elsődlegesen tehát nem a választott képviseleti szervek, hanem a társadalmi szervek, különösen pedig a pártszervek biztosítják. Ha tehát az államgépezet társadalmi ellenőrzöttsége nem elégséges, akkor nem a képviseletben kell keresni a megoldásokat, hanem a szocializmus politikai rendszere logikájának jobban megfelelő társadalmi szervezetben, elsődlegesen a párt vezető szerepének erősítésében. A pártdemokrácia fejlesztése erről az oldalról nézve nagyobb garanciát ad arra, hogy az állam tevékenységében érvényesüljön a néptömegek akarata, mint a választás, a képviseleti szervek.

Ez szükségszerűen van így – mondják –, mert a polgári társadalmi rend politikai pluralizmusa, többpártrendszere a társadalom antagonisztikus osztálytagozódásának következménye. Itt tehát elvileg a „közérdeket" a pártok politikai csatározásából kinőtt parlament fejezheti ki (de nem biztos, hogy ki is fejezi). Az egységesedő szocia-

lista társadalomban törvényszerű a munkáspárt vezető szerepe (még ha van más pártjellegű szervezet is) és ez új helyzetbe hozza a képviseletet, annak választását; a politikai választás, a pártjellegű választás itt elveszti létjogosultságát.

Mindezek a nézetek logikusnak fogják fel az államszervezetben a képviseleti szervek mai helyét, szerepét és nem is látnak lehetőséget ezen alapvetően változtatni.

Mások a szocialista demokrácia gyengeségének egyik mutatójaként fogják fel a választások formális vonásait és a képviseleti szervek mai korlátozott szerepkörét. Ők az alternatívák szaporításában keresik a megoldást. Növelni a több jelöltes választókerületek számát, továbbá demokratizálni, a választópolgárokhoz közelebb vinni a jelöltállítást. Növelni kell a képviseleti szervek hatáskörét, el kell érni, hogy a társadalmat közvetlenül érintő kérdések a képviseleti szervekben dőljenek el. Egyesek a képviselők, tanácstagok szakmai, tudományos felkészültségének növelésében látják a megoldást, mondván, hogy a tudományos és technikai forradalom korában enélkül aligha lehet laikus személyeket döntési joggal felruházni.

Az utóbbi átvisz bennünket a képviseleti szervek „technokratikus" szemléletéhez. Eszerint napjainkban a döntések szakszerűsége az elsődleges társadalmi igény. Ezt csak zavarja a politikumot hordozó szervezetek túlzott súlya, különösen pedig szerepük további növelése. Ez az utóbbi elképzelés csatlakozik az első irányhoz, hiszen mindegyik eljut – ha más-más okból is – a képviseleti szervek mai korlátozott szerepének helyesléséig.

E néhány álláspont felvillantása is világosan mutatja, hogy a magyar közvélemény mennyire

kaotikusan, közös nevezők nélkül, a nézetek valóságos összecsapása és integrálása nélkül közelíti meg a képviselet témáját is. A nézetek integrálása, az elképzelések politikai egyeztetése nélkül aligha várható időtálló döntések születése. Ezt jelzi egyébként az elmúlt 10–15 évben született döntések sorsa is. Így pl. 1970-ben döntés születik a több jelöltes választókerületek számának növelésére. Azóta azok száma fokozatosan csökken. Bevezettük a megyei tanácstagok közvetett választását, de nyilvánosan alig beszélünk ennek tapasztalatairól. Az 1970-es választásitörvény-kiegészítés (novella) a jelölő gyűlésekre bízta a jelöltállítást, a valóságban a jelöltek kiválasztására ez alig gyakorolt hatást.

A jelen tanulmány célja, hogy ehhez az integrációs folyamathoz járuljon hozzá.

II

Az elmondottakból logikusan következik, hogy a képviselet társadalmilag szükséges szerepkörét nem lehet kizárólag az államiságból megmagyarázni. Könnyű ugyan kijelenteni, hogy az államszervezet hatókörébe tartozó legfontosabb kérdésekben a képviseleti szervek döntési jogát kell biztosítani az államigazgatási szervekkel szemben, mert ez a társadalom befolyását jelenti az államgépezetre. De ez csak formális érv, két okból is. Egyrészt azért, mert a képviselet a társadalom politikai mozgásának része és a kérdés éppen az, mi a képviselet helye a szocializmus politikai rendszerében. Másrészt azért, mert az államigazgatás is része – igaz, hogy nagyon sajátos része – a társadalom politikai mozgásának. Torz volna egy olyan képlet, amely az államigazgatást a társadalom vezetésében a szak-

szerűség oldalára rakná (politikai behatároltsága nélkül), és kizárólag a képviseletben látná a társadalmilag létező érdekmeghatározottságot. Vagyis a képviselet alapproblémája napjainkban nem egyszerűen az államszervezetben elfoglalt hely, hanem sokkal inkább a politikai rendszerben érvényesülő szerepkör.

Ennek megfelelően most a képviseletet mint a társadalom politikai szervezetrendszerének részét vizsgálom és arra keresek választ, hogy jelenleg Magyarországon a képviseleti szervek milyen társadalmi ellentmondások, vélemény- és érdekkülönbségek kifejezésére, megütköztetésére és integrálására képesek.

III

A társadalom állami és nem állami jelenségeinek elhatárolása – mint ez köztudott – modern értelemben a polgári átalakulás termékeként jött létre. Az állam hatalmától elhatárolt polgári társadalom léte a polgári államelmélet egyik kulcskérdése. A polgári átalakulás kezdetén a társadalom berendezkedésének demokratikus jellegét elsősorban abból ítélték meg, hogy milyen széles az államhatalmat korlátozó „magán"-szféra.[1] Ez a „magán"-szféra önmagában a társadalom demokratikus berendezkedésének alapja.

A képviselet mint az államapparátust, ezen belül különösen a közigazgatási apparátust ellenőrző szervezet szerepe másodlagos. A demokratikus berendezkedés garanciáit elsődlegesen

[1] *Marx—Engels* Művei: 1. köt. A zsidókérdéshez. Kossuth Könyvkiadó 1957. 349—377. old. és *Marx:* A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Ugyanott, 378—391. old.

az államtól elválasztott polgári társadalom nagysága adja és nem a társadalmi ellenőrzést többé-kevésbé biztosító képviseleti szervek. A képviseleti szervek mint állami szervek „hatalmának" korlátait is a „magán"-szféra nagysága adja, a képviseleti szervek hatalmát – mint minden más állami szerv esetében – a civilnek tekintett társadalmi mozgások köre határozza meg.

A „civil társadalom" védelme az állami beavatkozás ellen elvileg az örök emberi autonómia védelmét akarja szolgálni az abszolutizmussal. A valóságban ez az „örök emberi" a nagyon is földhözragadt polgár védelmét jelentette, aki végső soron a magántulajdon szentségében élt. A magántulajdon szentsége az államot „ebrudalta" ki a tulajdoni viszonyokból, hirdetve, hogy ott az egyenjogú emberek szerződéses szabadsága az egyedül orientáló társadalmi tény és amelyből ezért hiányzik mindenféle hatalmi elem. Ebben a korban az államhatalom és a hatalom általában szinonim fogalmak. Eszerint hatalmi jelenségek a társadalomban csak az államisággal keletkeznek.

Azóta sokszorosan bizonyított tény ennek ellenkezője. A társadalomban, az emberek között ott is vannak hatalmi, alá- és fölérendeltségi jelenségek, ahol nincs államiság. A termelési eszközök birtoklása hatalmat jelent azok felett, akiknek nincs ilyen tulajdonuk. A társadalomban a szervezettség ereje is alá-fölé rendeltségi viszonyokat teremt, még akkor is, ha a szervezet nincs állami típusú kényszerrel felruházva. Napjaink legtipikusabb példáját éppen a pártok adják, amelyek a maguk közhatalmat nélkülöző szervezettségükkel befolyást gyakorolnak a társadalomra; többek között az állami akarat befolyásolása, vagy éppen kialakítása útján a való-

ságban állami típusú hatalommal is kikényszerítik elképzeléseiket. A pártoknak ebben a mozgásában (az állami akarat képzésében való részvételükben) jelentős szerepet játszanak az államszervezetbe beépülő képviseleti szervek is.

2 A klasszikus kapitalizmus államellenes forradalmi tendenciái nem tudták megállítani az ember társadalmasodásának folyamatát. A munkamegosztás növekedése megsokszorozta az egyes embernek más emberhez, végső soron a társadalomhoz kötődését. A piaci viszonyok, a javak polgári értelemben vett árujellege, a szerződéses szabadság elégtelennek bizonyultak az emberi érintkezés szervezésére. Az államtól nem befolyásolt szerződéses szabadság előnyt biztosított a hatalmi pozíciókban levők számára, kiszolgáltatta a nincsteleneket, a hatalomnélkülieket. Amilyen mértékben növekedett az ember társadalomhoz kötődése, úgy növekedett a más emberektől, a hatalmibb pozícióban levő emberektől vagy embercsoportoktól való függése. Ezért a társadalmasodás folyamata felerősítette a társadalmi osztályok és rétegek közötti ellentmondásokat is.

Ennek egyik hatása az, hogy a hatalmi pozíciókból kiszorult rétegek a maguk szervezettségének növelésével igyekeztek érvényesíteni érdekeiket, nézeteiket. Növekedett a munkásmozgalom ereje, tudatossága. Megjelentek a modern munkáspártok. Ez a politikai mozgás nem az állami keretekben, hanem a polgári társadalom „magán"-szférájában helyezkedett el. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha ezek felett a szervezetek, mozgalmak felett állami felügyeletet is biztosítottak.

A modern szervezett pártok a XIX. század végére a maguk szervezettségével, pártfegyelmével eluralkodtak a képviseleten. Egyesek pártképviseletről, sőt pártállamról beszélnek,

kifejezve azt a nagy minőségi változást, amely a képviseletben végbement.

A pártok mint társadalmi típusú szervek (tehát a „civil" társadalom szférájában elhelyezkedő szervek) fokozatosan eluralkodnak a képviseleten, hiszen az állam terebélyesedő hatalma mindinkább alkalmassá teszi az államot és a képviseletet a pártakarat maradéktalan érvényesítésére. A képviselet és rajta keresztül az állami kormányzat válik a pártok tevékenységének fő színterévé. A pártok egyéb társadalmi mozgása leszűkül, vagy ha megmarad, elsődleges célja a voksok szerzése. Ezzel a folyamattal esik egybe az a jelenség is, hogy a pártok tevékenységének egyes területeit – különösen a második világháború után – jogilag (tehát államilag) kívánják szabályozni, elismerve a pártok fokozódó állami jellegét, államhatalmat meghatározó szerepüket. Már csak egy lépés hiányzik a pártok államosítása, a „civil" társadalom és a politikai állam összeolvasztása felé.

A másik hatás, hogy az állam szerepe fokozatosan nő, egyre szűkül az a „magán"-szféra, amelyből az államot, a közhatalmat kitiltották. Az ember társadalmasodása – különösen Európában – az állam fokozódó hatókörében, a társadalom irányítása feladatainak bővülésében realizálódott. És ebben a folyamatban egyre több a társadalmi tudatosság, egyre nagyobb szerepet játszanak az osztályok harcát kifejező politikai harcok. A klasszikus kapitalizmus szabad munkaszerződését a munkásmozgalom követelésére egyre korlátozza a beavatkozó állam. A nyolcórás munkaidő, a gyermekmunka tilalma, a nők foglalkoztatását korlátozó törvényi előírások, a munkaegészségügyi jogszabályok növekedése világosan jelzik ezt a folyamatot. Vagy az oktatás és képzés területén az államot kitiltó „tanszabadság" helyébe fokozatosan az

oktatást szervező állam lép. A növekedő termelőerők, a technika fejlődése egyre képzettebb, műveltebb munkást igényel. Ezt az igényt a szerződéses szabadsággal (tanszabadság) már nem lehet kielégíteni, az egyes tőkés érdekfelismerő vagy fel nem ismerő akaratától nem lehet függővé tenni. Az állam beavatkozik a tanoncképzésbe, fokozatosan az elemi népoktatás szervezőjévé válik. Szűkül a „magán"-szféra a termelés területén is, növekszik az állami beavatkozás.[2]

Az állami beavatkozás növekedése elvileg növeli a képviseleti szervek hatókörét, az általuk hozott törvények a társadalmi viszonyoknak mind nagyobb területére terjednek ki. Ez persze nem változtat a kapitalista társadalom alapellentmondásán – az ember társadalmasodása kiváltja az állami beavatkozás növekedését, ugyanakkor megmarad a magántulajdon szentsége. A társadalmasodás és a polgári magántulajdon megmaradása és az azért folyó konzervatív politikai harc kíséri végig a XIX. század vége és a XX. század politikai harcait a képviseleti szervek tevékenységében, törvényalkotásában is.[3]

3 A szocialista társadalomkép a termelési eszközök köztulajdonba vételével feloldja a termelés társadalmasodása és a termelési eszközök magántulajdonának, és ezzel az elsajátítás magánjellegének ellentmondását. A feloldás döntően az állami tulajdonba vétel útján valósítható

[2] Részletesen írja le ezt a folyamatot *Somlai Péter:* Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás c. munkájában. Akadémiai Kiadó 1977.

[3] Az itt jelzett ellentmondás megfelel a termelőerők fejlettsége és a termelési viszonyok Marx által kimunkált alapellentmondásának, amely végül is a burzsoázia és a munkásosztály politikai harcaiban fejeződött ki.

meg, Elvileg ez azt jelenti, hogy az állam válik a társadalom életének mindenre kiterjedő szervezőjévé, az állam szervezi a társadalom termelését, az állam mint tulajdonos költségvetésébe fut össze a nemzeti jövedelem, az állam szervei útján történik ennek szétosztása is. Nincs többé létjogosultsága egy ilyen, tulajdonképpen az Engels által „félállamnak" nevezett szervezet korlátozásának. A társadalom az állam szervező munkája útján él. Értelmetlen többé a politikai állam és „civil" társadalom megkülönböztetése, mert annak létalapját a polgári magántulajdon adta, és annak eltűnésével az államhatalom korlátaként felfogott „civil" társadalom is funkciótlanná válik.

A képviseletre nézve ez azt jelenti – ezt mutatják az októberi forradalom utáni fejlődés legelső évei –, hogy nem kívánják az államszervezetbe beépülő képviseleti szervek és a társadalom „civil" mozgásformáinak (pártok, szakszervezetek, tehát általában társadalmi típusú szervek) megkülönböztetését. Ezek vagy azonosak, vagy legalábbis fokozatosan össze kell olvadniuk.

Ez a felismerés jelenik meg kezdetben Lenin szovjetkoncepciójában is. A szovjetek fölényét a polgári parlamentarizmushoz képest Lenin abban látja, hogy megszüntetik az állami és nem állami (ebben az értelemben társadalmi) szervezeteknek a szocialista társadalomban egyre értelmetlenebbé váló kettősségét.[4] A szovjetek – mondja – egyszerre a legszélesebb tömegszervezetek, amelyek a társadalom minden politikai mozgását összefogják és egyben az államszervezet gerincét képező képviseleti típusú szervek.

[4] *Lenin* Válogatott Művei. A proletárforradalom és a renegát Kautsky. II. köt. Szikra Könyvkiadó 1949. 442–448.

Leninnek ez az álláspontja szorosan összekapcsolódott az állam elhalásának koncepciójával. A forradalom első éveiben az állam elhalásának folyamatát a forradalom folyamatával kötötte össze. Szerinte az állam elhalása a forradalommal kezdődik.[5] Ebből adódik, hogy a szocializmus feltételei között – még ha a különállásnak vannak objektív és történeti okai is – nem az állami és a társadalmi típusú szervek elválasztására kell a hangsúlyt tenni, hanem éppen összeolvasztására.

Ennek következtében a szocializmus demokratikus berendezkedésének garanciáit nem a korlátozott államban kell keresni, hanem a társadalmilag ellenőrzött államban. Az állam társadalmat szervező szervezetté válik, és nem hatalmának korlátaiban kell keresni elidegenedése elkerülésének garanciáit, hanem a társadalomnak történő alárendelésében. Ezért helyez olyan nagy hangsúlyt Lenin a viszonylag gyakori választásra (kezdetben 6 hónaponként), a képviselők felelősségére, beszámolási kötelezettségére és visszahívhatóságára.

A képviselet ebben a koncepcióban az állam (a közérdek) korlátlanságán nyugvó, hatalmában korlátlan képviselet. A képviselet a társadalom minden rezdülését átfogja, a társadalmat szervező állam társadalmi ellenőrzésének legfontosabb, ha nem egyetlen szerve. A szocialista képviselet e fő fejlődési tendenciái mellett – különböző okok miatt – viszonylag hamar ellentétes tendenciák is elindultak.

Ilyennek tekintem a Szovjetunióban a húszas évek elején lezajlott szakszervezeti vitát. Ennek lényege a képviselet oldaláról az volt, hogy a termelés irányítását állami típusú szervekre,

[5] *Lenin:* Állam és forradalom. Kossuth Könyvkiadó 1973. 27., 35., 127. old.

vagy a szakszervezetekre kell-e bízni. Lenin ellenzi a szakszervezetek ilyen funkcióját, a szakszervezetek államosításának tekinti azt. Hangsúlyozza a szakszervezetek érdekképviseleti szerepét.[6] Ezzel azonban állást foglal az állam és a funkciójában társadalmi típusú szakszervezet kettőssége mellett.

Ebben a folyamatban merül fel a NEP, az új gazdasági politika gondolata. Ennek elfogadása – mint ezt közgazdászok már kimutatták – minőségi fordulatot jelez a hadikommunizmusnak nevezett társadalomirányítási koncepcióhoz képest.[7] Itt még erőteljesebben jelenik meg – különösen a kisparaszti mezőgazdaságban – az önálló érdekeket hordozó egyén elismerése. De ez elismerése annak, hogy az ember teljes társadalmasítása elé a szocializmusban is objektív törvényszerűségek tornyosulnak. Az államhoz viszonyított magántermelés elismerése a maga külön érdekeltségével – különösen a mezőgazdaságban – az államiságnak új korszakát nyitja meg.

És ez a fejlődés tovább folytatódik. Felerősödik a falusi lakosság lakásigényének személyi tulajdonon nyugvó rendezése. Növekszenek azok a társadalmi viszonyok, amelyeknek „magán"-jellegét el kell ismerni. Erősödnek a piaci viszonyok, az elosztás lakosságot érintő része az áruviszonyok képét ölti magára. Kiderül, hogy a szocializmus fejlődésének induló szakaszában csak a termelési eszközök társadalmasítását tűzheti célul. A fogyasztási eszközök elosztásában nem értek meg a feltételek a közvetlen társa-

[6] *Lenin* Összes Művei. 33. kót. A szakszervezetek szerepe és feladatai az új gazdasági politika viszonyai között. Kossuth Könyvkiadó 1953. 174–175. old.

[7] *Szamuely László:* Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. 1971. 56. és 135. old.

dalmi elosztásra, ott még érvényesíteni kell az egyének sajátos külön érdekeit, el kell ismerni a piaci viszonyokat, a javak árujellegét.

Ezt a tendenciát csak megerősíti a mezőgazdaságban a termelési eszközök társadalmasításának szövetkezeti útja, itt az állami beavatkozáshoz képest a csoportérdekek elismerése.

Az elmúlt 15 évben még tovább szélesedett a korlátozott állam igénye. A gazdaságirányítási rendszer reformja ugyanis az állami tulajdonba került termelési eszközök irányításánál vetette fel az állam szerepkörének módosítását. Megfogalmazódott, hogy az állami tulajdonba került ipari termelőüzemeknél is erőteljesebben érvényesíteni kell az egyeseket és csoportokat mozgatni tudó részérdekeket és ezért növelni kell itt is a piaci hatásokat, a javak árujellegét.

A szocialista társadalomban is objektív okok miatt, igaz, nem a magántulajdonra alapozottan, de létrejött az államiság korlátozásának tendenciája. Ezzel együtt létrejött a társadalom szervezetrendszerében az állami és a társadalmi szervezetek elhatárolása. Ez fejeződik ki napjainkban azokban a vitákban is, amelyek a társadalmi szervek, különösen a szakszervezetek és a KISZ érdekkifejező szerepköre körül alakultak ki.

A képviselet esetében mindez azt jelenti, hogy a képviseleti szervek nálunk is a társadalmi szervektől elkülönült, az állam szervezetébe beépülő szervek. A képviseleti szervek ma nem a társadalom teljes politikai mozgásának központjai. (Ahogyan az eredetileg a szovjetkoncepcióban megfogalmazódott.) Ebben az értelemben ez ideig nem sikerült átlépni a parlamentarizmus Lenin által kimutatott korlátait.

Ugyanis a szocializmusban is elhatárolódnak az állami képviseleti és a társadalmi típusú szervek. A képviseleti szervek nem fogják és

nem is foghatják át a társadalom teljes mozgását, korlátaik az állam szerepkörének korlátainál kezdődnek és végződnek. Ehhez kell igazítani hatáskörüket és valóságos funkciójukat is.

Ezért nem vezethetnek eredményre azok a törekvések, amelyek a képviseleti szervek hatáskörének feltétel nélküli szélesítésében keresik a képviseleti szervek befolyásának növekedését. Ezek a tendenciák szembe kerülhetnek az állam szerepkörét pontosítani akaró társadalmi tendenciákkal. A szoros értelemben vett állami tervgazdálkodás látszólag növeli például az országgyűlés „hatalmát", ugyanakkor ellentmond a gazdálkodás rendszerében azoknak a törekvéseknek, amelyek a piaci viszonyok szerepének növelésével, az államigazgatás irányító funkcióinak módosításával akarnak más érdekelemeket is a gazdaságirányítás részévé tenni.

A képviseleti szervek szerepének meghatározásában egyszerre van tehát jelen napjainkban a képviselet szerepkörének, hatáskörének növelésére és az állam társadalomirányító szerepkörének módosítására irányuló igény. Ezt az ellentmondást csak úgy lehet feloldani, ha megvizsgáljuk az állam szerepkörének módosítására vonatkozó tendenciákat, azt tehát, hogy

- a társadalmasodó embernél hol maradtak meg napjainkig azok az autonóm mozgások, amelyeket a jog útján, az állam tekintélyével is meg kell védeni, és
- az ember társadalmasodásának hol alakultak ki az államisággal megoldható formái, és mely területeken kell a társadalmasodást a társadalom közvetlen mozgásformáival érvényre juttatni.

A képviseleti szervek másrészt a társadalom, annak egyes csoportjai érdekeit, véleményét megjelenítő szervek. Ez látszólag ellentmondásban van az előző következtetéssel, hiszen a vélemények megjelenítése aligha állítható meg az államiság határain. Csakhogy a szocialista társadalmakban is megmaradt az állami és a nem állami (ehhez képest társadalmi) mozgások elhatárolása. A társadalmi szervek is vélemény- és érdekkifejező, valamint -egyeztető funkciót betöltő szervek, a társadalom politikai rendszerének az államszervezettől elhatárolt részei. Politikai funkciójukat a társadalom teljes mozgásában valósítják meg, függetlenül attól, hogy ennek a mozgásnak vannak-e állami vetületei. Politikai mozgásukat a közhatalom behatárolja (sajtószabadság, egyesülési jog stb.), de az államhatalom jogilag kifejezett korlátai a társadalmi szervek tevékenységének nem korlátai. Így például a párt – mint a társadalom általános politikai mozgásának része – hatókörét nem lehet az államhatalom korlátaként felfogott jogi normákkal korlátozni, de a párt szervei ugyanakkor nem kaphatnak közhatalmi eszközöket (állami típusú kényszert) akaratuk megvalósítására.

A képviseleti szervek tehát egyrészt a társadalom érdek- és véleménykifejező szervei is, ebben szorosan összekapcsolódnak a társadalmi típusú szervek tevékenységével. Ugyanakkor a képviseleti szervek az államszervezet részei, akaratuk állami akaratként jelenik meg, akaratukat közhatalmi eszközökkel is kikényszerítik. Például a társadalomellenes magatartás mindenkor az egész társadalom mozgását érintő probléma. Ez állami vetületté a büntető törvénykönyvvel válik, amely meghatározza, hogy a

társadalomellenes magatartások közül melyeket lehet közhatalmi, állami eszközökkel üldözni. A büntető törvénykönyv társadalmi, politikai kérdés, mert a társadalomellenes magatartások felszámolásának része, ugyanakkor az állami hatalom korlátainak meghatározása is, abban az értelemben, hogy az állam bűnüldöző szervei csak a Btk-ban meghatározott társadalomellenes cselekményeket üldözhetik.

A képviseleti szervek jogalkotó és egyéb tevékenysége egyrészt szorosan kötődik a társadalmi szervek politikai tevékenységéhez, másrészt az államhatalom részeseiként hatókörük korlátai az állam alkotmányos korlátaiként fogalmazódnak meg.

A polgári képviselet ezt az ellentmondást a politikai pártokra történő szavazással oldotta fel. A társadalomban létező valóságos ellentmondásokat elvileg, de a gyakorlatban nem feltétlenül, a politika, a politikai pártok fejezik ki: a szavazás, a választás politikai platformokra, pártokra történik.

A polgári képviselet a társadalomban létező ellentmondások közül a politikailag kifejeződő ellentmondásokat ragadta meg, fejezte ki. A jelölt politikai személyiség, aki pártpolitikai célokat követ. A szükségletek nem a maguk naturális formáiban jelennek meg a képviseletben, hanem a politikán mint közvetítő eszközön keresztül.

A pártpolitikának ez a szerepe egyrészt felfokozta és integrálta az érdek- és véleménykülönbségeket, másrészt ugyanakkor alkalmat adott a valóságos társadalmi véleménykülönbségek elkendőzésére.

Különösen felfokozódik a polgári képviseletnek ez a torzító eleme a XIX. század második felében, a modern szervezett pártok létrejöttével. A politikai pártok a politikai nézetek integ-

rálásával elnyelték a vélemények sokszínűségét, de jórészt elnyelték, megsemmisítették az egyes jelöltek önálló arculatát, a létrejött pártbürokráciával háttérbe szorították a pártok politikai, mozgalmi jellegét is.[8] A képviseleti szervekben a pártfegyelmen keresztül leszűkítették a politikai vitákat, vélemények helyett a pártok vezető szerveinek véleménye csap össze. Egyre erőteljesebben érvényesül az a nézet, hogy a mandátumot nem az induló jelölt, hanem pártja szerzi meg és azzal – képviselő tevékenységet is beleértve – a párt rendelkezik. Egyre több helyen alakul ki az a gyakorlat, hogy a jelölt jelölésének elfogadásával egy időben írásban lemond mandátumáról, mely nyilatkozatot csak datálni kell és a párt új képviselőjelöltet állíthat.

Ilyen feltételek között a képviselet valóban pártok képviseletévé válik, az állami beavatkozási szféra növekedésével és a parlamentarizmus segítségével a pártok, illetőleg az uralkodó párt eluralkodik az egész államon, azon keresztül az egész társadalmon.

A képviseletnek ezt a többpártrendszerű típusát örökölték az európai népi demokratikus országok, köztük Magyarország is. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy Magyarországon ezt a modernnek nevezhető pártképviseletet következetesen a felszabadulás után valósítottuk meg. Ennek történeti okai vannak.

A felszabadulás előtti Magyarország pártstruktúrája, képviseleti rendszere és választójoga sok vonatkozásban antidemokratikus. Illegalitásban és féllegalitásban működő politikai pártok, erősen korlátozott választójog, a szavazat titkosságának hiánya, a politikai elnyomás jellemezte ezt a képviseletet. A felszabadulás után

[8] *Forgács Imre:* A politikai pártok polgári elméletéről. Társadalmi Szemle, 1981. 3. sz.

nyílik mód, hogy a polgári értelemben vett demokratikus képviseleti rendszert megteremtsük.

Ennek megteremtését elősegítette a nemzetközi munkásmozgalom által meghirdetett népfrontpolitika is. A munkásmozgalomnak a fasizmussal szemben meghirdetett szövetségi politikája, a politikai mozgalmak együttműködésének igenlése teremti meg a Függetlenségi Front útján a koalíciós kormányzatot.

Az 1945. novemberi választáson 6 párt, 1947-ben 10 párt indul a szavazatok megszerzéséért.

A pártokra leadott szavazatok arányában alakult a parlament összetétele. Ennek az arányosságnak a biztosítása érdekében hozták létre a lajstromos választókerületeket. Megteremtették az általános és egyenlő választójogot, bevezették a szavazatok leadásának titkosságát.

A többpártrendszerű politikai képviselet – mint a képviseleti rendszer alapja – az 1949-es választási reformmal alakul át. A képviselet tartalmaként megmarad a politikai képviselet, de már nem a pártok különbözőségére, hanem azok politikai egységére építetten. Az 1949-es népfrontválasztással új szakasz kezdődik, amelyben a népfrontba tömörülő pártok és társadalmi szervezetek politikai egységüket és nem különbözőségüket hangsúlyozzák. A választópolgár politikai alternatívája, hogy a népfront politikai programja mellett vagy ellen szavazzon. Ez ebben a korban reális politikai alternatíva. A választópolgár tudja, hogy a választás ezzel politikai demonstrációvá válik. Olyan népszavazás ez, amely politikailag demonstrálja a népfront által meghirdetett nemzeti program elfogadását. Ez a szocializmus építésének indulópontja, amikor a társadalom szocialista, vagy a kizsákmányoláson alapuló kapitalista útja valóságos társadalmi, politikai ellentmondást fejezett ki.

A szocializmus építése, a termelési eszközök társadalmasítása új, változó társadalmi struktúrát és új, változó politikai struktúrát hozott létre. Ez két tendenciával járt. Egyrészt egyre csökkent a magyar társadalomban a kapitalizmus vagy szocializmus alapellentmondása, a szocializmus mint a termelési eszközök köztulajdonának elfogadása egyre általánosabb.

Ugyanakkor a szocializmus talaján új társadalmi ellentmondások, érdek- és véleménykülönbségek keletkeznek. Ezt még csak fokozták azok a szocializmus talaján keletkező politikai harcok, amelyek a személyi kultusz hibái körül, a szocializmus építése tapasztalatainak értékelése körül alakultak ki. (1953–1956)

A képviselet tekintetében ennek az volt a következménye, hogy a társadalom számára, a választópolgár számára egyre kevesebbet jelentett az egyre nagyobb belső ellentmondásokat rejtő, a nemzeti egységet kifejező népfrontképviselet. Az egyetlen kötött lajstrom nem képes felvenni, kifejezni a szocializmus talaján keletkező belső ellentmondásokat, az ellentmondások nélküli, a kapitalizmus elutasításán nyugvó egység egyre kisebb szerepet játszik az emberek politikai állásfoglalásában. A választások és ezzel a képviselet mind formálisabbá, funkciótlanabbá válik a társadalomban. Ezzel párhuzamosan csökken a képviseleti szervek súlya is az államszervezetben.[9]

Ezért indulnak el a politikai viták viharában viszonylag hamar a választójog és a képviselet reformjának tendenciái. 1954-ben a tanácstagok választásánál a kötött lajstromos választások he-

[9] A képviselet tartalmi változásait részletesebben írja le a Magyar Alkotmányjog c. tankönyv. Budapest, és a Szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1980. 7. sz. c. összefoglaló tanulmány.

lyébe egyéni választókerületi rendszert vezetnek be. Hasonló politikai döntések születnek 1956 nyarán az országgyűlési képviselők választására is. Ennek bevezetését az ellenforradalom elsöpri, megvalósítására csak 1966-ban kerül sor.

Az egyéni választókerület új tendenciák fejlődését tette lehetővé. Megmarad a választás nemzeti egységet kifejező népfrontjellege, annak ellenére, hogy ennek politikai szerepköre az előbb vázolt politikai okok miatt fokozatosan veszített erejéből. Ez mutatkozik meg abban is, hogy 1970-től a választási eredmények közzétételéből már hiányzik a népfrontra esett szavazatok szám. Ugyanakkor a képviseletben mind erőteljesebben fejeződnek ki a lakóterületi érdekek. Ezt több tény jelzi. Közülük néhány:

● Növekedett a választókerületben működő párt, társadalmi és állami szervek szerepe a jelöltek személyének kiválasztására. Míg régen a jelöltek kiválasztása egyértelműen a központ dolga volt, addig az egyéni kerületekkel növekedett a helyi szervek befolyása. Gyakori az egyezkedés a központi és helyi szervek között. A helyi érdekek erősödésének a jele az a párthatározat, amely csökkentette a központi állami és pártvezetők számát a képviselők között.

Ezt ismeri el az 1970-es választási reform azzal is, hogy a népfront helyett jelölőgyűlésekre bízza a jelölés jogát, aminek különösen a tanácstagok választása esetében van jelentősége.

● Növekedett a képviselők területhez kötődése. Szinte általános, hogy a képviselőket a választásokat követően a helyi szervek (beleértve a párt szerveit is) megbeszélésre hívják, ahol megvitatják a terület fejlesztésének a gondjait. Növekedett a képviselők „kijáró" szerepe a központi szerveknél.

● Az országgyűlés munkájában, vitáiban (gyakran nem is a plénumon, hanem a plénumon kívül, a bizottságok munkájában stb.) növekedett a helyi érdekek érvényesítésére irányuló törekvés.

● Nőtt az igény a több jelölt indításának lehetősége iránt.

A lokális, a területi érdekek növekedése vitákat is kiváltott a közéletben. Egészséges, vagy egészségtelen ez a jelenség? Hiszen kétségtelen, hogy a helyi érdek erősödése társadalmi veszélyeket is rejthet magában. Mégis a megközelítés ilyen módja retrográd, mert eleve azt feltételezi, hogy a képviseletből ki kell szorítani a területi érdekeket.[10]

A területi érdekek a maguk lokalitásában is létező, valóságos érdekek. Ezek az érdekek még akkor is hatnak a döntésekre, ha a legalitásból kiszorítjuk őket. Nem az a kérdés, vannak-e ilyen érdekek, hanem az, hogy mennyiben csatornázzuk be őket a társadalom nyilvános szervezeti rendszerébe, vagy mennyiben szorítjuk ki őket azokból. Az a kérdés, hogy melyik jelent nagyobb társadalmi veszélyt, ha elismert részei a társadalom mozgásának, vagy ha onnan kiszorulva kiszámíthatatlanul hatnak, nem ütközve nyilvánosan más véleményekkel és érdekekkel.

Ma az utóbbinak van nagyobb veszélye. Ezt mutatják azok a megismétlődő politikai állásfoglalások, amelyek egy-egy döntést utólag szubjektívnek, nem eléggé megfontoltnak, egyoldalúnak nyilvánítanak. Emögött gyakran az húzódik meg, hogy a döntések meghozatalánál nincsenek jelen mindazok a létező vélemények és érdekek, amelyek a megfelelő döntések hozatalához szükségesek.

[10] *Korom Mihály:* Az államélet demokratizmusáról, az állami munka fejlesztéséről. (Interjú.) Népszabadság, 1981. május 1. 5. old.

Másként kifejezve: a társadalom nyilvánosságát biztosító fórumokból, szervezetekből gyakran kívülrekednek a társadalomban folyó viták, nézetkülönbségek, érdekek. A nyilvánosság hiánya a perifériákra, igen gyakran a létező szervekkel szemben ellenzékbe tolja ezeket a nézeteket, érdekkifejeződéseket.

A képviseleti szervek funkciója éppen a nyilvánosságnak, a nézetek megütközésének, a többségi érdekek kialakításának, a kisebbségi nézetek politikai kezelni tudásának biztosítása kell, hogy legyen. Ebben az értelemben igaz, hogy a képviseleti szervek munkájukban a legszorosabban kapcsolódnak a társadalom politikai mozgásának nem állami formációihoz. Ugyanakkor az államnak a társadalomban játszott speciális szerepe miatt nem olvaszthatók egybe azzal.

A kérdés így vethető fel: melyek azok a társadalmi ellentmondások, nézet- és érdekkülönbségek, amelyeket a képviseletnek ki kell fejeznie a társadalom állami irányításának kialakítása során. Vajon elégséges-e a területi érdekek szervezeti kifejeződése a képviseletben, vagy ha nem, milyen más érdekek kifejeződését kell biztosítani a képviselet tevékenységében?

Kétségtelen, hogy különösen az országgyűlés tevékenysége során másfajta véleménykülönbségek is felszínre jutnak. A képviselők nem légüres térben élnek, nemcsak a választókerület speciális érdekei hatnak rájuk, hanem másfajta viták, nézetkülönbségek is. Ez azonban csak eshetőség, szervezetten ma nem jutnak be az országgyűlésbe. Ezért merülnek fel olyan gondok, hogy a társadalmi szervek tevékenysége során, például a szakszervezetben, termelőszövetkezeti szövetségekben, a KISZ-ben, a termelési tevékenység során (ágazati érdekek) stb. megfogalmazódó érdekeket hogyan lehet szervezetten is

bejuttatni az országgyűlés érdekegyeztető mechanizmusába.

Ennek módjaként felmerülhet az egyes társadalmi szervek önálló jelöltállítási joga. Ez a megoldás azonban azért kétséges eredményű, mert a társadalmi szervek között nincs olyan különbség, amely valóságos alternatívákat adna, ugyanakkor szembeállítaná ezeket a szerveket a mandátumok szerzése esetén. Megoldási mód lehet, hogy ezek az érdekeket és véleménykülönbségeket felmutató, kifejező társadalmi szervek (vagy azok egy része) közvetlen képviselőküldési jogot kapjanak az országgyűlésben. (Pl. szakszervezetek, ifjúsági szövetség, nőszövetség, termelőszövetkezeti szövetségek.) Hátránya ennek a megoldásnak, hogy ezeket a képviselőket a választópolgárok nem közvetlenül választanák meg – bár a társadalmi szervek keretében is ki lehetne építeni megfelelő választási mechanizmust.

Vita tárgyát képezheti, hogy a lakóterületi választási elv megtartása mellett a munkahelyi képviseletet is be lehetne építeni az országgyűlés tevékenységébe. A lakóterületi választás a polgári képviselet megvalósulása során jött létre. Lényege mégsem a lakóterületi elv volt, hanem a pártpolitikai alternatívák összecsapása. A lakóterület ennek színtere, de nem lényege. Amikor viszont megmaradt a lakóterületi választás formája, de megszűnt annak többpártrendszerű politikai tartalma, akkor a forma már csak a lakóterületi érdekazonosságokat és különbségeket fogja szervezetten kifejezni.

Annyi kétségtelennek látszik, hogy a képviseleti szervek érdek- és véleménykifejező és -egyeztető funkciójában vannak a fő gondok.

Nem alaptalanok, de nem lényegretörők azok a leggyakrabban a jogászok körében megfogalmazódó törekvések, amelyek a hatáskörök széle-

sítésében látják a képviseleti szervek szerepkörének növelését.

A hatáskör kétségtelenül jelentős jogi garancia a képviseleti szervek vezető szerepének biztosításához. Ugyanakkor önmagában elégtelen, mert ha a képviselet nem képes az államiságot érintően a társadalmi véleménykülönbségeket felszínre hozni, akkor a hatáskör formális marad. Márpedig ma a képviseleti szervek tevékenységében ez a véleménykifejező és -integráló szerepkör a gyenge.

Ugyancsak nem hozhat jelentős eredményeket az a törekvés sem, amely a képviseleti szervekben helyet foglaló képviselők szaktudását kívánja növelni. Látszólag igaz az az érvelés, hogy a tudományos és technikai forradalom korában csak szakmailag felkészültek számára szabad döntési jogot adni. Igaz az is, hogy napjainkban az államszervezetben is növelni kell a tudomány, a tudás, a szakmai felkészültség szerepét. De amíg a társadalom érdekektől tagolt társadalom, addig az érdekeket és véleménykülönbségeket feltáró politikának is megvan a társadalmi szerepe. Aki erről megfeledkezik, az a társadalom technokratikus vezetéséig, az érdekek, véleménykülönbségek lebecsüléséig jut el. A szakmai felkészültséget nem a képviseletben kell elsődlegesen biztosítani, hanem az állami alkalmazottak felkészültségében. A képviseletnek megmarad napjainkban is az a funkciója, hogy a szakapparátusban jól előkészített elképzeléseket a társadalom érdekviszonyai oldaláról ítélje meg. Ha a szakszerűség oldalára toljuk el funkcióit, akkor ezt az igényt szervezetileg megduplázzuk, ugyanakkor megsemmisítjük az érdek- és véleménykülönbségekre épülő politikai megközelítést.

Végül felmerül ebben az összefüggésben a párt vezető szerepe és a képviseleti szervek sze-

repkörének ellentmondása. Vitathatatlannak látszik, hogy a párt a társadalom nem-állami szervezetrendszerében elhelyezkedő szervezet. Politikai vezető szerepe egyik garanciája a szocialista építésnek, a nemzeti és nemzetközi érdekek politikai egyeztetésének. Ez a vezető szerep elvileg nem állhat ellentétben a vélemény- és érdekkülönbségek feltárását és nyilvánosságát biztosító társadalmi mechanizmussal. A vezető szerep biztosítása, a nemzeti egység megteremtése feltételezi a különbségek nyilvános megjelenését, megütközését és integrálását.

Természetesen a vezető szerep konkrét megvalósítási módja szembe kerülhet és időnként szembe is kerül a véleménykülönbségek nyilvánosságával. Nem véletlen, hogy napjainkban sokat vitatkoznak a párt szerepéről, arról, hogy melyek azok a kérdések, amelyekbe a pártnak bele kell szólania; meddig terjed a társadalmi és állami szervek önállósága és önálló felelőssége. Az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános fórumokon való megütközésének politikája persze érinti azt is, miként értelmezzük a párt vezető szerepét. A politikai rendszer funkcióit nem lehet anélkül módosítani, hogy a középpontjában álló párt szerepét ne érintenénk.

A képviseleti szervek olyan, az államszervezetbe beépülő, annak részét képező szervezetek, amelyek az állami típusú funkciók gyakorlása során közvetítik a társadalom vélemény- és érdekkülönbségeit. Ennek az érdekkifejező funkciónak része a párt is, de vezető szerepe nem értelmezhető a véleménykülönbségek elnyomásaként.

DR. PÉTER JÁNOS *az MSZMP KB osztályvezető-helyettese*
DR. LÁTOS ISTVÁN *az MSZMP KB alosztályvezetője*

A PÁRTDEMOKRÁCIA ÉRVÉNYESÜLÉSE A VEZETŐ TESTÜLETEK MUNKÁJÁBAN

A Központi Bizottság mellett működő Pártépítési Munkaközösség áttekintette a pártdemokrácia érvényesülését, a Központi Bizottság 1969. novemberi határozata végrehajtásának tapasztalatait és állást foglalt a további tennivalókról. A munkaközösség különleges figyelmet fordított arra, hogyan érvényesül a választott testületek munkájában a demokratizmus, illetve melyek további fejlődésének lehetőségei.

A kollektív vezetés feltételeinek javítása

A kommunista pártok működésének fontos szervezeti alapelve a kollektív vezetés. Érvényesülése nemcsak a vezető testületek munkájának hatékonyságát befolyásolja, hanem – mint saját tapasztalataink is igazolják – kifejeződik benne a politikai irányvonal kialakításában és alkalmazásában követett gyakorlat, a pártélet lenini normáinak érvényesülése, a párton belüli viszonyok egésze. Az MSZMP messzemenően figyelembe veszi ezeket az összefüggéseket, okulva az MDP vezetése által elkövetett hibák tanulságaiból.

A kollektív vezetés fejlesztésére 1956 óta megtett intézkedések nemcsak a történelmi tapasztalatokra épültek, hanem mindenkor kapcsolódtak a politikai szükségletekhez, a párt előtt álló időszerű feladatok megoldásához is. A párt vezető szerepének érvényesítése és folyamatos erősítése azt követelte, hogy a szocialista demokrácia és a gazdaságirányítás részeként megvalósuló helyi önállóságot a pártszervek és pártszervezetek munkájában is fejlesszük. Ez pedig igényelte a párt vezető testületei munkastílusának fejlesztését is.

Fontos része a kollektív vezetés, a testületi munka fejlesztésére irányuló törekvéseinknek, *választási rendszerünk demokratikus vonásainak gazdagítása.* Ilyen lépés volt, hogy az ipari nagyüzemek pártszervezetei közvetlenül választhatnak kongresszusi küldötteket, vagy hogy az alapszervezet titkárát közvetlenül a taggyűlés választja, de ide sorolható a jelölő bizottságok előzetes létrehozása is. A XII. kongresszust megelőző választások során is fontos alapelv volt, hogy a vezető szervek összetételének kialakításakor az alkalmasság és ne a statisztikai szempontok legyenek a mérvadók. Nemcsak jó politikai hatást váltott ki, hanem a legtöbb helyen a testületi munkát is színvonalasabbá, célirányosabbá tette, hogy sok, arra alkalmas fizikai dolgozó vált a különböző szintű vezető szervek tagjává. A rendelkezésre álló legutóbbi adatok szerint a középszintű pártbizottságok (járás, város, kerület) tagjainak 65 százaléka, az alapszervezeti vezetőségek tagjainak 66 százaléka, az alapszervezeti titkárok 34 százaléka fizikai dolgozó, illetve közvetlen termelésirányító.

A választott szervek tagjainak munkafeltételei 1956 óta állandóan javultak. Több párthatározat irányzott elő intézkedéseket tájékoztatásuk javítására. Lehetőséget biztosítanak e hatá-

rozatok a párt- és állami szervek írásos anyagainak megtekintésére, eljárások kezdeményezésére, illetve a pártszerveken belül folyó munkában való közvetlen részvételükre. A Központi Bizottság 1980. november 13-i határozata még szélesebbre tárja ennek lehetőségét és követésre ösztönzi a területi pártszervezeteket is.

A kollektív vezetés fejlesztésének fontos része, hogy a Politikai Bizottság 1968. novemberi határozata nyomán kialakult a pártbizottságok mellett működő *munkabizottságok* rendszere. Ezek jó fórumot teremtettek arra, hogy a pártbizottságok tagjai, a kommunista szakemberek ily módon is részt vegyenek a gazdasági, társadalmi, politikai kérdések elemzésében és a politikai döntések előkészítésében.

E feltételek folyamatos fejlesztése nem volt öncélú, még kevésbé történt a „demokrácia látszatának" jegyében. Fontos kifejezője volt annak, hogy *a párt a politika kialakítását és végrehajtásának megszervezését a lehető legszélesebb bázisra építi, hogy a párt vezetését nem sajátítja ki egy szűk vezetői réteg.* Ezeknek a kérdéseknek más szempontból is jelentősége van. Nevezetesen a munkafeltételek javítása volt és marad az egyik legalapvetőbb eszköze annak, hogy pártunk megvalósítsa a kollektív vezetés érvényesülésének fontos kritériumát: *a választott testületek tagjainak egyenjogúságát.*

Pártunknak a társadalomban betöltött szerepe, a megnövekedett feladatok az elmúlt években felvetették a kollektív vezetés elvének és gyakorlatának összekapcsolását a *személyes felelősséggel.* Ennek felel meg szervezeti szabályzatunknak az a pontja, mely rögzíti, hogy a „pártban a kollektív vezetés és az egyszemélyi felelősség elve érvényesül".

A jó döntések alapja a megfelelő előkészítés. Ezért nagyfokú személyes felelősségnek kell ér-

vényesülnie mindazok munkájában, akik a határozatok meghozatalához szükséges tényeket összegyűjtik és értékelik, az alternatívákat kimunkálják és előterjesztik. Biztosítaniuk kell, hogy a témával kapcsolatos minden lényeges kérdés, összefüggés a döntésre hivatott testület elé kerüljön.

De megvan a maguk személyes felelőssége a testületi tagoknak is. Ebből adódó követelmény például, hogy a vitában mindig politikai érdekeink és ne a szubjektív szempontok szem előtt tartásával vegyenek részt, vagy hogy eltérő vélemények esetén az egységes álláspont kialakítása vezéreljen mindenkit.

A határozat meghozatalával sem szűnik meg a választott testületek tagjainak személyes felelőssége. Függetlenül attól, hogy valamelyiküknek a vitában eltérő véleménye volt, a meghozott határozatot mindenki személyileg is köteles képviselni, végrehajtásáért dolgozni. Senki nem helyezkedhet olyan álláspontra, hogy mivel neki más véleménye volt, nem vesz részt a végrehajtásban, s még kevésbé terjesztheti különvéleményét.

Az önállóság fejlesztése a párton belül nemcsak amolyan kinyilatkoztatás volt, hanem a helyi pártszervek, az alapszervezetek hatáskörének növelésével valósult meg. Gazdasági, társadalmi, politikai életünkkel, a kádermunkával összefüggő számos kérdés eldöntésének joga a felsőbb szervektől a helyi pártszervezetekhez került.

A demokratikus centralizmus elvéből azonban az is következett, hogy a nagyobb önállósággal, a hatáskörök bővítésével a párt politikájának érvényesítésében a *politikai felelősség* is növekedjék. Ebből mindenekelőtt az a követelmény adódik, hogy az önállóság nem vezethet a politika irányvonalával, a felsőbb szervek ha-

tározataival való szembenálláshoz, nem testesítheti meg egyoldalúan csak a partikuláris érdekeket.

Csak ezeknek az elveknek a betartásával biztosítható, hogy a választott szervek munkájában helyes, végrehajtható, az ügyet előrevivő politikai döntések szülessenek, s azok végrehajtásában is érvényesüljön az egység.

Demokrácia a pártmunka gyakorlatában

Pártszervezeteink általában helyesen értelmezik és gyakorolják feladat- és jogkörüket. Területükön magas fokú politikai felelősséggel párosult önállósággal gondoskodnak a párt politikájának megvalósításáról, a központi határozatok végrehajtásának megszervezéséről, döntenek a hatáskörükbe tartozó ügyekben. Az irányításuk alá tartozó területek társadalmi, gazdasági, politikai, szervezeti kérdéseivel a párt politikai irányvonalának, a politika általános céljainak szem előtt tartásával foglalkoznak.

Az utóbbi időkben sikerült leküzdeni azt a nézetet, mely szerint vannak pártszervek, amelyek kidolgozzák és mások, amelyek csak végrehajtják a politikát. Általánosan elfogadottá vált, hogy a párt egységes szervezet, s munkájának eredményessége valamennyi szervezetének rendeltetésszerű működésétől függ. A pártmunka egyes folyamatai, így az irányítás és a végrehajtás is szorosan összefüggnek, kölcsönhatásban vannak. A pártalapszervezetek nemcsak végrehajtói, hanem alakítói, formálói is a párt politikájának. Munkájuk eredményét ugyanakkor nagymértékben befolyásolja, hogy az irányító szervektől milyen útmutatásokat és gyakorlati segítséget kapnak. Nem lehet tehát úgy vélekedni – s ma már ezt is megértik a legtöbb he-

lyen –, hogy az irányító pártszervek munkája eredményes, a problémák „csak" az alapszervezetek területén jelentkeznek.

A politikai munkát minden pártszervben és -szervezetben a választott testületek irányítják. Együttesen foglalnak állást a feladatokban, mozgósítják megvalósításukra a kommunistákat és a pártonkívülieket, ellenőrzik a végrehajtást. Mind tudatosabban érvényesítik a testületi tevékenység azon korszerű követelményét, hogy a munka színvonalának mércéje *nem a jól fogalmazott és szerkesztésében rendezett elemzés, hanem az, hogy milyen alapossággal tudják a tennivalókat kidolgozni.*

A pártvezetőségek és az alapszervezeti vezetőségek területén folyamatosan javul a belső munkamegosztás. A különböző intézkedések, napirendek előkészítésében nemcsak a titkár, hanem a vezetőség valamennyi tagja részt vesz. Az éves beszámoló taggyűlések, valamint a több helyen meghonosodott „kötetlen napirendű" taggyűlések szélesítették a párton belüli demokráciát, erősítették az alapszervezet irányító szerepét, növelték a párttagság aktivitását.

A fejlődés szembetűnő, de egyes jelenségek ma is akadályozzák a még jobb, még színvonalasabb testületi tevékenységet. E jelenségek nagy része a formalizmusra, megszokott, de már idejétmúlt módszerek alkalmazására vagy egyszerűen felületességre vezethető vissza. Ezek többsége nem új keletű és nem is törvényszerű.

Az utóbbi években az irányító pártszervek kétségtelen törekvése, hogy ne terheljék túl az alsóbb pártszerveket, az alapszervezeteket kötelező napirendekkel. Ez a törekvés azonban időnként csorbát szenved, részben mert egyidőben több jelentős kérdés átfogó vizsgálatát írják elő. Természetesen az ilyesmi időnként valóban indokolt lehet. De gyakran az az oka ennek, hogy

nem mérlegelik megfelelően, vajon összhangban van-e egyes témák feldolgozása a tényleges szükségletekkel. Ezért alakul ki olyan helyzet, hogy azoknak az alapszervezeteknek is előírnak bizonyos témákat, amelyek munkájától az adott kérdés egészen távol áll.

A pártszervek a gazdasági, társadalmi kérdések közül még *nem mindig választják ki helyesen azokat, melyek politikai döntést igényelnek.* Arra is van példa, hogy a napirendek előkészítői oly módon akarják megóvni a vezető testületet a túlterheléstől, hogy fontos tényeket, alternatív megoldási lehetőségeket nem terjesztenek elébe. Ilyen okokból még előfordulnak formális döntések.

A döntéseket általában eleven vita előzi meg. Vizsgálatot érdemel viszont az a kérdés, hogy az egyes testületeket összevetve, miért annyira eltérő az aktivitás. Az is vizsgálódásra késztet, miért nagyobb a vitakedv egyes napirendeknél, s más kérdéseknél miért nem az.

Az egyes pártbizottsági üléseken gyakorlattá vált, hogy a szóbeli kiegészítők nem vitaindítók. Lényegében nem vállalkoznak többre, mint az írásos előterjesztések egyes részeinek kiemelésére, vagy arra, hogy szóban mondják el azt, ami már „nem fért bele" az írásos anyagba. Vagyis, nem érzékeltetik megfelelően az előkészítő vitákban elhangzottakat, nem indokolják a javaslatokat, nem hívják fel a testület figyelmét a témával összefüggő gondokra, az alternatív megoldási lehetőségekre. Az írásos előterjesztések esetében még ma sem ritka a tartalom túlzott „finomítása", olyannyira, hogy az *ellentmondásos kérdések többnyire lekerekítve, problémamentesen kerülnek megfogalmazásra.* Ennek a többi között az is oka, hogy nemegyszer az irányító szerv jelenlevő képviselője úgy értékel, hogy az adott előterjesztés „nem volt alapos,

színvonalas, mivel vitát váltott ki". Felmerül tehát a kérdés, hogy minek alapján kell elbírálni egy testületi beszámoló megfelelő vagy hiányos voltát.

A végrehajtó bizottságok rendszeressé vált beszámolója a pártbizottság ülésén több helyen a munka formális oldaláról – témákról, rendezvényekről stb. – ad számot. Mivel a beszámolók egy része nem szól arról, hogy a két pártbizottsági ülés között a végrehajtó bizottság milyen döntéseket hozott, hogyan szervezte, ellenőrizte a felsőbb pártszervek és saját pártbizottsága határozatainak végrehajtását, a munka érdemi értékelése helyett csak tájékoztatónak alkalmasak.

A pártszerű vita erősítéséért

A pártmunka valamennyi területén jelentős erőfeszítések történtek az elmúlt években a véleménykülönbségek pártszerű keretek között történő kifejtésére, a vita nyíltságának fejlesztésére. A testületi munkában alapvetően e téren is érvényesülnek a megfelelő normák. Helyenként azonban még ma is érződnek olyan jelenségek, amelyek akadályozzák a vita teljesebbé tételét. Egyes testületi tagok csupán a saját munkaterületükhöz kapcsolódó témák tárgyalásánál aktívak, más kérdésekben viszont nem szívesen nyilvánítanak véleményt. Lényegében ezt a magatartást erősíti, amikor a testület többi tagja csupán „időhúzásnak" tekinti, ha olyan valaki szól hozzá, akinek közvetlen munkájától a napirend távol esik.

Bármennyire is törekszünk a tárgyilagosságra, az objektivitásra, a vezető testületek és tagjaik munkájából sem lehet teljesen kizárni a tévedést, a szubjektivitás lehetőségét. Ennélfogva

furcsán csengenek az olyan vélemények is, amely szerint a hozzászólóknak „nincs joguk tévedni".

Érdemes eltöprengeni annak a gyakorlatnak a helyességén, amely a tartalmi előkészítés helyett a hozzászólások előzetes megszervezésével kívánja biztosítani a vitaképességet. Különösen magasabb pártfórumokon, pártértekezleteken, pártbizottsági üléseken fordul elő, hogy több résztvevőt előre felkérnek hozzászólásra. Az ilyen előkészítés, vagyis a „megrendelt", egyeztetett véleménynyilvánítás az esetek nagy részében *protokolláris jellegűvé válik.* A formális „kiálláson" túlmenően gyakorlati haszna nincs és kivált egy olyan felfogást, miszerint „csak akkor mondom el a véleményemet, ha erre felkérnek".

Gátat szab a pártszerű viták kibontakozásának, ha a testületi üléseken felmerült eltérő véleményeket vagy kritikai észrevételeket nem pártszerűen kezelik. Esetenként előfordul ugyanis, hogy az ilyen természetű hozzászólásokban felmerült kérdéseket a testületi ülésen funkcionáló tisztségviselők az érdemi válasz helyett „megmagyarázzák". Az sem ritka, hogy az elhangzott javaslatokat nem bocsátják szavazásra, elintézettnek vélik megválaszolásukkal.

A határozatok meghozatalát megelőző és megalapozó vita színvonala alapszervezeti szinten is szorosan összefügg az irányító munka hatékonyságával. Szembetűnő, hogy míg a helyi kérdések általában nagyobb érdeklődést váltanak ki a taggyűléseken, addig a felsőbb határozatok feldolgozása mérsékelt véleménynyilvánítás mellett folyik. Ennek alapvető oka, hogy sem az irányító szervek, sem az alapszervezeti vezetőségek nem fordítanak megfelelő gondot az ilyen határozatokból eredő konkrét helyi feladatok kimunkálására.

Területi pártszerveink - különösen a XII. kongresszus után - több irányú segítséget adtak az alapszervezetek munkájának fejlesztéséhez. Azonban néhány területen kevés figyelmet kapott *a taggyűlés munkájának fejlesztése.* Ezért a taggyűlések jelentős része csupán a tájékoztatás és nem az érdemi döntés fórumának szerepét tölti be akkor is, amikor állásfoglalására, a helyi tennivalók konkrét meghatározására lenne szükség. Az érdemi vita szempontjából figyelmet érdemlő egyes vezető beosztású kommunisták taggyűlési szereplése is. Többen elsőként oly módon szólnak hozzá, mely gátat szab a további vitáknak.

Alapszervezeti pártéletünkben az utóbbi években olyan sajátos változások is bekövetkeztek, melyek ma még több helyen elkerülik a figyelmet, illetve melyeket „problémaként" tartanak számon. Tudatos törekvéseink eredményeként sokat fejlődött a pártcsoportok munkája. Ennek eredményeként az aktív politizálás a kisebb kommunista közösségek, nevezetesen *a pártcsoportok fórumára* helyeződött át. Viszont sok helyen ma sem találták meg annak a módját, hogy ezt az aktivitást hogyan lehet hasznosítani a taggyűlések tartalmi munkájának, irányító szerepének fejlesztésében. A kongresszusi irányelvek vitája egyébként e tekintetben is útmutatással szolgál.

Döntés és végrehajtás

A pártdemokrácia fejlesztésének az utóbbi években talán a legalapvetőbb területe volt *a döntési mechanizmus javítása.* Napjainkban is, amikor a területi pártszervek saját munkarendjüket, munkamódszerüket vizsgálják, az ezzel összefüggő kérdések állnak a figyelem közép-

pontjában. A párt vezető szerepének érvényesülését, a határozatok végrehajtását ugyanis nagymértékben befolyásolja, hogy a pártszervezetek mikor, miben és hogyan döntenek, s hogy tartalmukat tekintve milyenek a politikai döntések. Ami a követelményeket és a fejlesztés további irányát jelenti, éppen az utóbbi tekintetében adódnak jelentős gyakorlati problémák.

Az irányító pártszervek és az alapszervezetek ma már sokoldalúan és rendszeresen foglalkoznak a gazdasággal összefüggő kérdésekkel. E munka gyakori kísérő jelensége viszont, hogy a testületi döntésekben csak a vizsgált terület gazdasági – nem kevés esetben az állami szervek hatáskörébe tartozó – feladatai fogalmazódnak meg, kevésbé a politikai célok, a politikai munka iránya, feladatai. Ez az egyoldalú gyakorlat idézi elő többek között a felsőbb határozatok helyi alkalmazásának gyengeségeit is.

A pártélet különböző területein tapasztalható *a döntési folyamat lassúsága.* Ezzel szemben a gyakorlati élet felgyorsulása azt igényelné, hogy a párt vezető szervei megfelelő rugalmassággal és akkor döntsenek, amikor a döntés még érdemben lehet hatékony. Nagyobb figyelmet igényel továbbá a *döntési szintek* helyes megválasztása. Egyes végrehajtó bizottságok olykor – indokolatlanul – a pártbizottság hatáskörébe tartozó kérdésekben is döntenek. Ebben az is közrejátszik, hogy sokszor már a munka tervezésénél nem mérlegelik megfelelően, milyen szintű döntést igényel az adott téma.

A vezető testületek határozathozatali munkáját, a testületi tagok jogainak – következésképpen a pártdemokráciának – az érvényesülését csökkenti az olyanfajta gyakorlat, amikor a pártélet egyes fórumai nem rendeltetésszerűen működnek. Szerencsére mind ritkábban, de ma is előfordul, hogy a pártbizottság ülésére olyan

nagy számmal hívnak meg nem testületi tagokat, hogy az már aktívaüléssé válik. A meghívottak magas száma, még inkább túlzott szereplése korlátozza a testületi tagok véleménynyilvánítását és felmerülhet annak a veszélye, hogy a döntés nem az ő véleményükre fog épülni. De előfordul a fordított gyakorlat is, amikor a pártbizottsági ülést olyan részletes eligazításra használják fel, ami az aktívaülések feladata lenne.

A pártmunka egyik kritikus szakasza *a határozatok végrehajtásának megszervezése.* A választott szervek tagjainak túlnyomó többsége eleget tesz a kollektív vezetés és a személyes felelősség azon követelményének, hogy ne csak a döntésben, hanem a végrehajtás megszervezésében is vegyen részt. Területi munkájuk során meggyőző érvekkel segítik a határozatok megértetését, elfogadását, a helyi feladatok kialakításához sokszor közvetlenül hozzájárulnak. Ennek ellenére néhány pártszervnél ma még az erő jelentős részét a döntések előkészítése köti le. Kevesebb munka és figyelem jut a határozat után a párttagsággal való eszmecserére, az egységes értelmezés megteremtésére, a cselekvés kibontakoztatására, egyszóval a végrehajtás feltételeinek megteremtésére.

A határozatok feldolgozásában gyakori a *rendezvénycentrikus felfogás.* Olykor megelégednek azzal, hogy az adott kérdést saját szintjükön is napirendre tűzik, vagy a határozatról egyszerűen csak információt adnak. Tapasztalható olyan törekvés is, mely abszolutizálja a rendezvények szerepét mint a demokratikus jogok gyakorlásának fórumait. Gyakran erre vezethető vissza a számát tekintve is sok, ráadásul formális, felesleges értekezlet, tanácskozás, mely elvonja az erőt az aktív, eleven politizálástól. A pártszervek vezetői nem minden esetben nyújtanak a választott testületek tagjainak se-

gítséget ahhoz, hogy területi munkájuk során, a taggyűléseken érdemben tudjanak felszólalni. Megelégednek azzal, hogy csupán jelenlétükkel képviseljék a testületet.

A fejlesztés főbb irányai

A Központi Bizottság mellett működő Pártépítési Munkaközösség a gyakorlati tapasztalatok alapján olyan következtetésre jutott, hogy a KB 1969. november 26–28-i határozatának a területi munkával kapcsolatos pontjai is hosszú távra útmutatást adnak, és a jövőben biztosítani kell egységes végrehajtásukat. Állásfoglalásában kifejezésre juttatta, hogy a pártdemokrácia érvényesítésében mutatkozó fogyatékosságok megszüntetése fontos feladat. Külön is felhívta a figyelmet *a kollektív vezetés fejlesztésére, a párt döntési mechanizmusának további javítására, a személyi felelősség erősítésére a párt politikájának képviseletében, határozatainak végrehajtásában.*

A kollektív testületi munka további fejlesztését segítheti, ha a pártszervek az eddigieknél még szélesebb körben egyeztetik, véleményeztetik a határozattervezeteket a testületi tagokkal, az alsóbb szintű pártszervekkel, az alapszervezetekkel. A végrehajtó bizottságok, pártvezetőségek adjanak a pártbizottságnak, illetve a taggyűlésnek érdemi tájékoztatást arról, hogy az adott témában milyen vitatott kérdések merülnek fel, és milyen indokkal alakult ki végül is az előterjesztett álláspont. Ez növelheti a testületi tagok, a párttagok aktivitását. A gyakorlati tapasztalatok alapján szükséges a figyelmet felhívni a választott szervek tagjai és a függetlenített apparátus viszonyát rendező elvek helyes értelmezésére és betartására. Ugyanis

egyes pártszervek időnként figyelmen kívül hagyják, hogy a pártbizottság tagjai nem mint társadalmi aktivisták vesznek részt a határozatok előkészítésében, végrehajtásuk megszervezésében és ellenőrzésében, hanem ez választott tisztségükből eredő kötelesség. Ugyancsak innen származik az a joguk is, hogy részt vehetnek az apparátus munkájában.

Semmilyen körülmény nem indokolhatja a testületi vitában elhangzott észrevételek, javaslatok figyelmen kívül hagyását, vagy szelektálását. Éppen ezért politikai jelentőségű, hogy a vita összefoglalása során minden elhangzott vélemény kapjon érdemi választ, a javaslatokat pedig bocsássák szavazásra, különösen akkor, ha azok ellentétesek az eredeti előterjesztéssel.

Ami a taggyűlések munkáját illeti, a kongresszusi irányelvek vitája során kialakult és helyesnek bizonyult módszer másik oldalát is alkalmaznunk kell minden olyan főbb kérdésben, ahol ez megvalósítható. Nevezetesen, hogyha a pártcsoportok ülésein előzetesen megvitatják a beszámolókat, akkor a vita tapasztalatait, az észrevételeket, javaslatokat összegezzék, s azok minősítéséről, hasznosításáról a taggyűlés döntsön.

A pártszervek és az alapszervezetek *döntési gyakorlatának javítását* nem utolsósorban a határozatok következetesebb végrehajtása is feltételezi. Ha a végrehajtás fogyatékosságait vizsgáljuk, gyakran arra a következtetésre juthatunk, hogy mindezek az adott párthatározat tartalmi fogyatékosságaival függnek össze. Mindenekelőtt a pártmunka tervezését kell célirányosabbá tenni ahhoz, hogy a választott szervek üléseire, a taggyűlésekre a terület legfontosabb, politikai döntést igénylő és erre megérett kérdései kerüljenek. A határozathozatali munka fejlesztésében sokat segíthetnek a *munkabizott-*

ságok. Szerepük és munkájuk hatékonyságát nagymértékben növelné, ha tevékenységük jobban össze lenne kapcsolva a pártbizottság munkatervi feladataival és ha jobban a *döntési alternatívák* kidolgozására összpontosítanának.

Ugyancsak a XII. kongresszus adott egyértelmű eligazítást abban, hogy a pártszervek munkájának nem az „önmozgatásban", következésképpen a felesleges ülésezésekben, a határozatok indokolatlan gyártásában kell kimerülnie, hanem a párt előtt álló feladatok megoldását elősegítő értelmes, céltudatos tevékenységben. Ezért is szól a munkaközösség állásfoglalása arról, hogy a választott pártszervek, az alapszervezetek döntéseikben jobban munkálják ki az adott kérdéssel összefüggő pártpolitikai feladatokat. Az írásos anyagok, a napirendek számának és terjedelmének csökkentésével, a felesleges és hosszúra nyúló értekezletek kiküszöbölésével felszabaduló erőt fordítsák a végrehajtás segítésére, a helyszíni tapasztalatszerzésre, a meggyőző és mozgósító munkára.

Ahhoz, hogy ennek az elvárásnak eleget lehessen tenni, szükségesnek mutatkozik az alsóbb pártszervezeteknek kötelezően előírt napirendek csökkentése. Jó lenne megszüntetni azt a gyakorlatot, hogy ugyanazt a témát különböző fórumokon, de majdnem azonos résztvevőkkel ismételten tárgyalják. Abba sem lehet belenyugodni, hogy egyes pártfórumokon még ma is elég gyakran a felsőbb döntéseket másoló, csak általánosságokat tartalmazó határozatok születnek.

A párt vezető szerepének töretlen érvényesülése a pártmunka valamennyi szintjén szükségessé teszi annak folyamatos figyelemmel kísérését, hogy a hozott határozatokat igazolja-e a gyakorlat. Nemcsak a kollektív testületi munka feladata ez, de a választott szervek tagjainak, a

párttagoknak is nagy e téren a személyes felelőssége. Legyenek érzékenyek és jelezzenek minden olyan tapasztalatot, mely arra utal, hogy valamely határozat már nem megfelelő, nem szolgálja politikai céljainkat vagy egyes elemeiben módosításra szorul. A testületi munka területén tehát a demokratizmus további fejlesztése a személyes felelősség teljesebbé válásával jár együtt. Csak ez biztosíthatja, hogy egység legyen a párt előtt álló feladatok kimunkálásában és megvalósításában.

A munkaközösség iránymutató állásfoglalásainak helyi hasznosítására jó lehetőségeket nyújtanak a munkarendet és munkamódszert tárgyaló pártbizottsági ülések, valamint a soron következő beszámoló taggyűlések. Ezek azonban csak egy-egy fontosabb állomásai lehetnek a munkának. Pártunk vezető szerepének erősítése, az előtte álló feladatok súlya, összetettsége azt igényli, hogy a pártdemokrácia fejlesztését a pártmunka valamennyi területén állandóan napirenden tartsuk.

Pártunk tagsága az elmúlt 36 év távlatában megfelelően tudja értékelni a pártdemokrácia fontosságát, szerepét, és miután megismerte annak elemeit, gyakorlati vonatkozásait, megvan a lehetősége annak, hogy magasabb szinten tudjuk érvényesíteni.

A pártdemokrácia legfontosabb összefüggéseivel, fejlesztésével azért is kell állandóan foglalkoznunk, mert a párt tagságának döntő többsége 1956 után lépett be a pártba, s a párt sorai napjainkban is állandóan felfrissülnek. Ezeknek az elvtársaknak még kevés a mozgalmi tapasztalata, ugyanakkor művelt, a közügyek iránt érdeklődő és cselekvőkész emberek, akik igénylik a demokratikus véleménynyilvánítást, a párt előtt álló feladatok demokratikus módon történő

kijelölését és nem fogadják el a tekintélyre alapozott kinyilatkoztatásokat.

A pártdemokrácia a szocialista demokrácia alapja. Amilyen mértékben tudjuk fejleszteni a párton belüli demokráciát, olyan ütemben lehetséges társadalmi rendszerünk szocialista vonásainak erősítése, a szocialista demokrácia szélesítése. Az e téren végzett munkánk teremti meg az egyik feltételét annak a folyamatnak is, melynek közepette pártunk fokozatosan az egész dolgozó nép pártjává válik.

Pártélet, 1981. 7. sz.

NEMES PÉTER *az MSZMP KB Ifjúsági Bizottságának titkára*

A KISZ X. KONGRESSZUSA UTÁN

Az ifjúsági mozgalom krónikásai a KISZ X. kongresszusáról szólva bizonyára azt is feljegyzik majd, hogy őszinte, szenvedélyes viták tüzében formálódott ki a KISZ továbbfejlesztésének reális, sokat ígérő programja. Valóban, olyan időszakban tanácskozott a kongresszus, amikor erőteljesen megélénkült a vita az ifjúságról, a KISZ munkájáról és hivatásáról. Izgalmas eszmecserékben fiatalok és felnőttek százezrei őszintén és kritikusan, a jobbat akarás szándékával mondták el véleményüket, javaslataikat a fiatalok és a KISZ életéről, munkájáról. Érthető az is, hogy e kérdésekkel együtt felidézték társadalmi életünk egész valóságát, eredményeinket és gondjainkat. Közéletünk krónikásai pedig azt is feljegyezhetik, hogy e könnyűnek igazán nem mondható kül- és belpolitikai időszakban *a KISZ bátran és politikai elkötelezettséggel vállalta e tartalmas, izgalmas eszmecsere vezénylését.* A rendkívül hasznos, demokratikus és nyílt légkörű vitából végül is megerősödve és növekvő bizalommal övezve került ki a KISZ, bizonyítva ezzel azt is, hogy napjainkban milyen nagy szerepe van az elvi szilárdságon nyugvó bátor és őszinte vitának.

Joggal állapíthatjuk meg, hogy a KISZ X. kongresszusa – az ifjúsági mozgalomban betöl-

tött fontos szerepét is meghaladóan – jelentős belpolitikai esemény volt. Folytatását, sajátos színnel való gazdagítását jelentette annak a tartalmas politikai időszaknak, amely a párt XII. kongresszusával kezdődött, s az országgyűlési és tanácsválasztásokkal, majd pedig a szakszervezet és a népfront kongresszusával folytatódott. Olyan folytatás volt ez, amely ismétlés és újrafogalmazás nélkül vállalta a párt XII. kongresszusán megfogalmazott programot és demokratikus vitában alakította ki az ifjúsági mozgalom továbbfejlesztésének irányait, feladatait.

A X. kongresszus dokumentumaiból egyértelműen kitűnik: a KISZ legfontosabb feladatának azt tartja, hogy a jövőben is megfeleljen hivatásának és annak a minősítésnek, amit a párt a KISZ mostani kongresszusán is megerősített. Ez arra kötelez, hogy *a KISZ, mint a párt egységes ifjúsági szervezete, még színvonalasabban töltse be társadalmi szerepét:* marxista-leninista szellemben nevelje tagjait és a fiatalokat; aktívan vegyen részt a politika alakításában; képviselje és védje az ifjúság érdekeit; mozgósítsa a fiatalokat a párt politikájának megvalósítására, és nevelje a párt utánpótlását. S mindezt úgy, hogy eközben az ifjúság vonzóbb szervezetévé és a társadalom nélkülözhetetlen politikai tényezőjévé váljon.

Helyesen ismerte fel és hangsúlyozta a kongresszus, hogy *e feladatnak a KISZ csak akkor tud megfelelni, ha még vonzóbb programot, növekvő öntevékenységet és rugalmasabb munkastílust tud kialakítani.* A KISZ e követelményt – a maga számára – a kongresszusi határozatban így fogalmazta meg: „Adjunk vonzó programot a KISZ-tagoknak, a fiatalok számára. Állítsunk világos és reális követelményeket az alapszervezetek és a tagság elé. Mozgalmi életünk legyen demokratikusabb, rugalmasabb, ösztönözzön ön-

állóságra, öntevékenységre. A KISZ legyen fogékony a társadalom, az ifjúság problémái iránt. Következetesen vegye figyelembe az ifjúsági rétegek és korosztályok eltérő helyzetét és igényeit. A következő években mindenekelőtt a fizikai dolgozó fiatalok és a tizenévesek körében növeljük hatásunkat." Világos feladatmeghatározás ez és különösen örvendetes, hogy mindezt úgy akarja elérni a KISZ, hogy „a fiatalokat saját tapasztalataik győzzék meg arról, hogy az ifjúsági szövetség az övék, általuk és értük működik".

Különösebb elemzés nélkül is megállapíthatjuk: *reális, korszerű és jó programot fogadott el a KISZ X. kongresszusa.* Olyat, amelynek megvalósítása képessé teszi arra, hogy lépést tartson a társadalmi fejlődés szükségleteivel és a fiatalok változó sokszínű igényeivel, törekvéseivel.

A kongresszuson elfogadott program *aktívabb, nyíltabb politizálásra, elkötelezett, a párt politikája mellett kiálló, azt következetesen képviselő magatartásra szólít fel.* A fiatalok, a KISZ-tagok számára a tisztességesen végzett, takarékos, hatékony munkát, a tanulást, a kötelességek színvonalas ellátását fogalmazza meg alapvető kötelezettségként. Szükségesnek tartja a fiatalok véleményének, érdekeinek következetesebb képviseletét az országos és a helyi politika alakításában egyaránt. Az ifjúsági vezetőknél a nyitottságra, a politikai érzékenységre, a határozott kiállás és meggyőzés képességére, az alapszervezeteknél az önállóságra, az öntevékenységre és a kezdeményezőkészségre teszi a fő hangsúlyt. A politikai és szervezeti egység szorgalmazása mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy az nem jelenthet egyformaságot, egysíkúságot, mert ugyanazt a közös célt minden réteg és korosztály másként, más-más módon is elérheti.

A kongresszusi dokumentumok állást foglalnak az ifjúsággal kapcsolatos minden fontos kérdésben. Gondosan elemzik az ifjúság egyes rétegeit, korosztályait jellemző sajátosságokat, s az ebből adódó tennivalókat. A továbbfejlődés, a változás ígéretét tartalmazzák a tizenévesek és az egyetemisták mozgalmi életére vonatkozó elképzelések. *A rugalmasabb szervezeti élet kialakítása,* a merevség, a bürokratizmus, a formalizmus és túlszabályozás leküzdése alapvető követelményként fogalmazódott meg e dokumentumokban.

A KISZ X. kongresszusán a munka további fejlesztésére elhatározott célkitűzések *a párt útmutatásának megfelelően fogalmazódtak* meg. E célok megvalósítása természetesen elsődlegesen a KISZ feladata, de nem nélkülözheti az egész társadalom aktív, hatékony közreműködését. Ebben *megkülönböztetett szerepük van a pártszervezeteknek.* A végrehajtás segítése, ellenőrzése, a társadalmi erők tevékenységének összefogása és koordinálása a párt számára alapvető politikai érdek és kötelesség.

Aligha kell bizonyítani, hogy mindez szükségessé teszi, hogy *minden pártszervezet alaposan ismerje meg és gondosan értelmezze a KISZ kongresszusi dokumentumait,* és mindenütt a konkrét helyzet konkrét elemzésével, az elért eredmények és hiányosságok számbavételével határozza meg saját tennivalóit is. A KISZ pártirányításának mindig alapvető feltétele volt, hogy a pártszervezetek, a fiatalok között dolgozó párttagok alaposan ismerjék az ifjúsági szervezet helyzetét és továbbfejlesztésére irányuló elképzeléseit, törekvéseit. Erre most minden eddiginél nagyobb szükség van. Nemcsak az elhatározások aktuális jelentősége miatt, hanem azért is, mert most a *nyitottabb, rugalmasabb, az önállóságra és öntevékenységre épülő KISZ-*

munka a pártszervezetek részéről hatékonyabb és körültekintőbb irányító munkát igényel. Most egyszerre vetődik fel a konkrétabb segítségadásnak és egyúttal a túlzott beavatkozás, a „rátelepedés" elkerülésének követelménye. Ez rendkívül komoly feladatot jelent. Nem másfajta, hanem *másképpen* végzett politikai munkát igényel. Ehhez általános, mindenütt egyformán érvényes receptet természetesen nem lehet adni. Az viszont feltehetően segítséget jelenthet, ha számba veszünk néhány olyan tapasztalatot, amelyekkel a KISZ kongresszusát előkészítő fórumok szolgáltak, s a további munka során is hasznosíthatók.

A KISZ kongresszusi eseményeiről rendkívül gazdag és sokirányú tapasztalattal rendelkezünk. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy *a párt aktivistái, vezetői és tisztségviselői talán az eddigieknél is aktívabban és nagyobb számban vettek részt a KISZ fórumain.* Gazdag e tapasztalati anyag azért is, mert ezeken az eseményeken intenzív és sokszínű, tartalmas eszmecsere alakult ki, s ott *olyan új vonásokkal, jellegzetességekkel is találkozhattunk, amelyek a mai politikai követelmények között,* társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában *még világosabban és élesebben rajzolódnak ki.* E tapasztalatok feldolgozása még nem mondható teljesnek, de megfigyelhető, hogy a különböző pártszervek és -szervezetek fontosnak tartják azok értékelését, elemzését. Erre nagy szükség van, mert közvetlen segítséget ad a fiatalok körében végzendő politikai munka időszerű tennivalóinak felismeréséhez.

A pártmunka szempontjából az egyik legizgalmasabb kérdés az, hogy e KISZ-es fórumok tapasztalatai alapján milyennek minősíthetjük a

fiatalok viszonyát a párt politikájához, programjához és azt miként kell számításba venni a közöttük végzett politikai munka során.

Jó érzéssel tapasztalhattuk: az ifjúság – társadalmunk e fontos és érzékeny, a felnőttekétől eltérő társadalmi tapasztalatokkal rendelkező része – *nagy többségében magáénak vallja a párt politikáját és tettrekészséggel áll a párt által megfogalmazott program mellé.* Ez a politikai szempontból is rendkívül fontos egyetértés és cselekvőkészség olyan érték, amelyre a jövőben is feltétlenül építeni lehet. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy e pozitív viszony más minőségű, mint ami a társadalom felnőtt tagjainak döntő többségénél is megtalálható. A fiatalok – nem ismervén a korábbi viszonyokat, állapotokat és fejlődési szakaszokat – *a meglevőt, az elért eredményeket természetes adottságként, a továbblépés kiindulópontjaként veszik számításba.* Erről az alapról fogalmazzák meg véleményüket, egyetértésüket, de igényüket és vágyaikat is. Az életszínvonal megőrzésének és az életkörülmények szerény mértékű javításának céljával egyetértenek ugyan, de kevésbé ismerik fel, hogy az többségüknek feltehetően mást jelent, mint a kialakult egzisztenciával rendelkező családok számára. Az elért életszínvonal alatt általában szüleik és a már mások által is elért színvonalat értik, s nem azt, amit majd nekik is fokozatosan lehet csak elérniük.

Mondandójukban ritkábban fordul elő az eredmények elismerése, méltánylása és gyakoribb a kritikai hang és az igények megfogalmazása. A fiatalokat élénken foglalkoztatják a szocialista elveink és a társadalom gyakorlata között meglevő ellentmondások. Elitélően bírálják a szocialista emberi kapcsolatoktól idegen jelenségeket: a karrierizmust, a korrupciót, a protekcionizmust. Ezekben a kérdésekben gyakran

meglehetősen éles kritika, türelmetlenség, szélsőséges véleményalkotás is megfogalmazódott.

A kritikai észrevételek valójában a párt által már feltárt, ismert, valóságos problémákból eredtek. „A párt XII. kongresszusa is teljes valóságukban tárta fel gyengeségeinket és problémáinkat" – mondta Kádár János a KISZ kongresszusán, majd hozzátette: „a párt szembenéz a valósággal, s ennek alapján dönt arról, mit tegyen, s hogyan haladjon tovább... keményen és fegyelmezetten dolgozunk hibáink és hiányosságaink felszámolásáért, nagy terveink megvalósításáért." Eredményeinket, hibáinkat és feladatainkat együttesen kell számon tartani.

Ugyanakkor a fiatalok kritikai észrevételei a felnőtt társadalom, a párttagság részéről nem egy helyen elítélő megnyilatkozást váltottak ki. Gyakran megkapták a „követelőző" jelzőt, vagy a „bezzeg a mi időnkben még így sem volt" valójában igaz, de a fiatalok számára egyáltalán nem meggyőző választ. A szokatlanul éles kritikai hangot több helyen meglehetősen zavartan, tanácstalanul fogadták a KISZ-es fórumokon részt vevő felnőtt és néha még az ifjúsági vezetők is. Itt nem is maga a tanácstalanság, hanem a konkrét felvetésekre való szegényes reagálás és a bátortalanság érdemel figyelmet. A túl általános magyarázatoktól kezdve elutasító, rendreutasító, a problémákat megkerülő, önigazoló és bizonytalanságról árulkodó válaszadással is találkozhattunk. A megfontolt és helyesen érvelő, az eredményeinket és gondjainkat együttesen kezelő, a feszültségek megoldását programunkkal jól összekapcsoló, a fiatalok felelősségére és cselekvésére is igényt tartó meggyőző érvelés gyakran elmaradt.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az *ifjúság között végzett politikai munka ma a ko-*

rábbinál is jobban feltételezi a fiatalok gondolkodásmódjának ismeretét, élettapasztalataik figyelembevételét és a felkészült, türelmes, meggyőző párbeszédre való készséget. Arra is figyelmeztet, hogy a fiatalok azonosulása, tettrekészsége a párt politikáját illetően rendkívül nagy érték, de hosszú távon csak akkor lehet megbízható és mozgósítható erő, ha még jobban – s számukra érthetőbb módon – *megismertetjük a megtett út eredményeit és buktatóit*, az előttünk álló időszak feladatait. Ha ennek alapján *részt vállalnak és részt is kapnak* a megoldandó feladatokból, ha felismerik a „készen kapott", de még ki nem használt lehetőségeket. Csak ettől lehet várni a kritika és önkritika, a realitás és a vágyak, a „kérek" és „adok" még teljesebb harmóniájának kialakulását a fiataloknál.

Érdemes arra is felfigyelni, hogy a kongresszusi felkészüléssel összefüggésben többféle, divatos és bizonyos szempontból eltúlzott, felnagyított – megítélésem szerint a tömegtájékoztatásban is indokolatlanul „felpörgetett" – kérdés is felvetődött, mint például a „csöves jelenség", a „hátrányos helyzet", a „veszélyeztetettek", az „életesélyek egyenlőtlensége" stb. Ebben a vonatkozásban – különösen a felnőttek körében – két szélsőséges nézőpont megjelenése is észlelhető volt. Az *egyik* e problémáról szólva egyoldalúan a KISZ tevékenységének gyengeségeit, befolyásának, érdekvédelmének csökkenését hangsúlyozta, míg a *másik* szinte csakis általánosabb társadalmi-gazdasági okokra vezette vissza e jelenségeket. Bizonyára mindkettőben van igazság, de a problémára önmagában egyik sem adhat magyarázatot. E nézetek gyengéje el-

sősorban abban van, hogy egyfelől azért is a KISZ-t teszi felelőssé, amiért az önmagában nem vállalhat felelősséget, másfelől a társadalmi okokat fetisizálva elfedi a különböző szubjektív tényezők, így a KISZ felelősségét és valóságos feladatait is, s ezzel mintegy felmenti azokat a felelősség alól.

A két szélsőséges nézőpont között természetesen kiegyensúlyozott, helyes értelmezéssel is találkozhattunk. Mégis figyelemre méltó, hogy e problémákat illetően gyakran még a pártszervek egy részénél is zavar és bizonytalanság volt tapasztalható. A szélsőséges nézetekkel való polémia, a jelenségeket a maguk helyén vizsgáló, de társadalmi összefüggéseiben is szemlélő, kiegyensúlyozott, nyugodt, érvelő magyarázat gyakran elmaradt, vagy nem volt elég meggyőző. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a *pártszervezeteknek jobban fel kell készülniük az olyan problémák magyarázatára, összefüggéseik megértésére, amelyek társadalmi fejlődésünk nemkívánatos mellékhajtásai vagy a múltból öröklődő és ma is még újratermelődő okokból erednek.* Nem eltussolásukra van szükség, hanem arra, hogy meggyőző erővel bizonyítsák: *van programunk és erőnk ezek megoldására.* Csak ezzel segíthetik elő a gondok orvoslását, s csak így tudják megóvni a társadalmat, az ifjúságot és a KISZ-t a türelmetlenkedőktől, a szélsőséges nézetektől, a felesleges feszültségektől. Ezzel együtt azt is meg kell tudni mondani, hogy a társadalom különböző intézményeinek: az iskolának, a családnak és a KISZ-nek is mi abban a feladata. Úgy tűnik, a jövőben is szükség lesz arra, hogy higgadtan, megértéssel és felkészülten, valóságos tartalmuk feltárásával nézzünk szembe az ellentmondásokkal, a problémákkal. *Javítani kell ezért az ellentmondásokhoz fűződő viszonyunkat, érzékenységünket,*

konfliktustűrő képességünket és felelősségünket abban, hogy felesleges zavarok és „pánikhangulat" nélküli nyugodt légkört teremtsünk a további munkához.

A kongresszusi időszakban minden eddiginél nagyobb intenzitással vetődtek fel az olyan kritikai észrevételek, amelyek a *KISZ munkastílusának bizonyos nemkívánatos jegyeit* – a bürokratikus vonásokat, a formalizmust, a túlszabályozottságot, merev szervezeti formák erőltetett alkalmazását, rendezvénycentrikusságot stb. – érintették. Ezek olyan valóságos problémák, amelyekre már a párt XII. kongresszusa, de a KISZ KB kongresszusi levele is felhívta a figyelmet. Ezt a gondot ma már mindenki megfogalmazza, bár valóságos tartalmának feltárása és a mozgalmi tevékenység különböző szintjein történő megjelenésének elemzése még nem mondható teljesnek. Ezt a munkát majd konkrétan, a különböző területek fejlesztése során kell elvégezni. Ahhoz sem fér kétség, hogy *a KISZ-nek e problémákkal sürgősen foglalkoznia kell, változtatni kell munkastílusán, mert végeredményben tömegbefolyását, vonzását, mozgalmi-ifjúsági jellegét és hatékonyságát teszi próbára.*

A változtatási szándék és annak meghatározott iránya – mint erre már utaltunk – a kongresszusi határozatban helyesen fogalmazódik meg. A végrehajtás azonban rendkívül nagy feladatot jelent majd a KISZ számára és *a párt segítsége, bizalma és a pártirányítás korszerűsítése nélkül szinte elképzelhetetlen.*

Különös jelentősége van itt a pártirányítás gyakorlatának, a párt kialakult munkastílusának. Egyrészt azért, mert a párt munkastílusa

önmagában is követendő példát jelent a KISZ számára, másrészt maga *a pártirányítás gyakorlata is közvetett és közvetlen módon befolyásolja, formálja a KISZ munkastílusát.* Ebben az összefüggésben nemcsak a párt által alkalmazott munkaformák mechanikus másolásának ismert problémájáról van szó. Inkább arról, hogy néha úgy tűnik, amit *a párt általában kritikával illet a KISZ munkastílusában, az éppen az, amire a gyakorlatban követelményeivel, értékelési rendszerével akaratlanul is, de ösztönzi a KISZ-t.*

Ez a meglehetősen ellentmondásosnak tetsző feltételezés abból a tapasztalatból indul ki, hogy a KISZ tevékenységének értékelése során – feltehetően a pártszervek értékelési rendszerének szükössége, egysíkúsága miatt – a könnyebben mérhető és látható, vagy a már bevált, a pártmunkában is honos események értékelése kerül előtérbe. A KISZ viszont ennek úgy akar megfelelni, hogy mérhető és megítélhető dolgokat, rendezvényeket, bevált és eltanult munkaformákat, írásos anyagokat stb. produkál. Ugyanakkor az is igaz, hogy a párt már évek óta arra ösztönzi a KISZ-t, hogy kevesebb rendezvénnyel, papírmunkával és formalizmussal, illetve fiatalos módszerekkel, az öntevékenység kibontakoztatásával szervezze munkáját. Ezeknek a követelményeknek az érvényesülése viszont kevésbé vagy legalábbis nehezebben értékelhető, mérhető és újszerűségük miatt sokszor szokatlanok is. S jól tudjuk: mindig az a tevékenység fejlődik ki nagyobb intenzitással, amit mérnek és számon tartanak. A nem mért, nem ellenőrzött teljesítmények lassabban fejlődnek, bármilyen fontosak is.

Ez felhívhatja a figyelmet arra is, hogy *a KISZ-szel kapcsolatos negatív jelenségek elemzésénél nem kerülhetjük ki a párt munkájának*

elemzését sem. Igaz, mindig feltételeznünk kell azt is, hogy a KISZ nem tükrözheti automatikusan e hatásokat. Viszonylagos (szervezeti) önállósága révén – ha az szilárd – megőrizheti eredetiségét, sajátos jellemzőit és ezzel még az irányítás gyakorlatára is visszahathat.

Kifejezetten pozitív tapasztalatként tarthatjuk számon, hogy a *párttagok és vezetők nagy számban és aktívan vettek részt a KISZ fórumain.* Ott a párt minősítését a KISZ munkájáról a testületek és vezetőségek nevében általában *konkrét feladatok megfogalmazásával* együtt az első számú vezetők mondták el. A politikai és káderpolitikai kérdésekben differenciáltan – a politikai irányítás, a szervezeti önállóság és a kádermunka demokratizmusának elveit figyelembe véve – hasznos segítséget adtak a pártszerveknek. Több pártszervezet *külön értékelte a KISZ-ben dolgozó párttagok munkáját.* Nem kevés esetben a pártszervezetek maguk is megvitatták a kongresszusi levelet vagy beszámolótervezetet, s véleményükkel, javaslatukkal hasznos segítséget adtak a KISZ-szervezetek számára. Mindezek alapján elmondható, hogy a pártszervek és -szervezetek nagy figyelemmel és felelősséggel segítették a KISZ kongresszusi felkészülését. Ez a felelősség és bizalom lehet a legteljesebb ígéret arra, hogy a továbbiakban is ez lesz a jellemző a KISZ-szervezetek pártirányításának gyakorlatában. Ez a párt számára nem szívesség kérdése, hanem olyan politikai kötelesség, amely érdeke a pártnak és a KISZ-nek egyaránt.

Mire irányuljon ez a segítőkészség a jelen időszakban? Más szóval: a KISZ X. kongresszu-

sa után mely kérdéseket indokolt a pártszervezeteknek kiemelten kezelniük?

Bizonyosnak látszik, hogy napjainkban a párt 1970-es ifjúságpolitikai határozatának szellemében – de a mai helyzetnek megfelelően – *alaposabban és differenciáltabban szükséges elemezni azokat a társadalmi folyamatokat, mechanizmusokat, amelyek meghatározó hatással vannak az ifjúság helyzetére, életére és munkájára.* Ezen belül is kiemelendő a társadalmi átrétegződéssel, az érdekekkel és esélyekkel, illetve az ifjúság társadalmi formálódását meghatározó olyan kérdésekkel való foglalkozás, mint az általános és szakmai képzettség megszerzése, a munkamegosztási viszonyokba való bekapcsolódás, az önálló életkezdés és a családalapítás.

Át kell tekinteni az *ifjúság nevelésében kialakult munkamegosztást,* növelve a különböző szervek és intézmények felelősségét. Egyrészt segíteni kell abban, hogy a KISZ-t ne terheljék olyan feladatok, amelyekben más szervek, intézmények az illetékesek; másrészt meg kell teremteni a feltételeket ahhoz, hogy a KISZ minden olyan kérdésben érvényesíthesse véleményét, amely az ifjúság életével, munkájával kapcsolatos.

A gyakorlati munka során nagyobb figyelmet szükséges fordítani az *ifjúság és a KISZ egységesebb megítélésére,* a pártirányítás hatékonyabbá, korszerűbbé tételére. Ebben a vonatkozásban a politikai eszközök differenciáltabb alkalmazásán, a KISZ önállóságának, mozgásterének bővítésén van most a hangsúly. Világosan látszik, hogy egy szocialista viszonyok közt felnövekvő, erősen differenciált ifjúsággal nem lehet differenciálatlan eszközökkel foglalkozni. Nagyobb figyelmet kell fordítani a körükben végzett *őszinte politizálásra, a meggyőzésre és példaadásra.* Érzékenyebben és nagyobb politi-

kai tapintattal, problémaérzékenységgel és konfliktustűrő képességgel, de elkötelezett, határozott érveléssel, a társadalmi folyamatokat is figyelemmel kísérő vitával küzdhetjük le a szélsőséges nézeteket. Növelni kell az ifjúság nevelésével foglalkozó szervekben és intézményekben, és különösen a KISZ-ben dolgozó kommunisták számát, felkészültségét és megbecsülését. Különösen néhány intézményben – egyetemeken, főiskolákon, közép- és szakmunkásképző intézményekben – és bizonyos ifjúsági rétegek körében kell javítani a politikai munkát.

A KISZ helyes törekvéseinek valóra váltása széles társadalmi összefogást, pozitív, támogató közvélemény kialakítását igényli. Erősíteni kell a KISZ-nek mint politikai nevelő és érdekvédelmi szervezetnek a tekintélyét. Segíteni kell a KISZ-t, hogy előremutató kezdeményezéseit, próbálkozásait megértő és felelős politikai közegben valósítsa meg. Különös figyelmet érdemelnek az élő, eleven, bátran politizáló, öntevékeny mozgalmi munka megteremtését szolgáló törekvések.

Fokozott figyelmet indokolt fordítani a *KISZ-szervezetek számára adandó pártfeladatokra, pártmegbízatásokra.* Erre most az öntevékenyebb, a nyitottabb KISZ-élet megteremtése, de az új típusú akcióprogram miatt is rendkívül nagy szükség van. A túl általánosan fogalmazott megbízatás legalább olyan rossz, mint a KISZ helyett gondolkodó, az önállóságába beavatkozó, mindent előíró feladatadás. Ha túl általános a feladat, akkor az homályban tartja a valóságos tennivalót, nem mozgósít, nem lelkesít, nem ad világos mércét az értékeléshez és teret nyújt a szubjektív megítéléshez, vagy érdektelenné teszi magát a feladatot is. Ha túl konkrét, akkor akadályozza az öntevékenységet, a sajátos ifjúsági formák megtalálását és leszoktat a gondol-

kodásról. Olyan feladatot, megbízatást kapjon a KISZ, amely vonzó, *érdekes és kapcsolatban áll a fiatalok érdekével, szükségleteivel.* Olyat, amely *optimális erőkifejtést igényel,* belátható időn belül meghozhatja az eredmény és a siker lehetőségét is. *A jó feladatot nem kitalálni, hanem a szükségletek ismeretében felismerni kell.* A jó feladat a „szükség van rád" nagyszerű érzését adja meg, ami a leghatékonyabb serkentője a további aktivitásnak és érlelője a jó társadalmi közérzetnek.

S végül: a pártszervezetek minden eszközzel szorgalmazzák és segítsék, hogy a KISZ felelősen és felkészülten részt vehessen az egész társadalmat és benne az ifjúságot is érintő, foglalkoztató problémák feltárásában, a megoldás útjainak kimunkálásában, a tennivalók megvalósításában. A párt számára alapvető fontosságú kérdés, hogy a KISZ megfelelően továbbítsa a fiatalokhoz a párt politikáját, mozgósítson annak megvalósítására, érdemben képviselje az egész magyar ifjúságot és biztosítson politikai cselekvési teret minden érdeklődő fiatalnak. A KISZ e feladatának csak akkor tud megfelelni, ha cselekvési programot ad, s a közösség örömét, a szervezet erejét és védelmét biztosítja mindazoknak, akik a szocializmus eszméihez vonzódnak, és az átlagosnál többet akarnak tenni a szocialista célok megvalósításáért.

Az ifjúsági szövetség munkájához ma minden tekintetben jók a feltételek. Mint ahogy Kádár János mondotta a KISZ X. kongresszusán: „...a KISZ a jövőben is bizton számíthat a pártra és a kormányra a magyar ifjúság nemes céljainak valóra váltásában".

Pártélet, 1981. 7. sz.

KARDOSNÉ DR. KAPONYI ERZSÉBET *adjunktus, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem*

A MAGYAR ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZAK VISZONYÁNAK FEJLŐDÉSE ÉS JELENLEGI HELYZETE

Az egyházak és az állam jogi viszonya egyik alapvető problémája az államjognak. Ez a kérdés összekapcsolódik az állam szuverenitásának kérdésével, valamint az állampolgári szabadságjogok kérdésével.

Az államnak a szuverenitásból eredő természetes joga az, hogy szabadon határozhatja meg társadalmi-gazdasági rendszerét, politikai berendezkedését.

Az államnak joga van a területén tartózkodó személyek és dolgok feletti legfőbb hatalom gyakorlására és ezzel összhangban az állam területén tartózkodó személyek követni kötelesek az állam akaratát. Az állam által meghatározott kereteken belül, az állam polgárait különféle jogok illetik meg, többek között a lelkiismereti szabadság és a vallás szabad gyakorlásának joga. Ez azt jelenti, hogy az állam polgárai szabadon megválaszthatják világnézetüket, amit – akár ateista, akár vallási – szabadon megvallhatnak és hirdethetik a jogszabályok határain belül. Amennyiben az állam polgárai vallásos világnézetet választanak, vallásukat a választott egyház keretében gyakorolhatják. *Az állam tehát hazánkban biztosítja a vallás szabad gyakor-*

lását és az egyházak szabad működését, biztosítva egyúttal az állam szuverenitásának, valamint az állami érdekeknek sértetlenségét is.

Ennek garanciája az egyházaknak az államtól való elválasztása volt, melynek értelmében *az állam nem biztosít előjogokat az egyházaknak,* hanem azokat az állampolgároknak alkotmányosan elismert politikai, társadalmi szervezeteivel, egyesületeivel egy sorba helyezi. Ahhoz, hogy az állam és az egyházak jelenlegi viszonyát elemezzük, szükséges ennek történelmi előzményeit is röviden áttekinteni.

Hazánkban az államalapító I. István egyházszervező munkájának következményeként a katolikus egyház államegyház és a katolikus vallás államvallás lett. Az állam és a katolikus egyház viszonyában – a magyar államfők által évszázadokon át követett – főkegyúri jog, a ius supremae patronátus volt a meghatározó.

A ius supremae patronatus olyan különleges jogkört jelentett, amely lehetőséget adott a magyar államfőnek az egyház belügyeibe való beavatkozásra. A főkegyúri jog lényegét Werbőczi *a Hármaskönyv*ében úgy fogalmazta meg, hogy „... a pápa e mi országunkban a megüresedett egyházi javadalmak adományozása tekintetében semmi joghatóságot nem gyakorol, a megerősítés hatalmán kívül". Ezen túlmenően kimondta, hogy az egyházi javadalmak adományozása a királyt illeti, ennek okáért a főpapok és más egyházi személyek hódolattal és hűséggel tartoznak a királynak, továbbá a javaikkal kapcsolatos ügyekben az ország nagybírái járnak el. A történelem során, a jog gyakorlása hűen tükrözte az államnak a pápával szembeni viszonyát. Például Mátyás király uralkodása alatt a megüresedett főpapi székekbe Mátyás emberei kerültek, a pápának csak a formális megerősítésre volt joga. Amikor a pápa vonakodott Má-

tyás egyik jelöltjének kinevezését megerősíteni, Mátyás azt üzente, hogy inkább egész népével együtt áttér a görögkeleti vallásra, semhogy a főkegyúri jogot csorbítani engedje.

Nőtt a magyar királynak a Szentszékkel szembeni hatalma Mária Terézia idején, aki egyenesen „uralkodói kötelességének" tekintette az egyház belügyeibe való beavatkozást. Tovább növelte a főkegyúri jog terjedelmét II. József, aki felállította az ún. Geistliche Commission-t, amely az egyházi javadalmakkal kapcsolatos ügyekkel foglalkozott.

A katolikus egyház mellett, a 16. sz.-i reformáció nyomán létrejöttek a katolikus egyháztól különvált keresztény egyházak és csoportok is. Magyarországon az 1606. évi bécsi béke biztosította a katolikus vallás mellett az evangélikus és a református protestánsok, valamint az unitáriusok vallásszabadságát. A különféle vallási közösségek egyenlőségét először II. Józsefnek 1781-ben kiadott ún. türelmi rendelete mondta ki, amely ugyan fenntartotta a római katolikus vallás uralkodó jellegét, de elismerte a protestáns vallásokat is, mint tűrt vallásokat. Továbblépést jelentett az 1791. XXVI. tc., amely a protestáns vallásokat már „nem tűrt" vallásoknak ismeri el. Az 1791. évi XXVII. tc. ezt követően kimondta a görögkeletiek vallásszabadságát, majd az 1848. évi XX. tc. az unitáriusok, az 1867. évi XVII. tc. az izraeliták vallásszabadságát biztosította.

1894–1895-ben öt törvény látott napvilágot, melyeket összefoglaló néven *egyházpolitikai törvénynek* neveztek. 1895. évi XLII. tc. a vallásfelekezeteket *három csoportba* sorolta.

• A bevett egyházak (katolikus, református, evangélikus, görögkeleti, unitárius, izraelita), melyek az állam támogatását és különféle kedvezményét élvezték.

• Az elismert és tűrt egyházak (baptista, iszlám), amelyek számára biztosította az állam a szabad vallásgyakorlást, de nem élvezhették az államvallás jogait.

• Az el nem ismert egyházak vagy szekták, amelyeket az állam szervei rendészeti ellenőrzésnek vetettek alá.

Az 1895. évi XLIII. tc. megengedte új felekezetek elismerését, az egyes felekezetekből való kilépést, más felekezetekbe való áttérést, sőt a felekezeteken kívül maradást is. Érdekes kiegészítést is tartalmazott azonban ez a jogszabály, miszerint a gyermekeket feltétlenül valamely elismert hitben kellett nevelni és vallásukat csak kivételesen volt szabad megváltoztatni.

A *vallásszabadság*, mint az általános politikának és a hatalom gyakorlásának egyik területe, nem volt közömbös kérdés az első magyar munkáspártoknak sem. 1869-ben az Általános Munkásegylet programjában szerepelt „az államnak az egyháztól való elkülönítése" a „vallási szabadság", „az egyházi javak állam általi átvétele". 1880-ban a *Magyarországi Általános Munkáspárt ennél továbblépett és célul tűzte ki az „egyháznak az államtól legteljesebb mérvű elkülönítését" és a „vallásnak magánüggyé nyilvánítását"*. Az egyház és az állam szétválasztásán túl – a Szociáldemokrata Párt „az egyházi birtokok elkobzását", a felekezeti iskolák megszüntetését, „a vallásoktatás eltörlését" követelte (az 1890. évi elvi nyilatkozatban, illetve 1903. évi programjában).

Ha csak rövid időre is, de gyökeres változást hozott az egyház és az állam viszonyában a *Tanácsköztársaság jogalkotása*. A Magyar Tanácsköztársaság Alkotmányának XI. §-a leszögezte, hogy a „dolgozók igazi lelkiismereti szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az

egyháztól". A Tanácsköztársaság megszüntette a kötelező iskolai hitoktatást és köztulajdonba vette az egyházi iskolákat, valamint az egyház ingatlanait is. Ezekkel az intézkedésekkel egyidőben a Közoktatási Népbiztosság 1919. április 17-i rendelete kimondta, hogy „vallását mindenki szabadon gyakorolhatja". A Tanácsköztársaság bukása után az ellenforradalmi kormányzat nyomban visszaállította a korábban meglevő állapotokat. A Friedrich-kormány kultuszminiszterének első teendője volt: a Tanácsköztársaság által kiadott egyházi vonatkozású rendeletek haladéktalan hatálytalanítása és annak leszögezése, hogy az állam és az egyház közötti viszonyra az 1918. október 31-e előtt fennállott helyzet a mérvadó.

Komoly szerepet játszottak a Horthy-rendszer idején a katolikus egyház[1] és a protestáns egyházak, amelyek, miként a rendszer ideológiai támaszai, jelentős politikai és gazdasági hatalmat gyakoroltak. A főpapok 1926-ban ismét hivatalból tagjai lettek az 1926. évi XXII. tc.-kel újraélesztett felsőháznak, így széles lehetősége nyílott a katolikus egyháznak a közjogi és politikai funkciók gyakorlására. A hercegprímás[2] helyet kapott – az 1937. XIX. tc. alapján létrehozott „Országtanács"-ban is, melynek rajta kívül a miniszterelnök és a parlament két házának elnöke, a Kúria és a Közigazgatási Bíróság elnökei és a Honvéd Vezérkar főnöke voltak a tagjai. Az egyház ideológiájának terjesztését biztó-

[1] Katolikus egyház azoknak a kereszténységeknek a társasága, akik a római pápa és a hierarchia alatt, az egyházi tanítói hivatal által előterjesztett katolikus hitet vallják.

[2] Az esztergomi érseket – aki 1279 óta a magyar katolikus egyház prímása – 1714-ben III. Károly a „Német-Római Szent Birodalom hercege" méltósággal ruházta fel.

sították az egyházi iskolák, melyek az elemi iskolák háromnegyed részét, a középiskolák egyharmadát jelentették. Ahogy azt Klebelsberg kultuszminiszter megfogalmazta „a népoktatás terén az állami iskola" szerepe a „kisegítő iskolafajtához" hasonlítható. Az egyház befolyása az egész oktatásügyre jelentős volt, azáltal is, hogy a kultuszkormányzat számos vezető állását egyházi emberek töltötték be.

Ezt a korszakot az állam és az egyház szoros összefonódása jellemezte. Az egyház minden erejével támogatta a fennálló rendszert, az állam pedig jelentős anyagi támogatásban és védelemben részesítette az egyházat. Sorra alakultak a „keresztény nemzeti" eszméket terjesztő szervezetek, melyek közös jellemzője az antiszemitizmus, az antikommunizmus és a nacionalizmus volt. Az egyház reakciós körei nemcsak az ellenforradalmi rendszer ideológiai igazolására törekedtek, hanem a Szovjetunió elleni háborút szentnek és jogosnak hirdették. Meg kell azonban említeni azt is, hogy ezekben a válságos években *akadtak az egyháznak olyan képviselői is* – hasonlóan mint a Tanácsköztársaság idején –, akik elítélték a reakciós körök politikáját, a fasizmust, együttműködtek a demokratikus erőkkel és ezzel számos életet mentettek meg a haláltól, a koncentrációs táborok borzalmaitól.

A háború befejeződésével nyilvánvalóvá vált, hogy a fasiszta rendszer teljesen összeomlott, és ezzel változott az egyház korábbi szerepe. A *Magyar Kommunista Párt* a felszabaduláskor már kész programmal állt elő, melyben kimondta, hogy a magyar demokratikus erők biztosítják a vallás szabad gyakorlását, egészen addig, amíg az nem irányul a demokratikus államrend ellen. A program egyértelműen deklarálja az állam és az egyház következetes különválasztását társa-

dalmi, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Az új demokratikus állam ezt a célját – tekintettel a felszabadulást követő helyzetre – nem egyszerre, hanem fokozatosan kívánta megvalósítani.

A reakciós egyházi vezetők, például Mindszenty, a felszabadulást „a nemzet nagy tragédiájának" tekintették és abban a reményben, hogy a nyugati hatalmak megszállják az országot, Habsburg-restaurációról ábrándoztak. Mindszenty körlevelében az 1945-ös fordulatot a Muhi, Mohács, Majtény és Világos utáni helyzethez hasonlította, majd külön körlevélben tiltakozott a földreform ellen. Jóllehet, hogy a földreform – mint a demokratikus átalakulás elsődleges feltétele – elsősorban nem az egyház ellen irányult, bár érzékenyen érintette az egyházat, amelynek földbirtokai megközelítették az egymillió katasztrális holdat. Az egyház kétségbe vonta a földreform törvényességét és különböző labilis elméletekkel, mint például a „célvagyon védelmezése" igyekeztek az egyházi javadalmakat kivonni a földreform hatálya alól. Az egyház reakciós elemei azonban nem tudták megakadályozni a földreform végrehajtását. *A püspöki kar, melynek tagjait szinte ugyanazok a személyek alkották, mint a Horthy-rendszerben, igyekeztek az egyháznak a lakosságra gyakorolt befolyását a népi demokratikus rendszer elleni izgatásra felhasználni.* Kiélezte az új demokratikus állam és az egyház közötti amúgysem jó viszonyt, a háború végére megüresedett főpapi állások – elsősorban az esztergomi primásérsek – betöltésével kapcsolatos nézeteltérések. A Vatikán elutasító álláspontra helyezkedett a népi demokratikus kormány jelölését illetően. A XII. Pius nevéhez kapcsolódó kommunistaellenes irányzat, különböző diplomáciai, jogi kifogásokkal kívánta érzékeltetni, hogy nem

ismeri el a népi demokratikus kormányt, sem annak jogát az esztergomi érsek kijelölésére, illetve az ilyen állások betöltésénél gyakorolható vétójogra.

A Vatikán – az akkori veszprémi püspököt – Mindszenty Józsefet nevezte ki, jóllehet még egyházi körökben is visszatetszést keltettek bizonyos emberi tulajdonságai. A népi demokratikus kormány, amely az egyházzal való békés viszony kialakítására törekedett, eltekintett a Vatikán lépésével szembeni tiltakozástól és tudomásul vette Mindszenty kinevezését.

A reakciós erők – élükön Mindszentyvel – az állam és az egyház közötti ellentétek kiéleződésére törekedtek. Aktív szerepet vállaltak az 1945. évi őszi törvényhatósági és országos választásokban. Mindszentynek 1945. október 18-i körlevele – amit a választások előtt, illetve a választások napján széles körben terjesztettek, a templomokban kihirdettek – felszólította a lakosságot, hogy ne szavazzanak a demokratikus pártokra. Az egyház és a demokratikus magyar állam közötti nézeteltéréseket csak fokozta az a tény, hogy XII. Pius megbízta Mindszentyt, hogy amíg nem küldi a diplomáciai megbízottat, Mindszenty képviselje a Vatikánt. Ezzel a lépésével a Vatikán ismételten utalt arra, hogy nem ismeri el a demokratikus magyar államot. Összhangban XII. Pius pápának, a háborús bűnösök felmentése érdekében kifejtett tevékenységével, Mindszenty bejelentéssel élt a magyar kormánynál azoknak a háborús bűnösöknek az érdekében, akiknek kezéhez tömeggyilkosság közvetlenül nem tapadt és felmentését kérte a Szálasi-féle kormány tagjainak.

Az 1946. júliusi katolikus püspökkari értekezlet is messzemenően támogatta Mindszenty elképzeléseit. A népi demokratikus kormányhoz

címzett nyilatkozatuk a közkegyelemért már egyértelművé tette, hogy az egyház a követelés elutasítása esetén elzárkózik a belső megbékélés elől. Az egyház reakciós körei nem akarták meghallani az „idők szavát" és túlhaladott társadalmi erőkkel szövetkezve próbáltak gátat emelni a történelem fejlődése elé. A Mindszenty vezette egyház történelmietlen magatartását mi sem bizonyította jobban, mint a Habsburg-királyság visszaállítására irányuló törekvése, a köztársasági államforma elleni küzdelme.

Az 1946. évi I. tc.-ben kimondták a népszuverenitást és a köztársasági államformát és ezzel a vita a demokratikus erők javára dőlt el. A demokratikus erők élén álló MKP programjának megfelelően fokozatosan megtörténtek az államosítások, sikerült megszüntetni az inflációt. 1946. júliusában feloszlattak több egyházi befolyás alatt álló tömegszervezetet, így az Emaricanát[3], a KALOT-ot, a KALÁSZ-t, a Cserkész Szövetséget, a Katolikus Legényegyletet, a Katolikus Lányok és Nők Országos Szövetségét. Ezzel az intézkedéssel sikerült visszaszorítani az egyház reakciós erőit, ami változásokat idézett elő az egyházon belül is. A kormány kezdettől fogva hajlandóságot mutatott a közeledésre, ezt az akaratát fejezte ki az 1946. augusztus 14-i felhívásában is, amelyben kimondta, hogy amilyen mértékben támogatja az egyház nehéz erőfeszítéseiben a demokratikus államot, olyan mértékben számíthat az állam támogatására is.

A népi demokratikus kormány megkísérelte a Vatikánnal való viszonyának rendezését is, de XII. Pius, aki változatlanul kommunista-ellenes álláspontot képviselt, elzárkózott a népi demok-

[3] Teljes nevén: Foederatio Emaricana. Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Szövetség, amelyet 1921-ben alapítottak: célja a gyakorlati katolicizmusra és a hazafiságra való nevelés volt.

ratikus országok képviselőjével való tárgyalások elől és várakozó álláspontra helyezkedett. A Vatikán bízott abban, hogy esetleges külső és belső változások még megfordíthatják az eseményeket, ezért nem vette tudomásul az új realitásokat. Mindszenty 1945-ben és 1946-ban is megfordult a Vatikánban, és 1946-ban – néhány hónappal hercegprímási kinevezése után – megkapta a bíborosi[4] kinevezését is.

Vatikáni útjain igyekezett a nyugati országok – elsősorban az Egyesült Államok – gazdasági, politikai és katonai segítségét megszerezni restaurációs tervei megvalósításához. Információival nagyban hozzájárult a Vatikán Magyarországgal szembeni ellenséges magatartásának szításához. Különböző önálló diplomáciai manőverek után szervezetten készült a restauráció realizálására.

Az 1947. évi választások során a Demokrata Néppártot akarta felhasználni az általa képviselt reakciós egyházi körök érvényesülésére, de a párt vezetői nem fogadták el Mindszenty feltételeit. A választási eredmények – melyek során megmutatkozott az egyház reakciós körei befolyásának rohamos csökkenése – a demokratikus erők győzelmét hozták. Az ország legerősebb pártja lett az MKP és a választójogosult állampolgárok 61%-a szavazott a Függetlenségi Front programjára. Az MKP 1947. augusztus 3-i választási kiáltványában leszögezte, „a demokratikus állam és az egyházak barátságos együttműködését, a függő kérdések mielőbbi rendezését az illetékes egyházi hatóságokkal". A választásokból megerősödve kikerült MKP több intézkedést hozott az állam és az egyház viszonyának mielőbbi rendezésére.

[4] Bíboros vagy kardinális a legmagasabb katolikus méltóság a pápa után.

A „fordulat évében" nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalomért folyó harcban az egyházi reakció vereséget szenvedett, az egyházak politikai tömegbázisa rohamosan csökkent. Az ellentétek az egyházon belül is kiéleződtek és a Vatikán által is támogatott nyílt reakciós törekvések kudarcba fulladtak.

Az 1947. évi XXX. tc. megszüntette az ún. bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek közötti különbségeket, megszüntetve ezzel a katolikus egyház kiváltságos helyzetét és a többi egyházak politikai hatalmát is. Az egyházak szembenállásának ellenére az 1948. XXXIII. tc. kimondta az egyházi iskolák államosítását, ami nem érintette a ténylegesen egyházi célokat szolgáló tanintézeteket. Az államosítással megteremtették az egységes demokratikus iskolarendszer alapjait és következetesen szétválasztották az egyházat és az iskolát.

A felszabadulás után létrejöttek azok a körülmények, amelyek lehetővé tették az MKP–SZDP korábbi határozatainak megvalósítását. A programtervezet 10. pontja kimondta, hogy *„A Népköztársaság biztosítja minden vallás és felekezet szabad gyakorlását addig a pontig, amíg az nem irányul a Magyar Demokratikus Népköztársaság ellen. Viszont a Népköztársaság bejelenti az államhatalom és az egyház teljes mértékű kettéválasztását gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt."*[5]

A népi demokratikus kormány tehát felkínálta a közeledés lehetőségét és arra törekedett, hogy a magyarországi egyházakkal mielőbb rendezze a függő kérdéseket. A *nem katolikus egyházak,* élve a tárgyalásokra biztosított lehetőségekkel, sorra kötötték az állam és az egyház kö-

[5] MKP–SZDP határozatai. 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó 1967. 28. old.

zötti viszonyt rendező megállapodásokat. Ezeknek a megállapodásoknak megkötésére a Református Egyházzal 1948. október 7-én, az Unitárius Egyházzal 1948. október 7-én, az Izraelita Hitfelekezettel 1948. december 7-én, az Evangélikus Egyházzal 1948. december 14-én került sor. A fenti megállapodások közös jellemzője, hogy a Magyar Köztársaság Kormánya kifejezésre juttatja, hogy elismeri és minden lehetséges és szükséges eszközzel biztosítja a vallásgyakorlat szabadságát. Ezzel párhuzamosan az egyes egyházak megállapítják, hogy a Magyar Köztársaság törvényhozása és kormánya a szabad vallásgyakorlatot mind ez ideig is biztosította, védelmében részesítette, sőt – a bevett és elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről szóló 1947. évi XXXIII. tc. megalkotásával – jelentősen kiszélesítette, továbbá az egyház személyi és dologi kiadásaihoz adott segélyezéssel pedig lehetővé tette az egyházi élet kereteinek fenntartását.

A megállapodások a fennálló jogszabályoknak megfelelően meghatározták az egyházi élet szabad működése körébe tartozó tevékenységeket, valamint az egyházaknak nyújtandó állami támogatás formáit és mértékét. Tekintettel az egyes egyházaknak a magyar közoktatásban korábban szerzett érdemeire, a megállapodások biztosítják, hogy – a jelentős történelmi hagyományokkal rendelkező – egyházi iskolák továbbra is az egyház vezetése alatt működjenek. Az egyezmények kitérnek az állami jellegű iskolákban történő vallásoktatás szabadságára is. A megállapodásokról elmondható, hogy az egyházak helyzetét alapjaiban rendezik és az új vallásügyi törvényjavaslatok kidolgozására pedig előírják az egyes egyházak képviselőiből, valamint a Magyar Köztársaság Kormánya kép-

viselőiből álló állandó közös bizottságok létrehozását.

A népi demokratikus kormány a nem katolikus egyházakkal kötött megállapodások után – a megállapodástól tartózkodó – katolikus egyház pénzjárandóságát 15%-kal csökkentette. 1949. júniusában a pénzügyi egyezményt újabb 6 hónapra meghosszabbították, de azt követően a kormány, az állami támogatást az eskü letételéhez kötötte. A katolikus püspöki kar vonakodott az eskü letételétől, mivel ehhez a Vatikán hozzájárulása is kellett. Ellentmondás volt a püspöki kar és az alsópapság között és átmenetileg felemás megoldás született. A püspöki kar megtagadta az eskü letételét, de engedélyezte a papság eskütételét.

Az állam és az egyházak viszonya kiéleződött az ötvenes évek elején. A szélesedő papi békemozgalom a megegyezés mellett foglalt állást. A katolikus püspöki kar, amely 1949 áprilisában nem csatlakozott a Bécsi Békekongresszus mozgalmához, nem írta alá a Béke-világtanács stockholmi békefelhívását sem, jóllehet, hogy azt a papok százai aláírták. A békeívek aláírása miatt fokozódtak az ellentétek a még mindig reakciós vonalat képviselő főpapok és az alsópapság között, akik hajlottak a békemozgalom támogatására és az állammal való megegyezésre. Megegyezés hiányában rendezetlen volt az ország területén levő 23 férfi szerzetesrend és a 40 apácarend helyzete is. *A katolikus püspöki kar végül is 1950 nyarán hajlandóságot mutatott a megegyezésre és több tárgyalás után, 1950. augusztus 30-án létrejött a megállapodás a katolikus egyház és a kormány között.*

Hasonlóan a nem katolikus egyházakkal kötött megállapodásokhoz, az egyezmény az alábbi rendelkezéseket tartalmazza:

A megállapodás *első részében* a katolikus püspöki kar elismeri és állampolgári kötelességének megfelelően támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét és alkotmányát. Kijelenti, hogy az egyház törvényei szerint eljár azok ellen az egyházi személyek ellen, akik hazánk törvényes rendje és békés építőmunkája ellen fellépnek.

A Püspöki Kar határozottan elítél minden felforgató tevékenységet, amely népköztársaságunk állami és társadalmi rendje ellen irányul. Nem engedi meg a hívők vallásos gyülekezetének államellenes politikai célokra való felhasználását. Továbbá megakadályozzák, hogy az egyházi intézmények a reakciós szervezkedések számára bázisul szolgálhassanak. A Püspöki Kar felhívja az egyház híveit, hogy mint állampolgárok és hazafiak, minden erejükkel vegyék ki részüket abból a nagy munkából, amelyet a népköztársaság kormányának vezetésével a magyar nép egésze végez az életszínvonal emeléséért és a szociális igazságosság érvényesítéséért. Támogatja a békéért folyó mozgalmat, helyesli a béke megvédésére irányuló törekvéseket, elítél minden háborús uszítást, az emberiség ellen elkövetett bűncselekményekben bűnösnek tekinti azt a kormányt, amely először használja az atombombát.

A megállapodás *második részében* a Magyar Népköztársaság kormánya az alkotmány értelmében biztosítja a hívek számára a teljes vallásszabadságot és az egyház számára a működési szabadságot. Hozzájárul nyolc katolikus egyházi középiskola visszaadásához és engedélyezi a tanítás ellátásához szükséges, megfelelő számú férfi és női tanítórendek működését. Végül a megállapodás leszögezi, hogy az állam pénzügyi támogatást nyújt az egyháznak. Az állami támogatás lényegében három fő részre oszlik:

- az egyházi személyek illetménykiegészítésére;
- az egyház szociális intézményeinek költségtámogatására;
- az egyházi objektumok, műemlékek karbantartásának pénzügyi támogatására.

Az 1950-ben létrejött megállapodás *1968-ban lejárt,* de kormányunk a megállapodásban vállalt anyagi hozzájárulás idejét *meghosszabbította.* A megállapodásokat követően valósággá vált az 1949. évi Alkotmányban törvényerőre emelt lelkiismereti szabadság és a vallás szabad gyakorlása, az állam és az egyház következetes elválasztása által. Az egyezmények lehetővé tették az egyházak és a népi demokratikus állam közötti együttműködés kialakulását és az egyházakon belüli haladó erők és vezetők szerepének és súlyának további erősödését. Ezek a megállapodások lehetőséget biztosítottak a szocialista rendszerbe beilleszkedni kívánó híveknek és egyházi személyeknek arra, hogy részt vegyenek az állam feladatainak megvalósításában.

Az ellenforradalom törést jelentett az állam és az egyház viszonyának normalizálásában és megmutatta, hogy az egyezmények megkötését, a még reakciós gondolkodású egyházi körök csak ideiglenes visszavonulásnak tekintették és még olyanok is az ellenforradalom erőihez húztak, akik korábban elkötelezték magukat az egyezmények mellett.

Az ellenforradalom után – amikor a hazai egyházi reakció és a nemzetközi egyházi reakció is súlyos vereséget szenvedett és egyre jobban elszigetelődött – a hatvanas években megvalósulhattak az egyezményekben lefektetett alapelvek.

Az állam következetes egyházpolitikáját azzal is kívánta biztosítani, hogy az 1959. évi 25. sz. törvényerejű rendelettel *újraszabályozta az*

1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal működését, melynek a feladatait a következőkben sorolta fel a 33/1959. (VI. 2.) Kormányrendelet:

- az egyházakkal és vallásfelekezetekkel kötött megállapodások és egyezmények végrehajtása;
- az egyházak és vallásfelekezetek állami támogatásával kapcsolatos személyi és dologi ügyek intézése;
- a mentesített egyházi és vallásfelekezeti általános gimnáziumok fenntartására szolgáló személyi és dologi államsegélyek folyósítása;
- az iskolai hitoktatásra biztosított költségvetési hitelek felosztása és felhasználásának ellenőrzése;
- egyházi alapítvány és egyéb egyházi vagyonjogi ügyek intézése;
- az egyházi vonatkozású jogszabályok elkészítése és azok végrehajtásának biztosítása;
- a lelkiismereti szabadsággal és a vallás szabad gyakorlásának biztosításával összefüggő kérdések intézése, az egyházi funkciók zavartalan menetének biztosítása;
- a Minisztertanács által az egyházak ügyeiben tett intézkedések végrehajtása és annak ellenőrzése.

1957-ben megtörtént az egyes egyházi állások betöltéséről szó törvényerejű rendelet kibocsátása, ami egyértelművé tette az állam belső szuverenitásából eredő jogok gyakorlását. A jogszabályok kimondják, hogy a legfőbb egyházi állások betöltéséhez a NET, más állásoknál az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének előzetes hozzájárulása szükséges. Ez a szabály vonatkozik az áthelyezésekre és elmozdításokra is.

Az egyházpolitika egyik lényeges alapelve, hogy az állás betöltésére jogosult egyházi szervek kötelesek a NET-hez, illetve az Állami Egy-

házügyi Hivatalhoz fordulni a hozzájárulás kieszközléséért. Amennyiben az előzetes hozzájárulást az illetékes szervek nem adják meg, úgy az állások betöltése érvénytelen és nyilvánosságra sem hozható. Bizonyos egyházi kinevezések (áthelyezések, felmentések) esetében például: a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa[6] tagegyházainál elegendő az illetékes egyházi hatóság bejelentése. Az 1/1971. (X. 15.) ÁEH sz. rendelkezés értelmében a kinevezés akkor válik államilag elismertté, ha az ÁEH elnöke 15 napon belül nem tesz ellene észrevételt. Mivel az állam elsősorban az egyház vezető állásait betöltő személyek kinevezésében érdekelt, kisebb egyházi állások betöltésénél eltekint még a bejelentéstől is.

Természetesen az egyházpolitika nem szűkül le az állami és egyházi tisztségviselők közötti viszony szabályozására, hanem mint a belpolitika egyik oldala kiterjed a társadalom haladó, vallásos és nem vallásos erőinek összefogására is. Az egyházak fokozottabban bekapcsolódnak a társadalmi célok megvalósításába, jelentős szerepet játszanak hazánk kulturális kincsének ápolásában, a történelemkutatásban, a műemlékek védelmében, a múzeumok munkájában. Ugyanakkor az egyházi műemlékek megóvására és felújítására komoly összegeket áldoz a Magyar Népköztársaság. Figyelemre méltó a magyarországi egyházak – *különösen a protestáns egyházak* – nemzetközi tevékenysége, a nemzetközi békemozgalomban való részvétele.

[6] Szabadegyházak Tanácsán értjük a kisebb felekezeteket összefogó szervezetet. Tagjai: a Baptista, az Adventista, a Hetednapos, a Metodista egyház, az Evangéliumi Pünkösdiek, az Őskeresztény Felekezet, az Élő Isten Gyülekezet, a Keresztény Testvérgyülekezetek, a Szabad Keresztény Gyülekezetek, valamint Krisztusban Hívő Nazarénus Gyülekezetek.

XII. Pius pápa halálát követően (1958) kedvezően alakult a magyar állam és a Vatikán kapcsolata is. Míg XII. Pius kommunistaellenes, hidegháborús politikát képviselt és élénk diplomáciai tevékenységet fejtett ki a NATO javára, *utódja XXIII. János figyelembe vette a világban végbement változásokat.* XXIII. János pápa kerülte a nyilvános kommunistaellenes kijelentéseket és határozottan kiállt a béke ügyéért. „Pacem in terris" 1963. évi pápai körlevélben felhívta a katolikusokat, hogy „vizsgálják meg tárgyilagosan és önzetlenül a másik oldal véleményét és álljanak készen arra, hogy egyesült erővel megteremtsék azt, ami természeténél fogva jó vagy jóra használható fel". Ennek az enciklikának a kiadása a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) idejére esett, melynek célja a katolicizmus válságának áthidalása, az új realitásokhoz való igazítása volt. XXIII. János pápa új programot hirdetett meg, az ún. aggiornamentot[7], amely szerint a katolikus egyházat közelíteni kell a modern világ igényeihez. Az aggiornamento kibontakozását elsősorban a katolikus egyház haladó körei támogatják.

A XXIII. János által egybehívott II. Vatikáni Zsinat célul tűzte ki, hogy az egyház alkalmazkodjék az adott helyzethez.

A két ellentétes világrendszer békés egymás mellett élésének szükségszerűségét felismerve a Vatikán lépéseket tett a szocialista országokkal való viszony rendezésére. *A Vatikán történetében először került sor szocialista országokkal való hivatalos tárgyalásra 1964-ben, amikor is részleges megállapodás született a Magyar Népköztársaság és a Szentszék között.* Ezzel a Vatikán gyakorlatilag elismerte a Magyar Nép-

[7] Aggiornamento: korszerűsödés, megújulás (olasz).

köztársaság szuverenitását. 1964-ben több jelentős kérdésben állapodtak meg a felek, így:

- a magyar katolikus egyházi személyek hűségesküje a Magyar Népköztársaságra és az Alkotmányra,
- a püspöki kinevezések gyakorlata,
- a Pápai Magyar Intézet visszaadása a magyar katolikus egyház kezelésébe.

A Vatikán részéről is jó visszhangja volt az egyezményeknek. Amint Caroli érsek is leszögezte: *„Nagyon pozitívan kell értékelni az 1964-es jegyzőkönyv eredményeit. Mint mindig, most is vannak nehézségek, de ezzel az egyezménnyel pozitív eredményeket értünk el. Ezen az úton és ezekkel a módszerekkel kell haladni."*[8]

A katolikus egyház és az állam közötti jó viszonyt elősegítette a Mindszenty-ügy végleges lezárása is. Mindszentyt 1971-ben a Magyar Népköztársaság egyéni kegyelemben részesítette és lehetővé tette, hogy a Vatikán közreműködésével külföldre távozzék. VI. Pál (1963) pápa, aki folytatta az elődje által bevezetett új irányvonalat, 1973-ban a Magyar Népköztársasággal egyetértésben az esztergomi érsekség élére apostoli kormányzóként kinevezte *dr. Lékai Lászlót.* (Maga dr. Lékai László is elismerte, hogy az érseki szék megüresedése az első döntően jelentős lépés ahhoz, hogy a magyar egyház és a magyar állam további kapcsolatai jobban konszolidálódjanak és tovább fejlődjenek.) A részleges megállapodásokat követően *nem jött létre ún. konkordátum,* amelyet a pápa, mint katolikus egyházfő köt az állam képviselőjével. A konkordátumot[9] tehát a pápa nem mint

[8] *Alceste Santini:* Katolikus kérdés – kommunista kérdés. Gondolat Kiadó. 1976. 119. old.

[9] Konkordátum (latin, megegyezés) – a katolikus egyház és valamely állam viszonyát szabályozó szerződés. A szerződés megkötésére az egyház részéről a

a nemzetközi jog alanya, mint a római egyház feje köti, jóllehet, hogy a nemzetközi szerződéseknél szokásos eljárási szabályokat alkalmazzák a konkordátumra is.

A magyar államnak nemcsak a Vatikánnal, hanem más nemzetközi egyházi szervezetekkel (Európai Egyházak Konferenciája, Egyházak Világtanácsa, Református Világszövetség, Lutheránus Világszövetség, Keresztény Békekonferencia) is sikerült jó viszonyt kialakítani, ami a nemzetközi béke és biztonság elősegítésére irányul. Az állam és az egyházak viszonyának rendezésével reális lehetőség nyílott valamennyi magyar állampolgárnak, hogy a lelkiismereti szabadságot megvalósíthassa. *A lelkiismereti szabadság tágabb fogalom, mint a vallásszabadság, mert azon túlmenően magában foglalja a felekezeten kívüliség, illetve az ateista propaganda szabadságát is.* A magyar állampolgárok szabadon gyakorolhatják vallásukat, illetve távol tarthatják magukat a vallás gyakorlásától, sőt vallásellenes propagandát is folytathatnak. Másképpen fogalmazva, a magyar állampolgárok szabadon választhatják meg akár a materialista, akár a vallásos világnézetüket és – a jogszabályok keretein belül – választott világnézetüket hirdethetik.

A lelkiismereti szabadság gyakorlását hazánkban különféle állami intézkedések és jogi megállapodások garantálják. *Ezek a következő* elvekben nyilvánulnak meg:

római pápa, az állam részéről pedig a nemzetközi szerződések kötésére, illetve a törvényhozásra jogosult személy illetékes. A konkordátum célja, hogy biztosítsa a katolikus egyház szabadságát, az egyház, illetve a papság kiváltságait, az egyház oktatási, iskolafenntartó jogát, az egyházi vagyon szabad kezelését és az állami segélyre való igényét stb.

- az állam nem tesz különbséget az állampolgárok között aszerint, hogy az illető mely felekezethez tartozik, illetve tartozik-e egyáltalán valamilyen felekezethez;
- hazánkban az egyházak között nincs rangsor, az egyházak egyenjogúak;
- az egyházak a törvényes rend keretein belül szabadon tevékenykedhetnek, fejthetik ki hitelveiket, gyakorolhatják szertartásaikat. Az egyházaknak önálló könyvkiadásuk, sajtójuk van és teológiai képzést is folytathatnak, iskolákat működtethetnek;
- az egyházak jogi személyek, amelyeknek a jogszabályokban meghatározott tulajdonuk is lehet;
- az állam és az egyház elkülönül egymástól, így az egyház nem gyakorol állami-politikai funkciókat és az állam sem lát el semmiféle egyházi tevékenységet.

A Magyar Népköztársaság – az 1947. évi XVIII. tc. párizsi békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően – minden szükséges intézkedést megtesz az iránt, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi, vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát. A fenti egyezmény értelmében Magyarország kötelezte magát arra is, hogy a Magyarországon életben levő jogszabályok sem tartalmukban, sem alkalmazásuk során a magyar állampolgárságú személyek között azoknak a faja, neme, nyelve, vagy vallása alapján nem fognak különbséget tenni.

Magyarországon nem szerepel egyetlen vallás sem államvallásként, a különféle vallási közösségek egyaránt élvezik az állam támogatását.

Elmondható, hogy hazánkban az állam és az egyházak közötti viszony alapvető kérdései rendezettek és a jelenlegi egyházpolitikai helyzet mind az állam, mind az egyházak számára megfelelő és lényegét tekintve kielégítő. *Az elmúlt történelmi időszak bebizonyította, hogy az olyan alapvetően más világnézetet valló intézmények, mint a szocialista állam és az egyházak között is lehetséges jó viszony, politikai együttműködés.*

Egyetemi Szemle, 1931. 2. sz.

FÜLÖP EDIT *a KSH főelőadója*
DR. KÉSEDI FERENC *a KSH főelőadója*

A FIZIKAI DOLGOZÓK ISKOLÁZOTTSÁGA ÉS SZAKKÉPZETTSÉGE[1]

A Központi Statisztikai Hivatal 1974. évi adatfelvétele, amelyre tanulmányunkat alapoztuk, több tekintetben különbözik a hasonló adatokat biztosító népszámlálástól. Így például nem az aktív keresőkről, hanem a vállalatokban, szövetkezetekben (köztük a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben) nyilvántartott statisztikai *állományi létszámról* közöl adatokat. Arról az állományról van szó, amely a rendszeres, teljes körű statisztikai beszámoltatásban mint a *foglalkoztatottak létszáma* szerepel.

A népszámlálási adatokhoz viszonyítva eltérések mutatkoznak a számbavétel körét illetően is. Ezért a kétféle állomány szintén különbözik egymástól, például a mezőgazdasági, erdőgazdálkodási foglalkozásúak, a dolgozó nők, a szakképzetlenek, az anyagmozgatók száma és aránya

[1] Az adatok a Központi Statisztikai Hivatal következő kiadványaiból származnak: 1960. évi népszámlálás, 13. köt. Budapest 1964. 334. old.; Munkaügyi adattár 1949—1966. Budapest 1968. 397. old.; Ipari adattár. Budapest 1966. 634. old.; Munkaügyi adatgyűjtemény az állami iparban alkalmazottakról. Budapest 1972. 314. old.; A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete. (Adattár.) Budapest. 1976. 225. old., illetve Adatgyűjtemény a fizikai dolgozókról foglalkozásuk szerint. Budapest. 1978. 220. old.

tekintetében. Az 1974. évi egyszeri számbavétel itt közölt adatai nem terjednek ki a segítő családtagokra, az önállókra, az ezek alkalmazásában álló dolgozókra és az alkalmi munkásokra.

A tanulmány alapjául szolgáló kb. 200 000 fizikai dolgozóra kiterjedő reprezentatív adatfelvétel célja a fizikai dolgozók foglalkozási és kereseti arányainak vizsgálata volt. Számba vette a kereseteket befolyásoló tényezőket is, ezért a fizikai dolgozók képzettségéről szintén gazdag anyag áll rendelkezésre. Úgy gondoltuk, a fizikai dolgozók iskolázottsága és szakképzettsége olyan jelentős kérdés, amelynek pótlólagos elemzése önmagában is érdeklődésre tarthat számot annak ellenére, hogy az adatfelvétel óta hosszabb idő telt el.

Amennyire a rendelkezésünkre álló számanyag engedte, 1910-től kezdve vázoljuk a fizikai dolgozók képzettségének alakulását, hogy érzékeltessük, milyen folyamat eredményeként jött létre a részletesebben vizsgált 1974. évi állapot.

A fizikai dolgozók iskolázottságának és szakképzettségének változása 1910 és 1973 között

A fizikai foglalkozásúak iskolázottsági színvonalában az elmúlt hét évtized során jelentős változások mentek végbe. E változások nagy része a felszabadulást követő évtizedekre esik, azt megelőzően a fizikai dolgozók iskolázottsága csak kismértékben változott. 1910-ben a fizikai dolgozók 19%-ának nem volt iskolai végzettsége, és 97%-uk legfeljebb 6–7 osztályt végzett. Húsz évvel később, 1930-ban – részben az alapfokú oktatás mérsékelt kiterjesztése, részben a keresők természetes demográfiai cseréje folytán – a fizikai dolgozók 11%-a volt teljesen iskolázat-

lan, további 10%-uk az írni-olvasni tudást éppen csak biztosítani tudó, 1–3 osztályos végzettséggel rendelkezett. Mindez olyan időben, amikorra a fejlett európai országokban az analfabétizmust a kötelező alapfokú képzés általánossá tétele lényegében megszüntette. 1949-re az iskolázottság mérsékelt javulása tapasztalható. Az iskolába nem jártak aránya 4%-ra csökkent és 51%-ra nőtt a 6–7 osztályt végzettek aránya.

Az 1960-ra, de különösen az 1970-re vonatkozó adatok nagy minőségi változást jeleznek. 1960-ban a fizikai dolgozók 2%-a volt iskolázatlan, 1970-ben (1973-ban) kb. 1%-a. Az említett csoportba tartozók egy része az idősebb korosztályhoz, más részük az iskoláztatás szempontjából hátrányos helyzetűeknek számító rétegekhez tartozik. A minőségi változást az is jelzi, hogy 1960-ban a fizikai dolgozóknak csak 29%-a rendelkezett 8 osztályos vagy annál magasabb végzettséggel, de 1973-ban már 58%-a.[2]

1960-tól részletesebb adatokkal rendelkezünk. A foglalkozási minőség (más szóval: szakképzettségi fokozat) szerint képzett valamennyi csoportban az iskolázottsági színvonal emelkedése látható. 1970-ben és 1973-ban a szak- és a betanított munkások csoportját a legalább 8 osztályos végzettség jellemzi (64 és 70%), a szakképzetlenek csoportjában viszont az általános iskola 6–7 osztályát végzettek adják a legszámottevőbb réteget (45 és 44%).

1960 és 1973 között a foglalkozási főcsoportok szerint is vizsgálhatók az adatok. Az iskolai végzettség minimális normájának a 8 osztály elvégzését tekintettük. Valamennyi foglalkozási főcsoportban meghatároztuk a 8-nál kevesebb

[2] Ezek az adatok a szakmunkástanuló iskolai végzettséggel rendelkezőket is tartalmazzák.

osztályt jártak arányát. Ez az arány 1960-tól 1973-ig eltérő mértékben ugyan, de valamennyi foglalkozási főcsoportban csökkent. A legkisebb csökkenést a mezőgazdasági foglalkozásúak és az anyagmozgatók (gép- és árukezelők) körében tapasztaljuk, a többi foglalkozási főcsoportban a csökkenés számottevő.

1. táblázat

A 8 osztálynál kevesebbet végzett fizikai foglalkozásúak arányának változása

Foglalkozási főcsoport	Létszám-arány 1973-ban (%)	Csökkenés 1960 és 1973 között (százalékpont)
Ipari	34,9	32
Építőipari	10,4	38
Mezőgazdasági, erdő- és vízgazdálkodási	20,7	16
Kereskedelmi és vendéglátóipari	5.3	27
Szolgáltatási	0,8	35
Szállítási és hírközlési	7,6	35
Anyagmozgatógép-kezelői, árukezelői és egyéb fizikai	20,3	18

1960-ra és 1973-ra meghatároztuk az egyes foglalkozási főcsoportokba tartozók által végzett általános iskolai osztályok számát is.

A legiskolázottabb fizikai dolgozókat a kereskedelmi és vendéglátóipari, valamint a szolgáltatási foglalkozási főcsoportokban találjuk. Legkevésbé iskolázottak a mezőgazdasági, az anyagmozgatógép-kezelői és árukezelői foglalkozású fizikai dolgozók.

A foglalkozási főcsoportok iskolázottság szerinti sorrendje a kérdéses időszakban nem változott. A fizikai foglalkozásúak iskolázottsági struktúrájának javulása kétféle módon történt:

- a természetes (demográfiai) cserével belépett fiatal munkavállalók iskolai végzettsége magasabb volt, mint a nyugdíjba vonultaké;

2. táblázat
A végzett osztályok számának alakulása

Foglalkozási főcsoport	1960. évben	1973.
Ipari	6,7	7,7
Építőipari	6,3	7,3
Mezőgazdasági, erdő- és vízgazdálkodási	5,4	6,1
Kereskedelmi és vendéglátóipari	6,9	7,9
Szolgáltatási	7,0	8,1
Szállítási és hírközlési	6,6	7,5
Anyagmozgatógép-kezelői, árukezelői és egyéb fizikai	6,0	6,6
Összesen	*6,0*	*7,1*

• a foglalkoztatottak jelentős hányada a munkavégzéssel párhuzamosan (esti vagy levelező tagozaton) tanult; 1951 és 1971 között esti vagy levelező tagozaton 485 000 szakmunkás végzett.[3]

Az iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók iskolázottságának és szakképzettségének külön bemutatását az iparnak a népgazdaságban elfoglalt szerepe indokolja. Összehasonlítható adatokat csak néhány rövidebb időszakra találtunk, de az ezekben megmutatkozó összefüggések jól érzékeltetik az elmúlt évtizedek egészére jellemző változásokat.

Az *iskolai végzettség* 1964 és 1969 közötti alakulását – az állami ipar esetében – szakképzettségi fokozatonként és korcsoportonként egyaránt részletezett adatokkal jellemezhetjük. Két korcsoport – a 21–25 évesek és az 56–60 évesek – iskolázottságát vetettük egybe, abból a meggondolásból, hogy az utóbbiak iskolázottsági szerkezete, ha nem is pontosan, de jól reprezentálja a 25–35 évvel korábbi struktúrát. Ez ter-

[3] *Gazsó Ferenc:* Felnőttoktatás és társadalmi mobilitás. *Társadalomtudományi Közlemények* 1978. év. 2–3. sz. 58. old.

mészetesen csak azzal a feltételezéssel igaz, hogy az 1964-ben és az 1969-ben 56–60 éveseknek csupán a töredéke szerzett magasabb iskolai végzettséget munkavégzéssel párhuzamosan. Ezt a feltételezést elég nagy valószínűséggel el is fogadhatjuk, hiszen a munka melletti tömeges képzés megindulásakor, 1951 és 1954 között a kérdéses korcsoport tagjai már meglehetősen idősek voltak ahhoz, hogy a rendszeres képzésbe bekapcsolódjanak.

Adataink valamennyi szakképzettségi fokozatban az iskolázottság emelkedéséről tanúskodnak. Az 1964-ben 21–25 éves (állami) ipari munkásoknak a 25%-a, az ugyanakkor 56–60 éveseknek viszont a 81%-a végzett 8 általános iskolai osztálynál kevesebbet. 1969-ben a hasonló tartalmú százalékérték 13 és 68 volt. Az egyes szakképzettségi fokozatok iskolázottsági színvonalában a közismert különbségeket tapasztaljuk. Az 1964-ben 21–25 éves szakmunkások 74%-a rendelkezett általános iskolai vagy szakmunkásképző iskolai végzettséggel, az 56–60 évesek esetében az említett arány 22%.

Az 1969. évi adatok már külön feltüntetik a szakmunkásképző iskolai végzettséget is. 1969-ben az állami ipar fiatal szakmunkásainak közel 80%-a rendelkezett közép- vagy felsőfokú végzettséggel (ide számítva a szakmunkásképző iskolában végzetteket is), a vizsgált idős korcsoportokban viszont a megfelelő arány 36% volt. A fiatal (21–25 éves) betanított munkások jellegzetes végzettsége a 8 általános (66%); az 55–60 évesek közt az 5–7 osztályos (51%), illetve az 1–4 osztályos végzettség (27%) dominál.

Az 1969. évi adatok segítségével az állami ipar *férfi* és *női* munkásainak iskolai végzettségét is összehasonlíthatjuk.

A nemenkénti eltérések jelentősek. A férfiak közt a 8 osztályos és a szakmunkástanuló-iskolai

3. táblázat
Az állami ipar munkáslétszámának iskolai végzettség szerinti megoszlása nemenként, 1969 (%-ban)

Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Középiskolát, vagy ennél magasabb iskolát végzett	8,1	4,9	7,9
Szakmunkástanuló-iskolát végzett	26,8	7,0	17,8
Az általános iskola 8 osztályát végezte	27,3	48,8	36,0
Az általános iskola 5 osztályát végezte	30,1	33,6	31,5
Legfeljebb 4 általános iskolai osztályt végzett	7.7	5,7	6.8

végzettség a legjellemzőbb (együttesen a férfimunkások 54%), a nők soraiban a 8, valamint az 5–7 osztályt végzettek képezik a vizsgált sokaság döntő hányadát (82%-át).

Az iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók *szakképzettség* szerinti összetételének változását is vizsgáltuk.

4. táblázat
A gyáriparban foglalkoztatott munkások számának változása 1938-ig
(Index: 1927. év = 100)

Nem	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Összesen
Férfi	114,7	140.2	110,8	120,9
Nő	56.5	201,3	106,6	135,3
Együtt	104,5	163,1	109,5	124,9

A növekedés szakképzettségi fokozatonként és nemenként eltérő. A legnagyobb mértékű

5. táblázat

A gyáriparban foglalkoztatott munkások számának megoszlása szakképzettségi fokozatok szerint, 1927—1946 (%)

Szakképzettségi fokozat	Férfi			Nő			Összesen		
	1927	1938	1946	1927	1938	1946	1927	1938	1946
Szakmunkás	45,8	43,4	51,9	25,2	10,5	5.2	40,0	33.5	41,0
Betanított munkás	28,1	32,6	27,0	43,6	64,9	,65,7	32,5	42,4	36.0
Segédmunkás	26,1	24,0	21.1	31,2	24,6	29,1	27,5	24,1	23,0
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

6. táblázat

Az állami iparban foglalkoztatott munkások számának megoszlása szakképzettségi fokozatok szerint, 1959—1969 (%)

Szakképzettségi fokozat	Férfi			Nő			Együtt		
	1959	1964	1969	1959	1964	1969	1959	1964	1969
Szakmunkás	46,8	52,9	56.6	18,7	18,2	18,2	39,3	40.9	42,2
Betanított munkás	3,5	26,6	26,5	54,5	57,3	59.3	38,0	38,6	36,8
Segédmunkás	20,7	18,5	16,9	26,8	24,5	22,5	22,7	20,5	19,0
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

gyarapodást a betanított munkások létszámában látjuk, és különösen gyors a betanított munkásnők számának emelkedése. Az eltérő létszámnövekedések eredményeként a szakképzettségi struktúra átalakulását tapasztaltuk. Alapvető jellegzetessége az, hogy 1927-ről 1938-ra a szakmunkások aránya 7 százalékponttal csökkent, a betanított munkásoké viszont 10 százalékponttal emelkedett.

Az 1927 és 1946 közötti változások több tényező együttes hatását tükrözik:

- fokozott teret nyert a gyengébb szakképzettsége miatt elsősorban betanított munkára alkalmazható női munkaerő: a munkásnők száma 35%-kal, arányuk az összes munkáshoz viszonyítva 27-ről 31%-ra nőtt (női munkaerő alkalmazása a férfiakénál kisebb bérük miatt a vállalkozóknak is érdeke volt);
- a magyar gyáripar korabeli technikai fejlődése elsősorban a betanított munkaerő iránti szükségletet növelte;
- jóllehet az időszak végén kibontakozó háborús konjuktúra javította a foglalkoztatottságot, továbbra is fennmaradt a strukturális munkanélküliség, ami gyakran arra kényszerítette a szakképzett munkaerőt, hogy betanított munkásként helyezkedjék el.

1959 és 1969 között az állami ipar területén mindhárom szakképzettségi fokozatban nőtt a foglalkoztatott munkások száma. A legnagyobb növekedést, a szakmunkások (43%), a legkisebbet a segédmunkások közt (12%) tapasztaljuk. A női munkások számának viszonylagos növekedése mindhárom kategóriában meghaladta a férfiakét.

A teljes „fizikai" állomány szakképzettségi szerkezete az elemzett 10 év alatt csak kismértékben módosult, nemenként azonban nagyobbak a változások. A férfiak esetében a szak-

munkások, a nők között a betanított munkások arányának számottevő növekedése tűnik szembe.

A szakképzettségi szerkezet – ún. iparcsoportonként vizsgálva – differenciáltan módosult. A 19 iparcsoportból ötben[4] alig változott a segédmunkások hányada, a szak- és a betanított munkások arányaiban viszont jelentős átrendeződés ment végbe. Hét másik iparcsoportban[5] a szakképzettségi struktúra egyik elemében sem következett be lényeges változás.

A fizikai dolgozók iskolázottsága és szakképzettsége 1974-ben

A fizikai dolgozók képzettségének elemzésekor abból indultunk ki, hogy az adatfelvétel idején munkaviszonyban állt népesség nagyobb részének társadalom által biztosított lehetősége és kötelezettsége volt a 8 általános iskolai osztály elvégzése. Ez a népesség egészére nézve iskolázottsági normának tekinthető még akkor is, ha 40 évesnél idősebbek gyermekkorában az iskolázottsági követelmény alacsonyabb volt, és csak a kisebbségnek nyílott lehetősége arra, hogy később az újhoz igazodjék.

A FIZIKAI DOLGOZÓK ISKOLÁZOTTSÁGA

A szakmunkás-bizonyítvány megszerzésének normatív útja elemzésünkben a szakmunkásképző iskola (illetve az ennek korábban megfe-

[4] Ezek: a villamosenergia-ipar, a kohászat, a villamosenergia-ipari gépek és készülékek gyártása, az építőanyag-ipar és a textilipar.

[5] A műszeriparban, a fafeldolgozó iparban, a textiliparban, az élelmiszeriparban, a gépek és gépi berendezések gyártásában, a fémtömegcikkiparban és a híradás- és vákuumtechnikai iparban.

lelt tanonciskola) elvégzése, sőt 18 szakma esetében – ahol ez az előírás – az érettségi bizonyítvány előzetes megszerzése.[6]

Viszonyítási alapnak azt az ideális esetet tekintjük, amely szerint a dolgozó képzettsége megfelel a jelenkor követelményeinek, és szakismereteinek alapjait iskolában, az alapismeretek közé ágyazva sajátította el. A fizikai dolgozók egészére – korösszetételük és a társadalom kulturális megosztottsága miatt – nem teljesülhet ez a várakozás. A valóságos képzettségi színvonal alakulásában közrejátszott az elmúlt idők képzettségi normáinak különbözősége, és az e normáktól való eltérések összessége is. A szakképzettségi fokozatok (érettségizett szakmunkás, általános iskolát végzett szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás) eltérései a dolgozói csoportok intézményesített rangkülönbségeit fejezik ki, az egyes dolgozói csoportok közötti tényleges iskolázottsági és szakképzettségi különbségek viszont a történelem során kialakult kulturális és presztízskülönbségeket jelzik. Ez az egyes rétegek eltérő munkavégzési körülményeivel, munkájuk technikai felszereltségével, munkaszervezetével, munkahelyük földrajzi elhelyezkedésével, életmódjával stb. áll kapcsolatban.

A mindenkire érvényes normának tekintett általános iskolát (vagy az ennek megfelelő 8 osztályt) adataink szerint a fizikai dolgozók 61%-a végezte el. A korcsoportos bontás valamivel kedvezőbb képet mutat. A 15–39 évesek közül, akik már az általános iskolai rendszer kiépítése után lettek iskolások, 72% fejezte be az általános iskolát, az ennél idősebbeknek azonban csak

[6] 1970-től kezdve egyes szakmák csak az érettségi bizonyítvány megszerzése után sajátíthatók el szakmunkásképző iskolában.

a 30%-a rendelkezett ennek megfelelő végzettséggel.

A szocialista átalakulásnak köszönhető kulturális forradalom hatása megmutatkozik abban is, hogy a legalább 8 osztályt jártak arányának növekedése az egymást követő korcsoportokban felgyorsult. Amíg a 60 éveseknek és az idősebbeknek csupán a 12%-a végzett 8 osztályt (illetve annak megfelelő iskolát) és a 20 évvel fiatalabbaknak (40–49 éveseknek) is mindössze 40%-a, addig a 30–39 évesek korcsoportjában – vagyis az átlagosan csak 10 évvel fiatalabbak között – 69% ez az arány. A még fiatalabbak, vagyis már a felszabadulás után születettek soraiban közel 90 százalékpont értékű a vizsgált mutató. Az iskolázottsági színvonal a valóságban még gyorsabban javult, hiszen a felszabaduláskor már felnőtt korú dolgozók egy része csak 1945 után jutott továbbképzési lehetőségekhez, és pótolta esti tanulással az elmaradt iskolai éveket.

7. táblázat

A szocialista szektorban foglalkoztatott fizikai dolgozók létszámának megoszlása iskolai végzettség és foglalkozási főcsoport szerint, 1974 (%)

Foglalkozási főcsoport	Az általános iskola legfeljebb 5–7.	8.	Közép- és felsőfokú iskolát végzettek aránya
Bányászati foglalkozásúak	52,2	42,7	3,1
Villamosenergia-ipari foglalkozásúak	34,7	53,4	11,9
Kohászati és öntödei foglalkozásúak	44,6	49,8	5,6
Lakatos foglalkozásúak	17,1	74,2	8,7
Szerszámkészítő foglalkozásúak	7,3	74,7	18,0
Fémmegmunkáló foglalkozásúak	17,7	74,4	7,9

Foglalkozási főcsoport	Az általános iskola legfeljebb 5—7.	8.	Közép- és felsőfokú iskolát végzettek aránya
Gépjármű- és motorszerelő foglalkozásúak	12,6	73,6	13,8
Vas-, fém- és gépipari foglalkozásúak	33,2	62,7	4,1
Mechanikai műszerész foglalkozásúak	11,2	61,6	26,9
Elektroműszerész foglalkozásúak	8,9	46,6	44,7
Villamossági szerelő foglalkozásúak	7,6	67,7	14,7
Nemesfémipari megmunkáló foglalkozásúak	15,5	58,9	25,6
Építőanyag-ipari foglalkozásúak	46,3	50,5	3,2
Faipari foglalkozásúak	33,3	62,2	4,5
Papíripari foglalkozásúak	33,6	60,8	5,6
Nyomdaipari foglalkozásúak	15,4	67,9	16,7
Textilipari foglalkozásúak	29,1	65,9	5,0
Ruházati ipari foglalkozásúak	24,9	70,6	4,5
Bőr-, szőrme- és cipőipari foglalkozásúak	30,0	67,2	2,8
Élelmiszeripari foglalkozásúak	40,3	54,9	4,8
Gépész, gépkezelő foglalkozásúak	38,2	51,5	10,3
Egyéb ipari foglalkozásúak	26,0	44,0	30,0
Vegyesipari foglalkozásúak	38,0	57,2	4,8
Építőipari foglalkozásúak	36,1	58,5	5,4
Mezőgazdasági, erdőgazdálkodási foglalkozásúak	64,3	34,7	1,0
Szállítási és hírközlési foglalkozásúak	29,5	64,4	6,1
Kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozásúak	23,9	64,2	11,9
Vízgazdálkodási foglalkozásúak	48,4	42,7	8,9
Szolgáltatási foglalkozásúak	19,0	66,9	14,1
Anyagmozgatógép-kezelő, árukezelői foglalkozásúak	38,7	53,8	7,5
Egyéb fizikai foglalkozásúak	59,9	37,3	2,8
Összesen	*40,0*	*53,4*	*6,6*

Minden negyedik fizikai foglalkozású szakmunkásképző iskolát végzett.[7] A szakközépiskolába vagy technikumba jártakkal együtt – arányuk 4% – a fizikai dolgozóknak 28%-a iskolai oktatás keretében ismerkedett meg szakmájával.

A szakmunkásoknak, akik ideális esetben mindannyian középfokú (az idősebbek még tanonciskolai) képzettséggel rendelkeznének, 56%-a szerezte szakképzettségét szakmunkásképző iskolában, 12%-a pedig érettségi után vagy érettségivel együtt, szakközépiskolában.

Az összes fizikai dolgozó 1,2%-a rendelkezik olyan szakmával, amely az előírások szerint érettségit igényelne. Ezzel szemben – az összes szakmát figyelembe véve – 7%-uk érettségizett (kb. 194 000 fő), és kb. 4700 főnek van felsőfokú képzettsége.

Az érettségizettek előfordulása az ifjabb korcsoportokban gyakoribb[8]. Amíg a 40–49 éveseknek csak a 3%-a végzett középiskolát, addig a 19–29 éveseknek már a 14%-a. Az érettségizettek aránya elsősorban azokban a foglalkozásokban nő, amelyek a modern technika alkalmazásában és elterjesztésében kitüntetett szerepet játszanak, másodsorban pedig azokban, ahol az emberekkel való kapcsolattartás és az egyéni szervezési feladatok mindennaposak. Például az elektroműszerészek 44, a nyomdaipari foglalkozásúak 14, a villamossági szerelők 15, a szolgál-

[7] 1961 óta a szakmunkásképző iskola is középfokú iskolai végzettségnek számít, ezért együtt tárgyaljuk, de mindig külön említjük a szakmunkásképző iskolát és külön a négyosztályos középiskolát.

[8] A 24/1977. (XII. 28.) MüM–OM és a 25/1977. (XII. 28.) MüM számú rendelet már több olyan szakmát jelöl meg, amelyek csak a középiskolában vagy szakmunkásképző iskolában (azaz csak középiskolás végzettséggel) sajátíthatók el, mint az 1974-ben érvényben volt rendeletek.

tatási foglalkozásúak 14, a kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozásúak 12%-a érettségizett.

Az érettségizettek arányának a fizikai dolgozók között végbement, normát meghaladó mértékű növekedését kedvezőnek ítéljük, legalábbis azokban a foglalkozási csoportokban, amelyekben lehetőség nyílik a tevékenység átalakítására, minőségi gazdagítására. A magasabb iskolai végzettség a tevékenységi módok, munkaszervezetek megújulásának is feltételét jelenti, sőt készteti is arra a gazdaság intézményeit. Az egyetemi, főiskolai végzettségű fizikai dolgozók azonban sem népgazdasági, sem egyéni szempontból nem kívánatosak, különösen, ha szemügyre vesszük, milyen foglalkozásokban helyezkedtek el. Életkoruk szerint ezek a munkások részben 19–39 év közöttiek, részben 56 évnél idősebbek. Mindkét csoportnak több mint fele segédmunkás. Számottevő a létszámuk a lakatosok (kb. 7%), a minőségi ellenőrök (kb. 5%), a villanyszerelők és a gépkocsivezetők között is. A felsőfokú végzettségű nők gyakran műanyagfeldolgozók, varrónők vagy cipészek, illetve szintén villanyszerelők és minőségi ellenőrök.

Jelentős azoknak a munkásoknak a száma, akik – valószínűleg – a foglalkozásukon és besorolásukon belüli továbbképzéshez (korszerűsítéshez) szükséges alapműveltséggel sem rendelkeznek. Az 5–7 általános iskolai osztályt végzettek aránya 32%. Az iskolázottságnak ez a foka a 40 éven felüliek között összhangban van a felszabadulás előtti előírásokkal, az akkori szokásoknak megfelelő, de a 15–18 évesek 7%-a is csupán eddig az iskolázottsági fokig jutott el.

1–4 osztályt a fizikai dolgozók 6%-a végzett (a 40 évnél fiatalabbaknak csak 2%-a), és 1%-uk (kb. 330 000 fő) egyetlen osztály elvégzéséről sem szerzett bizonyítványt. A 8 osztálynál kevesebbet végzett fizikai dolgozóknak több mint

fele segédmunkát végez, de számottevő az arányuk egyes betanítást igénylő foglalkozásokban is. A legfeljebb 4 osztályt végzett férfiak főleg mezőgazdasági dolgozók (szarvarmarha-gondozók, fogatosok, általános mezőgazdasági termelők), kubikusok vagy kőművesek, az 5–7 osztályt végzettek a fentieken kívül gépkocsivezető, a vájár és a kazánfűtő foglalkozásokat választják leginkább. A legfeljebb 4 osztályt végzett nők – a kifejezetten segédmunkás beosztáson kívül – főként szintén mezőgazdasági dolgozók (növénytermesztők) vagy takarítók. Az 5–7 osztályt végzett nők jellegzetes foglalkozása a szabás-varrás is.

A FIZIKAI DOLGOZÓK ISKOLÁZOTTSÁGA SZAKKÉPZETTSÉGI FOKOZATUK SZERINT

A *szakmunkások* 79%-a legalább általános iskolai végzettséggel rendelkezik, 97%-a pedig 4-nél több osztályt járt. Szakmunkásképző iskolában 55%-uk szerzett bizonyítványt. A szakmai és az iskolai képzettség tehát részben összefonódik azáltal, hogy a szakmunkások egy része iskolában, az alapműveltséggel együtt sajátítja el szakmáját. Bár az előírások szerint érettségihez kötött szakmákban csupán a szakmunkások 3%-a dolgozik, 12%-uk érettségizett, 5%-uk érettségi után választott szakmát, 7%-uk pedig az érettségivel együtt, technikumban vagy szakközépiskolában szerzett szakmát.

A *betanított munkásoknak* fele legalább 8 általános iskolai osztálynak megfelelő végzettséggel rendelkezik (közülük 3%-nak érettségije is van). Majdnem 40%-uk 5–7 osztályt, 90%-uk 4-nél több osztályt végzett. Figyelembe véve az idősebbek átlagosnál nagyobb arányát, és azt, hogy a felszabadulás előtt általában 6, kis fal-

8. táblázat

A szocialista szektorban foglalkoztatott fizikai dolgozók megoszlása iskolai végzettség és szakképzettségi fokozat szerint, 1974 (%)

Szakképzettségi fokozat	Nem járt iskolába	Az általános iskola legfeljebb 4. osztályát végezte	5—7. osztályát végezte	8. osztályát végezte	Gimnáziumot, reáliskolát végzettek	Műszaki jell. techn. és szakközépiskolát végzettek	Egyéb szakközépiskolát végzettek	Egyetemet, főiskolát, felsőfokú technikumot végzettek
Szakmunkás								
Férfi	0,7	2,2	19,2	66,3	4,1	3,0	4,3	0,2
Nő	0,6	1,3	16,7	67,3	6,7	1,8	5,3	0,3
Együtt	0,7	2,0	18,7	66,5	4,7	2,7	4,5	0,2
Betanított munkás								
Férfi	1,4	11,2	42,9	41,6	1,4	0,3	1,1	0,1
Nő	0,9	5,4	36,1	53,3	2,4	0,4	1,0	0,0
Együtt	1,2	8,4	39,5	47,5	1,9	0,4	1,0	0,1
Segédmunkás								
Férfi	2,4	13,9	44,8	37,5	0,8	0,1	0,5	0,0
Nő	1,8	11,2	49,3	36,4	0,6	0,5	0,2	0,0
Együtt	2,0	12,5	47,2	36,9	0,7	0,4	0,3	0,0
Összes fizikai dolgozó								
Férfi	1,2	6,9	30,8	53,8	2,8	1,7	2,7	0,1
Nő	1,0	5,8	34,9	52,9	3,0	0,6	1,7	0,1
Együtt	1,1	6,4	32,4	53,5	2,9	1,3	2,3	0,1

vakban 4 osztály volt az iskolázottsági követelmény, azt mondhatjuk, hogy a betanított munkásokat életkoruknak és lakóhelyüknek megfelelő iskolázottság jellemzi.

A *segédmunkások* 38%-a szerzett 8 osztályról bizonyítványt. Nagy hányaduk, 47%-uk 5–7 osztályt járt, és 85%-uk 4-nél több osztályt fejezett be. 13%-uk 1–4 osztályról szerzett bizonyítványt, 2% pedig egyről sem. A segédmunkások 1,4%-a érettségizett.

Összességében a fizikai dolgozók között a nők valamivel kevésbé iskolázottak, mint a férfiak. Az utóbbiaknak 61%-a végezte el az általános iskolát (és ebből 7% valamilyen középiskolát is), a nők 59%-a fejezett be 8 osztályt (6% középiskolát is). Jellegzetes azonban, hogy a szakmunkás- és a betanított munkásnők iskolázottabbak, mint a szakmunkás- és a betanított munkás férfiak. A nők mindkét csoportban nagyobb arányban végezték el a 8 általánost, és nagyobb arányban szereztek érettségi bizonyítványt is. A segédmunkás nők sem fejeztek be átlagosan kevesebb osztályt, mint a segédmunkás férfiak. Ezek szerint a nők gyakran csak a férfiakénál valamivel magasabb iskolázottsággal érik el azt, hogy szak- vagy betanított munkásként sorolják be őket. (A férfi fizikai dolgozók 51%-a szakmunkás, míg a nőknek 21%-a. Betanított munkás a férfiak 37%-a, a nők 58%-a. Segédmunkás a férfiak 12, a nők 21%-a.)

A nők közül a 40 évesnél fiatalabbak nagyobb arányban végezték el az általános iskolát, mint a férfiak, és nagyobb arányban tanultak tovább középiskolában is. Az idősebb korosztályokban természetesen ritkább az olyan nő, aki elemi iskolánál többet végzett, mint az ilyen férfi, de a 8 osztálynál kevesebbet végzettek között a férfiakra a 4 osztályos, a nőkre az 5–7 osztályos végzettség a jellemző. Eszerint az annak idején csupán elemi iskolát végzett társadalmi rétegekben a nők a felszabadulás előtt is nagyobb arányban járták végig az előírt osztályokat, mint a férfiak. Ezzel szemben (régen és most egyaránt) a nők szereznek ritkábban szakmai képesítést, és ez részben magyarázza, miért olyan kicsiny a nők aránya a szakmunkás besorolásúak között (a szakmunkásoknak 81%-a férfi, 19%-a nő).

A szakképzéttség megszerzésének norma szerinti módja a szakmunkás besorolásúak alig több mint felére jellemző: 59%-uk szakmunkásképző iskolában (az idősebbek még tanonciskolában) szerezte képzettségét, illetve olyan középiskolában, ahol szakmunkásképzés is folyik.[9] A többiek nem iskolában szerezték szakmai ismereteiket, hanem előbb munkahelyet választottak, majd 18%-uk a munkahely által szervezett tanfolyamon, 11%-uk pedig a gyakorlatban megszerzett ismeretei alapján, állami vizsgabizottság előtt tett szakmunkásvizsgát.

A szakmunkások 12%-át munkahelyük szakmunkásnak sorolta ugyan be, de bizonyítvánnyal (legalábbis a munkaterületüknek megfelelő szakmából) nem rendelkeznek. A szakmunkások e rétegének nagysága jelzi, hogy a szakmunkásminőség feltételei és formái nem egyértelműek. Ez részben természetes, hiszen a szakmák köre szűkebb, mint a foglalkozásoké. Sok foglalkozásban a szakképzés és a vizsgáztatás rendszere nem alakult és nem is alakulhatott ki. A munkáltatónak érdeke, hogy megkülönböztesse és jobb besorolással jutalmazza a felkészültebb, gyakorlottabb dolgozót. Ezen kívül egyéb – elsősorban bérpolitikai meggondolások – is arra ösztönözhetik a vállalatokat, hogy a különösen használható betanított munkásokat szakmunkásként sorolják be.

A következőkben azoknak a körét vizsgáljuk, akik valamilyen szakmából, valamilyen módon szakmunkás-bizonyítványt szereztek, illetve

[9] 1974-ig technikumban és szakközépiskolában is szerezhettek a tanulók meghatározott szakmákban szakmunkás-bizonyítványt, illetve egyes szakközépiskolák érettségije a megfelelő szakmákban a szakmunkás munkakör betöltésére jogosítottak.

ilyen munkakör betöltésére jogosító középiskolai végzettséggel rendelkeznek. Áttekintésünkben nem foglalkozások, hanem szakmafőcsoportok, szakmák szerint jellemezzük a fizikai dolgozókat.

A szakmák megszerzésének *módját* és *idejét* vizsgálva következtethetünk adott szakmunkáscsoport szakmai műveltségének megalapozottságára, korszerűségére, a különböző szakmák iránti igény – és ebből a szakmaszerkezet – változására.

A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők 61%-a szakmunkásképző iskolába, 6%-a technikumban vagy szakközépiskolában szerezte szakképzettségét. A többiek munkaviszonyban állva sajátították el szakmájukat: 21% tanfolyamon, 12% pedig a gyakorlatban.

A gépgyártási és -karbantartási, szerelőipari, villamosgép-ipari és villamosenergia-ipari, műszeripari, faipari, nyomdaipari, bőr-, szőrme- és cipőipari, ruházati ipari, szolgáltató ipari, építőipari szakmákban dolgozó szakmunkások döntő többsége szakmunkásképző iskolát végzett. A többi szakmában a munkaviszonyhoz kapcsolódó képzési formák kerültek előtérbe.

Egyes szakmákban a létszám képzési mód szerinti szélsőséges megoszlása a képzés bizonyos hiányosságaira utal. A vegyipari, a papíripari, a textilipari, a növénytermesztő, az élelmiszeripari, valamint a kereskedelmi szakmák esetében a technikumban vagy szakközépiskolákban szerzett szakmunkás-bizonyítványok aránya meghaladja a népgazdasági átlagot, viszont az átlagosnál kevesebben végeztek szakmunkásképző iskolában. Az ebből fakadó hiányt – úgy látszik – a munkaviszony idejére eső képzés pótolja. Az ily módon szerzett bizonyítványok száma ugyanis szintén nagyobb az átlagosnál. Közös jellemzője ezeknek a szakmáknak, hogy vala-

mennyiben újabb keletű vagy a legutóbbi években megnövekedett jelentőségű a szakmunkásképzés.

A szakmunkás-bizonyítványok 11%-át 1949 előtt, 21%-át 1950 és 1960 között, 42%-át 1960 és 1969 között, 26%-át pedig 1970 után szerezték. Az 1974-ben foglalkoztatottak viszonylag jelentős aránya rendelkezik még 1949 előtt szerzett szakképzettséggel azokban a szakmákban, amelyek a század első felének gazdasági fejlettségére voltak jellemzők. Ezeket nevezhetjük hagyományos szakmáknak.

A vas-, fém- és gépipari, valamint az építőipari szakmákban a képzettek száma a vizsgált egész időszak alatt a szakmunkásképzés általános ütemét megközelítő mértékben növekedett. A nyomdaipari és a szolgáltató szakmákban a képzés üteme az ötvenes évek stagnálását követően – mintegy ezt pótlandó – a hatvanas években fellendült. Az élelmiszer-, bőr-, szőrme- és cipőipari szakmákban az ötvenes években tapasztalt visszaesés után az azt megelőző képzési ütem alakult ki. A képzés a faipari szakmákban a vizsgált időszakban végig csökkenő, a kohászatban a hatvanas évek fellendülése után fogyatkozó. A bányászszakmunkás-bizonyítványok 1949 előtti kis arányát részben a bányászok viszonylag korai nyugdíjazása magyarázza, részben az, hogy 1949 előtt a bányászfoglalkozások kisebb része kapcsolódott össze szakmunkásképzéssel. Az ötvenes, hatvanas években elért fellendülést – a kohászati szakmákéhoz hasonlóan – itt is a képzés visszaesése követte.

A hagyományos szakmák esetében sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szakképzés mértékének módosulásában nemcsak mennyiségi változások érvényesülnek, hanem az ide tartozó szakmák tartalmi változásai is.

A megnövekedett jelentőségű szakmai főcsoportok közül a gépgyártási és gépkarbantartói, a szerelőipari, valamint a villamosenergia-ipari szakmákban a képzés csak az ötvenes és különösen a hatvanas években lendült fel. A hetvenes években a képzés üteme már nem fokozódott. Az általánosnál nagyobb mértékben fejlődött viszont a képzés az 1970-es évek elején is a műszeripari, a vegyipari, az építőanyag-ipari, az állattenyésztő és a növénytermesztő szakmákban.

A tanult szakma és a gyakorolt foglalkozás összhangját (kongruenciáját) vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező fizikai dolgozók 77%-a eredetileg tanult szakmáját gyakorolja, 11%-uk második vagy harmadik szakmát szerzett és ennek megfelelő foglalkozása van, illetve a 11%-ból közel 4 százalékpontot képviselnek azok a szakmunkás-besorolásban dolgozók, akik művezetői teendőket látnak el. A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők 3%-a – bár szakmunkás-besorolásban dolgozik – nem a tanult szakmáját gyakorolja. 7%-uk szakképzettsége ellenére betanított munkás, 2%-uk segédmunkás.

A népgazdasági átlagnál nagyobb mértékben hagyták el szakmájukat a következő szakmafőcsoportokban bizonyítványt szerzett dolgozók.

A szakmájukat elhagyott dolgozók aránya

Szakmafőcsoport	%	Szakmafőcsoport	%
Növénytermesztő szakmák	40	Bányászszakmák	29
Kohászati szakmák	40	Textilipari szakmák	29
Papíripari szakmák	31	Ruházati szakmák	28
Bőripari szakmák	30	Élelmiszeripari szakmák	26

Az újabb szakmát választók közül a kohászok kiugró aránya (a kohászati szakmájúak 24%-a, a szakmából eltávozottak 60%-a) újabb szakmát szerzett. Az átlagosnál nagyobb arányban szereztek új szakképzettséget az eredetileg gépjármű- és szerelőipari, a vas- és fémipari, a műszeripari és a papíripari szakmájú fizikai dolgozók. Főleg ezek közül kerülnek ki a művezetői teendőket ellátó fizikai dolgozók.

Az évek múlásával jelentős arányban (16–19%) választottak szakmunkás-munkakör helyett betanított munkát a bányász-, a papíripari, a textilipari, a bőripari, a ruházati ipari, a szolgáltatóipari, a növénytermesztő, az állattenyésztő, valamint az élelmiszer-ipari szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők.

Az előbbinél kisebb arányban hagyták el szakmájukat a kvalifikált dolgozók azért, hogy segédmunkásként tevékenykedjenek. Az egyébként nagyon alacsony népgazdasági átlagnál jelentősebb (3–6%-os) mértékben fordul elő ilyen szakmaelhagyás a ruházati ipari, a vendéglátó-ipari, a bányászati, a kohászati, a papíripari, a textilipari, valamint a bőr-, szőrme- és cipőipari szakmát szerzettek között.

Megfelelő szakképzettség nélkül, de szakmunkás-besorolásban dolgozik a bizonyítvánnyal rendelkező szakmunkások 3%-a. Kiemelkedőbb arányú ez az eredetileg növénytermesztő (7%), kohászati (5%), gépjármű- és szerelőipari (3%), valamint a textilipari (3%) szakmát tanultak között.

A FIZIKAI FOGLALKOZÁSÚAKAT JELLEMZŐ ISKOLÁZOTTSÁG ÉS SZAKKÉPZETTSÉG

Az azonos foglalkozást gyakorlók között többféle besorolású és különböző iskolázottsági fokkal rendelkező dolgozókat találunk. Minden foglal-

kozásra meghatározott fajtájú képzettség a jellemző. Az azonos képzettségi jellemzőkkel leírható foglalkozásúakat egy csoportba vonva, a fizikai dolgozók *szakmai kultúra szempontjából* határozottan elváló rétegeit különböztethetjük meg. Az egyes foglalkozásokra jellemző képzettségi szerkezet egyrészt a különböző foglalkozások technikai felszereltsége, munkaszervezete, másrészt – az előbbivel szoros összefüggésben – az adott foglalkozás történelmileg kialakult kultúrája, presztízse (vonzása), munkaerőforrása, létszámváltozásai stb. alakítják ki. Így a képzettségben egyszerre jelenik meg a foglalkozásra jellemző technikai fejlettség és a társadalom tagoltsága.

A foglalkozásokra jellemző képzettség megismerése segít abban, hogy helyesen mérhessük fel, melyek azok a foglalkozások, amelyeknek létszáma – adott foglalkozási szerkezetben – könnyen növelhető, illetve amelyek valószínűleg elsorvadnak; a dolgozók adott műveltsége és szakmai felkészültsége alapján milyen szervezési, technológiai formák alkalmazása a célszerű. A jövőre vonatkozóan jelzik ezek az adatok, hogy a gazdasági szerkezet változása milyen követelményeket támaszt az oktatási rendszerrel szemben.

A foglalkozási főcsoportokra jellemző iskolázottság könnyebb összehasonlítására a különböző foglalkozási főcsoportok dolgozóinak iskolázottságát átlagszámmal, az *iskolázottsági fok mutatójával* jelöltük. A mutató számításakor az elvégzett iskolák mérőszámát – a létszámon kívül – a képzésre fordított állami kiadások arányával is súlyoztuk. Ezzel akartuk érzékeltetni, hogy a magasabb fokú iskolák egy-egy éve jelentősebb az alacsonyabb fokú iskolák egy-egy événél.

A vizsgált 32 foglalkozási főcsoport iskolázottságának és szakképzettségének összehasonlításakor figyelembe vettük az iskolázottsági fok mutató és az iskolában szerzett szakképzettséggel rendelkezők aránya alapján kialakult rangsorokat, valamint az iskolázottsági és a szakképzettségi fokok szerinti megoszlást. A szakmunkás-besorolásúak, a fiatalok és a nők arányát magyarázó változókként vettük figyelembe.

A felsorolt tényezők egybevetésével a fizikai dolgozók következő csoportjait határozhatjuk meg.

1 A fizikai dolgozók legképzettebb rétegét – mind iskolázottság, mind szakképzettség szempontjából – az elektroműszerészek, a szerszámkészítők, a mechanikai műszerészek, a gépjármű- és motorszerelők, valamint a nemesfémipari foglalkozásúak alkotják. Soraikban túlnyomó (70–98%) a szakmunkások aránya. E szakmunkások több mint háromnegyed részének középfokú a képzettsége. Az ilyen foglalkozású fizikai dolgozók között fordulnak elő leggyakrabban érettségivel és szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők. (A technikumban, illetve szakközépiskolában végzettek az érettségivel egy időben szakmunkásvizsgát is tehettek, mások pedig a gimnáziumi érettségi után végezték el a szakmunkásképző iskolát.) A szóban forgó csoportok személyi állományának több mint 70%-a 15–39 éves korosztályhoz tartozik. Kevés nő választja ezeket a foglalkozásokat. A szerszámkészítők, a gépjármű- és motorszerelők között 2%-ot sem ér el a nők aránya. Csupán a nemesfémipari foglalkozásúak sorában található viszonylag több nő, mint a foglalkoztatottak között általában, de arányuk ott sem haladja meg a 40%-ot. Szemléletesen azt mondhatjuk: az ebbe a csoportba tartozó munkások tipikus alakja

a 40 év alatti, középfokú iskolai végzettséggel rendelkező, szakmunkásférfi.

2 Az előbb felsoroltakhoz hasonló jellemzőkkel rendelkeznek a lakatosok és a fémmegmunkálók. Többségük szintén középfokú iskolát járt, férfiszakmunkás. Esetükben azonban a középfokú iskola döntően szakmunkásképzőt jelent, és az érettségizettek aránya az előbbieknél jóval kisebb: 8 és 9%.

3 Az iskolázottsági rangsor harmadik lépcsőjébe a nyomdászok, a villamossági szerelők, az „egyéb" ipari foglalkozásúak, a szolgáltatóipari foglalkozásúak, továbbá a kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozásúak sorolhatók. Ez a csoport – bár főbb jellemzői hasonlóak – több szempontból is differenciáltabb munkásréteget alkot, mint az említett másik kettő. Hagyományosan jól képzett, nagy presztízsű munkások tartoznak ide. A változó gazdasági szerkezet, az átalakuló gazdasági preferenciák, a létszámhiány azonban rákényszerítette munkáltatóikat, hogy a hagyományosnál iskolázatlanabb dolgozókat is nagy számban vegyenek fel. A differenciáltság abból is következik, hogy az e réteget alkotó foglalkozási főcsoportok – számbavételi okból – az előbbieknél több egyéni foglalkozást olvasztanak magukba. Közülük egyesek kifejezetten érettségihez kötött foglalkozások (mint pl. a fényképészeké), mások csak betanítást igényelnek (pl. a vasalónőké); de az ide tartozó legtöbb foglalkozást az jellemzi, hogy ugyanaz a munkakör egymástól különböző szakmai képzettségekkel látható el (pl. a bolti eladó, felszolgáló). A felsorolt foglalkozásokban – a villamossági szerelők kivételével – mindenütt nagyobb a nők aránya, mint a férfiaké. A kérdéses területeket a nők közül az iskolázottabbak, szakmailag képzettebbek választják szívesen. A fiatalok számára is vonzó

foglalkozások ezek, ahol a hetvenes évek közepén 40–50% körül volt a 30 éven aluliak aránya. Az e csoportba tartozó dolgozók tipikus alakja a 40 év alatti, középfokú iskolai végzettséggel rendelkező szakmunkásnő.

4 A faipari és az építőipari foglalkozású dolgozók között az érettségizettek aránya nem éri el a népgazdasági átlagot. A 8 osztályt végzettek és a 40 évnél fiatalabbak kb. egyező arányban fordulnak itt elő. Főleg azok járták tehát ki a 8 osztályt, akik számára ez koruknál fogva kötelező volt. Mindamellett még ebben a csoportban is lényeges a szakmunkásképző iskolát végzett szakmunkások aránya. A faipari és az építőipari foglalkozásúak 40%-a a 40–59 éves korosztályhoz tartozik. Kevés nő választja ezeket a foglalkozásokat.

5 A ruházati, a bőr-, szőrme- és cipőipari, valamint az élelmiszeripari foglalkozások egyre inkább női foglalkozásnak számítanak. Ezeket a pályákat többnyire a 8 általános iskolai osztályt végzett nők választják. A szóban forgó foglalkozások technológiája – mivel szalagszerű termelés leginkább ezeken a munkaterületeken folyik – évtizedünkben túlnyomórészt betanított munkási képzettséget igényel. Létszámukat tekintve bővülő foglalkozásokról van szó, ahol sok a fiatal (44–46%).

6 A villamosenergia-ipari, a vas-, fém- és gépipari foglalkozásúak, a kohászok, az öntők, a gépészek, a gépkezelők szakképzettségük jellege alapján közös csoportot alkotnak. A villamosenergia-ipari és a gépész-gépkezelői foglalkozásúak között több ugyan az érettségizett dolgozó, de rajtuk kívül itt jelentős azoknak az aránya is, akik 8 osztálynál kevesebbet végeztek. A kérdéses foglalkozási csoportban ugyanis sok az idős dolgozó.

7 A textilipari, a papíripari, a vegyipari és a vegyesipari foglalkozásúak a munkások kifejezetten gyengén képzett rétegét alkotják. Kisebb arányban végezték el az általános iskolát, mint azt korösszetételük indokolná. A dolgozók többsége betanított munkát végez. Az e csoporthoz tartozó szakmunkások nagy része már dolgozóként – tanfolyamon vagy a gyakorlatban – szerzett szakmunkás-bizonyítványt. Szintén jellegzetesen női foglalkozásokról van szó, amelyekben a nők szakmailag legkevésbé képzett rétegei találnak elfoglaltságot.

8 A bányászatban és a szállításban dolgozók legtöbbjére az 5–7 osztályos általános iskolai végzettség a jellemző, csak a hírközlésben kedvezőbb a színvonal. A bányászatban és a szállításban dolgozókra egyaránt illik az, hogy bár viszonylag sokan dolgoznak szakmunkás-besorolásban, a többség nem iskolában, hanem munkahelyén szervezett tanfolyamon vagy hosszabb gyakorlattal szerezte szakképzettségét. Különösen áll ez a szállításra, ahol a szakmunkások 40%-a a munkahely minősítése alapján szakmunkás. A közlekedési foglalkozásokat ugyanis speciális szakképzés jellemzi. Mind a légi és a vízi, de különösen a vasúti közlekedési vállalatoknál nagyarányú a belső képzés, amely a szaktanfolyamok elvégzőit szakmunkás-besorolással jutalmazza. A bányászok és a szállítással, hírközléssel foglalkozók között kevés a nő és a fiatal.

9 A szakmunkások és a betanított munkások legkevésbé képzett rétegét hagyományosan az anyagmozgatógép-kezelők és árukezelők, az építőanyag-ipari, a vízgazdálkodási, valamint a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak alkotják. Ezekben a foglalkozásokban találhatók a legidősebb korosztályok és e

9. táblázat

A foglalkozási főcsoportok iskolázottsági, szakképzettségi és demográfiai jellemzői a szocialista szektorban

(Index: a foglalkozási főcsoport létszáma összesen = 100)

Foglalkozási főcsoport	Az iskolázottság foka (év)	A szakmunkás-besorolásúak	A szakképzettséget iskolában szerzettek	A nők	A 30 éven aluliak
		aránya			
Elektroműszerész foglalkozásúak	14,0	70,0	59,0	37,2	53,8
Szerszámkészítő foglalkozásúak	13,8	97,9	87,3	1,7	53,4
Nemesfémipari foglalkozásúak	13,3	87,3	67,1	39,2	38,4
Mechanikai műszerész foglalkozásúak	12,7	71,9	58,7	36,0	51,9
Gépjármű- és motorszerelő foglalkozásúak	12,3	92,9	69,6	0,5	56,6
Lakatos foglalkozásúak	12,0	90,4	69,9	2,3	45,9
Fémmegmunkáló foglalkozásúak	11,5	72,1	57,5	20,7	45,7
Szolgáltatóipari foglalkozásúak	11,4	60,4	50,1	68,0	44,4
Kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozásúak	11,1	57,2	35,1	76,3	40,3
Egyéb ipari foglalkozásúak	10,7	56,3	23,5	51,5	33,5
Villamossági szerelő foglalkozásúak	10,7	56,6	39,7	36,1	47,7
Nyomdaipari foglalkozásúak	10,5	53,2	41,2	64,4	50,5
Faipari foglalkozásúak	9,9	61,6	43,8	19,8	33,3
Építőipari foglalkozásúak	9,8	65,9	45,5	1,2	38,1
Villamosenergia-ipari foglalkozásúak	9,6	54,5	26,8	17,4	28,9

Foglalkozási főcsoport	Az iskolázottság foka (év)	A szakmunkásbesorolásúak	A szakképzettségüket iskolában szerzettek	A nők	A 30 éven aluliak
		aránya			
Ruházati ipari foglalkozásúak	9,6	48,3	28,7	93,3	46,1
Gépész, gépkezelő foglalkozásúak	8,9	48,3	22,1	17,6	25,6
Bőr-, szőrme- és cipőipari foglalkozásúak	8,6	47,9	28,7	72,4	43,9
Élelmiszeripari foglalkozásúak	8,6	40,1	23,7	52,7	35,3
Vegyipari foglalkozásúak	8,5	29,1	13,1	56,8	34,5
Kohászati és öntödei foglalkozásúak	8,4	45,3	23,4	14,1	24,9
Vas-, fém- és gépipari foglalkozásúak	8,4	46,0	22,7	38,1	36,7
Textilipari foglalkozásúak	8,4	34,6	13,1	88,2	45,1
Vegyesipari foglalkozásúak	8,4	27,9	16,7	70,6	34,9
Papíripari foglalkozásúak	8,3	29,8	13,1	68,5	41,2
Szállítási, hírközlési foglalkozásúak	8,3	43,7	9,7	9,2	26,5
Vízgazdálkodási foglalkozásúak	8,0	31,2	8,8	15,7	19,1
Anyagmozgató-gép-kezelői és árukezelői foglalkozásúak	7,8	10,2	3,4	52,9	27,1
Bányászati foglalkozásúak	7,7	62,5	11,8	4,0	15,0
Építőanyag-ipari foglalkozásúak	7,5	22,3	9,3	44,4	31,4
Egyéb fizikai foglalkozásúak (segédmunkások)	6,6	12,9	3,2	50,1	24,8

Foglalkozási főcsoport	Az iskolázottság foka (év)	A szakmunkás-besorolásúak	A szakképzettségüket iskolában szerezték	A nők	A 40 éven aluliak
		aránya			
Mezőgazdasági, erdő- és vízgazdálkodási foglalkozásúak	6,4	14,8	2,9	36,6	15.8
Összesen	*8,9*	*40,0*	*27,9*	*37,5*	*32,5*

foglalkozások számára nincs, vagy csak rövid idő óta folyik szakmai képzés. (Például a mezőgazdasági foglalkozásúaknak csak 20%-a szerezte iskolában szakképzettségét, és ezeknek a kilenctizede 1968 után.)

A FIZIKAI DOLGOZÓK ISKOLÁZOTTSÁGA ÉS SZAKKÉPZETTSÉGE ÁGAZATOK SZERINT

A népgazdasági ágak összehasonlításához meghatároztuk az ágak iskolázottsági fokának az iskolázási évek alapján számított mutatóját[10] is.

Népgazdasági ág	Az iskolázottság foka Év
1. Kereskedelem	9.9
2. Ipar	9,6
3. Személyi és lakásszolgáltatás	9.5
4. Építőipar	9.3
5. Szállítás és hírközlés	9,2
6. Egyéb szolgáltatások	8.0
7. Mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás	7,3
Népgazdasági átlag	8,9

[10] Az 1961 előtt és után szerzett szakmunkásképző iskolai osztályokat is figyelembe véve.

A népgazdasági ágak nemcsak az iskolázottság fokában, hanem az iskolázottság szerkezetében is különböznek egymástól. Az iskolázottsági fok mutatója szerint a kereskedelem és vendéglátóipar fizikai dolgozói a legiskolázottabbak. Itt a legnagyobb az érettségizettek és a 8 osztályt végzettek aránya, és bár nem kiugró, de átlag feletti a szakmunkásképző iskolát végzett számmegoszlás hasonló.

Iskolázottsági fok tekintetében az ipar kissé elmarad a kereskedelem mögött, de iskolázottsági szerkezete, az iskolázottság szerinti létszámmegoszlás hasonló.

10. táblázat

A szocialista szektor fizikai dolgozóinak megoszlása iskolai végzettség szerint, 1974. (%)

Népgazdasági ág	Nem járt iskolába	Az általános iskola legfeljebb			Gimnáziumot, reáliskolát, Műszaki jell. technikumot és szakközépiskolát végzettek	Egyéb szakközépiskolát végzettek	Egyetemet, főiskolát végzettek	felsőfokú technikumot végzettek
		4. osztályt végezte	5—7. osztályt végezte	8. osztályt végezte				
Ipar	0,4	4,4	27,6	59,6	3,4	1,9	2,5	0,2
Építőipar	2,2	8,6	29,7	55,3	1,2	0,9	2,0	0,1
Mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás	1,7	10,6	43,7	41,8	0,7	0,3	1,2	0,0
Szállítás és hírközlés	1,2	5,4	29,0	56,4	3,9	1,7	2,3	0,1
Kereskedelem	1,1	3,0	26,0	58,4	6,2	0,6	4,6	0,1
Személyi és lakásszolgáltatás	2,5	8,1	30,1	51,4	3,9	0,8	3,1	0,1
Egyéb szolgáltatások	1,1	7,1	43,4	40,8	3,4	1,8	2,2	0,2
Összesen	*1,1*	*6,4*	*32,4*	*53,5*	*2,9*	*1,3*	*2,3*	*0,1*

A harmadik helyen álló személyi és lakásszolgáltatás, továbbá a negyedik helyen található

építőipar iskolázottsági szerkezete sarkítottabb az előbbi népgazdasági ágakénál. Kisebb a legfeljebb 8 osztályt járt dolgozók aránya, és nagyobb a középfokú képzettséggel rendelkezőké, főként azért, mert többen jártak szakmunkásképző iskolába. Eközben a népgazdasági átlagnál nagyobb azoknak az aránya, akik legfeljebb 4 osztályt végeztek, és ebben az ágban dolgoznak a legtöbben az iskolába egyáltalán nem jártak közül. A személyi és lakásszolgáltatás iskolázottság tekintetében azért előzi meg az építőipart, mert több az érettségizett dolgozója.

A szállítás és hírközlés az ötödik helyen áll a rangsorban. Itt ugyan a személyi és lakásszolgáltatásbelinél is számottevőbb az érettségizettek és az általános iskolát végzettek aránya, a szakmunkásképző iskolát járté viszont csak átlagos. Az egyéb szolgáltatások, valamint a mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás fizikai dolgozóinak már a nagyobb része tartozik a legfeljebb 4 vagy 5–7 osztályt jártak közé. Ezeken a területeken a népgazdasági átlag felét sem éri el a szakmunkásképző iskolát végzettek aránya.

Szakképzettség szempontjából rangsorképző ismérvnek azoknak a létszámarányát tekintjük, akik a legmegalapozottabb módon, azaz iskolában szerzett szakképzettséggel rendelkeznek.

A népgazdasági ágak rangsora

Népgazdasági ág	%
1. Építőipar	34
2. Személyi és lakásszolgáltatás	33
3. Ipar	27
4. Kereskedelem	26
5. Szállítás és hírközlés	22
6. Egyéb szolgáltatások	17
7. Mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás	10

A rangsort vezető építőipar iskolázottsági szerkezet szempontjából is a legkedvezőbb képet mutatja. A szakmunkások nagy része (64%-a) szakmunkásképző iskolában, technikai minimum vizsgával vagy hosszabb gyakorlat alapján vált szakmunkássá. A többi népgazdasági ághoz képest az építőiparban figyelemreméltóan kicsiny azoknak az aránya, akik csupán munkahelyi besorolással szakmunkások (5,6%).

A személyi és lakásszolgáltatásban viszonylag kevesebb szakmunkás dolgozik, mint az építőiparban, de valamivel nagyobb arányban szerezték iskolában a szakképzettségüket. 12% a bizonyítvánnyal nem rendelkező szakmunkások aránya.

Az iparban és a kereskedelemben, a vendéglátóiparban nagyobb teret kapnak a munkahely által szervezett szakképzési formák, mint másutt, de ezekben az ágakban található a legképzettebb, érettségizett szakmunkásréteggel dolgozó foglalkozások többsége is. Számos más ipari, kereskedelmi és vendéglátó foglalkozásra viszont az a jellemző, hogy szakmunkásaik jelentős részének nincs bizonyítványa, csupán vállalati besorolással szakmunkás. Ez utóbbiak aránya a mezőgazdaságban 26%, az egyéb szolgáltatásokban 32%, a szállítás és hírközlés ágában 34%.

Az előzőekből kitűnt, hogy a fiatalok és különösen a fiatal nők általában magasabb képzettséggel rendelkeznek, mint az idősebbek és mint a férfiak. A szakmunkások iskolázottsága szintén jobb, mint a betanított munkásoké és a segédmunkásoké. Az egyes népgazdasági ágak képzettségi színvonala dolgozóinak foglalkozási összetételétől és ezzel szoros összefüggésben a szak-, a betanított és a segédmunkások arányától, illetve az állomány demográfiai jellemzőitől függ.

Az iskolázottsági rangsorban első helyen álló

11. táblázat

A népgazdasági ágak rangsora az iskolai végzettség és a szakképzettség foka, valamint néhány demográfiai jellemző alapján, 1974

Népgazdasági ág	Rangsor		A nők	A 30 éven aluliak	A szakmunkásbesorolásúak	A szakmunkások
	iskolázottság	a szakképzettség	aránya a fizikai dolgozók ágazati összlétszámának százalékában			
	foka alapján					
Kereskedelem	1.	4.	63,2	39,1	46,8	26,3
Ipar	2.	3.	49,9	38,4	44,7	27,0
Szállítás és hírközlés	3.	5.	13,9	28,4	47,9	21,8
Személyi és lakásszolgáltatás	4.	2.	41,6	41,7	46,8	32,9
Építőipar	5.	1.	6,7	39,2	49,9	33,7
Egyéb szolgáltatások	6.	6.	.	.	.	.
Mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás	7.	7.	32,1	21,9	25,4	10,3

kereskedelem létszámának 60%-a olyan foglalkozásokból kerül ki, amelyekben az átlagosnál gyakoribb az érettségizett szakmunkás. Az iparban 27, a személyi és lakásszolgáltatásban 28%-ot képviselnek az ilyen foglalkozásúak (míg az utolsó helyen álló mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodásban dolgozóknak csupán a 8%-át). Ugyanakkor mindhárom ágban a népgazdasági átlagnál kisebb arányban fordulnak elő főleg betanított munkásokat alkalmazó szakmák, az iparban pedig a segédmunkások aránya is kisebb az átlagosnál.

A szakképzettségi rangsort vezető építőipar létszámának több mint felét (56%-át) olyan foglalkozásúak alkotják, akik legnagyobbrészt 8 általánost és szakmunkásképző iskolát végeztek.

A szállítás és hírközlésben a dolgozók 47%-a a többségében betanított munkások által gyakorolt foglalkozásokhoz kapcsolódik, miközben kb. egyötöd arányban találhatók itt olyan foglalkozásúak, akiknek az érettségizett szakmunkás a jellemző alakja. A fizikai dolgozók további egyötöde segédmunkás.

A mezőgazdaságban, az erdő- és vízgazdálkodásban dolgozók 61%-ának a foglalkozására a betanított munka a jellemző, az egyéb szolgáltatások ágazatában pedig 73%-nyi segédmunkás dolgozik.

A különböző népgazdasági ágak legnagyobb létszámú foglalkozását általában az ágra jellemző, ennek közvetlenül megfelelő foglalkozás (pl. az építőiparban az építőipari foglalkozásúak főcsoportja) alkotja, ezért többnyire ennek a foglalkozásnak a képzettségi színvonala a meghatározó.

Azok az ágak (ipar, kereskedelem), amelyekben viszonylag sok a fiatal és különösen a fiatal nő, iskolázottság szempontjából a rangsor elejére kerülnek. Ezzel szemben az egyéb szolgáltatások ágában például sok nő dolgozik, de kicsiny a 30 év alattiak aránya, ezért is alacsony ebben az ágazatban az iskolázottsági színvonal. Amelyik ágazatban sok a fiatal, de a férfiak vannak többségben, ott szakmai szempontból képzettebb dolgozókkal számolhatunk. Ez magyarázza, hogy a szakképzettségi rangsorban az építőipar került az első helyre.

Más a helyzet a szállítás, hírközlés népgazdasági ágban dolgozó „fizikaiak" képzettségi és demográfiai jellemzői tekintetében. Ebben a csoportban viszonylag kevés a fiatal és a népgazdasági átlagnál jóval kisebb a nők aránya. A hagyományoknak megfelelően mégis nagy arányokban találhatók itt iskolázott dolgozók. Kicsiny viszont a szakképzettségükről bizonyít-

vánnyal rendelkezők hányada. A szállításban és a hírközlésben sok fizikai dolgozót a munkáltató minősít szakmailag. Ebben az ágazatra jellemző képzési hagyományok nyilvánulnak meg. Viszonylag iskolázott dolgozókat vesznek fel, és a munkahelyen szervezett tanfolyamokon ismertetik meg őket szakmájukkal.

A NÉPGAZDASÁGI ÁGAK ÉS A FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK ISKOLÁZOTTSÁGI MUTATÓI KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS[11]

A különböző népgazdasági ágak iskolázottsági fokának egymástól való eltéréseiben a dolgozók foglalkozási összetétele játssza a fő szerepet. A dolgozók ugyanis elsődlegesen nem ágazatot, hanem foglalkozást választanak, és azt nem is cserélik olyan könnyen, mint munkahelyük ágazatát. Nem hanyagolható el azonban annak hatása sem, hogy ugyanaz a foglalkozás a különböző ágazatokban eltérő körülmények közt, eltérő keresetszerzési lehetőséggel és tekintéllyel folytatható (pl.: mezőgazdasági környezetben más a jelentősége egy ipari vagy építőipari szakma megtanulásának, mint ipari környezetben).

Az I. képzettségi csoportba azokat a foglalkozásokat soroltuk, amelyekben az érettségizett szakmunkások aránya a legnagyobb.

A II. képzettségi csoportba tartozó foglalkozások létszámának nagyobb részét 8 általános iskolai osztályt és szakmunkásképző iskolát végzettek alkotják.

A III. képzettségi csoportba tartozó foglalkozások létszámának nagyobb részét betanított munkások alkotják.

[11] Ebben a fejezetben az iskolázottsági fok számításakor a szakmunkásképző iskolai végzettséget nem tudtuk figyelembe venni, mert a kívánt megoszlásban nem álltak rendelkezésünkre adatok.

12. táblázat

A szocialista szektorban foglalkoztatott fizikai dolgozók létszámának megoszlása képzettségi csoportok és népgazdasági ágak szerint, 1974 (%)

Képzettségi csoport	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Személyi és lakásszolgálat.	Egyéb szolgáltatások	Összesen
I.	26,9	10,3	8,1	20,0	60,0	28,4	12,3	22,5
II.	20,6	56,0	11,2	10,5	5,7	22,4	4.2	18.5
III.	34,7	9,1	61,3	47,1	7,6	7,1	10,6	35,5
IV.	17,8	24,6	19,4	22,3	26,7	42,1	72,9	23,5

A IV. csoport nagyobb részét segédmunkások alkotják.

A következőkben arra keresünk választ, hogy adott foglalkozásúak képzettsége változik-e ágazatok szerint.

Az ágazatok és a foglalkozások képzettségre gyakorolt hatásának elemzése érdekében az iskolázottsági szerkezetet az *ágazati-foglalkozási matrix* elemei mentén is áttekintettük. Mivel így a változók száma igen nagy, csoportosításukra a következő fogalmakat vezettük be. Ágazati *törzs-* (vagy profil-) *foglalkozásoknak* nevezzük azokat a foglalkozásokat, amelyek az ágazat alapvető technológiáihoz kapcsolódnak, jelen formájukban az ágazaton belül alakultak ki, és szakképzési intézményei is általában az adott ágazathoz kapcsolva léteznek. Ennek fordítottjaként: egy-egy foglalkozás *anyagának* nevezzük azt a népgazdasági ágat, amelynek az előbbi a törzsfoglalkozása.

A gazdasági fejlődés általános, szinte kivétel nélküli kísérője az, hogy az ágazatokon belül csökken a törzsfoglalkozásúak és nő az idegen foglalkozásúak aránya. Más oldalról: az egyes foglalkozások képviselői növekvő arányban je-

lennek meg az anyaágazatuktól különböző idegen ágazatokban.

Az azonos foglalkozású dolgozók iskolázottságának eltérései a különböző népgazdasági ágakban a következők:

- az ipari foglalkozású fizikai dolgozók minden más ágban iskolázottabbak, mint anyaágukban;
- az építőipari foglalkozásúak közül a mezőgazdaságban, az erdő- és vízgazdálkodásban, valamint a szállítás és hírközlés népgazdasági ág területén dolgozók kevésbé tanultak, a más idegen ágakban dolgozók viszont tanultabbak, mint a saját águkban foglalkoztatottak;
- a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak közül mindössze 2% található anyaágon kívül, e kevesek azonban képzettebbek, mint a mezőgazdaságban dolgozó megfelelőik;
- a szállítási és hírközlési foglalkozásúak a mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás területén kevésbé képzettek, a kereskedelemben és a szolgáltatásban viszont képzettebbek, mint anyaágukban;
- a kereskedelmi és a vendéglátó foglalkozásúak közül – átlagosan – azok járták a legtöbb iskolai osztályt, akiket anyaágúk köt le;
- a szolgáltatási foglalkozásúak a mezőgazdaság kivételével mindenütt hasonlóan jól vagy jobban képzettek, mint a saját águkban.

A foglalkozás profiljának megfelelő népgazdasági ágban dolgozók iskolázottságát foglalkozások szerint a következők jellemzik:

- az iparban dolgozó építőipari és szolgáltatási foglalkozásúak nemcsak az anyaágukban dolgozóknál iskolázottabbak, hanem az ipar törzsfoglalkozású dolgozóinál is;
- az építőiparban a szolgáltatóipari foglalkozásúak iskolázottabbak, mint az építőipari foglalkozásúak;

- a mezőgazdaságban, az erdő- és vízgazdálkodásban az összes idegen foglalkozású csoport képzettebb, mint a törzsfoglalkozásúak;
- a szállítás és hírközlés népgazdasági ágban dolgozó kereskedelmi, szolgáltatási, sőt még a mezőgazdasági foglalkozásúak is képzettebbek, mint a törzsfoglalkozásúak;
- a kereskedelemben a törzsfoglalkozásúak és a szolgáltatási foglalkozásúak képzettebbek a többi foglalkozási csoportnál;
- a szolgáltatásban a törzsfoglalkozásúak alkotják a legiskolázottabb csoportot.

A fizikai dolgozók különböző iskolázottsági csoportjainak népgazdasági ágak és foglalkozási csoportok közötti megoszlásában a következő szabályszerűségeket figyelhetjük meg.

A primer és a szekunder ágak törzsfoglalkozásaiban dolgozók közül az idegen ágazatban foglalkoztatottak általában iskolázottabbak, mint az anyaágban találhatók. Ezért az ezekben a népgazdasági ágakban dolgozók közül nem a törzsfoglalkozásúak a legképzettebbek. A törzsfoglalkozásúak iskolázottság tekintetében gyakran csak kevésbé rangos helyet foglalnak el.

A tercier ágak törzsfoglalkozásainak gyakorlói közül az anyaágakban dolgozók tanultabbak, mint a többiek, annak ellenére, hogy a primer és a szekunder ágakból is a legjobban képzetteket vonják el.

Megállapítható, hogy általában a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők választanak idegen népgazdasági ágat, főleg a tercier ágakat.

Előfordul – kisebb arányban – az is, hogy alacsonyabb végzettségű dolgozó lép át a foglalkozásától idegen ágba, többnyire a mezőgazdaságba, az erdő- és vízgazdálkodásba.

GAZDASÁG

FALUVÉGI LAJOS *az MSZMP KB tagja,*
miniszterelnök-helyettes,
az Országos Tervhivatal elnöke

A GAZDASÁGI SZERKEZET VÁLTOZÁSAI A HATODIK ÖTÉVES TERV IDŐSZAKÁBAN

Társadalmi és gazdasági fejlődésünk folytonosságára, elért eredményeink megszilárdítására irányuló elkötelezettségünk elodázhatatlan feladatunkká teszi, hogy határozottan korszerűsítsük gazdaságunk szerkezetét, s ezáltal fokozzuk egészének hatékonyságát. A megújítás társadalmi és gazdaságpolitikai alapjai öltöttek testet pártunk XII. kongresszusának határozatában. Ezekre az alapelvekre épül a népgazdaság hatodik ötéves terve, amely programba foglalja a gazdasági szerkezet átalakítására, fejlesztésére és a gazdaság működőképességének javítására irányuló feladatokat.

A gazdaság szerkezetének átformálásában, a fejlődés irányvonalának meghatározásában és az eszközök megválasztásában nagy segítséget jelentenek az elmúlt évek tanulságai, de legalább ennyire fontos, hogy mai helyzetünket reálisan ítéljük meg. Iparunk és mezőgazdaságunk jó néhány területén világviszonylatban is figyelemre méltó eredményeket értünk el. Ilyen terület például az autóbuszgyártás, amely a világexport 10%-át adja; gyógyszerkészítményeink a világnak szinte minden tájára eljutnak, s vannak – a műszaki fölszereltséget és a szervezettséget tekintve – élenjáró, nagy hírű

ipari üzemeink. Az elmúlt 10 évben összesen 36%-kal gyarapodott a mezőgazdaság bruttó termelése, s talán még nagyobb eredmény, hogy valamelyest növekedett a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása. A lakossági infrastruktúra legfontosabb területén: a lakásépítésben mennyiségileg az évtized végére Európában az első négy ország közé jutottunk. Elismerésre méltó eredményeket értünk el az emberről való társadalmi gondoskodásban, az életkörülmények javításában.

Az évtized első harmadától kezdve azonban rendkívül jelentős veszteségek is érték a magyar gazdaságot. Ezek ráirányították a figyelmet a gazdasági szerkezet aránytalanságaira, arra, hogy a mikroszerkezet változásai lassúak, s a hatékonyság alakulása nem megfelelő. A legkritikusabb időszakban, 1973 és 1975 között az import 30%-kal gyorsabban nőtt az exportnál. Európai viszonylatban ez egyedülálló; a miénkhez legközelebb levő ütemkülönbség is „csak" 18–19% volt. A romló külkereskedelmi cserearányok, az import gyors növekedése, a nem kielégítő termelési és exportteljesítmények és a nem eléggé hatékony beruházások oda vezettek, hogy az évtized második felére tetemesen megnövekedett az igénybe vett külföldi források összege. Az évtized második felében romlott az eszközhatékonyság. Bizonyos exporttermékeink egyre több importanyagot és energiát emésztettek föl.

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek küszöbén a magyar gazdaságot sajátos kettősség jellemzi: miközben a gazdasági munkánkkal szemben támasztott követelmények egyre nagyobbak lettek, s gazdálkodásunk körülményei mind nehezebbé váltak, a népgazdaság teljesítményei nem tudtak felnőni a nagyobb kívánal-

makhoz, nem tudták ellensúlyozni a föltételek romlását. A követelmények és a teljesítmények „ollója" szétnyílt, s ez ma gazdaságpolitikánk legszorítóbb gondja.

A hatodik ötéves terv időszakára a gazdasági szerkezet átalakítása és korszerűsítése előrehaladásunk kulcskérdésévé vált. A szerkezet átalakulásában egy ötéves tervidőszak persze rövid idő, már csak azért is, mert ebben a tervidőszakban különösen erőteljesek a külső és a belső meghatározottságok. Az előrehaladás most fontos területeken is csak fokozatos és szerény mértékű lehet. Elsősorban *a változások irányát és azt a következetességet tekintjük lényegesnek,* amelynek révén megújíthatjuk gazdaságunkat.

A gazdasági szerkezet mostani átalakulásai, a meghatározott új irányok és eszközök egy hosszabb távú – az ezredfordulóig terjedő – fejlődési szakaszt vezetnek be. *Ebben a hosszabb fejlődési szakaszban új módon kapcsolódik össze a gazdaság növekedésének üteme és a szerkezet változása.*

Egyfelől: a népgazdaság növekedésének üteme a minőségi változásoknak van alárendelve. A tervezett ütem megvalósulásának az lesz a föltétele, hogy a szerkezet és a hatékonyság a kívánatos módon megváltozzon. Másfelől: a gazdasági struktúra összetevői a fejlődés folyamatában számottevő különbségeket mutatnak majd a jövőben. Ez a differenciálódás kívánatos, és egyúttal alapot teremt arra, hogy gazdaságunk szerkezete rugalmasabbá váljon, alkalmazkodási készségünk fokozódjon. Ugyanakkor tudatában kell lennünk és vállalnunk kell, hogy a mikroszerkezet elemeinek fejlődési ütemében mutatkozó különbségek nem kis feszültségeket

és csak folyamatosan megoldható gazdasági és társadalmi problémákat hozhatnak felszínre.

A gazdasági szerkezet fejlesztésének nemzetközi összefüggései

A jelenlegi korszaknak egyik sajátossága, hogy a gazdasági folyamatok alakulásában nagy szerepük van a külgazdasági viszonyoknak. Az előttünk álló időszakban a magyar gazdaságnak megváltozott és továbbra is gyorsan változó világgazdasági környezettel kell szembenéznie, illetőleg együttműködnie. Tíz évvel ezelőtt még olyan világgazdasági környezetre építhettük gazdaságfejlesztési stratégiánkat, amelyet a szocialista országoknak és a fejlett tőkés ipari államoknak viszonylag gyors gazdasági növekedése, az energiahordozók és a nyersanyagok viszonylagos olcsósága, valamint az enyhülés – gazdasági szempontból is előnyökkel járó – kibontakozása jellemzett.

A szocialista országok a hatvanas évek közepétől kerültek szembe *az intenzív fejlődés szakaszára való áttérés követelményével.* Ez – horderejét tekintve – a szocialista iparosításhoz mérhető *történelmi lecke*, amelyet a nemzeti sajátosságokhoz igazodva lehet megoldani. A folyamatot siettette a megváltozott világgazdasági környezet is. Meghatározó jelentősége azonban a belső tényezőknek volt. A munkaerő-tartalékok kimerültek, s ez szükségessé tette, hogy munkaerőt megtakarító, korszerű eljárásokat és gépeket, berendezéseket alkalmazzanak. E technológiai váltás jegyében nagyszabású fejlesztési programok valósultak meg. Az intenzív fejlődés követelményei azonban még nem érvényesültek eléggé a gazdaságpolitika preferenciarendsze-

rében és az ösztönzési rendszerben sem. A megváltozott világgazdasági környezet – amely miránk leginkább hatott – felszínre hozta az országok gazdaságának műszaki és szerkezeti gyengeségeit mint gazdasági teljesítőképességük korlátait, s egyidejűleg fölerősítette az alkalmazkodó képességük fogyatékosságaiból származó ellentmondásokat. Ezek a gondok a beruházási folyamatok egyenetlenségeivel megtetézve, növekvő erőforráshiányra, az erőforrásoknak esetenként nem reális számbavétele pedig növekvő eladósodáshoz vezettek.

A hatodik ötéves terv időszakára a KGST-országokkal folytatott együttműködésünk föltételei és lehetőségei a tervegyeztetések során fő vonásaikban már kialakultak. Ezek a föltételek az eddigieknél szigorúbbak: a nyersanyag- és az energiaimport megszűnik kapcsolataink további bővülésének hordozója lenni. A világpiaci árak alakulását követő árak cserearányaink további romlásával járnak. A KGST-árrendszer ugyanis bizonyos késéssel, de követi a tőkés világpiac főbb áralakulási irányzatait. Az energiahordozók és a nyersanyagok árának rohamos emelkedése idején ez átmenetileg, a hetvenes évek végéig *előnyt jelentett számunkra.* Most azonban a korábbi kedvezőtlen árhatások igen nehéz feladatok elé állítanak bennünket. Az erőforrások extenzív bővítésének lehetőségei számottevően mérséklődtek, fokozódott a legfejlettebb technikára való igény. Mindezek – a KGST-együttműködés jelenlegi eszközrendszerében – a szocialista közösség országait kölcsönösen kiegyensúlyozott kereskedelmi forgalom elérésére késztetik. A jövőben – még akkor is, ha a gazdasági együttműködést fokozzuk, ami most különösen fontos közös érdek – olyan szocialista gazdasági környezettel kell számolnunk, amely a múltbelinél kisebb gazdasági növekedést irá-

nyoz elő, s emiatt is szigorúbb követelményeket támaszt.

A világpiaci árviszonyok átrendeződésének, a cserearányok romlásának az lett a legfontosabb makroökonómiai hatása, hogy *gyengítette a magyar gazdaság jövedelemtermelő, új értéket teremtő képességét is.* (Némi egyszerűsítéssel ugyan, de kiszámítható a jövedelemtermelő képesség csökkenésének mértéke; ha ez a csökkenés nem következett volna be, akkor például 1980-ban 50 milliárd forinttal több nemzeti jövedelem jött volna létre.) A romló cserearányok miatt is az anyagi ráfordítások gyorsan nőttek, főként mert termékszerkezetünk alig változott. A veszteségek ellensúlyozása csak határozott szerkezetváltozással lehetséges. Az erőteljes szerkezetváltás – a mi társadalmi kötelezettségeink között – valószínűleg csak hosszabb idő, 8–12 év alatt hajtható végre.

A népgazdasági jövedelmezőség mérséklődése – a szerkezetváltozás időszakára – az itt következő alternatíva elé állított bennünket. A termelés növekedésének ütemét csökkentve mérsékelhetők a külkereskedelemből fakadó veszteségek, a növekedés lassúbb üteme ugyanis kisebb importtal párosul, s így a cserearányok romlásából származó veszteség is kisebb. Az ütem csökkentése azonban határt szab az életszínvonal emelésének, a szociális ellátás javításának, a beruházások növelésének.

Ha ellenben a növekedés eddigi, viszonylag gyors üteme nem változna, s a belső kereslet bővülése nem mérséklődne, akkor – legalábbis rövid távon – nem csökkenne az import és cserearány-veszteségünk sem. Ebben az esetben csak egyre nagyobb külső erőforrásokat bevonva lenne növelhető az eloszthatő társadalmi jövedelem.

A fejlett országok többsége az első utat választotta, s egy részük valójában közömbös maradt a társadalmi feszültségek (munkanélküliség, infláció stb.) hatásaival szemben. Mi egy ideig megpróbáltuk tartani az előző időszak növekedési ütemét. Ma már nyilvánvaló, hogy ez akadályozta a szerkezetátalakítást, és késleltette az elszenvedett veszteségek ellensúlyozását. De a nemzeti jövedelem növekedésének eddigi ütemét már csak azért sem tarthattuk, mert az értékesítési nehézségek a tőkés piacon tartósnak bizonyultak. Ilyen körülmények között a kereslet és a kínálat színvonalát csak úgy hozhattuk volna összhangba, ha a belső keresletet – a belföldön felhasználható erőforrásokkal meg nem alapozottan – megnöveltük volna.

A magyar gazdaság jelenlegi szerkezetének egyik sajátossága, hogy a termelés növekedéséhez gyorsuló ütemben bővülő import szükséges. (3–4%-os termelésnövekedéshez 4–6%-os importnövekedéssel, 5–6%-os növekedéshez pedig már több mint 10%-os importbővüléssel kell számolnunk.) A termelés mennyiségi gyarapodásához azonban nem változatlan szerkezetű import, hanem nagyrészt a világpiacon jobban dráguló nyersanyag- és energiabehozatali többlet kell. Ez a jelenlegi termelési szerkezetünkben elviselhetetlen mértékű cserearány-veszteséggel és külkereskedelmimérleg-hiánnyal járna.

Gondosan mérlegelve tehát gazdasági fejlődésünk belső és külső feltételeit, arra a következtetésre jutottunk, hogy az előző évtizedben megvalósultnál csakis mérsékeltebb növekedési ütemre vehetünk irányt. A hatodik ötéves terv időszakára csak azt a megoldást választhattuk, hogy a gazdasági növekedés ütemét a hatékony termelésre épített exportlehetőségeinkre alapozzuk.

A külgazdasági föltételek nemcsak a gazdaság növekedését lassítják, hanem *a szerkezeti átalakulásoknak is irányt szabnak.* Mindenekelőtt fordulatot kell elérni a termelés és a felhasználás fő irányaiban a külgazdasági egyensúly helyreállítása végett. A külső források igénybevétele az 1970-es évtized derekától mind nagyobb méreteket öltött, s ezt csak 1979-től kezdve tudtuk lefékezni. Külkereskedelmi mérlegünk egyenlege az elmúlt 30 év során csak néhány esetben volt aktív, hosszabb időszakok átlagát vagy összegét tekintve mindig, a hetvenes évtized második felében pedig kiugróan passzív volt. 1979-től kezdve sikerült a hiányt radikálisan csökkentenünk, ami az adott világgazdasági környezetben elismerésre méltó eredmény. A hatodik ötéves tervidőszak első felében s azon túlmenően is lassan növekvő exportöbblettel kívánjuk elérni, hogy nemzetközi fizetési helyzetünk biztonságosabb legyen.

Elgondolásaink szerint a külkereskedelmi mérleg egyenlegének tükörképeként gyökeresen változik a termelés és a belföldi felhasználás viszonyát kifejező arány:

	A belföldi felhasználás a termelés százalékában (bruttó hazai termék, összehasonlító áron)
1951—1960	100,4
1961—1970	100,8
1971—1980	104,1
1980	101,6
1981—1985	97,8
1985	96,3

Az összes belföldi felhasználás tehát nem haladhatja meg a hazai termelést, annál kisebbnek kell lennie. Fordulatot kell elérnünk a gazdaság exportképessége és importigényessége között. Alakulásukat a következő ábra mutatja be.

Az export és az import
a bruttó nemzeti termelés százalékában
(1980. évi összehasonlító áron)

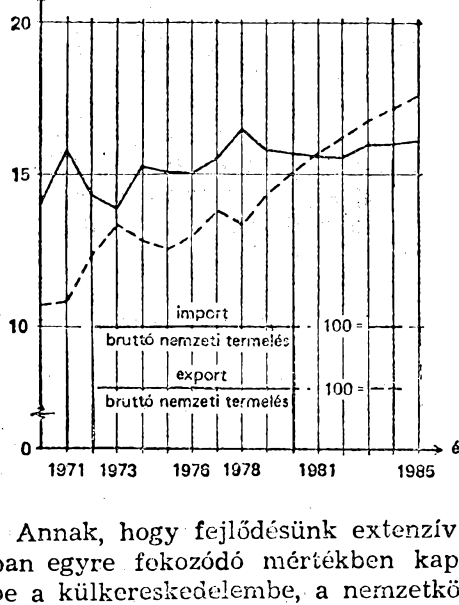

Annak, hogy fejlődésünk extenzív korszakában egyre fokozódó mértékben kapcsolódtunk be a külkereskedelembe, a nemzetközi munkamegosztásba, nemcsak az volt az eredménye, hogy az – 1950 és 1970 között még csekély mértékű – importtöbblet révén több külső forrást vontunk be. Ennél sokkal fontosabb – szerkezeti – előnyt jelentett az, hogy a *gyors növekedés érdekében tőkeigényes javak importjáért munkaigényes termékek exportjával fizettünk, s ezzel társadalmi tőkét takarítottunk meg,* szinte pótlólagos forráshoz jutottunk.

Csakhogy a fejlődés intenzív szakaszában éppen az exportszerkezet válik kérdésessé, az exportképesség fokozásának akadályává. Növekvő gond, hogy hagyományos élelmiszerexportunk – a nagyüzemi mezőgazdasági termelésre és a korszerű élelmiszer-ipari feldolgozásra való áttéréssel – maga is erősen fokozódó mértékben

tőkeigényessé vált. Ugyanakkor a munkaigényes termékek exportja már kevésbé gazdaságos olyankor, amikor a fejlődő országok komoly versenytársként jelennek meg a világpiacon, hiszen náluk az egy főre jutó fogyasztás és a reálbér színvonala sokkal alacsonyabb a mienknél, s őket nemzetközi gazdasági kedvezmények is segítik e versenyben. A mi exportunk jelenlegi összetételét alkotó termékek széles körében a fejlett tőkésországok piaca nem ismeri el az árban a drágább, minálunk végzett munkát.

Ha tehát exportképességünket úgy akarjuk fokozni, hogy közben az elért reálbérszínvonalat megőrizzük, sőt a távolabbi időszakban érzékelhetően emeljük, akkor a munka termelékenységének számottevően és folyamatosan emelkednie kell az export ágazati szerkezetének átalakításával egyidejűleg.

Világpiaci hadállásainkat és belső gazdasági helyzetünket csak úgy szilárdíthatjuk meg, ha sikerül *gazdasági struktúránkat a piaci keresletnek megfelelve, a korszerűség és a minőség nemzetközi mércéjéhez igazodva megújítanunk!* Ez a termékek jellegétől függően sajátos követelményrendszert foglal magában: növelni kell a termelésben és az exportban azoknak a jól értékesíthető termékeknek a részarányát, amelyeknek fajlagos tőke-, munka-, anyag- és energiaigénye az átlagosnál kisebb, s amelyekben ugyanannyi anyaghoz és energiához nagyobb értéknövelő teljesítmény társul, és azt elismertetni is tudjuk a külpiacokon.

A ma előre látható világgazdasági folyamatok egy hosszabb távra is érvényes kérdést vetnek fel: vajon helyes-e fenntartani gazdaságunk jelenlegi, magas fokú nyitottságát, vagy talán érdemesebb visszatérnünk egy autarkiás jellegű gazdaságpolitikához? A terv egyértelmű választ ad e kérdésre: megőrzi gazdaságunk nyitottsá-

gát, s amellett foglal állást, hogy bővítsük a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünket. Az exportnak a bruttó hazai termékhez mért aránya már az 1970-es évtized második felében elérte a 35–40%-ot, s a hatodik ötéves tervidőszak végére 46% körül lesz. Ilyen nagyságrend jellemzi általában a fejlett gazdaságú kis európai országokat, például Ausztriát, Dániát, a Benelux-államokat és Norvégiát.

A hatodik ötéves terv külgazdasági stratégiája mindemellett nem kizárólag az exportexpanzióra épül, hanem a gazdaságos, ésszerű importhelyettesítéssel is számol, s az exportban és az importban is a gazdaságosságot és a piacképességet állítja előtérbe.

Számunkra a külkereskedelem, az export nem öncél. A szocialista építés első szakaszában természeti és gazdasági adottságaink miatt az itthon nem termelhető javak – nyersanyagok, energiahordozók, magas színvonalú műszaki eszközök — importja volt jellemző. Később mindinkább előtérbe került, hogy kihasználjuk a nemzetközi munkamegosztásból fakadó gazdaságossági előnyöket, azt, hogy nagyobb piacra termelhetünk, hogy importtal helyettesíthetjük a kevésbé gazdaságos hazai termelést, s hogy a belső piacon is jobban lehet kielégíteni az igényeket, ha termékeink minősége és választéka a nemzetközi mércéhez igazodik. *Gazdaságunk fejlődésének lehetőségeit a jövőben még inkább az fogja meghatározni, hogy milyen mértékben tudjuk értékesíteni termékeinket a külső piacokon,* mert a jelenlegi tervidőszakban a belső piac csak korlátozottan bővülhet.

Jóllehet ma a külgazdasági egyensúly javítására irányuló tennivalókat kell kiemelnünk, hosszú távon mégis a belső fejlődés követelményeié az elsőbbség: azé, hogy fejlesszük a szo-

cialista társadalmi viszonyokat és intézményeket, a tudományos-műszaki haladás élenjáró nemzetközi eredményeire építve korszerűsítsük a termelőerőket, javítsuk az életkörülményeket.

A világpiacot a maga létező nagy különbözőségeivel kell figyelembe venni: a szocialista, a fejlett tőkés- és a fejlődő országok piaca másmás követelményt támaszt külső és belső gazdaságpolitikai gyakorlatunkkal szemben.

A szocialista országokkal folytatott gazdasági együttműködésünket a tervszerűen alakuló kapcsolatok – egyik meghatározó vonásuk, hogy az energiahordozók és az alapanyagok nagyobb hányadát tőlük vásároljuk –, az adott külkereskedelmi szerkezet miatt romló cserearányok fokozatos ellentételezésére irányuló törekvés, egy viszonylag mérsékeltebb szerkezetváltozáshoz való igazodás korlátai és a fogyasztási cikkek fokozódó kereslete jellemzi. A KGST-országokkal való gazdasági kapcsolatok bővítését és szerkezetét a jövőben nagyban meghatározza az, mekkora az előrehaladás a közös érdekű gazdaságstratégiai kérdésekben (energia, alapanyag, élelmiszerek) és a modern technika kulcskérdéseiben való együttműködés szervezésében, s milyen az integráció mechanizmusának fejlesztésére irányuló gyakorlati készség, amely megalapozza a legutóbbi ülésszak előremutató elhatározásait.

A fejlett tőkésországokkal való kapcsolatainkban el kell érnünk, hogy a cserearányok további romlása nélkül igazodhassunk a gyorsabb szerkezetváltozásokhoz. Ez nem lehet másképpen, csak ha a jövőben nagyobb hangsúlyt kapnak a minőségi követelmények. Bár továbbra sem mondhatunk le a jelenlegi exportszerkezetünkben meghatározó anyagjellegű termékek (vas- és alumíniumkohászati gyártmányok, vegyipari alapanyagok stb.) kiviteléről, fontos,

hogy erőteljesen bővüljön a piac igényeihez rugalmasan alkalmazkodó, a magyar szellemi munkát megtestesítő, feldolgozó ipari termékeknek: megfelelő műszaki színvonalú és piacképes gépeknek, széles választékú, feldolgozott élelmiszer-gazdasági termékeknek, a divatirányzatokat követő könnyűipari termékeknek, eredeti könnyűvegyipari cikkeknek stb. az exportja.

A fejlődő országok piacán mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt javuló, az egyes régiók és országok fizetőképes keresletéhez igazodó külgazdasági munkára van szükség. Ezen a piacon fokozottan érdemes megjelennünk a szellemi erőforrásainkat jól hasznosító komplex fejlesztési konstrukciókkal: például egészségügyi, oktatási, vízgazdálkodási, élelmiszer-ipari, termelési és kutatási, fejlesztési rendszerekkel, kulcsrakész ipari létesítményekkel.

A belső és a külső piac sokarcú kívánalmainak csak akkor tudunk javuló hatékonysággal – egyidejűleg – eleget tenni, ha gazdaságunk szerkezetében, annak mozgásaiban határozott, új irányzatok bontakoznak ki. Mindez nem lehet spontán folyamatok eredménye. Ma már többékevésbé sehol sem az a világban. A társadalmi tudatosság magas foka iránti igény nálunk természetes, s nem pusztán arról van szó, hogy a gazdasági szerkezet változásait a hatodik ötéves terv időszakára meg kell tervezni. Sokkal inkább arról, hogy a tervben foglalt gazdasági elgondolásainkat bele kell illeszteni a társadalmi és gazdasági összefüggésrendszerekbe. Ezzel nemcsak a gazdasági haladás céljait szolgáljuk, hanem arra is törekszünk, hogy kezünkben tartsuk a társadalmi hatásokat is, vállalva, hogy a belső ellentmondásokat (pl. a vállalati, területi, ágazati konfliktusokat) megfelelő mederbe tereljük a társadalmi érdekek talaján.

A gazdasági szerkezet korszerűsítésének fő irányai a hatodik ötéves tervben

A gazdaság szerkezete több metszetben vizsgálható (a termelés, a ráfordítások, a ráfordításokkal összefüggő érték- és árarányok, a felhalmozott eszközállomány és a további felhalmozás, a foglalkoztatás, a fogyasztás és a külkereskedelem szerkezete alapján). Ezek a metszetek egymással, valamint a növekedés lehetőségeinek és a hatékonyságnak az alakulásával szorosan összefüggenek.

A hatodik ötéves terv igen fontos jellemző vonásai éppen a *termelési szerkezet* területén ragadhatók meg. Ebben megkülönböztetjük a gazdaság makro-, mikro- és mezoszerkezetét. *A makroszerkezet* – mint népgazdasági ágak vagy viszonylag homogén ágazatok szerinti csoportosítás – összefoglaló, általános áttekintése a gazdaságnak. *A mikroszerkezet* – bizonyos egyszerűsítéssel – a gazdaságnak termékszerkezet és gyártási technológiák szerinti tagolódását, kapcsolatrendszereit foglalja magában. *A mezoszerkezet* a gazdaságnak olyan metszetben megragadható összefüggésrendszereiből tevődik össze, amelynek alkotóelemei bizonyos szempontból összetartozó termékcsoportok, gyártási ágak és műszaki kultúrák. Ez a gazdaság szerkezetének olyan „köztes" tartománya, amelynek jelenségei a makroszerkezet síkjáról nem eléggé érzékelhetők, s a mikroszerkezet változásaiból sem vezethetők le. A mezoszerkezet változásait eredendően a műszaki fejlődés új irányai és a piaci viszonyok tartós elmozdulásai határozzák meg.

A gazdaságfejlődés extenzív szakaszában a termelési és felhalmozási makroszerkezet viharos gyorsasággal alakult át: növekedett az ipar részaránya, csökkent a mezőgazdaság aránya,

később és lassabban, de nőtt a szolgáltatás aránya is. A tervezés és a gazdaságirányítás is elsősorban a makroszerkezet változásait törekedett megragadni és szabályozni. A makroszerkezet változása a mikroszerkezetet is túlságosan kiszélesítette. A nyolcvanas évek új feltételei megkövetelik, hogy a mikro- és mezoszerkezet átalakulása meggyorsuljon, a makrostrukturális változások viszont lelassulnak. Ebben a helyzetben a termelési makroszerkezet változását mérő hagyományos arányszámok (például az iparnak, a mezőgazdaságnak, a szolgáltatásoknak a részaránya a társadalmi termékben, a nemzeti jövedelemben) valójában egyre kevésbé alkalmasak arra, hogy minősítsék a gazdasági szerkezetben végbemenő átalakulásokat. Főként azért nem, mert a gazdaság fejlettségének egy meghatározott színvonalán a legfontosabb termelési és foglalkoztatási arányok hosszabb-rövidebb időre állandósulhatnak, miközben „bennük" számottevő elmozdulások mehetnek végbe.

A hatodik ötéves tervben a szerkezeti változások középpontjában a mikro- és a mezoszerkezet változásai állnak. *A jövőben a makroökonómiai elmozdulásoknak és a növekedés ütemének részben a népgazdasági tervben meghatározott lehetőségeken, részben pedig a mikro- és a mezoszerkezetnek a gazdálkodó egységek által kezdeményezett változásain kell alapulniuk.* A népgazdasági tervezésnek, a gazdaságirányításnak most elsősorban a mikrostrukturális változásokhoz kell megfelelő közgazdasági környezetet teremtenie, lehetővé téve, hogy elsősorban a szabályozott piaci viszonyok formálják a vállalatok gazdasági döntéseit. A gazdaságirányítás és a gazdálkodó vállalatok döntései között *kölcsönhatásnak* kell fennállnia, hogy a vállalatok formálta mikrostrukturális mozgások és a központi

stratégiai fejlesztés irányai összhangban legyenek.

Az *ipar* szerkezetében az intenzív fejlődést ma még sok negatív jelenség akadályozza, például: nagy a fajlagos anyag- és energiaigényesség, sok termékben a hozzáadott munka értéke nem ellensúlyozza a megnövekedett anyagi ráfordításokat, elmaradott az infrastrukturális háttér stb. Az ipar szerkezetének úgy kell átalakulnia, hogy elsősorban azok a gyártási ágak és tevékenységek, az olyan termékcsoportok és termékek gyártása fejlődjön dinamikusan, amelyekben a korszerű technika és az igényesebb technológia fokozódó gazdaságosságot és piacképességet eredményez.

Az sincs kizárva, hogy a népgazdasági hatékonyság egy-egy területen nem fejlesztéssel, hanem visszafejlesztéssel fokozható. Ahol a teljesítőképesség nem használható ki gazdaságosan, ott talán jobb azt ki sem használni, mint a termelésre ráfizetni. (Például Európában ma sok helyen gazdaságossági megfontolásból igen alacsony fokú a kohászati termelőberendezések kihasználtsága, s az sem véletlen, hogy a munkaigényes könnyűipar kitelepül a fejlett országokból.)

A vállalati ötéves tervekben és fejlesztési elképzelésekben kialakított és javarészt a piactól befolyásolt mikrostrukturális változások lényege abban rejlik, hogy *megnöveljük a termékek hozzáadott értéktartalmát,* s ezt a külső piacokon az árban elismertetjük. Ehhez a hagyományos feldolgozó ipari tömegcikkek helyett növekvő mértékben kell termelnünk a hazai kutatóbázisra, a külföldi élenjáró eredmények hatékony alkalmazására támaszkodó, a termelési kultúrát a tudományos és műszaki fejlődés legújabb eredményeivel gazdagító gyártmányokat.

Az ipari termelés szerkezetének korszerűsítése sokban függ attól, hogy mennyire sikerül ez a feldolgozó iparokban, köztük is főként a gépiparban és a vegyiparban. Itt az átalakulás igénye és lehetősége is tágabb. A tervidőszakban az ipari bruttó termelésben a gépipar és a vegyipar részaránya növekedni fog.

A gépipar az 1960-as évtized végéig igen gyorsan fejlődött, de ez nem mindig járt együtt a műszaki haladással, a minőségi termelés bővülésével. A központilag meghatározott fejlesztési irányok gyakran változtak. Abban, hogy a szükségesnél és a lehetségesnél is lassúbb ütemben korszerűsödött a gépipar termelési és értékesítési szerkezete, több tényezőnek volt szerepe. Nemzetközi viszonylatban a kis országokra jellemző termelési szakosodás csak késve kezdett fejlődni gazdaságunkban, s olykor párhuzamos fejlesztéseket hajtottunk végre. Aránytalanság keletkezett az erőltetett végtermékgyártás és a háttéripar között, s ez utóbbi jócskán elmaradt a követelményektől. Nem alakult ki megfelelő együttműködés a kutatás és fejlesztés meg a termelés között. A kutatási eredmények bevezetése és elterjesztése hosszú időbe telik. Nem fejlődtek kellően az ipari szolgáltatások és a piacszervező tevékenység.

A hatodik ötéves terv időszakában nagyfokú elmozdulást eredményező szerkezeti változások a nemzetközi együttműködés bővítésével, a központi fejlesztési programokkal: a számítástechnikai, elektronikai stb. programmal és az egyensúlyi helyzet javítására irányuló törekvéseinkkel függenek össze.

A gépipar termelésének változását és a gépipari export alakulását bemutató táblázatnak az ötéves tervet megalapozó számításokból kiinduló adatai azt jelzik, hogy mind a termelés, mind az export alakulásában még erőteljesebbé

válnak a differenciált fejlődés jegyei. Különösen erőteljesen növekszik a híradás- és vákuumtechnikai ipar részesedése, s exportja is a legnagyobb mértékben növelhető az elgondolások szerint.

Az ötéves tervben számított gépipari termelés és export

Gépipar	A bruttó termelés változása (%, összehasonlító áron) 1985/1980	Az export változása 1985/1980	
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	156—158	171—173	Híradás- és vákuumtechnikai ipar
Műszeripar	130—132		Gépek és gépi berendezések gyártása
Gépipar *átlag*	130	161—163	
		149—151	Fémtömegcikk-ipar
Közlekedési eszközök gyártása	128—130	148	Gépipar *átlag*
Villamosgépipar	125—127	137—139	Műszeripar
Fémtömegcikkipar	125—127		Villamosgépipar
Gépek és gépi berendezések gyártása	122—124	135—137	
		131—133	Közlekedési eszközök gyártása

A különféle termékfőcsoportokban bővül a technika élenjáró irányzataihoz közelálló termékek gyártása. A híradás- és vákuumtechnikai iparban növekszik a világszínvonalat megközelítő hírközlő berendezéseknek, a mikrohullámú berendezéseknek, az elektroakusztikai berendezéseknek, az URH-adóvevőknek és az adatátviteli berendezéseknek az aránya.

A gépiparban az intenzív fejlesztésnek egyik legfontosabb mércéje, hogy – a nehezedő érté-

kesítési föltételek ellenére – sikerül-e a különféle gépi termékekből (fémmegmunkáló szerszámgépekből, vegyipari gépekből és berendezésekből, élelmiszeripari és mezőgazdasági gépekből, berendezésekből, távbeszélő központokból stb.) az elmúlt tervidőszakban elérthez képest ugrásszerűen megnövelni a jövedelmező exportot. Tudunk-e olyan korszerű szerkezetet kialakítani, amelynek révén mintegy 30%-os termelési többlettel 50%-os exportnövekedés érhető el. Ez nem könnyen valósítható meg, de az egyensúly megteremtésére irányuló céljaink eléréséhez nélkülözhetetlen.

A vegyipar az elmúlt két évtizedben az ipar átlagát mintegy kétszeresen meghaladó ütemben fejlődött. Létrejöttek egyfelől a nagy alapanyag-termelő egységek, másfelől a viszonylag fejlett feldolgozó üzemek. A feldolgozó vegyipar fejlődését alátámasztó közbülső termékek gyártóbázisa ellenben nem alakult ki. A jelenlegi tervidőszakban az iparág fejlesztése új irányt vesz: nagy szerephez jutnak a tervhez kapcsolódó központi fejlesztési programok, gyorsabban fejlődnek a „kutatásra alapozó" intenzív, egyszersmind „exporthordozó" területek. A gyógyszer-, a növényvédőszer- és az intermediergyártási program arra irányul, hogy fenntartsuk gyógyszeriparunk világpiaci versenyképességét, a növényvédőszer-gyártásban pedig növeljük azt, s a gazdaságos kivitelt számottevően fokozzuk. A gyógyszeripar belföldi bázisa javarészt a petrolkémiai eredetű intermediergyártás fejlesztése révén bővül. A gyógyszerek, a növényvédő szerek és az intermedierek együttes termelése 1981 és 1985 között – terveink szerint – több mint másfélszeresére, ezen belül a gyógyszertermelés 50%-ot meghaladóan, a növényvédőszer-termelés több mint a kétszeresére növekedik; az eredeti új készítmények és a licencké-

szítmények aránya nő, a már eddig is gyártott készítményeké csökken. Öt év alatt a szocialista országokba irányuló gyógyszerekből 30%-kal, növényvédő szerekből majdnem a háromszorosára, a tőkésexport-gyógyszerekből mintegy a kétszeresére, növényvédő szerekből két és félszeresére növekszik. Ezekben a gyártási kultúrákban a termékek értékében nagy a szellemi ráfordítások részaránya, ami pótlólagos előnyöket nyújthat.

Iparunk versenyképességének egyik hátráltatója ma a *háttéripar* kiépítetlensége: nem épült ki megfelelően az előgyártmányok (öntvények, kovácsolt és sajtolt termékek), általános rendeltetésű mechanikus alkatrészek és részegységek, villamossági alkatrészek, vegyipari segédanyagok, szerszámok, kötőelemek stb. gyártása. Pedig külgazdasági céljaink teljesítése nagymértékben függ e feladatok megoldásától. A háttéripar megteremtésében a kölcsönös gazdasági érdekek talaján kell szerephez jutniuk a végterméket létrehozó nagyüzemi szervezetekhez kapcsolódó kis- és középvállalatoknak, szövetkezeteknek. Ezek fokozzák gazdaságunk rugalmas alkalmazkodóképességét, csökkenthetik a gazdálkodás általános költségeit. A háttéripar fejlesztése valójában azt jelenti, hogy az ésszerűbb munkamegosztás révén egész iparunk teljesítménye jobb lesz.

A hatodik ötéves terv időszakában nagy feladatok hárulnak *élelmiszer-gazdaságunkra* mind a belföldi ellátás minőségének javításában, mind exportképességünk fokozásában. E feladatok teljesítésének követelményéből kiindulva nem szabad szem elől tévesztenünk az elmúlt időszaknak azt a tanulságát, hogy nem tudtuk mindig elég egyenletesen biztosítani a termelői érdekeltséget az egyes ágazatok között, és ami még nagyobb gond: sem a külső, sem a belső

feltételek nem segítették elő, hogy a termelési költségek a megkívánt mértékben csökkenjenek.

A mezőgazdasági termelés szerkezetét úgy szükséges átalakítani, hogy ezáltal erősödjön a mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportképessége. A tőkés piacokon nem csekély – kereskedelempolitikai és politikai tényezőkből eredő – nehézséggel kell szembenéznünk.

Természeti és gazdasági adottságainknál fogva mezőgazdasági termelésünket a jövőben is a sokágazatúság fogja jellemezni. A két fő terület – a növénytermesztés és az állattenyésztés – között bizonyos arányeltolódásra számítunk. Az ötödik ötéves terv időszakában az állattenyésztés bruttó termelési értéke – a növénytermesztést megelőzve – a mezőgazdasági átlagot meghaladó ütemben nőtt, bár a terv ennek az ellenkezőjét tűzte ki. A jövőben elsősorban gazdaságossági megfontolásokból (figyelemmel a tőkeigényességbeli és a jövedelmezőségbeli különbségekre) a növénytermesztés évi átlagos üteme (3,3%) meg fogja haladni az állattenyésztés növekedésének ütemét (1,9%). Figyelembe vettük, hogy adottságaink a nagyüzemi szántóföldi növénytermesztésben a legkedvezőbbek, s az eszközhatékonyság színvonala, az élőmunka termelékenysége – különösen a termelési rendszerek térhódítása nyomán – megalapozza külpiaci versenyképességünket. Nem ilyen kedvezőek körülményeink az állattenyésztésben: ott a jövőben elsősorban arra kell törekedni, hogy javítsuk a munkaszervezést, s gondoskodjunk a termelési tényezők megfelelő összhangjáról.

Gabonatermesztésünk aránya a mezőgazdasági termelés egészében viszonylag nagy; további növelése is fontos érdekünk. A búza és a kukorica keresett, gazdaságosan értékesíthető exportcikkünk, egyszersmind az állattenyésztés fej-

lesztésének alapja. Az ipari növények termesztésének növelésében is előreléphetünk több új, nagy teljesítményű feldolgozó üzem révén. Különösen lendületesen fejlődik a növényolajipar termelése és exportja. A kertészeti ágazatokban az összetétel átalakítása, a minőség és a gazdaságosság javítása a fő célunk. A zöldségtermesztésben mindenekelőtt a hozamok fokozásával, a veszteségforrások csökkentésével kell jövedelmezőbbé tenni a termelést. Ahol erre nincs mód – mint például a paradicsomtermesztésben –, a vetésterületet fokozatosan csökkentjük. A kertészeti ágazatok versenyképessége jórészt attól függ, mennyire tudnak alkalmazkodni a vevők igényeihez termékeik választékával, minőségével, feldolgozásával. Folytatjuk a hűtőipar dinamikus fejlesztését, növeljük a mélyhűtésű termékek hazai és exportra szánt termelését.

Az állattenyésztésben a sertés- és a vágóbaromfi-termelés az átlagosnál gyorsabban fejlődik a tervek szerint. Emelni kívánjuk az exportra kerülő húsáruk feldolgozottsági fokát. A mezőgazdasági alapanyagokat olyan fokig kell feldolgozni, amely a mindenkori árviszonyok közepette helyesen egyezteti össze a devizatömeg növeléséhez és a devizakitermelés gazdaságosságának javításához fűződő érdekeinket.

Az élelmiszer-gazdaság népgazdasági hatékonyságát jelentősen fokozhatja, ha növeljük a külföldön is keresett, jól jövedelmező, jobban feldolgozott, korszerűen csomagolt termékeknek a részarányát.

A termelőágazatok csak akkor képesek a kívánt irányokban fejlődni, ha azt megfelelő színvonalú és szerkezetű infrastrukturális háttérrel megalapozzuk. Történelmi tapasztalataink szerint az infrastruktúra fejlesztésében való elmaradás olyan mulasztás, amely visszafogja és

akadályozza a termelőszféra fejlődését és az életkörülmények javulását.

A termelő infrastruktúra fejlesztésében reális célként tűzhettük ki, hogy a tervidőszakban javítjuk a termelési szerkezet átalakulását leginkább gátló körülményeket. Ilyenképpen például felújítjuk a közlekedési hálózatok egy részét, fokozzuk biztonságukat, fejlesztjük a telefonhálózatot, több villamos energiát adunk a mezőgazdaságnak, javítjuk a vízellátást és a vízminőséget, bővítjük a bekötőút-hálózatot.

A szállítás területén arra számíthatunk, hogy a belföldi igények mérsékeltebben, a nemzetközi együttműködésből fakadó szükségletek erőteljesebben növekednek. Ésszerűsíteni kell a szállítást azáltal, hogy javítjuk a vasúti és a közúti együttműködést, erősítjük a szállítók és a fuvaroztatók kapcsolatát. A hírközlés gazdasági szerkezetünknek egyik szűk keresztmetszete, s ez a termelő és a nem termelő szférában egyaránt fékezi a korszerű szervezési eljárások elterjedését, a gyors információáramlást. A tervidőszakban a hírközlés teljesítményeit a népgazdasági ág átlagát meghaladó mértékben fokozzuk; nagy erővel kell fejlesztenünk a telefonnal való ellátottságot és felújítanunk a távközlési hálózatokat.

A növekedésnek a múltbelitől eltérő üteme és a felhalmozás tervezett új aránya jócskán módosítja *az építőiparral* szemben támasztott követelményeket. Az új építések száma mérséklődik, egyidejűleg növekszik a termelő és a nem termelő létesítmények felújítása és karbantartása iránti igény. Ez szükségessé teszi, hogy a különféle építési szervezetek – idejében és a lehető legcsekélyebb veszteséggel – hozzáigazítsák termelésüket a szükségletek megváltozott szerkezetéhez.

A hatékonyság általános javulása és annak feltételei

Ha el akarjuk érni, hogy a termelés a tervezett – a múltbelinél ugyan lassúbb, de nem kisebb erőfeszítéseket igénylő – ütemben növekedjen, *a népgazdaság minden területén fokoznunk kell a hatékonyságot.* A gazdasági szerkezet változása és a népgazdaság hatékonysága szorosan összefügg. Egyfelől a szerkezet és annak belső mozgásiránya megtestesíti a hatékonyság mindenkori állapotát, másfelől a szerkezet módosulása maga is a hatékonyság javításának eszközeként fogható fel. Vannak olyan fejlődési szakaszok, amikor a makroszerkezet változásai, és van olyan periódus – mint most nálunk –, amikor a mikro- és mezoszerkezet változásai játszanak kulcsszerepet a nemzeti jövedelem növekedésében. Az intenzív fejlődési szakaszban azonban arról sem szabad elfeledkezni, hogy a gazdasági teljesítményeknek mindenütt javulniuk kell, ott is, ahol a termelési szerkezetben nem várhatunk számottevő változást.

A termelékenységnek gyorsan kell növekednie, hogy – miközben a beruházások lényegileg az eddigi színvonalon maradnak – megalapozhassa az export lendületes bővítését. Ahhoz, hogy az egész népgazdaságra kiterjedően fenntarthassuk a munka termelékenységének az ötödik ötéves terv időszakára jellemző viszonylag gyors növekedési ütemét (csaknem 20%), az ipari munka termelékenységének is az előző tervidőszakban megvalósult mértékben: 30%-kal kell fokozódnia. A szükséges szerkezeti változásokkal összefüggésben ez nem jelent az ipar valamennyi területe számára azonos követelményt. A gépiparban például a termelékenység növekedése számottevően meggyorsul: számításaink szerint 31%-ról 45%-ra; a könnyűiparban

26%-ról 32%-ra; a munkatermelékenység javulásának gyors üteme a vegyiparban is megmarad.

Az eszközigényesség népgazdasági szinten az előző tervidőszakban bekövetkezett 16% helyett legfeljebb mintegy 7%-kal növekedhet. Ez bizonyos területeken irányváltást igényel: az eszközigényesség növekedésének csökkenésbe kell átcsapnia. A gépiparban az ötödik ötéves terv időszakában 16%-kal romlott az eszközhatékonyság, most csaknem 10%-kal javulnia kell. Hasonló változást kell elérni a vegyiparban és a könnyűiparban. A feldolgozóiparban az eddig romló eszközhatékonyságot javuló tendenciának kell felváltania. Az ipar és a mezőgazdaság egészére azonban továbbra is jellemző lesz az eszközigényesség fokozódása, de üteme feltehetően lassul. Ennek jelentőségét különösen akkor mérhetjük fel, ha figyelembe vesszük, hogy az ipari beruházásokban nő az energetikai és a kitermelő ágazatok részesedése, s ezekben a sajátosan nagyon eszközigényes ágazatokban az állóeszköz-állomány növekedésének üteme nagymértékben meghaladja az ipar egészére jellemző ütemet. A legfontosabb feldolgozó ipari ágazatoknak a beruházásokból való részesedése csökken, állóeszköz-állományuk növekedése is elmarad az átlagtól. A szigorúbb követelményeket támasztó szabályozók hatására mégis azzal számolunk, hogy a feldolgozó iparban befektetett minden egymillió forint beruházás átlagosan 300 000–350 000 forinttal több termelést és 200 000–250 000 forinttal több exportot eredményez.

Az eszközigényesség alakulását a kapacitások kihasználásán kívül alapvetően a beruházási szerkezet határozza meg. A népgazdaság beruházási szerkezetében fontos irányváltás következik be a hatodik ötéves terv időszakában.

Korlátozott lehetőségeink közepette is növekszik valamelyest az infrastruktúra részesedése. A beruházási szerkezet e változásának mértéke most nem nagy, de ezt tartós tendenciának tekintjük. További módosulást jelent, hogy a visszafogottabb beruházási tevékenység keretei között nagyobb hangsúlyt kap a már folyamatban levő beruházások befejezése és üzembe helyezése, elsősorban az iparban. Az iparban – és ezzel az egész népgazdaságban is – évtizedek óta először csökken a befejezetlen beruházások állománya.

A termelékenységgel és az eszközhatékonyság javításával szorosan összefügg *az anyag és energiaigényesség csökkentése.* Múlhatatlanul szükséges, hogy általánosan meggyökereztessük az ésszerű takarékosság szemléletét és gyakorlatát!

Az energiagazdálkodási feladatokat külön program foglalja össze. Azzal számolunk, hogy a tervidőszakban 1%-os nemzetijövedelem-növekedést 0,6–0,7%-os energiafelhasználási többlettel érünk el. Elsősorban a világpiaci árakhoz igazodó belföldi energiaáraknak takarékosságot és szerkezetváltozást serkentő hatása útján és az energiafelhasználást ésszerűsítő beruházások állami támogatásával kívánunk eredményeket elérni. A másik kulcskérdés az anyaggazdálkodás ésszerűsítése, a termelés anyagigényességének csökkentése, amelyre az energiához hasonló programot dolgozunk ki. E programok megvalósításában is az ár- és érdekeltségi viszonyoknak kívánunk meghatározó szerepet adni. Az energia- és anyagtakarékossági programoknak a hatodik ötéves terv időszakára tervezett nemzetijövedelem-növekedés mintegy egynegyedét kell megalapozniuk.

Joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy az ismertetett követelmények és a feltételek össz-

hangban vannak-e egymással, biztosítják-e, hogy a szerkezet átalakítására és a hatékonyság növelésére irányuló céljaink megvalósuljanak. E helyütt nem vázolhatunk fel minden feltételt és főként minden részletet, de a tervben foglalt gazdaságpolitikai vonalvezetés, a célok és a megvalósításukat szolgáló gazdasági feltételrendszer kulcspontjai megjelölhetők:

● *A szabályozás* azt az utat követi, hogy egyrészt a termékek és a legfontosabb ráfordítási elemek *értékelése* helyesen tájékoztasson és megfelelő iránytűként szolgáljon a gazdasági döntésekhez, másrészt, hogy a különféle szabályozók: az ár-, az adó- és a hitelrendszer összehangoltan egy irányba, egymást felerősítve hassanak. *A költségszerkezetben* az 1970-es évtizedben korszakos változások következtek be: az alapanyag- és energiaárak az átlagos árindexek többszörösével emelkedtek, s ez megmutatkozik az anyag- és energiaigényes feldolgozó ipari termékek és szolgáltatások áraiban is. A hatodik ötéves tervidőszakban arra számítunk, hogy az árarányok mozgásában ugyanez a felfogás érvényesül, de a világpiaci arányváltozásokat nem ugrásszerűen, hanem folyamatosan követve. (S természetesen: fel- és lefelé irányuló ármozgásokkal egyaránt számolva.)

Az összehangolt szabályozóknak ésszerű, takarékos gazdálkodásra kell késztetnie a vállalatokat. Minél szigorúbbak a terv közvetett és közvetlen döntéseit közvetítő szabályozásból, a nemzetközi mércét egyre inkább alkalmazó piacból és a társadalmi fejlődés céljaiból fakadó követelmények, annál nagyobb lesz a vállalatok eltérő teljesítményeiből származó differenciálódás, amely hosszabb távra is meghatározza egy-egy vállalat és az ott dolgozók anyagi fejlődési lehetőségeit. Az erőteljesebb gazdasági mozgékonyságnak, mobilitásnak az a feltétele, hogy a

szabályozó rendszer mind teljesebben egységessé, normatívvá váljon.

● A gazdasági szerkezet korszerűsítésében kiemelkedő szerepük van a központi *fejlesztési programoknak.* A hatodik ötéves terv időszakában folytatódik az alumíniumipari, a petrolkémiai és a számítástechnikai központi fejlesztési program; új program a gyógyszerek, növényvédő szerek, intermediális anyagok gyártásának, továbbá az elektronikai alkatrészek gyártásának központi fejlesztési programja. Megvalósításukra a terv 85–90 milliárd forintot irányoz elő. Közös jellemzőjük, hogy a kedvező hazai természeti adottságokra és szellemi tőkénkre alapozva, legnagyobbrészt exportra irányultan kívánják segíteni egy-egy gyártási ág fejlődését, de kisugárzásuk más területekre is jelentős, fokozzák egész iparunk versenyképességét. Új vonása ezeknek a programoknak, hogy nem nagyberuházások köré szerveződnek, és nem elsősorban központi pénzeszközökből valósulnak meg, hanem a kutatás, a fejlesztés, a termelés és az értékesítés teljes láncolatát átfogva több kisebb fejlesztést és rekonstrukciót irányoznak elő, s javarészt a vállalatok kezdeményezőkészségére és pénzügyi forrásaira építenek.

● A hatodik ötéves terv időszakában *állami beruházásokra* kereken 420 milliárd forintot fordítunk. Az előző időszakhoz mérten nagyobb arányúak a bányászat, a villamosenergia-ipar és a kohászat beruházásai. Továbbra is számottevő összeget szánunk a termelő és a nem termelő infrastruktúra fejlesztésére. A beruházási döntésekben és a finanszírozásban erősítjük azt a követelményt, hogy az eszközöket az eddiginél hatékonyabban használjuk fel, s ésszerűen takarékoskodjunk velük.

A központi döntésű beruházásokon kívül az állami *eszközjuttatás* is a gazdasági egyensúlyt

javító, a termelési szerkezetet korszerűsítő fejlesztéseket szolgálja. Egyidejűleg az eddiginél jobban segít valóra váltani termelés-politikai és kutatásfejlesztési céljainkat, a műszaki fejlődést. Ilyen például – a hitel- és a vállalati forrásokon felül – az energiagazdálkodási kormányprogramra előirányzott több mint 6 milliárd forint és a háttéripar fejlesztésére szánt 2 milliárd forint.

● *A hiteleszközöknek* egyre nagyobb hányadát kívánjuk olyan fejlesztésekre fordítani, amelyek bővítik az exportot, illetőleg importot takarítanak meg, érezhetően javítják a népgazdaság egyensúlyát. Ezt a jövedelmezőség ismertetőjegyén, a versenyeztetésen alapuló *szelektív hitelpolitika* segíti. A tervben előirányzott 130 milliárd forint hitelből mintegy 80 milliárd forintot kívánunk a konvertálható exportárualapokat növelő fejlesztésekre fordítani.

● *A tervezésnek* is igazodnia kell a nagyobb követelményekhez, amit ebben a fejlődési szakaszban a gazdasági szerkezet gyors változása és a növekvő vállalati aktivitás jellemez. A tervezésnek ebben az időszakban a legfőbb célokra, keretekre és arányokra, az ezeket közvetítő közgazdasági szabályozásra kell erőit összpontosítani, valamint olyan központilag szervezett gazdasági és társadalmi akciókra, amelyekkel a „fő frontokon" akarunk áttörést elérni (pl. az energiatakarékossági, az anyaggazdálkodási és az említett központi fejlesztési programokra). Olyan tervezési gyakorlatot szeretnénk érvényesíteni, amely rugalmasan tudja követni a változó viszonyokat, miközben csak a szükséges mértékben korlátozza a vállalatok önálló gazdálkodását. Ez azt is jelenti, hogy a vállalatok középtávú terveinek jelentősége nagymértékben fokozódik. E terveket olyanná kell formálni, hogy képesek legyenek folyamatosan kettős kö-

vetelményeknek megfelelni: jelöljék ki a fejlődés hosszabb távú, stratégiai céljait, és ezen az alapon adjanak kellő mozgásteret a vállalati vezetésnek a mindennapi cselekvésben, a körülményekhez való aktív alkalmazkodásban.

Még megalapozottabb információkkal és megbízható előrejelzésekkel kell a központi és az ágazati irányításnak rendelkeznie a szerkezetváltozás irányaira és mértékeire vonatkozóan. Az újfajta statisztikai megfigyeléseken kívül ehhez olyan *ellenőrzési és elemzési pontokat* kell közbeiktatnunk, amelyek a szerkezetváltozás hagyományos minősítő jellemzőin túllépve a hatékonyság, a piacképesség, a jövedelmezőség és a nemzetközi értékviszonyok szempontjából értékelik a szerkezetváltozásokat, az eddiginél jobban segítik a gazdaságirányítást. Ezeket úgy kell felfogni, hogy köréjük kívánjuk elsősorban a gazdasági szervező munkát összpontosítani.

Vannak minden ágazatra érvényes elemzési pontok (a fajlagos anyag- és energiafelhasználás vagy az exportgazdaságosság mutatóinak alakulása stb.), és vannak olyanok, amelyek sajátosan, egy-egy ágazatban szolgálnak a gazdasági folyamatok értékelésére (pl. a kulcsiparokban az új, kutatásigényes és a régen gyártott termékek aránya, az élelmiszer-gazdaságban a termékek feldolgozottsági foka, az építőiparban az átlagos kivitelezési idő és a befejezetlen beruházások állománya, vagy a szállításban az átlagos távolságok és költségek). Az ilyen elemzéseknek a gazdaságirányítást folyamatos információval, és ha szükséges, a szabályozásra való visszacsatolás lehetőségével is el kell látniuk. Csak így lehetséges, hogy a mikro- és mezoszerkezetben végbemenő naturális folyamatokat a nemzetközi mércéhez igazodó értékviszonyok formálják.

A hatodik ötéves terv egyik fő céljának, nevezetesen a gazdasági szerkezet előnyös átalakításának megvalósítására – mint az előzőekből kitűnt – a tervben megvan az összefüggő követelményrendszer, vannak kialakult programok, s folyamatosan végezzük azt a gazdasági szervező munkát, amely erőinket összefogja és a nehéz feltételek ellenére eredménnyel kecsegtet. A strukturális, a természeti és a szellemi erőforrások együttes kihasználása természetesen távolról sem csak gazdaságpolitikai, közgazdasági cél, hanem az egész társadalmat: a társadalom aktivitását, alkalmazkodóképességét, újítókészségét érintő feladat, amely szükségessé teszi, hogy *a szűkebben vett gazdasági tennivalókkal egyenrangúan törődjünk a gazdasági fejlődés társadalmi feltételeivel és következményeivel.*

A társadalmi feltételek és hatások

Az előző részben kifejtettük, hogy gazdasági fejlődésünk föltételei gyökeresen megváltoztak. Velük együtt változóban vannak a gazdasági értékek és érdekek is. Ma már hazánknak a világban elfoglalt helyét nem a régebben megszokott növekedési mutatók határozzák meg, hanem olyan tényezők, mint a gazdasági szerkezet korszerűsítése és rugalmassága, a hatékonyság, a társadalmi és gazdasági stabilitás, a társadalom nyíltsága és demokratizmusa.

A gazdaságunkban kibontakozó új irányzatoknak egyik fontos következménye, hogy a gazdasági struktúrák – külső és belső kényszerítő erők hatására – rövidebb időszakonként, meg-megismétlődve rendeződnek át, s közöttük az eddiginél nagyobbak lesznek a fejlődésbeli különbségek. E folyamatok következtében lesznek előretörő, lesznek egy helyben maradó és

erősen lemaradó, fejlődésre képtelen gazdálkodó egységek, visszafejlesztendő tevékenységek. Ezek hatásai mélyen érintik a társadalomnak általában lassabban változó érdekviszonyait és intézményeit. Emiatt a gazdasági szerkezet átformálására, korszerűsítésére irányuló céljainkat csak akkor érhetjük el, ha annak társadalmi és gazdasági föltételei jobban összhangba kerülnek egymással, s ezáltal lendületbe hozhatjuk a fejlődés erőit, az alkotó emberi energiákat.

A gazdaság fejlődése és a társadalmi környezet változása tehát kölcsönhatásban van egymással. Hosszú távon és általában a gazdasági viszonyok a meghatározóak, de vannak olyan időszakok, amikor a társadalmi környezet visszahatása válik döntővé. (Ilyen szerepet töltött be nálunk a hatvanas évek elején a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Ennek gazdasági eredményei csak később, fokozatosan értek be. Az előrelátó politikai elhatározáson alapuló társadalmi változás ösztönzést adott a mezőgazdaság gyors fejlődésének.) Olyan hosszabb időszakokban, amikor a társadalmi és gazdasági fejlődés körülményei – viszonylag – csak lassan és fokozatosan változnak, a társadalmi környezetnek ez a sajátságos szerepe inkább rejtve marad. A megszokott gyakorlat, a kialakult érdekviszonyok, a szocialista fejlődés elméleti követelményeiből levezetett társadalmi normák többnyire alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy – hozzájuk igazodva – a gazdaság törésmentesen fejlődjön. Más a helyzet olyankor – mint fejlődésünk jelenlegi szakaszában is –, amikor viszonylag rövid idő alatt megváltoznak a fejlődés jellemzői, mércéi, céljai, s meg kell újulnia a gazdaság szerkezetének. Ilyenkor a már kialakult intézmények és szokások gátolhatják a kívánatos átalakulást, még akkor is, ha nem állnak szemben a változásokkal, hanem csak kö-

zömbösek. De nagyot is lendíthetnek a gazdasági fejlődés kerekén, ha a társadalmi tudat és az intézmények gyakorlata messzebb látó szemléletet érvényesít.

A gazdaság fölerősödő fejlődésbeli, fejlettségbeli különbségei magukban hordozzák annak lehetőségét, hogy a gazdasági és társadalmi differenciálódás éleződik. Mindez elkerülhetetlenül konfliktusokkal jár. Más oldalról persze ez gazdasági előbbrejutásunknak nélkülözhetetlen lendítő ereje, a társadalom gazdagodásának – hosszabb távon – fő előmozdítója. A gazdálkodó szervezetek eltérő fejlődése nyomán bizonyos területeken olyan nagy lehet az előretörés, hogy azt a társadalom már nehezen viseli el. Ennél is nagyobb veszély rejlik azonban abban a magatartásban, amely elfogadja és eltűri a szigorúbb gazdasági követelményektől való elmaradást, mert az az egész társadalmi és gazdasági fejlődést visszafogja.

Vannak társadalmunkban olyan igények is, hogy például a vállalat ritkán, a kormányzat pedig szinte sohase kezdeményezzen munkahely-változtatást, hogy a fogyasztói árak a mainál szerényebb mértékben emelkedjenek, hogy a munkajövedelmek erősen kiegyenlítettek legyenek, és hogy bizonyos dotációkat akkor is fenntartsunk, ha gazdasági indokaik már megszűntek. A társadalmi és gazdasági differenciálódás mindezeket a stabilitáshoz kötődő értékeket óhatatlanul megkérdőjelezi. Az eszmerendszerben mélyen gyökerező és eddigi gyakorlatunkban – a körülményektől többé-kevésbé függetlenül megjelenő – általános egyenlősítő törekvések azonban éppen a differenciálódás ellen hatnak. Ezek a törekvések a szigorúbb gazdasági föltételek és nagyobb követelmények közepette még föl is erősödnek.

E gondokat tudatosan vállalnunk kell, megoldásukra megfelelő mozgásformákat kell kialakítanunk, s azokat el kell tudnunk fogadtatni a társadalommal. A formális egyenlőség helyett az egyenlőbb esélyek, a nagyobb társadalmi mobilitás, a társadalom tagjainak – mint állampolgároknak, munkavállalóknak és fogyasztóknak egyaránt – szélesülő választási lehetőségei, a demokratizálódási folyamat erősítése, a társadalmi nyilvánosság szerepének növelése az az út, amely a szorító helyzetek enyhítéséhez vezethet, s megszerezheti a gazdaságpolitikai céljaink megvalósításához szükséges társadalmi támogatást.

Csak mindezek átgondolt és összehangolt fejlesztése oldhatja fel előremutatóan és gyorsan a fejlődés szükségszerű velejárójaként fellépő társadalmi és gazdasági feszültségeket. A tervezés és az irányítás különféle területein előreláthatóan és felkészülten kell fogadni a mindennapi gyakorlat által föltett kérdéseket, például a kereseteknek a teljesítmény szerinti differenciálásával és a kiegyenlítődésre irányuló túlzott nyomással járó bonyodalmakat és ellentétes hatásokat, a gazdálkodó szervezetekben a kockázatvállalás és a stabilitás közötti ellentmondást.

A gazdasági szerkezet, a növekedés és az elosztás bonyolult kapcsolatrendszereiben ma még sok a tudományos elemzésre szoruló összefüggés és a megoldásra váró feladat. Ezek feltárásában és gazdasági stratégiánkba való beépítésében kulcsfontossága van a tudomány eredményeire támaszkodó, hosszú távú társadalmi és gazdasági tervezésnek, amely túllépve a gazdaság szűkebb értelemben vett szféráján, azt is fölvázolhatja, hogy milyen valóságos lehetőségei vannak az egyéni törekvések társadalmi méretű kibontakoztatásának.

A termelési szerkezet, a társadalmi háttér és a tervezés egymással összefonódó kérdéseinek teljes körű áttekintésére természetszerűen nem vállalkozhatunk: e keretek között csak azokat körvonalazhatjuk, amelyek a legközvetlenebbül összefüggenek a gazdasági szerkezettel.

Településszerkezet és foglalkoztatás

A gazdasági szerkezet átalakításának közvetlen alapját, egyszersmind lehetséges mértékét eleve megszabja a foglalkoztatási és a települési szerkezet. Közöttük kölcsönhatás van, s ez erősen kihat a gazdasági és társadalmi hatékonyságra.

Az előttünk álló hosszabb időszakban azzal kell számolnunk, hogy a népesség lélekszáma valamelyest csökkenni fog, életkor szerinti összetétele számottevően nem mozdul el, viszont területi struktúrájában új irányzatok bontakozhatnak ki. A területi mozgások már a hetvenes években is erőteljesen a vidéki városok felé irányultak, miközben a fővárosba áramló népesség mozgása lelassult. A népességáramlás a fővárosi agglomerációra és az évtized végétől a megyei városok körüli övezetekre is kiterjedt. Ennek az lett a következménye, hogy a városok infrastrukturális ellátóképessége – bátran mondhatjuk: az erőinket meghaladó erőfeszítések ellenére – nem tudott lépést tartani az egyre növekvő szükségletekkel. Ezzel egyidejűleg tovább apadt a községekben élők lélekszáma, s egyre jobban elöregedett az ott élő lakosság. A falvak gazdasági, közigazgatási és infrastrukturális feladatokat ellátó képessége erősen polarizálódott, ugyanakkor a településen belül az egyensúlyhiányok is jobban szembeszökővé váltak. Az anyagi gazdagodás látható jelein, a lakáson, a személygépkocsin stb.-n kívül sok helyütt az

alapellátásba tartozó szolgáltatások – az ivóvízellátás, a telefon-, az úthálózat kiépítése stb. – elmaradnak a fejlődésben.

Ha ezek a folyamatok a jövőben is érvényesülnek, a fővároson kívüli városok munkaerő-ellátottsága ugyan javulhat, de ezzel egyidejűleg tovább fokozódik a lakás, a szolgáltatások és a gyermekintézmények iránti igény, jóllehet mindezt – a mai lehetőségek közepette – belátható időn belül nem elégíthetjük ki. A szükségletek kielégítését nagy erővel fékezi, hogy a városok ellátóképességét nemcsak a területfelhasználás lehetőségei határolják körül, hanem az infrastruktúra fejlesztésének vannak komoly erőforrásbeli korlátai is. A községekben ugyanezeket a szükségleteket általában jóval olcsóbban elégíthetik ki. Nagy a különbség a városokban létesített munkahelyek és a községekben teremtett munkaalkalmak beruházási ráfordításai között is, ez pedig ma – a szűkös erőforrások és a nagyarányú szerkezetváltás kényszere folytán – nem lebecsülhető döntési szempont. Ezért fontos társadalmi érdekünk, hogy *a községek népességmegtartó képességét erősítsük, ezzel a városokat tehermentesítsük, s a gazdasági feladatok ellátásához jobban igazodó, ésszerűbb településszerkezetet alakítsunk ki.*

Okulva településfejlesztési gyakorlatunk gyengeségeiből, s felismerve, hogy a községi alapellátás mennyire fontos, *a jövőben nagyobb szerepet kell adnunk a városok, vonzáskörzeteik és a községek fejlődését formáló természetes gazdasági erőknek,* tágabb teret hagyva nekik arra, hogy szervezetten mozgósítsák a lakossági és a helyi erőforrásokat s az öntevékeny munkavégzést.

Ma az a követelmény, hogy a településfejlesztési politika szorosabban kapcsolódjon a foglalkoztatáspolitikához, s a kettő – megfelelő köz-

ponti tervezést és irányítást feltételezve – együttesen segítsen átalakítani a gazdasági szerkezetet.

● A főváros csökkenő és a vidéki városoknak a múltbelinél lassabban növekvő munkaerő-kínálata is arra kényszerít, hogy a feldolgozó iparágakat szelektívebben fejlesszük, s hogy a munkaerőt pótló korszerű technológiákat fokozottabban alkalmazzuk (részleges automatizálás, belső anyagmozgatás és csomagolás, ügyvitelgépesítés stb.).

● Számolnunk kell azzal, hogy a fővárosban és néhány ipari nagyvárosban, bizonyos ágazatokban és szakmákban (pl. a szolgáltatásban, a kereskedelemben, a fővárosi építőiparban és általában segédmunkásokból) továbbra is nagy a munkaerőhiány, bizonyos kevésbé iparosodott körzetekben pedig helyi foglalkoztatási gondokkal küszködnek (főként a gimnáziumot befejezők és az alacsony szakképzettségű nők részére kevés a munkahely).

● Több olyan feldolgozó ipari üzemnek, amely alacsonyabb szakképzettségű munkaerőt foglalkoztat, át kell településnie a fővárosból azokba a (főként északkeleti és délnyugati) körzetekbe, ahol a munkaerő kínálata és képzettségének színvonala hatékony foglalkoztatást tesz számukra lehetővé. Figyelembe kell venni, hogy a fővárosi munkaerő termelési kultúrája és szervezettsége általában magasabb, mint az említett körzetekben, ezért arra kell törekedni, hogy az áttelepülés segítse a gazdasági szerkezet korszerűsítését és javítsa a foglalkoztatás színvonalát és hatékonyságát. Erre azonban sokkal célratörőbben kell felkészülni a befogadó települések részéről (szakemberek letelepítése, infrastruktúra stb.).

● Erősödik a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások integrációja, együttműködése az-

által, hogy – elsősorban a termelőszövetkezetekben dolgozó fiatal, jobban képzett munkaerő révén – meghonosodik az iparra jellemző műszaki kultúra. A községekben létrejövő kis- és középüzemek bővíthetik a háttéripari kapacitásokat és ezáltal a foglalkoztatást, a szolgáltatások helyi fejlesztése pedig segít, hogy kiegyenlítődjenek az életkörülményekben mutatkozó különbségek.

● Szélesebb körűvé válik a községekre jellemző – ma elsősorban a kisgazdaságok alapját jelentő – családi munkavégzés. Az ebben rejlő lehetőségeket elsősorban az új típusú, rugalmasabb kisüzemi szervezetek és foglalkoztatási formák elterjedése segíthet szervezetten kiaknázni, lévén, hogy ez a családi munkaerő helyhez és időhöz jobban kötve van. Ezáltal mérséklődhet az életkörülményekben nagy hátrányt előidéző ingázás, javulhatnak a foglalkoztatási és a jövedelmi viszonyok.

A hetvenes évek elején elfogadott *távlati településfejlesztési koncepció* már nem felel meg a követelményeknek, ezért felülvizsgálata napirenden van. A hatodik ötéves terv gazdaságpolitikai céljaihoz igazodva olyan új elgondolások születtek, amelyek lazítanák a települések közötti merev, hierarchikus besorolási rendet. Így azok segíthetnek kialakítani a gazdasági adottságokon alapuló ésszerű munkamegosztást meg azt, hogy a városok fejlesztése egyaránt szolgálja a központokban és a vonzáskörzeteikben élők élet- és munkakörülményeinek javítását is. Általában az a cél, hogy *a településszerkezet – megszüntetve az indokolatlan kötöttségeket* (pl. a településtípusokra vonatkozó fejlesztési korlátozásokat) – *támassza alá a gazdasági struktúra átalakulását.* Ezzel kapcsolatos gondunk az is, hogy ma élesen elkülönül a tanácsok, a vállalatok és a szövetkezetek közösségi célú forrásai-

nak felhasználása. További – még szinte teljesen kiaknázatlan – lehetőségek rejlenek az egészségügyi, szociális, művelődési, szállítási, hírközlési, víz- és környezetvédelmi stb. intézmények közös és több célú hasznosításában. A gazdaságilag és társadalmilag legcélszerűbb és legkedvezőbb megoldásokat – a községekben és városokban, de még a megyékben is – az eddiginél sokkal inkább úgy kell keresnünk, hogy bátran túllépünk a közigazgatási határokon. Mind a „decentralizáló", mind a „demokratizáló" folyamatok akkor lesznek társadalmilag hatékonyak, ha közben nem fékezzük le a természetes gazdasági és szellemi koncentráció folyamatait sem, ha *a nagy és kis tájkörzetek, ezek központjai kialakíthatják saját szellemi és gazdasági arculatukat.*

A települési viszonyok lényegbevágóan kihatnak a munkaerő-kínálat színvonalára és összetételére, térbeli mozgására, sőt a foglalkoztatási viszonyok sajátosságaira is (nagyüzem–kisüzem, ingázó munkaerő, bedolgozók stb.), s ennyiben a hatékony foglalkoztatás kereteit is megszabják.

A gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérés jelentős változásokat és irányváltásokat érlel a *foglalkoztatási szerkezetben.* A fejlődés extenzív szakaszában a gazdaság termelőalapjainak bővítése – azzal a törekvéssel párosulva, hogy gyorsan érjük el a teljes foglalkoztatottságot – még a munkaerő-tartalékok gyors felszívásán alapult. A tartalékok két fő forrása a mezőgazdasági lakosság és a háztartásbeli nők voltak. E két forrásból az elmúlt évtizedekben csaknem 2 millióval gyarapodott a nem mezőgazdasági ágazatok dolgozóinak száma. A munkaerőforrások azonban a hetvenes évek derekán elapadtak: a népesség gazdasági aktivitása ekkor érte el legmagasabb fokát. Az 1976 és 1980 közötti időszak egészét tekintve azonban már

mérsékelten – évi átlagban 5000-rel – csökkent a foglalkoztatottak száma, s ez a hatodik ötéves terv időszakában is folytatódik. Az előrejelzések szerint a foglalkoztatottak száma az 1980-as évtized második harmadában éri el mélypontját, s utána ismét növekedésnek indul. A kilencvenes évek elején nagymértékben bővül a munkába lépő fiatalok száma, de csak átmenetileg.

Már csak a foglalkoztatottak számának mérséklődése miatt sem folytatódhat az a több évtizedes gyakorlat, amely – helyi foglalkoztatási meggondolásokból – minél több olcsó (kis beruházást igénylő) munkahelyet szeretne létrehozni. Ma ezt nem engedhetjük meg! Fejlesztéspolitikánknak az a célja, hogy a gazdálkodó egységek versenyképes, műszakilag magas színvonalú, termelékeny munkahelyeket hozzanak létre, még akkor is, ha ez többletbefektetéseket kíván meg.

A hetvenes évek derekán nemcsak a foglalkoztatottság és a gazdasági aktivitás színvonalában következett be váltás, hanem *ágazati szerkezetükben* is új irányzatok jelentkeztek. A mezőgazdasági munkaerő létszámcsökkenése először számottevő mértékben lelassult, majd az évtized második felében le is állt ez a folyamat. Az ipari és az építőipari munkaerő létszáma csökkenni kezdett, s a munkaerő-átcsoportosulás iránya egyre határozottabban a szolgáltatások felé mutatott. Ebben az irányváltásban – a munkaerő hatékonyabb hasznosítására irányuló kezdeti lépéseken kívül – része volt annak, hogy széles körben fölerősödtek az infrastruktúrához kapcsolódó lakossági és termelői igények, csökkentek az ún. zöldmezős beruházások, fokozottan igénybe vették a gyermekgondozási segélyt, de más hatások is érvényesültek. A hatodik ötéves terv időszakában a foglalkoztatottság makroszerkezete folytatólagosan átrendeződik a het-

venes évek derekán megerősödött irányoknak megfelelően (az anyagi ágak, ezen belül az ipar részaránya tovább csökken, a szolgáltatásoké 40 százalék fölé emelkedik).

Az ipari foglalkoztatottak szakképzettségének színvonala emelkedett, s nőtt a szakmunkások részaránya. Ugyanakkor az évtized közepére kritikus méreteket öltött a munkaerőhiány, főként azokon a területeken, ahol a munkakör ellátásához nincs szükség különösebb képesítésre. Mivel az iparban foglalkoztatottak létszáma a jövőben tovább mérséklődik, ez megköveteli, hogy a munkaerőnek az iparon belüli mozgása igazodjon az új tendenciához, nevezetesen, hogy – elsősorban a feldolgozó iparban – gyakoribbá váljanak a mikroszerkezeti változások: a termék- és a technológiaváltás.

A mikroszerkezet átalakulása egyúttal átrendezi a munkaszervezetet: szakmákat szűntet meg, újakat hoz létre, megváltoztatja tartalmukat. Az erre való felkészülés szükségessé teszi a konvertálható szakmai tudást, azt, hogy fejlesszük a továbbképzési, átképzési rendszert, s új szakmai képzési formákat dolgozzunk ki és vezessünk be. Az informatika, a korszerű anyag- és energiagazdálkodás műszaki követelményei és az új technikához nélkülözhetetlen korszerű szervezési módszerek csak akkor tudnak behatolni a gazdálkodásba, ha a dolgozók föl vannak vértezve az ezekhez szükséges ismeretekkel, tehát ha megújul elméleti és gyakorlati képzésük szerkezete.

Abban, hogy *a mezőgazdaság munkaerő-megtartó képessége* erősödött, több tényezőnek volt szerepe: lényegbevágóan mérséklődtek a mezőgazdaság és a többi népgazdasági ág közötti kereseti különbségek, s talán még fontosabb, hogy a műszaki fejlődéssel, a melléküzemágak termelésének bővülésével – törekvéseinkkel

összhangban – változott a mezőgazdasági üzemek tevékenységi köre. Csökkent a hagyományos mezőgazdasági munkát végző dolgozók aránya, s bővült a nem mezőgazdasági, főként ipari és építőipari tevékenységet ellátóké. Ma a mezőgazdaságban foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottaknak több mint a 20 százalékát teszik ki, az alaptevékenységet végzők aránya pedig 14–15 százalék. Mindezt figyelembe véve kell értékelnünk azt, hogy nemzetközi viszonylatban – a hozzánk hasonló fejlettségű országokhoz képest – nálunk számottevően nagyobb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya.

A mezőgazdasági szövetkezetek működési körének bővülése segített erősíteni eltartóképességüket, de a jövőben ennél *fontosabb feladat, hogy a mezőgazdaság fokozottan vegyen részt a nemzeti jövedelem termelésében.* A kedvezőtlen termőhelyi adottságú szövetkezetekben ennek egyik – a termékszerkezet átalakulását segítő – útja az, hogy bővítik a nem mezőgazdasági tevékenységek körét. Ez lehetővé teszi egyfelől, hogy e szervezetek munkaerő-gazdálkodását jobban beleillesszük az általános gazdasági követelményrendszerbe, másfelől, hogy ezeken a területeken ésszerűbbé váljon a munkamegosztás.

Foglalkoztatáspolitikánknak egyidejűleg kell biztosítania, hogy *a foglalkoztatottság hatékony, egyszersmind teljes körű legyen.* A hatékony foglalkoztatás eredendően a gazdálkodó szervezeteknek – központi szabályozással is segített – feladata, a teljes foglalkoztatottságról pedig a helyi gazdaságirányító és munkaerő-gazdálkodási szerveknek kell gondoskodniuk, a központi szervek aktív támogatása mellett.

A világpiac erősödő versenyében néhány korábbi előnyünk ma már megszűnt. Ez a struktúraátalakítás szempontjából azt jelenti, hogy a

világpiacon az élőmunka-ráfordításban is versenyképessé kell válnunk. A dolgozókat tehát ott és úgy kell foglalkoztatni, hogy *képességeik, tudásuk és szorgalmuk társadalmilag hasznos, gazdaságosan értékesíthető termékekben és szolgáltatásokban ölthessen testet.* Nyilvánvaló, hogy ez nem a dolgozók belátásán és felelősségén múlik, hanem a központi tervezés és irányítás által céltudatosan és helyesen alkalmazott bér- és jövedelempolitikán, árpolitikán, foglalkoztatáspolitikán, hogy csak a legfontosabb feltételeket említsük.

El kell érni, hogy ez ne csak össztársadalmi és népgazdasági érdek legyen, hanem a vállalatok, sőt a dolgozók saját anyagi érdeke is! Evégett a jövedelemszabályozást, ezen belül pedig főként a *bérszabályozást* úgy kell továbbfejleszteni, hogy a hatékonyan dolgozó, erős piaci pozíciójú gazdálkodó szervezetek jobb kereseti lehetőségeket tudjanak teremteni, ellentétben az elmaradó, nem hatékonyan gazdálkodó szervezetekkel. Ha ugyanis a kereseteket a teljesítményektől függetlenül is növelni lehet, ez lefékezi a népgazdaság számára előnyös munkaerőmozgásokat.

E követelmény gyakorlati érvényesítése természetszerűen nehéz helyzetek kialakulásához vezethet. Olyan dolgozókat is munkahely-változtatásra kényszeríthet, akik addigi munkahelyükön több évtizeden át eredményes munkát végeztek. Ilyenkor különösen nagy körültekintéssel, a dolgozók érdekeit a lehető legnagyobb mértékben szem előtt tartva kell eljárni, segítve, hogy az érintettek új munkahelyükön képzettségüknek, ambícióiknak és anyagi érdekeiknek legjobban megfelelő tevékenységet folytassanak. Ehhez a vállalati szervezetek stabilitásáról vallott felfogásunk módosítására és munkaerő-gazdálkodási rendszerünk átfogó korszerű-

sítésére van szükség. Annak elfogadására, hogy *elemi társadalmi és gazdasági érdekünk segíteni a szerkezetátalakulást megalapozó munkaerőmozgást.* Ez a kívánalom természetszerűen csak olyan mértékben teljesülhet a gyakorlatban, amilyen mértékben azt a foglalkoztatás, a munkaerő-gazdálkodás gazdasági és társadalmi föltételeinek tervszerű befolyásolásával társadalmi oldalról is lehetővé tesszük.

A demográfiai, foglalkoztatási, ismeretszerzési, -gyarapítási és -átadási folyamatok a társadalmi föltételei annak, hogy az egymást követő nemzedékek a társadalmi és gazdasági fejlődés történelmi áramába léphessenek. Minden nemzedék felelősséggel tartozik saját magáért és a nyomába lépőkért is, azért, hogy milyen lehetőségeket és megoldatlan feladatokat hagy örökül. Különösen nehéz és nagy felelősséggel jár a napjainkban lezajló nemzedékváltás, amikor a fejlődést nemcsak a folytonosság követelményei, hanem a külső gazdasági és politikai föltételekben bekövetkezett kedvezőtlen változások, az ebből fakadó nagyobb várakozások is jellemzik.

Az érdekeltség, a szervezet és a gazdaság szerkezetének változása

A gazdasági szerkezet megújítására, a hatékonyság általános fokozására csak akkor tudjuk mozgósítani a társadalmi energiákat, ha folyamatosan fejlesztjük a gazdálkodás társadalmi és gazdasági föltételrendszerét. Ebből kiindulva három nagyon fontos törekvés határozható meg.

● Az első az, hogy a terveinkben megszabott, hosszabb távra irányt mutató célok megvalósítására – a gazdaságirányítás rendszere által – mozgósítani kell tudnunk a gazdálkodó

egységeket, a dolgozó kollektívákat. Az államnak a társadalmi tulajdon gyarapításához fűződő hosszú távú érdekeltségéből és az egész társadalom iránti felelősségéből fakad, hogy *szerkezetátalakítási céljaink valóra váltása a társadalmi előrehaladást, az életkörülmények javulását szolgálja.* Ez egyúttal azt is jelenti: a tervezésnek a műszaki és gazdasági összefüggések optimumát, a leghatékonyabb fejlesztési változatot mindig a valóságos társadalmi és gazdasági mozgástér határain belül kell megtalálnia, szem előtt tartva hosszú távú társadalmi céljainkat.

Reális célként csak olyan fejlesztési irányokat tűzhetünk ki, amelyeknek megvalósításában a gazdálkodó egységeket érdekeltté tudjuk tenni, mégpedig a nemzetközi piac értékítéletét közvetítő szabályozás útján. Az állam tulajdonosi, felügyeleti és hatósági funkcióit egyesítő gazdaságirányításnak az érdekek mozgását, a gazdálkodás kereteit és szervezeti föltételeit oly módon kell alakítania, hogy az érdekérvényesítés így szabályozott lehetőségei és törekvései összefoghatók legyenek a népgazdasági tervben megfogalmazott átfogó gazdaságfejlesztési célok, szerkezetátalakítási feladatok megvalósítása érdekében. Ehhez túl kell jutnunk az érdekviszonyoknak ama leegyszerűsítő szemléletén, hogy csak a társadalmi (népgazdasági), vállalati (csoport-) és az egyéni érdek különül el egymástól. *El kell ismernünk a gyakorlatban létező sokféle és sokirányú érdeket,* s ezeknek mozgásteret kell adni a népgazdasági tervezőmunkában is. (De be kell vallani azt is, hogy a mozgástér számunkra – elsősorban a külső gazdasági tényezők hatására – erősen szűkült az utóbbi időben.)

Mai feltételeink közepette *a közép- és hosszú távú terveknek* kell elsősorban alkalmasnak lenniük arra, hogy szintetizálják, összehangolják az alapvető társadalmi érdekeket, s azokat

beleillesszék a társadalmi és gazdasági összefüggésrendszerbe. Csak ilyen alapon lehet háttérbe szorítani az össztársadalmi érdekeket keresztező parciális (területi, ágazati, vállalati stb.) érdekeket. A népgazdasági tervezőmunka akkor válhat nyitottá a társadalom legkülönbözőbb törekvéseit összefogó társadalmi érdekképviseleti szervek, tudományos testületek gazdaságfejlesztési elgondolásai felé, ha erejét a fő irányok, fő mértékek meghatározására összpontosítja. Ezeket nem bontja le részletes feladatokra, hanem összehangolja a közgazdasági szabályozókkal, s úgy befolyásolja a vállalati magatartást, hogy az érzékeny legyen a gazdálkodás társadalmi környezetére, választ tudjon adni a piac változó gazdasági értékrendjére. A szerkezetátalakítás csomópontjaira azonban átfogó fejlesztési és gazdálkodási programokat ad, az életkörülmények alakulását elsőrendűen befolyásoló területekre pedig a társadalom cselekvő támogatására építő programokat bocsát útra.

A vállalati terveknek az a társadalmi rendeltetésük, hogy *keretként* fogják össze a vezetés és a dolgozók érdekeit. A népgazdasági tervekből a vállalat számára levonható következtetések, a piaci környezet hatásaihoz való folyamatos igazodás, a területi, társadalmi környezetbe való beilleszkedés és a vállalaton belüli különféle csoportérdekek összehangolása együttesen – gyakran egymással ellentmondásban is – formálják a gazdálkodó szervek stratégiáját és rövidebb távú terveit.

Ma már kialakulóban vannak azok a mechanizmusok, amelyeknek révén a vállalati kollektívák *rövid távú* érdekeiket többé-kevésbé összhangba tudják hozni a szabályozókkal és a piaccal. Létrejöttek ennek intézményes formái: a helyi szakszervezeti szervek és a termelési tanácskozás kibővült szerepköre, a középtávú vál-

lalati tervek jóváhagyása, a kollektív szerződések stb.

A vállalatokat azonban nem egyszerűen pillanatnyi nyereségük minősíti (ahogyan a népgazdaságot sem a nemzeti jövedelem növekedése önmagában), s ez nincs ellentétben azzal, hogy a nyereségbeli érdekeltséget következetesen érvényesítjük. A piaci, világpiaci pozíciók erősödése, a távlati fejlesztési stratégia valós volta, a vállalatnak környezetére ható kisugárzása együttesen határozza meg a fejlődés lehetőségeit. Hosszabb távon ezek a tényezők alakítják a jövedelmezőséget is. (Van olyan tapasztalat, hogy a gazdasági vezetés és az érdekképviseleti szervek párbeszéde ma még élénkebb az éves terveknél, mint a gazdálkodó egységek középtávú terveinél, stratégiai döntéseinél, pedig a szerkezetváltás időszakában a kollektívák sorsa, lehetősége főként az utóbbiaktól függ.) Ezért a vállalaton belüli érdekek egyeztetésében elsősorban abban az irányban kell továbblépni, hogy a *kollektívák legyenek érdekeltek a vállalat hosszú távú fejlődésében is.* Ennek érdekében erősíteni kell a dolgozók és a vezetők közötti kapcsolatokat, a vezetés kollektivitását, s egyre nagyobb nyilvánosságot kell adni a felelős vezetői mérlegeléseknek és döntéseknek az ilyen ügyekben. A szocialista munkahelyi demokrácia ilyen értelmű szélesedése természetszerűen nem gyengíti a döntések szakszerűségét, hanem azokat *kollektívabb, társadalmi ellenőrzés* alá vonja.

● Második törekvésünk az, hogy a gazdaságot átszövő érdekviszonyokat – a szabályozás segítségével és a szervezeti rendszer korszerűsítésével – a szerkezet megújításának szolgálatába állítsuk, s hogy az ebből fakadó érdekütközéseket előrevivően tudjuk feloldani. *Evégett fokoznunk kell a gazdálkodó egységek érdekelt-*

ségét abban, hogy rugalmasabban változtassák a mikro- és mezoszerkezetet, intenzíven fejlesszék azt. Ez nem kisebb – főként szemléleti – változást követel meg, mint hogy az általános, mindenkire kiterjedő növekedés irányzata helyett a körülményekhez igazodó, a gazdaságosság szempontjait következetesen érvényesítő magatartás lépjen előtérbe. A vállalatokat és a szövetkezeteket érdekeltté kell tenni abban, hogy necsak tevékenységi körüket, hanem termelésük színvonalát is rugalmasan, a piac értékítéletéhez alkalmazkodva változtassák. Fokoznunk kell vállalatainknak, szövetkezeteinknek *a konjunktúra iránti érzékenységét.* Ez azt jelenti, hogy *a vállalatoknak közvetlenebb kapcsolatba kell kerülniük a változó piaccal.* A termelés színvonalának bővítése, illetőleg szűkítése szorosan összefügg azzal a követelménnyel, hogy a termékszerkezetet gyorsabban kell változtatni, hiszen az egy-egy új gyártmány gyártására való felkészülés időszakában a termelés csökkenhet.

Gazdasági szabályozóink ma még nem teljes következetességgel segítik a vállalatokat a rugalmas szerkezetátalakításban, ebbéli érdekeltségük megteremtésében. Ebben fordulatot jelentett az ún. *versenyárak bevezetése,* mert ez az árrendszer a világpiac változó igényeit és értékítéletét nemcsak az exportáló vállalatok felé, hanem közvetlenül vagy közvetve a gazdálkodó egységek egyre szélesebb köre felé is közvetíti. További lépéseket kell tennünk avégett, hogy a szabályozók ne akadályozzák meg a vállalatokat átmeneti „visszavonulásukban", abban, hogy tevékenységüket saját erejükből alakíthassák át. Enyhíteni kell azokat a szabályozó hatásokat – *elsősorban a bérszabályozásban* –, amelyek *a jövőbeli teljesítmények értékelését mereven a mai szinthez kötik.* A változó piaci feltételek és

a szerkezetváltás követelményei közepette ugyanis nem képzelhető el, hogy bármely gazdálkodó szervezet képes legyen nyereségének töretlen ütemű növelésére. Az ebben való érdekeltség egyoldalú érvényesítése korlátozza a szerkezet megújítását előtérbe állító vállalati törekvéseket, s nem teszi lehetővé, hogy a kollektíva e törekvések mellé álljon.

A vezetés kollektivitása és az egyszemélyi felelősség sok szempontból ugyanúgy ellentmondás, mint ahogy a központi gazdaságirányítás és a vállalatok gazdálkodói önállósága is az. Főleg akkor ellentmondások ezek, ha az egyiket a másik gyengítésére, kizárására, nem pedig erősítésére, fokozására alkalmazzuk. S mert ma még sokszor ez a gyakorlat, ezek kapcsolatát, egymáshoz való viszonyukat is felül kell vizsgálnunk. A tervszerű központi irányításnak és a vállalati önállóságnak olyan dialektikus egészet kell alkotnia, amelyben az önálló vállalati kezdeményezések a népgazdasági célok megvalósulását eredményezik. A vezetés és a kollektíva között jól körülhatárolható szerepmegosztásnak kell kialakulnia. A vállalati kollektívának elsősorban a vállalati stratégia formálásában, a nagy fontosságú döntések előkészítésében és a társadalmi környezetbe való beilleszkedés elősegítésében kell határozottabb szerepet kapnia. Növelni kell viszont az egyszemélyi felelős döntések valódi lehetőségét – és visszaszorítani az ezt akadályozó hatásokat – a végrehajtás megszervezésében, a teljesítménykövetelmények támasztásában és a rövidebb távú piaci manőverezésben is. Ebben a kérdésben sem szabad sablonokban gondolkodnunk. Nyilvánvaló, hogy ezek nemcsak gazdasági, hanem társadalmi szempontból is bonyolultabban vetődnek fel az élenjáró nagyüzemek vezetésében, mint a kisüzemek tekintetében.

A gazdasági szabályozók *távlati fejlesztése* keretében keressük azokat a megoldásokat, amelyek a mainál nagyobb mértékben megengedik, hogy az eszközök és a fejlesztési források a vállalatok között rugalmasan, a jövedelmezőség különbségei alapján mozogjanak. Ez segíthet megerősíteni a gyorsabb szerkezeti átalakulásban való érdekeltséget, összehangolni a népgazdasági és a vállalati érdekeket. Például egy eredendően „követő" technológiával dolgozó vállalat érdekeltté tehető abban, hogy saját eszközeivel olyan vállalatok tevékenységébe kapcsolódjon bele, amelyek könnyebben elérhetik az élenjáró műszaki színvonalat.

A gazdálkodó szervezeteknek a stabilitásukhoz, fejlődésükhöz, jövedelmezőségükhöz fűződő érdekei a kollektívák többé-kevésbé egységes érdekeiként jelennek meg. E viszonylag homogén érdek mögött azonban a vállalati egységek és a különféle dolgozó csoportok érdekeinek *sajátos belső tagoltsága* húzódik meg. Különösen nagy lehet az érdekeltérés a területileg is szerteágazó nagyvállalatok különféle gyárai és telephelyei között a fejlesztési források és a személyi jövedelem növelésére irányuló lehetőségek elosztásában vagy a termelési feladatok meghatározásában.

Az érdekek ütközéséből ma leginkább még csak rejtett helyi konfliktusok támadhatnak, s ezeknek a felszín alatt ható mechanizmusai gyengítik a *szabályozó rendszer hatásosságát.* Fejlődésünket végigkísérik a beruházások, a támogatások, a bérkedvezmények stb. elosztásával összefüggő érdekütközések. Ma ellenben – mint az előző részben kifejtettük – egyre kevésbé enyhíthetők ezek a konfliktusok a növekmények újraelosztása révén: a szerkezetváltás folyamatai most csak a múltbelinél lassúbb nemzetijövedelem-növekedést alapozhatnak meg. A mai

és a jövőbeli gazdasági érdekütközéseknek a lényege tehát abban az összefüggésben gyökerezik, hogy e folyamatok számottevő része a jövedelmi pozíciók újraelosztásával jár együtt, ami más oldalról azt is jelenti, hogy az elért színvonal megtartásához többlet-erőfeszítésekre van szükség.

A konfliktusok nyílttá tételében – ez előrevivő feloldásuknak elemi föltétele – az eddiginél cselekvőbben kell részt vállalniuk a gazdálkodó egységek vállalkozói érdekeit képviselő szerveknek és a dolgozók érdekeit képviselő szakszervezeteknek is. Különös gondot kell fordítaniuk arra, hogy az ellentmondásokat természetüknek megfelelően kezeljék, elősegítve, hogy a kollektívák saját maguk leljék meg a konfliktusok feloldásának módjait. (Itt a vállalati környezetről esik szó, de nyilvánvaló, hogy a magasabb döntési szférákban is fejleszteni kell az állami szervek, szakszervezeti és társadalmi szervek közötti érdekegyeztetés tartalmát, módszereit, amelyekben az eddigi változások nemcsak bonyolították a helyzetet, hanem új erőket szabadítottak fel az össztársadalmi érdekek érvényre juttatásához.)

Mivel a vállalatok konjunktúraérzékenysége fokozódik, s a világgazdaság hatásai közvetlenebbül nyilvánulnak meg, a jövőben gyakrabban előfordulhat, hogy gazdálkodó szervezeteink nehéz helyzetbe kerülnek. Az persze nem képzelhető el, hogy egy vállalat vagy szövetkezet vezetőjének, illetőleg kollektívájának ilyenkor a saját vállalat visszafejlesztése legyen az érdeke. Ez a jövőben sem lesz így, de egyrészt azzal, hogy egyre tágítjuk a konjunkturális ingadozások kiegyenlítésére szolgáló tartalékok képzésének lehetőségeit, másrészt hogy könnyítjük az eszköz- és munkaerő-átcsoportosítás lehetőségeit, de szigorítjuk a föltételeit, odahat-

hatunk, hogy a *nehéz helyzetbe jutott gazdálkodó egységek és dolgozóik elsősorban önmaguk erejéből változtathassák meg tevékenységük jellegét és működésük feltételeit.* A bajokból való kilábalás útjának keresésében fokozott felelősség hárul a gazdasági vezetőkre.

A szerkezetátalakításnak és a konfliktusok könnyebb feloldásának egyik fontos föltétele, hogy jelenlegi, túlzottan központosított *szervezeti rendszerünk sokszínűbbé, rugalmasabbá váljon.* Ehhez továbbra is két fő irányban kell előrelépnünk. *A nagyüzemi szervezeteknek* természetszerűleg meghatározó szerepük lesz a struktúraátalakítási folyamatok megerősítésében, a külső és a belső piacokon tartósan ható irányzatokhoz való igazodásban (gondoljunk a mikroelektronika térhódítására, az energiafélék és az alapanyagok termelési és felhasználási szerkezetének átalakulására stb.). A tudomány a nagyüzemi méretekben folyó kutatási és fejlesztési tevékenységet közvetlen jelenlétével, az innovációs láncba való beépülésével támogathatja, ezzel lendületet adva a műszaki színvonalbeli áttörésnek. A közép- és hosszú távú terveinkben foglalt, a gazdasági szerkezet átalakítását érintő közös feladataink felvázolásában és megoldásában a jövőben még tevékenyebb részvételt várunk el a nagyvállalatoktól. A nagyszervezetek fejlődését ma még sok helyütt fékezi, hogy belső érdekeltségi, szervezeti rendszerük jócskán elmarad a korszerű gazdálkodás követelményeitől, döntési rendszerük túlcentralizált. E téren tovább nem halasztható feladat: igazodni mai gazdaságirányításunknak önállóságra, érdekeltségre és egységes szabályozásra építő rendszeréhez.

Gazdaságunk szervezeti rendszerének korszerűsítésében az eddiginél nagyobb szerepet szánunk *a kisüzemi termelést folytató szervezetek-*

nek: kisvállalatoknak, kisszövetkezeteknek, gazdasági munkaközösségeknek stb. is. A kiegészítő gazdaságoknak, a kisüzemi termelésnek a fejlesztésével az a célunk, hogy szerkezetátalakítási feladataink eredményesebb végrehajtása végett a mainál jobban felhasználhatók legyenek mindazok a lehetőségek, amelyek a szocialista gazdálkodási viszonyok kisüzemi alkalmazásában, a vállalatok, a szövetkezetek és a kisárutermelő szervezetek gazdálkodásának ésszerű összekapcsolásában rejlenek.

Ez kiegyensúlyozottabbá és rugalmasabbá teszi gazdasági szerkezetünket, s gazdaságosabb munkamegosztást tesz lehetővé. A népgazdaság különféle területein a kisüzemi szervezetek eltérő feladatokat oldhatnak meg gazdaságosan. Figyelemre méltó eredményeink vannak e tekintetben a háztáji és kisegítő gazdaságokban, a szövetkezeti szakcsoportokban és sok más területen. A kisüzemi szervezeti formáknak elsősorban a szolgáltatási és a kereskedelmi feladatok ellátásában van jövőjük, de a mainál nagyobb szerepet tölthetnek be a termelésben is: kis sorozatú, korszerű alkatrészek gyártásában, szakosított exportigények kielégítésében, találmányok és újítások hasznosításában, az ésszerű importhelyettesítésben. Ehhez támogatni kell a *különböző tulajdonformákban működő szervezetek közös érdekeltségen alapuló együttműködését.*

A kisüzemi termelés lehetőségeinek bővítésétől nem várhatjuk el, hogy leküzdjék gazdasági gondjainkat, ugyanakkor ezek a dolgozók többlet-feladatvállalásait szervezetten, termelési célokra hasznosítsuk. Ezáltal a nagyüzemekben felgyülemlett műszaki és szellemi erőket a mainál sokkal jobban összpontosíthatjuk majd arra, hogy a világszínvonalat megközelítő termékeket gyártsunk, s intenzívebben bekapcsolódjunk a

szocialista gazdasági együttműködésbe. Ily módon fokozhatjuk *a társadalmi tulajdonban rejlő gazdaságszervező erőt és teljesítményt.*

Harmadik törekvésünk az, hogy megkövetelve és elismerve a teljesítményeket, az eddiginél jobban ösztönözzünk az előttünk álló nagy feladatok vállalására. Az érdekviszonyokat jobban figyelembe vevő gazdaságirányítás, a szervezeti rendszer továbbfejlődése ugyanis csak akkor segíthet hatásosan végrehajtani szerkezetátalakítási feladatainkat, ha *erősödik társadalmunkban a teljesítményre való törekvés. Ennek egyfelől föltétele az, hogy fokozzuk* a hatékonyság, a minőség javítására irányuló *teljesítménykövetelményeket* a gazdálkodó szervezetekben és a társadalmi munkamegosztás minden posztján, *másfelől, hogy megváltoztassuk gazdasági preferenciarendszerünk* hatásának irányát és működési módját.

Eddig is mondtuk: a preferenciáknak nem az a céljuk, hogy a követelményektől független kedvezményeket juttassanak, s megőrizzék a lemaradók, a gyengék egyensúlyát, hanem hogy az új iránt fogékony, minden ésszerű kockázatot vállaló, a nemzetközi mércével is gazdaságos megoldásokat kereső gazdálkodó egységeket és személyeket támogassanak átmenetileg. Hogy ennek a törekvésünknek nem sikerült érvényt szerezni, annak elsősorban az az oka, hogy a társadalom és a gazdaság érdek- és értékviszonyai nem elég világosak, és csak lassan változnak. Ennek az a történelmi alapja, hogy a társadalom tagjainak teljesítőképességét általában körülhatároló kulturális, települési és életmódbeli körülmények kiegyenlítésében – objektív okok miatt – csak sokkal kisebb léptekkel haladhattunk előre, mint a jövedelmek emelésében.

Mindezt fölismerve – a mai nehezebb körülmények között is – az életkörülményeknek elsősorban azokat az anyagi tényezőit (lakás, iskola, községek fejlesztése stb.) fejlesztjük, amelyek utat nyitnak az egyenlőbb esélyeknek. Ez társadalmi oldalról lehetővé teszi, hogy a preferenciák *valóban* a teljesítményeket segítsenek fokozni.

A gazdasági szerkezet változásai és a műszaki fejlődés legfőbb irányzatai úgy hatnak, hogy *az egyes dolgozók teljesítményei kisebb-nagyobb kollektívák munkájában öltenek testet, s az egész kollektíva működésének függvényévé válnak.* Mondani sem kell, hogy a kollektívák teljesítményének reális értékelése, rangsorolása gazdasági tisztánlátást feltételez. A kollektivitás ilyen értelmű megerősödése objektív szükségszerűség, amelynek át kell hatnia a szélesebb értelemben vett teljes társadalmi termelőfolyamatot, a kutató laboratóriumoktól kezdve a termelő műhelyekig, s amelynek együtt kell járnia az egyéni kezdeményezésnek és felelősségvállalásnak erősödésével.

A kollektívák munkájának eredményességét alapjában meghatározza a vezetés színvonala és módja, s a dolgozóknak a felkészítése arra, hogy elfogadják és megvalósítsák a struktúra átalakításának – szakmai és társadalmi szempontból egyaránt igényesebb – céljait. Az elkövetkező időszakban *fokozott mértékben előretörnek a dolgozókkal, de mindenekelőtt a vezetőkkel szemben támasztott követelmények.* Ez abból következik, hogy a nemzetközi helyzet ma sokkal kiélezettebb és bonyolultabb, nemcsak politikai szempontból, hanem gazdaságilag is. Az egész magyar társadalom sokkal érzékenyebb, mint néhány esztendővel ezelőtt, s nemcsak a fogyasztói árakra, az életszínvonalra, hanem az ország állapotára, fejlődésére, a világ jö-

vőjére. A nemzetközi fejlődés sok olyan kérdést vet föl, amely jobban próbára teszi az embereket, a kommunistákat, a vezetőket abból a szempontból, hogy miképpen fogják fel az elkötelezettségüket, mit hajlandók ezért vállalni saját maguk a közösség előtt, a közösséggel együtt. Ilyen időszakban a politikai és a gazdasági tisztánlátás – közöttük kölcsönhatás érvényesül –, a felkészültség és a feladatvállalás felelőssége egyre fontosabb lesz.

Ezek a nagyobb követelmények arra irányulnak, hogy a munkahelyeket mindinkább a minőség előtérbe állításának törekvése és légköre hassa át. Ennek meggyökeresítésében az a fő feltétel, hogy az úttörő, alkotó, tehetséges, vállalkozó kedvű vezetőket és dolgozókat nagyobb anyagi és erkölcsi megbecsülésben részesítsék. Ugyanakkor a vezetőknek nyitottabbaknak kell lenniük a dolgozók, a társadalmi szervek, az együttműködő partnerek, a piac és a tudományos szellemi háttér irányában. A több irányú nyitottság lendítheti előre a műszaki fejlesztést, az innovációs képesség kibontakoztatását, és segít elterjeszteni a piaci követelményekhez alkalmazkodó gazdálkodói, vállalkozói magatartást. Ezt gyakran csak gazdasági kérdésnek tekintik, pedig a gazdasági szerkezet átalakításának feladatait kijelölni, azokat elfogadtatni és a végrehajtást megszervezni messze a gazdasági szférán túlmutató misszió.

Új pályán az 1980-as évtizedben

A hatodik ötéves terv időszaka a növekedés útján a váltás legnehezebb, legbonyolultabb szakasza, amelyben a világgazdasági környezethez való szerkezeti illeszkedésnek, a termelés és a belső felhasználás összhangba hozásának kény-

szere együtt jár az intenzív fejlődésre való átállás belső követelményével. Láthattuk, a növekedés jellegében végbemenő mélyreható változásokhoz *nem elegendő a puszta gazdaságpolitikai elhatározás, ellenben nélkülözhetetlen a gazdaságirányító szervezeteknek és a gazdálkodó egységeknek az eddigitől merőben eltérő magatartása, az érdekek összehangolódásának újfajta mozgásformája,* ráadásul olyan körülmények között, amikor pótlólagos erőforrások hiányában vállalnunk kell a meglevők újraelosztásával járó konfliktusokat.

Ezek a folyamatok természetszerűen csak hosszabb idő alatt bontakozhatnak ki, nem ragadhatók meg megszokott mennyiségi mérceinkkel jól mérhető, „mutatós" eredményekben. A hatodik ötéves terv időszakában ezek a változások nem zárulhatnak le. Arra ellenben építhetünk, hogy – ha a szerkezeti változások csakugyan fölgyorsulnak a mikroszférában, a termékszerkezettől a technológiai folyamatokon keresztül a foglalkoztatási viszonyokig – létrejöhet egy egészségesebb, mértékben talán szerényebb, de kiegyensúlyozottabb növekedést lehetővé tevő gazdasági szerkezet. Így *ebben az évtizedben túljuthatunk a szakaszváltással járó legkeményebb feladatokon.*

A nyolcvanas években mindvégig és különösen a hatodik ötéves terv időszakában a megelőző 10 év üteménél szerényebb, átlagosan évi 2,5–3 százalékos növekedés lehetséges. A tervidőszak végére az egy főre jutó bruttó hazai termék összehasonlító áron csaknem kétszer annyi lesz, mint 1970-ben volt. Ennyit alapoz meg biztonságosan a népgazdaság felhalmozott állóeszközvagyona, a fogyasztás és a felhalmozás aránya, a nyersanyagok és energiahordozók beszerzésének korlátai, a világpiaci értékesítés szigorodó feltételei és az a felelősségünk, hogy a nö-

vekedést nem erőltethetjük tartósan a jövőt terhelő „adósságaink" rovására. Nem gyorsíthatjuk a növekedést sem külső erőforrások további bevonásával, sem az infrastruktúra fejlesztésének háttérbe szorításával. De olyan, mindenképpen megoldandó feladatoknak az elodázásával sem, mint amilyen a gazdaságtalan tevékenységek visszaszorítása, jóllehet, ez átmenetileg elkerülhetetlen veszteségekkel jár. Még akkor sem járhatjuk az említett utakat, ha ezek bizonyos gondjainkat rövid távon kétségkívül enyhíthetnék. Elengedhetetlen azonban, hogy a tartósan kedvezőtlen értékesítési föltételek ellenére – szándékaink szerint – növekedjen az exportnak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya.

A várható világgazdasági körülmények ismeretében a hatodik ötéves tervünkben előirányzott növekedési ütem nemzetközi összehasonlításban egyáltalán nem tekinthető alacsonynak. (Pl: Csehszlovákiában a bruttó hazai termék évi 2,7–3 százalékos növekedését tervezik, és ennél alacsonyabb ütemet prognosztizálnak pl. Ausztriában, Norvégiában, Hollandiában és Svédországban.) Ez még azzal az előnnyel is jár, hogy *a fejlődés gazdasági, társadalmi és természeti föltételeinek nagyobb belső harmóniája valósítható meg*, mint az erőltetett növekedés körülményei között. Végeredményben elérhető célunk lehet az, hogy megerősítsük helyünket a közepesen fejlett országok sorában.

Nem is a növekedés mértéke a döntő kérdés, hanem az, hogy a lassúbb ütem szabta kereteken belül milyen mértékben sikerül gazdaságunk szerkezetét javítani, el tudjuk-e fogadtatni társadalmunkkal a céljaink eléréséhez elkerülhetetlen konfliktusokat, olykor népszerűtlen feladatokat, s mennyire tudjuk ellensúlyozni a források szűkös voltát társadalmi kezdeménye-

zőkészséggel, a vezetők és szakemberek felelősségével, találékonyságával.

Avégett, hogy tartósan és biztonságosan haladhassunk a hatodik ötéves tervben megszabott fejlődési pályán, sok ponton *kell leküzdenünk gazdasági szerkezetünk jelenlegi pozíciós hátrányait,* s egyre több területen kell szert tennünk nemzetközi előnyökre. A hatodik ötéves terv éppen ezért jelöli meg súlyponti feladatként azt, hogy átfogóan ésszerűsítsük anyag- és energiagazdálkodásunkat, az ipar növekvő mértékben segítsen javítani egyensúlyi helyzetünket, emeljük a gazdaságosan értékesíthető ipari termékek feldolgozottságának fokát, fokozzuk a belföldi ellátás és az export szempontjából stratégiai fontosságú mezőgazdasági termelés hatékonyságát, mérsékeljük a termelő és a fogyasztói infrastruktúrában mutatkozó elmaradásunkat, s fokozott védelemben részesítsük az emberi környezetet.

Mindez föltételezi, hogy *erőteljesebben bekapcsolódunk a szocialista nemzetközi munkamegosztásba.* A szocialista gazdasági integráció elmélyítése szilárd háttér szerkezetátalakítási céljaink valóra váltásához. Számunkra az alapanyag-ellátás, az élenjáró technikák közös kifejlesztése, a tartós árupiacok biztosítása a legfontosabb szempontok, amelyek alapján a gazdaságpolitika a közös érdekeknek megfelelően koordinálható, ugyanakkor sokirányú kapcsolatbővítést tesz lehetővé a világpiacon.

A mennyiségileg is jól megragadható eredményeken túl *fő szerepük lesz azoknak a minőségi és szerkezeti változásoknak, amelyeknek révén gazdaságunk egyensúlyi helyzete úgy javulhat meg, hogy közben megszilárdulnak pozícióink a nemzetközi áru- és pénzpiacokon,* s továbbra is és biztonságosabban kihasználhatjuk a nemzetközi munkamegosztás előnyeit.

E minőségi átalakulásokat jól szemléltetik *a gyártmányszerkezet és a technológiák változásai.* Gyártmánystruktúránkat úgy alakítjuk át, hogy számottevően *mérséklődjön a ma még nagyfokú fajlagos energia- és anyagfelhasználás* (az ipari termelés mintegy 20 százalékkal, az ipar energiafelhasználása 8–10 százalékkal növekszik stb.). Ez is hozzásegít bennünket ahhoz, hogy energiamérlegünkben a szénhidrogének aránya 5 százalékkal csökkenjen. Ezzel párhuzamosan emeljük legfontosabb ipari termékeink feldolgozottságának fokát. Például a kőolajból kitermelt fehéráruk aránya mintegy 10 százalékkal bővül. Egyebek között alumíniumgyártmányokból 50 százalékkal fogunk többet termelni, mint a hetvenes évek derekán, autóbuszgyártásunk eléri az évi 15 000 darabot, s ennek 90 százalékát exportálni fogjuk.

Számottevően *fokozódik mezőgazdaságunk teljesítőképessége:* például búzából a termésátlag hektáronként elérheti a világszínvonalat megközelítő 5000 kg-ot, kukoricából a 6000 kg-ot. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy ma a mezőgazdaságban a számunkra döntő fontosságú versenyképesség szempontjából nem egyszerűen a hozam, hanem a ráfordítások hatékonysága a legfontosabb. Ha ebben nem tudunk előbbrelépni, ez kérdésessé teheti mezőgazdaságunk nemzetközileg is kimagasló hozamainak értékét. Az élelmiszeriparban a továbblépés föltétele szintén a feldolgozottság foka, valamint a tároló- és hűtőkapacitások, a technológiák – gazdaságossági szempontoknak alárendelt – fejlesztése. Mindezek megalapozzák, hátterét jelentik külpiaci hadállásaink erősítésének, amely fejlődésünk kulcspontja.

A hatodik ötéves terv időszakában az infrastruktúra fejlesztésének üteme az 1970-es évtizedhez képest – mivel beruházási lehetősé-

geink korlátozottak – némileg lelassul (részaránya a beruházásokban nem csökken). A legérzékenyebb területen, a lakásépítésben a célok az előző időszakhoz képest számszerűleg valamelyest szerényebbek. *A nemzetközi „mezőnyben" azonban infrastruktúránkat tekintve mégis előrelépünk.* A társadalmi aktivitást a mainál szélesebb körben felhasználva, s a lakáshoz jutás és a lakásfenntartás föltételeit korszerűsítve az évtized végére elérhetjük, hogy minden családnak önálló lakása legyen. A jövőben egyre inkább azok részesülnek lakástámogatásban, akik maguk is kezdeményeznek, áldozatot vállalnak azért, hogy lakáshoz jussanak. A lakásmobilitás föltételeinek korszerűsítése, korlátainak feloldása jó példa arra, hogy a meglevő érdekekre építve javítható az ellátás a meglevő erőforrások újraelosztása révén is.

A lakossági infrastruktúra fejlesztésén belül további kiemelt terület az általános iskolai oktatás és az egészségügyi ellátás. A fejlődés kereteit itt is társadalmi-gazdasági programok támasztják alá, s a beruházások jelentősen növekvő hányada alapozza meg.

A gazdasági szerkezet megújulásának folyamata nemcsak a mostani tervidőszakban, hanem a későbbiekben sem zárható le. A világgazdaság szerkezete ugyanis folyamatosan változik, korunkban szinte kiszámíthatatlanul éles váltásokkal kísérve. Gazdasági munkánk társadalmi föltételei és követelményei is folyamatosan módosulnak. Ezért *a gazdaság és a társadalom kapcsolatrendszerét hordozó intézményeket folyamatosan fejleszteni, korszerűsíteni kell,* lehetővé téve, hogy azok a szigorúbb föltételek közepette is jobban segíthessék az építőmunkát.

Tévednénk, ha abban a hitben ringatnánk magunkat, hogy csak átmenetileg, a jelenlegi nehézségek miatt van szükség a szelektívebb fejlesztéspolitikára, a gazdasági értékítéletet szigorúbban közvetítő szabályozórendszerre, a nagyobb takarékosságra. Hosszú távon érvényes feladatunk ugyanis, hogy a hetvenes évek végére felismert és követelményként már világosan megfogalmazott változtatásokat mielőbb végbevigyük a gazdasági és társadalmi gyakorlatban, még a látszólag nem nagy horderejű, de a gazdasági folyamatokat és azok minőségi jellemzőit nagymértékben befolyásoló operatív döntésekben is. E célok megvalósítására föl kell használnunk a politikai aktivitás mozgatóerejét, szervezőkészségét, a szocialista társadalom hosszú távú céljainak megfelelő minőségi változásokhoz olyannyira szükséges következetességét és mértéktartását.

Társadalmi Szemle, 1981. 8–9. és 10. sz.

RÉDEI JENŐ *c. egyetemi tanár*
Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem

A VEZETŐ BIZTONSÁGÉRZETE

I

A szocialista gazdasági vezetőt a teljesítmények elérésére pozitív tényezők motiválják és törekvéseit negatív tényezők akadályozzák. A tőkés menedzsernél sincs másképpen. De különbség van a kétféle vezető között abban – és itt erre csak röviden utalok –, hogy a szocialista vezetőnél vezető szerepe van a társadalmi elkötelezettségnek. Ilyen különleges motivációra a tőkés menedzsernek nincs szüksége, hiszen a tőkés rendszer számára olyan utasítást ad, hogy magánkezdeményezéssel és a saját cége érdekében érjen el rövid vagy hosszú távú profitot. A nyereség és az egyén (a gazdasági vezető) társadalmi sikere azonban mindkét rendszerben a pozitív motiváció fontos tényezője. A tőkés rendszer alapfilozófiája – ha a szocialista renddel összemérjük – nem változott: az egyént, aki csak saját nyereségével törődik, „egy láthatatlan kéz" irányítja olyan cél felé, amelyet ki sem tűzött maga elé, nevezetesen, hogy az egész társadalom jólétét előmozdítsa. A szocialista gazdasági vezetés ezt a tőkés rendszerben automatikusan amúgy sem funkcionáló mechanizmust nem a gazdasági élet bonyolultsága következtében, de mint filozófiai elvet sem fogadja el.

A vállalat élére állított vezetőtől a szocialista társadalmi céllal, az egész társadalom jólétéért való munkálkodás eszméjével való azonosulást kívánják meg. Ez több, mint amit a tőkés menedzsertől kíván az állam. A rábízott vállalat eredményes működésén kívül – ez mindkét rendszerben követelmény – a szocialista rendszer aktív politikai elkötelezettséget kíván. Ezért neveztem el egy korábbi írásomban a szocialista vezetőt egy nyugati menedzserterminológiát használva a „cég emberének". A cég alatt egyaránt értettem a népgazdaságot, egy francia kifejezést használva „La Maison Hongrie"-t, a Magyarország nevű vállalatot és a gazdasági vezető saját vállalatát is.

A vezetőnek politikai elkötelezettségén túlmenően belső motivációi, személyes ambíciói is vannak. Ha ilyen ambíciók a vezetőt nem fűtik, feladatát eredményesen el sem láthatja. A vezetőnek egyénisége is van. A szerénység szép erény, de a vezetésben erőt, rátermettséget, biztonságot kell mutatnia a cselekedeteiben és a fellépésében is. A szerénység nem szinonim az óvatos, a bátortalan fellépéssel, mint ahogyan a biztonságot sem lehet dölyfösséggel, oktalan erőszakossággal helyettesíteni.

Mi jellemzi a jó vezetőt? Tudása, gyakorlata, emberekkel való bánni tudása, sikerélményei. De van ezen kívül a vezetőképességnek még egy fontos eleme, nevezetesen: a biztonságérzet. A biztonságérzet nem csak belső jellembeli tulajdonságokból ered; a környezetet is formálja. Nem akkor nagy a vezető biztonságérzete, ha a kockázattól óvjuk, azaz a társadalomban és a gazdaságban olyan viszonyok uralkodnak, amikor nem jutalmazzák a jó, és nem büntetik a rossz teljesítményt. A gazdasági életben nem érvényesül ilyenkor a versenyviszonyok szülte természetes szelekció. Szubjektív szempontok

alapján történik a vezetők kiemelése és leváltása. Ilyenfajta vezetési rendszerben a hatóság előtti deferálás dominál, a vezető nem a gazdasági élet küzdőterén, hanem a „hatalom folyosóin" éri el „eredményeit". Kiválasztásuk és fennmaradásuk, „túlélésük" nem érdemi vezetői teljesítményeiktől, a piaci versenyben tanúsított képességeiktől, hanem személyek jóindulatától függ. A tehetség, a rátermettség, a termelési, fejlesztési, piaci eseményekben való eligazodás helyett olyan kvalitások kerülnek előtérbe, mint a viselkedni tudás, a felettesek gondolatainak kitalálása vagy helyeslése, a diplomáciai érzék stb.

Mindez akkor is igaz, ha a vezető nem is szolgalélek, de jó jellembeli tulajdonságokkal rendelkezik. Lassanként lételemévé válik, hogy a világnak az a természetes rendje, ha a hierarchiában felette álló vezető gondolatait asszimilálnia, utasításait követnie, elképzeléseit megvalósítania kell. Egy ilyen környezetben is elbukhatnak egyes vezetők, tevékenységük kudarccal végződhet, bár pontosan követték vagy követni igyekeztek a felettes szervek utasításait. Ez esetben a piaci kockázatot a személyi kockázat helyettesíti. A gazdasági vezető nem volt elég figyelmes, nem volt elég taktikus, jóllehet nála is működött egy belső jelzőrendszer, hogy bizonyos utasítások végrehajtása a gazdasági tevékenységben zavarokat okozhat, de ez a „veszélyreflex" eltompult, és az engedelmességi reflex dominált. Ilyenkor a vezető, aki az utasításokat követte, gyakran áldozata lesz a felettes téves vagy egyenesen káros utasításainak. Az is lehetséges, hogy a gazdasági élet egész vezető garnitúrája kerül szembe a tevékenységnek egy általános kudarcával, és akkor „hullanak a fejek", a nagyoké is, a közepeseké is, a kicsiké is. Ilyenfajta vezetési rendszer a tőkés gazdaság-

ban előfordul, de nem kizárt a szocialista gazdaságban sem. Szélsőséges példája volt ennek a kínai „nagy ugrás" időszaka, amikor a vezetésből minden gazdasági racionalitás hiányzott. Ebben a gazdasági rendben valami olyan történik, hogy egy nem háborús helyzetben a gazdaság militarizálása megy végbe. Egy hadseregben – katonai hasonlattal folytatva – nincs jó és nincs rossz parancs; csak parancs van. Generálisokat, de még tiszteket sem lőnek fejbe azért, mert stratégiailag vagy taktikailag rossz parancsokat adtak ki, de azért igen, ha a parancsokat nem teljesítik. Némi túlzással élve, így van ez egy önkényesen, voluntarista módon és adminisztratív módszerekkel irányított gazdaságban is. A kényszereszközökkel irányított gazdaságban a vezetők elvesztik kezdeményezőkészségüket, és a központra odafigyelve, biztonságérzetüket is. A biztonságérzet ugyanis nagymértékben a saját elgondolások megvalósításának sikerén, egy gazdasági „önmegvalósuláson" alapul. Annak van biztonságérzete, aki úgy érzi, hogy nemcsak képessége és tehetsége van, de önálló kezdeményezésével bebizonyította, hogy elgondolásait a gyakorlatba sikerrel ültette át.

II

A jelenlegi gazdasági környezet alapvetően más, mint amikor gazdaságunkban a tervutasításos, adminisztratív rendszer érvényesült. De különbözik attól is, ami a gazdasági reform bevezetését jellemezte. Az olajárak és egyes nyersanyagárak megugrása, a tőkés világban az inflációval párosult gazdasági stagnálás, a munkanélküliség fokozódása, a fizetési mérleg és kereskedelmi mérleg deficitjei, a hallatlan nagy pénzösszegek átáramlása a fejlett országokból

egyes nyersanyagokban gazdag fejlődő országokba, majd rendezetlen visszaáramoltatásuk, olyan sokkhatásoknak tették ki a tőkés világgazdasággal összekapcsolódó gazdaságokat – köztük a miénket is –, amelyek mindenképpen napirendre tűzték volna – mi ezt már korábban megtettük – a rugalmas, a piaci impulzusokra reagálni képes és ennek érdekében ésszerűen decentralizált központi tervezést.

Egy kockázattal teli időszakban a verseny kiéleződése a vállalati vezetőkből kivált olyan reagálást is – és ez az ellentmondás természetes és igaz a tőkés rendben, de igaz nálunk is –, hogy az állam csökkentse a gazdasági tevékenységgel járó veszélyeket; védelmet kérnek a külföldi konkurrenciával szemben, igénylik terheik mérséklését. Ugyanakkor tiltakoznak minden olyan állami beavatkozás ellen, amely korlátozza cselekvési szabadságukat. Kritikus helyzetben a kormányok is kettős magatartást tanúsítanak. A tőkésországokban egyrészt tartanak a szakszervezetek nyomásától, és ezért, továbbá választási megfontolásokból, bizonyos nem gazdaságos vállalatokat is életben tartanak, akár szélsőséges és hivatalos liberális filozófiájukkal ellentétes protekcionizmus árán. Másrészt ugyanezek a kormányok olyan gazdaságpolitikát is kénytelenek tudomásul venni, amely egyes területeken megnyitja az utat a verseny előtt, és a nem hatékonyan dolgozó vállalatok tönkremenetelét nem tudják megakadályozni. A tőkés gazdaságpolitika néha nem közvetlenül, hanem közvetve, az áremelkedéseket nem követő nominálbér manipulálásával, a vásárlóerő megszorítása és csökkentése útján teszi nehézzé a túlfűtött piachoz szokott vállalatok helyzetét. Mind a gazdasági vezetőknek, mind a kormánynak ez az ambivalens magatartása végered-

ményben növeli a kockázatot a gazdasági vezetés számára.

Tervgazdálkodási rendszerünkben a világgazdasági helyzetből eredő kisugárzás és hatás következtében megnő a kockázatvállalás szükségessége a gazdasági vezetők számára. De az új helyzetben a gazdasági vezető – a mi körülményeink között is – szeretne az államtól működéséhez maximális segítséget és védelmet kapni. Ugyanakkor nemegyszer szót emel a túlzott gyámkodás, a tevékenysége feletti bábáskodás miatt. De az államnak sem egyértelmű a magatartása: egyrészt szigorítja a szabályozási rendszert, nehezebb helyzetbe hozza a vállalatokat, másrészt fékezi, akarva-akaratlan, a vállalatok önállóságát azzal, hogy egy kézben összpontosítja az általános szabályozási és felügyeleti jogkört. A felügyeleti jogkörnél pedig, amely magába foglalja a vezető megbízatását vagy leváltását is, nemegyszer szubjektív szempontok is érvényesülhetnek. Még nem mondhatjuk el, hogy a vezetők kiválasztásánál, a vezetők leváltásánál kialakult az objektívhez közelítő értékrendszer. Megteremtettük a versenyárrendszert, igyekszünk szimulálni a versenyviszonyokat, de a vezetők értékelése még nem történik kielégítő módon, a versenykritériumok alapján.

A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara 1978. évi kongresszusán a vállalkozásról folytatott vitában a következő hangzott el: „Az igazi vállalkozónak alulról kell kezdeni és (onnan) feldolgozni magát, nem kell allergikusnak lenni a kritika iránt, kezdeményezőkészséget kell tanúsítani, biztonságérzettel kell rendelkeznie, és a munkában kitartónak kell lennie."

Ezek a szavak a tőkés vezetéssel kapcsolatban hangzottak el, de bizonyos értelemben általános vezetői tulajdonságokról van szó. Nálunk is van példa arra, hogy a vezetői utánpótlás nem mód-

szeresen történik. A vezető esetleg kiválaszt munkatársai közül valakit, akit alkalmasnak tart arra, hogy a helyét átvegye. A felügyeleti hatóság azonban a saját emberét küldi a nyugdíjazott vezető helyére. Ez az „ejtőernyővel lebocsátott vezető" esetleg nem is alkalmatlan ember, de teljességgel ismeretlen környezetben előlről kezdi a mesterséget tanulni. Ugyan mi institucionálisan igen sok állami és társadalmi szervet bízunk meg azzal, hogy a megfelelő vezetőt kiválassza és jóváhagyja; ezeket instrukciókkal – és helyes instrukciókkal – látjuk el, de a döntések sokszor egyszemélyiek, a jóváhagyás pedig formális.

Az önkényes, nem a már elért eredményeken alapuló kiválasztás az egészséges versenyszellem ellen hat, hiszen ilyen esetben valakinek nemcsak jól kell dolgoznia, hanem „helyezkednie" is kell. „Kiszagolni", hogy a felügyeleti szerv felelős vezetőjének melyek a személyes szimpátiái, milyen típusú vezetőket kedvel, milyeneket nem. Van, aki a „megbízható" embereket választja; a megbízhatóság kritériuma, hogy vele azonos környezetből kerüljön ki; van, aki úgy gondolja, hogy csak érett, tapasztalt emberek lehetnek jó vezetők; van aki a fiatalokra esküszik.

III

Felvetődik a kérdés: milyen kiválasztási rendszer felel meg a versenyviszonyoknak? A válasz: olyan módon kell a vezetőket kiválasztani, hogy azok jussanak előbbre, akik a gazdasági tevékenységben eredményeket értek el, képességeiket bebizonyították és a szocialista rendszer iránti elkötelezettségük egyértelmű. Ez egyfajta természetes kiválasztódás. A gazdasági siker-

nek nyilvánvalóan nincsenek egzakt mérőszámai, tehát ez a kiválasztásnak, az előrejutásnak a legfontosabb, de mégis csak egyik kritériuma. Azok a tulajdonságok, amelyeket a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara vitájából idéztünk: kezdeményezőkészség, kritikai érzék, versenyképesség stb., tulajdonképpen más-más oldalról – de ugyanazokat a tulajdonságokat fejezik ki. Csak a *gyakorlat során* lehet arról meggyőződni, hogy ezek egy vezetőben milyen mértékben vannak meg. Ezért van jelentősége az alulról való „felküzdésnek", a kipróbálás időszakának. Olyan kiválasztás, amely nélkülöz a hierarchiában eltöltött bizonyos időt, azt a veszélyt rejti magában, hogy e tulajdonságokat, amelyek latensen meglehetnek ugyan a vezetőben, ki sem fejleszti. A latin közmondás, hogy „a költő születik, de a szónok lesz", oly módon is variálható, hogy a költő születik, de a menedzser lesz; nincsenek „született" menedzserek. A gazdasági életben eltöltött küzdelem, a küzdelmekben elért sikerek és elszenvedett vereségek nélkül nem alakulhat ki a sikeres vezető.

Ez a probléma nem a generációváltás kérdése, ami szükséges és természetes, de sohasem lehet kampányjellegű folyamat. Egy középkorú vezetőt is állíthatnak olyan posztra, ahol nem rendelkezik kellő tapasztalatokkal és nem tud megfelelni feladatának, s egy fiatalember is mutathat – még viszonylag rövid működése alatt is – kiváló vezetésbeli tulajdonságokat. A probléma tehát nem a „korkérdés", hanem az, hogy nem sikeres tapasztalatok, ténylegesen elért eredmények, hanem szubjektív szempontok alapján választják ki a vezetőket.

Meddig legyen vezető a vezető? Azaz szükséges-e és milyen időszakonként a vezetők cseréje. Ez olyan kérdés, ami a vezetés általános problémájával függ össze. Nyilvánvalóan itt is

az az alapvető kritérium, hogy ha a vezető sikeresen tevékenykedik nincs ok arra, hogy helyéről elmozdítsák. Ugyanakkor idővel egy-egy vezetői poszt rutinná válhat, és az érintett személyeknek is, az ügynek is jobban használ, ha másfajta beosztásba kerül. A túl fiatalon történő kiemelésnek is megvannak a maga rizikói: az idő előtti kifáradás, az adott munkakörben eltöltött túl hosszú idő, a mobilitás hiánya stb.

A fentiek mintha azt sugallnák, hogy a természetes mégis a versenyviszonyokon alapuló és a sikerekkel kiérdemelt hierarchikus előmenetel. Az esetek többségében ez az optimális megoldás.

IV

A hierarchikus kiválasztásnak és előremenetelnek azonban megvannak a maga ellentmondásai is. Egy bizonyos koron túl – ez egyénenként változhat – megkezdődik a kifáradás, a problémaérzékenységet felváltja a rutin, begyakoroltság, és a tapasztalat mechanikussá válik, az új iránti érzék eltompul, a kockázatvállalás veszélyeit a vezető összeveti a számára mind kevésbé érvényesülő előnyökkel stb. A vezető számára adott ezért egy bizonyos optimális életkor, ameddig a feladatának sikerrel tud eleget tenni. Vagy egy kor, amikor helyesebb, ha a dinamikus végrehajtást igénylő posztokra fiatalabb, tettre készebb generáció kerül. A vezetés, illetve a vezető számára azonban ilyenkor biztosítani kell a „rendezett visszavonulást". Egyrészt olyan tapasztalatok birtokában van, amelyekkel a vezetés meghatározott, kevesebb energikus cselekvést, de megfontolt döntést igénylő posztjain még helyt tud állni. De van még egy szempont: a sikeres vezetőnek a biztonságérzete

szempontjából bizonyos perspektívát kell nyújtani.

A tőkés gazdaságban – a tőkés vállalat sikere érdekében és természetesen nem valami tiszta humanista meggondolásból – még azokban az országokban is, ahol „vezetői túltermelés" van, szem előtt tartják ezt a kérdést. Van sok olyan európai ország, ahol – nem utolsósorban a gazdasági krízis és a vezetői munkakörökben ebből eredő túlfoglalkoztatás miatt – leszállítják a vezető visszavonulási korhatárát. Sőt a nagyvállalatoknál szokássá válik, hogy a 65. évi nyugdíjkorhatár elérése előtt egy-két évvel a vezetőt ösztönzik arra, hogy vonuljon vissza. Az ösztönzést elősegítik azzal, hogy annak a vezetőnek, aki hamarabb kéri a nyugdíjaztatását, nagy összegű prémiumokat fizetnek ki. A vezetők egy másik csoportjánál úgy járnak el, hogy bizonyos, igen nagy energiát követelő posztokból felmentik őket, de ugyanakkor meghagyják az igazgatótanácsokban, s ilyenkor nemcsak az játszik szerepet, hogy jövedelmi szintjük nem csökken radikálisan, hanem hogy kapcsolatban maradnak cégükkel, az üzleti élettel, a döntésekhez kikérik véleményüket stb. Ugyanakkor azok a vezetők, akik meghatározott korban visszsza akarnak vonulni, erre a nem aktív, azaz a nem gazdasági életben töltött tevékenységre tudatosan felkészülnek. Olyan manuális vagy szellemi tevékenységet készítenek elő a maguk számára, amelyre hajlamuk van, és amelyet az aktív tevékenységük feladása után folytatni kívánnak. Nálunk ez még nem vált általános gyakorlattá. Az *International Management* 1980. novemberi számában egy hosszabb cikk jelent meg a nyugdíjasok (munkások és vezetők) nyugdíjazás utáni foglalkoztatásáról. Ahogy a cikk írja: „Rossz propaganda egy vállalat számára, hogyha a nyugdíjasok legtöbbje 2-3 évvel a

nyugdíjazás után elhalálozik." A cikk az elhalálozásokat nem betegségnek, hanem tétlenségből adódó pszichológiai problémának tulajdonítja.

Angliában egy szervezet alakult (Retired Executives Action Clearing House, REACH – a nyugdíjazott vezetők tevékenysége információs központjának fordíthatnánk), amely bizonyos nagyvállalatokhoz fordul azzal, hogy részmunkában, kisebb jövedelemmel foglalkoztassák a vezetőket vagy találjanak érdekes társadalmi munkát számukra. Ahogy a cikk megjegyzi, „igen gyakran a nyugdíjasokat sújtó legnagyobb probléma az, hogy miként hasznosítsák a szokatlanul sok szabad időt".

Ezek a megoldások a mi társadalmunkban részben léteznek, részben nem. Nálunk még gyakran fordul elő, hogy a gazdasági élet vezetői – a sikeres vezetők is – egyszerre tűnnek el a színpadról. Tegnap még jelentős emberek voltak, a társadalmi szervek vezetői, a felügyeleti szervek felelősei, munkatársaik megkeresték őket, véleményüket kérték. A maguk körében „közéleti figurák" voltak. A nyugdíjazást követően azonban nemegyszer nem egy lassú átmenet következik be a tevékenységükben, hanem zuhanásszerű szakadás. Riportok jelennek meg ugyan a vezetők megérdemelt pihenéséről, arról, hogy további társadalmi munkát végeznek, ezek a riportok azonban ma még nem intézményesített gyakorlatot tükröznek.

Itt nemcsak anyagi kérdésekről van szó, bár ez sem elhanyagolandó, és néhány szót erről is érdemes szólni. Igaz, hogy sokan vannak még az országban, akiknek a nyugdíja a kívántnál jóval alacsonyabb, ezért e kérdés rendezése ma talán még nem teljesen időszerű, bár az infláció fokozódásával a későbbiekben az is napirendre kerülhet, hogy a hatékony munka elismerése a tényleges és nem egy maximált kereset után

számított nyugdíjban is kifejezésre jusson. Ezzel növekedni fog a munkával kiérdemelt bér ösztönző szerepe.

Az anyagi megbecsülésnél azonban sokkal jelentősebb, hogy a vezető aktív tevékenysége nem lassan, fokozatosan, egy biológiailag és az intellektuális képesség szempontjából is indokolt, visszafogott tevékenységbe megy át, hanem a befejezetlen szimfóniához hasonlóan, hirtelen törik meg. Persze feltehető a kérdés: ez egyének problémája-e, vagy van-e káros társadalmi visszahatása is. Másképpen fogalmazva: fékezi-e a vezető egészséges ambícióját a kreativitás időszakában, hogy tudja, eljön az idő, amikor tevékenységének egyszerre vége. Másrészt nem káros-e a társadalomnak, hogy tapasztalatait nem adja át, hanem az új vezetővel új korszak kezdődik, és esetleg sutba dobják nemcsak azt, ami rossz és már rutin volt a korábbi vezető gyakorlatában, hanem a hasznosat, a jót is. Tehát mindez nemcsak etikai, morális, az emberekkel való törődés szempontjából indokolt probléma. Úgy véljük, hogy mindkét szempontból át kellene gondolnia a jelenlegi gyakorlatot. A jövőjét illető bizonytalanság a vezető tevékenységét még a kreativitás korszakában is befolyásolja: energiájának egy részét leköti, hogy késleltesse a kreatív pályáról való kiiktatását. A 40 évesnek még nem jut eszébe, hogy 20 év múlva pályája befejeződik, az 50-55 évesnek már igen. A túlélésért – tiszteletre méltó kivételektől eltekintve – harcba indul, de a „tiszteletre méltó" kivételek is, hacsak nem egészségi okok késztetik őket a visszavonulásra, sértődött emberek lesznek, és deformálódik további attitűdjük. Nem egy olyan vezető van, aki nyugdíjaztatása után kezdi bírálni mindazt, amit ő maga aktív korában elhatározott és végrehajtott. Állítható persze, hogy az ilyen magatartás in-

kább csak szubjektív jellegű kortünet, s a társadalom közérzetére, a gazdasági ügyek vitelére kevéssé hat ki. De figyelembe kell venni, hogy az átlagos életkor várható meghosszabbodásával párhuzamosan ez a generációváltás mindinkább befolyásolja majd a gazdasági vezetők egy részének ambícióját; túl sokat kezd foglalkozni azzal, hogy mi lesz „azután".

A szocialista társadalmi rend etikai szempontból is, a szerzett jó tapasztalatok gördülékeny átadására is gondolva igényelheti, hogy az aktív tevékenységből a visszafogottabb tevékenységbe való átmenet zökkenőmentes legyen.

Az előzőekben mondottak nem jelenthetik azt, hogy a vezetők kiválasztásánál, előrejutásánál, áthelyezésénél, leváltásánál valamilyen mobilitásnak nem kell érvényesülni. A mobilitás hiánya, a megszerzett pozíciókhoz való ragaszkodás, ennek megmerevedett rendje ártalmasabb, mint azok a jelenségek, amelyeket említettem. A mobilitás kritériuma a szocialista rendben is a társadalmi elkötelezettségen alapuló tehetség és rátermettség kell legyen. A mobilitás azonban nem azonos a „váltófutással", éppen annyira állandó szabály, mint az előremenetel hierarchikus rendje. Csak e két kritérium együttes figyelembevételével képzelhető el a vezetői utánpótlás működése.

A biztonságérzettel mint alapvető vezetői tulajdonsággal indítottuk a fejtegetést. Biztonságérzet azonban nincs anélkül, hogy a vezető ne érezné magát otthon a társadalomban; társadalmi elkötelezettsége nemcsak egy eszmével való azonosuláson alapul, hanem abban is szerepet játszik, hogy ez a rendszer vele szemben méltányos, munkáját elismeri, elért eredményeit megbecsüli, sikereit jutalmazza. Az aszkéta típusú gazdasági vezető, aki csak áldozatokat hoz, nem törődik azzal, hogy munkáját a társadalom

elismeri-e vagy sem, nem ideális vezető típus, mert másokkal szemben is a maga szabta normákat alkalmazza. A vezetőt körülveszik, mint a naprendszert a bolygók, kisebb vagy nagyobb beosztású vezetők és munkatársak. A vele szemben tanúsított magatartást óhatatlanul átviszi a saját illetékességi körébe tartozó vezetőkre. Egy rossz gyakorlat kihatása a társadalmi, gazdasági élet jelentős szektorát érintheti.

Valóság, 1981. 7. sz.

H. VARRÓ RÓZSA *kandidátus,*
a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese
BEDE RITA *egyetemi adjunktus,*
Eötvös Loránd Tudományegyetem

GONDOLATOK AZ ELLENFORRADALOM-ELMÉLET KIDOLGOZÁSÁHOZ. KORUNK ELLENFORRADALMAIRÓL

A 20. század hatalmas pozitív társadalmi tendenciáival egyidejűleg nyugtalanságot keltő világjelenségek sora halmozódik fel és mélyül el. A szocialista jellegű átalakulások, az antiimperialista nemzeti demokratikus mozgalmak, a békét építő és akaró világerők eredményei mellett naponta kapunk hírt puccsokról, terrorista cselekményekről, jobboldali reakciós megmozdulásokról és ellenforradalmakról. A világban való eligazodás igénye több mint egyszerű tudásvágy. A létbiztonság érzetét is nyújtó, szocialista nemzeti azonosulásunknak feltétele, hogy ismerjük a világ hatását ránk és hatásunkat a világra. A világgal való azonosságunk és különbözőségünk tudata és élménye erősíti szocialista létünk vállalását. A szocializmus építőinek valljuk magunkat, egy szocialista forradalmi folyamat részesei vagyunk. Ezért éber figyelemmel követjük az ellentétes jelenségeket is, köztük a saját múltunkból is ismert ellenforradalmi utat, amelyek hol nyíltan, hol burkoltan, időnként lehengerlő erővel, máskor nyomokban ütik fel a fejüket.

A marxizmus klasszikus tanításai alapján sokszor összefoglalták, kiegészítették és továbbfejlesztették a forradalom elméletét, átfogó jelleggel azonban kevesebb szó esett az ellenforradalomról. Erről mindig csak konkrét formáiban és mint valami különös, a sajátos helyzet folytán „épp most" fellépő jelenségről van szó. Holott az ellenforradalmakban a mindenkori konkrét, történelmi és specifikus egyedi vonások mellett éppúgy megvannak a közös, általános jegyek, miként a forradalmakban. Korunk megértéséhez – melyben az ellenforradalmak vagy ellenforradalmi jellegű megmozdulások is jelen vannak, ha nem is a forradalmi változásokhoz fogható mértékben és jelentőséggel – nélkülözhetetlen az ellenforradalmak részletesebb elemzése.

Az ellenforradalmak története majdnem egyidős a forradalmakéval. Következik ez abból, hogy a forradalom az osztályharc legkiélezettebb és legfejlettebb formája, de győzelmével egycsapásra nem szűnnek meg sem azok az osztályok, melyeknek hatalma ellen irányult, sem azok, amelyeket hatalomra juttatott. Adott feltételek mellett a letűnt osztályok maradványai, túlélő rétegei és csoportjai, a vélt vagy valóságos, de főleg a pillanatnyi érdekük alapján hozzájuk csapódó egyéb tömegek segítségével, külső és belső kapcsolataikra támaszkodva képesek ellenforradalmi szervezkedésre, és magukban hordozzák az ellenforradalom lehetőségét.

Természetesen a forradalmat nem szükségképpen követi ellenforradalom, de az ellenforradalmi kísérlet lehetősége minden forradalom lezajlása után hosszú ideig fennáll. Lehetősége és bekövetkeztének valószínűsége nem arányo-

san csökken a forradalom vívmányainak megszilárdulásával, a forradalom nyitotta társadalmi fejlődés előrehaladásával, mert mindkettő sok más tényezőnek, többek között a nemzetközi erőviszonyoknak is függvénye. De az ellenforradalom *győzelmének tartóssága* már erősen függ a forradalom vívmányainak minőségétől, bár a külső feltételek ebben is meghatározóvá léphetnek elő.

A polgári forradalmak klasszikus formáit nem követte ellenforradalom a szó mai értelmében, de restaurációs kísérlet vagy restauráció igen. A restauráció mint a régi állapotok visszaállítása következik abból, hogy még a klasszikus polgári forradalmak sem semmisíthetik meg a feudális erőket a maguk teljességében.

Ellenforradalmak felfogásunk szerint a *proletárforradalmak reakciójaként* vagy olyan polgári forradalmak antitéziseként jelennek meg, amelyekben a proletariátus, ha nem is meghatározó, de egyik lényeges erővé válik, amikor ez az új osztály már megmutatja oroszlánkörmeit.[1] Ennek oka az, hogy a proletárforradalom minden átalakító minőségi fordulata nem ad terrénumot a burzsoázia mint osztály számára a fokozatos beépüléshez, alapvető osztályérdekének érvényesítése melletti integrálódásához. Tehát fokozatos restaurációra az erőviszonyok alapvető megváltozása folytán nincs lehetősége. Számára a restaurációhoz az út az ellenforradalmon keresztül vezet, amely – ahogy nevében is benne van – bizonyos értelemben a forradalom negatív lenyomata, a forradalom másléte, megtévesztő módon, legalábbis a felszínen objektíve hordozva ennek számos vonását, anélkül, hogy

[1] A szocialista orientációjú fejlődő országok társadalmi rendszerével szembeni ellenforradalmi kísérletek tapasztalatainak általánosítása meghaladja a lehetőségeinket.

annak pontos tükörképe lenne. Az ellenforradalmat csak olyan osztály „képes" végrehajtani, amely közvetlenül vagy közvetve ismeri a forradalmat, ismeri annak tipikus szakaszait, formáit, módszereit és eszközeit, harcmodorát és stílusát. Nem mintha azt minden mozzanatában lemásolhatná, hiszen a tartalom itt is meghatározza a formát. S épp e tartalmi különbség következtében az ellenforradalom sohasem lehet pusztán tükörképe a forradalomnak, de igenis megfordított útja, számos hasonló szakasszal és formai jeggyel, ami egyik alapja megtévesztő jellegének.

Ezt tapasztaljuk mindazoknak az európai forradalmaknak az esetében, melyekben a proletariátus lényeges szerepet játszott, vagy amelyek már proletárforradalmak voltak. Ilyen volt a párizsi munkások 1848-as júniusi felkelése; az 1848-as német forradalom; a bécsi munkások 1848-as felkelése; az 1871-es Párizsi Kommün, az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom; az 1918—1919-es európai proletárforradalmak, ezen belül a magyar proletárforradalom. Valamennyit „kísérte" az ellenforradalom, s nemcsak kísérte, hanem egy kivételével vérbe is fojtotta. Ez a kivétel a Nagy Októberi Szocialista Forradalom volt, amely visszavert mindenfajta ellenforradalmi támadást, kétséges kimenetelűvé téve ezzel minden ellenforradalmi kísérletet, amely bármely szocialista országot a későbbiekben fenyegetett.

Az ellenforradalmak és ellenforradalmi kísérletek, amelyek a párizsi június óta napjainkig a forradalmakat követték, számos közös vonást mutattak. E közös jegyek egyszersmind az ellenforradalmaknak a forradalmaktól való mély, elvi különbségeit is jelzik.

❶ Az ellenforradalmak *első* közös jegyének kell tekintenünk a *restauratív jelleget*, a megelőző állapotok visszaállításának kísérletét. De egy restaurációs kísérlet önmagában leszűkülhet egy csoport politikai hatalmának visszaállítására vagy akár egy kormányzati forma visszaállítására (pl. a császárság restaurációja a köztársasággal szemben), az ellenforradalom restaurációs törekvése viszont a *túlhaladott termelési viszonyok* visszaállítását és az elvesztett politikai *hatalom* visszaszerzését a hatalmuktól megfosztott osztályok újbóli hatalomrakerülését célozza.

A hatalom kérdésével közvetlen kapcsolatban van a hegemónia kérdése. A proletariátus hegemóniája nem egyszerűen uralom a kisebbség felett, hanem az *uralom* mellett a *vezetés* képességét is feltételezi, azt, hogy a proletariátus és pártja már a hatalomért vívott harc során képes olyan szövetségi rendszert létrehozni, amely a forradalomban követője, majd győzelme után társadalmi bázisa lesz. A proletariátus hegemóniájában tehát uralom és vezetés szerves egységet alkot. A forradalomban *hegemónként*, vezető erőként fellépő munkásosztály a forradalomban nyíltan képviseli saját és szövetségesei osztályérdekeit, s uralma egyben a hatalom gyakorlását (uralmát és vezetését) jelenti.

Az ellenforradalomban a vezetés és az uralom mozzanata többnyire kettészakad. A hatalomra törő tényleges politikai erők általában nem jelennek meg az ellenforradalom folyamatában hegemónként, csak az ellenforradalmi konszolidáció idején. Az ellenforradalom hegemónjaiként fellépők csak *látszathegemóniával* rendelkeznek, mivel a valóságos ellenforradalmi hatalom ugrásra készen a háttérben húzódik meg.

A proletárforradalom hegemóniája progresszív társadalmi céljait és érdekeit eszmeileg-po-

litikailag egyértelműen fejezi ki. Ezért a legszélesebb népi bázisra támaszkodhat, őszinte szövetségi politikát folytathat, úgy, hogy a sokféleség egységeként megjelenő társadalmi rend és az állam a későbbiekben valóságos egyensúly megteremtésére törekedhet. Ezzel szemben az ellenforradalom céljai *általában és objektíve retrográdok*, melyek hamis tudati formában, az igazi célokat leplező demagógiában jelennek meg akkor is, ha az ellenforradalom reális és jogos követeléseket is hangoztat. Az ellenforradalom osztálystruktúráját a résztvevők *pillanatnyi és részleges* érdekazonossága tartja össze, anélkül, hogy az ellenforradalom az érdekviszonyok egyensúlyára törekedne.

Az érdekek egyensúlyának hiánya főként abból adódik, hogy e szövetségnek érdekazonossága nagyrészt kimerül a hatalomátvétel elszánt „akarásában", de ennek megtörténte után mind drasztikusabban, mind nyilvánvalóbban jelennek meg az érdekkülönbségek. Továbbá, maga az ellenforradalom *tudatosan is az egyensúly mellőzésére* törekszik: azzal, hogy egyes társadalmi csoportok érdekét aránytalanul előtérbe hozza, bázisokat alakít ki, például városokra vagy a fővárosra koncentrál, vagy ellenkezőleg: a falusi reakcióban lel támaszra, esetleg csak a legelmaradottabb körzetekben. Az ellenforradalom valódi vezetője – háttérbe szorítva szövetségeseit – a restauráció, azaz a leplezetlen *visszaállítás* periódusában lép nyíltan színre.

Ehhez két gondolatot kell hozzáfűzni. Az egyik, hogy a közvetlen restaurációra irányuló törekvés ritkán mutatkozik meg az ellenforradalom másnapján, aminek okaira még visszatérünk; a másik, hogy a restauráció sohasem teljes, hiszen nem valószínű, hogy a volt uralkodó osztálynak ugyanaz a csoportja ragadja vissza a hatalmat, mint amelyik elvesztette.

Továbbá, minden ellenforradalom „tanul" a forradalomtól, meghagy valamit annak vívmányaiból, tartva a forradalom látensen megmaradó erőitől.

2. A *terror* széles körű alkalmazása – ez az ellenforradalmaknak másik közös jegye. Általában kimondhatjuk, hogy az ellenforradalomnak is megvannak a békés eszközei és szakaszai, mégis alapvető jellegzetessége az erőszak terrorisztikus felhasználása. A terror mint az erőszak nyers, fizikai megjelenése, a forradalmaktól sem idegen, amennyiben fegyveres kivívásukat és a forradalmi érdekek védelmét értjük rajta. Az ellenforradalmi erőszak történelmileg defenzív: a proletárforradalomtól már vereséget szenvedett reakció ellentámadása, győzni akarása bármi áron. Ehhez előbb-utóbb *széles körű*, népellenes, fizikai erőszakra van szükség, ami a későbbiekben is *állandósul*. A gyakran öncéllá vált terror egy történelmileg pusztulásra ítélt társadalom narkotikuma – nem tud nélküle meglenni, s vele napról napra aláássa saját létezését. Ezt felismerve, az ellenforradalmi konszolidáció – az erőszakadagolás feltűnően csökkentett dózisaira tért át.

Mi a helyzet a „forradalmi terrorral", a forradalom fegyveresen érvényesített erőszakos jellegével? Egyetlen forradalomra érett osztály sem ringathatja magát abban az illúzióban, hogy egy hatalmon levő osztály – amely élvezi hatalmának minden gazdasági és politikai előnyét – valaha is önként lemondana hatalmáról és gazdasági előjogairól. Következésképpen a forradalom véghezvivőinek készülniük kell a fegyveres erőszak alkalmazására is. Ezzel együtt a történelem azt bizonyítja, hogy az erőszak e fajtájának alkalmazásában a forradalom nem kezdeményező. Általában csak akkor nyúl ehhez az eszközhöz, ha arra az uralkodó osztály államá-

nak fegyveres ellenállása, illetve a már megdöntött osztályok ellenforradalmi szervezkedése kényszeríti. A hatalmukat féltő retrográd osztályok nemegyszer provokatívan kikényszerítik a „szuronyok napirendre tűzését", hogy aztán az ellenforradalmi akció során kegyetlenül megtorolják.

Ezt az első proletárforradalom, a Párizsi Kommün példája meggyőzően bizonyítja. Mint Marx írja: „Március 18-tól a versailles-i csapatok párizsi bevonulásáig a proletárforradalom annyira mentes maradt azoktól az erőszakosságoktól, amelyekben a »felsőbb osztályok« forradalmai és még inkább ellenforradalmai bővelkednek, hogy ellenfelei nem találtak más okot a felháborodásra, csak Lecomte és Clément Thomas tábornokok kivégzését és a Place Vendome-i ügyet."[2] A forradalom az erőszak eszközéhez csak védekezve, az erőszakra válaszként nyúlt, amikor a versailles-iak (a burzsoázia csapatai) bevonulása után nyolc napon keresztül hősies ellenállással védte a párizsi kommünt, a proletariátus első hatalmát. Erre a burzsoázia féktelen terrorral válaszolt: fogolykínzás, vad hajsza a forradalom minden rendű és rangú vezetője ellen, több ezer ember legyilkolása, nemre, korra való tekintet nélkül. Az ellenforradalom rémtettei oly mértékűek voltak, hogy Marx joggal hasonlította azt Sulla, illetve a két triumvirátus vérengzéséhez,[3] azzal az egyetlen különbséggel,

[2] *Marx—Engels* Válogatott Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 27. old. Mindketten a forradalmi tömeg igazságszolgáltatásának estek áldozatul. Lecomte tábornok, mert egy fegyvertelen csoportosulásra akart tüzet vezényelni, s katonái őt lőtték le, Clément Thomast pedig kémkedésért lőtték agyon. A Place Vendome-on történt tömegmészárlás pedig nem más, mint rágalom a forradalom ellen.

[3] L. C. Sulla (i. e. 138—78) a római arisztokrácia érdekeit képviselő hadvezér és diktátor. Hatalomra ju-

hogy „a rómaiaknak még nem volt golyószórójuk a proskribáltak átalányban való elintézésére, és hogy nem volt a »törvény a kezükben« sem a »civilizáció« jelszava az ajkukon"[4].

Az orosz proletariátus forradalma is békésnek indult 1917 februárjában: az első világháborúban szemben álló felek azonnali tűzszünetének követelésével. Fegyveres felkelésbe csak akkor kezdett, amikor már más út nem volt számára. „A »Minden hatalmat a szovjeteknek!« jelszó az akkori körülmények között nem volt egyértelmű az Ideiglenes Kormány azonnali megdöntésére, a fegyveres felkelésre való felhívással." – „Oroszország konkrét történelmi viszonyai között... lehetőség nyílt arra, hogy a teljes hatalom, mint Lenin mondotta, kivételképpen békés úton kerüljön a szovjetek kezébe."[5] Ez a lehetőség azonban nem realizálódott, s ez nem a bolsevikokon és a néptömegeken múlott, hanem az uralkodó osztályokon. Más kérdés, hogy a bolsevikok a reformistákkal ellentétben felkészültek a fegyveres harcra is.

Az ellenforradalmi terror mellett számos megnyilvánulása van az erőszaknak. Bőven alkalmazzák a szellemi erőszak eszközeit: a lélektani megfélemlítést, a rágalmazást, a félelem és függőség érzése kiváltásának ezernyi válfaját. Ezzel szemben a proletárforradalomban alkalmazott erőszak formáját, mértékét, korlátait és idő-

tása (l. e. 82) után tömegesen irtatta ki az arisztokrácia ellenfeleit. Az első (i. e. 60—53) és a második (i. e. 43—36) triumvirátus diktatúrája vezetett a császárság megteremtéséhez, illetve a monarchia megszilárdításához. Ez, valamint a három triumvir egymás közötti harcai tömeges öldöklésbe, véres polgárháborúkba torkolltak.

[4] *Marx—Engels* Válogatott Művei. 3. köt. 48. old.

[5] A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Kossuth Könyvkiadó 1972. 248. old.

beli tartalmát a legyőzendő osztályellenség ellenállásának mértéke szabja meg.

3 *Az ellenforradalom harmadik közös jegye* az, hogy rendkívül nagy készséget mutat a *nemzeti érdekek elárulására.* A nemzeti érdek és a társadalmi haladást képviselő osztály sajátos érdeke objektív belső kapcsolatot mutat. Mindig a haladó osztály érdeke esik egybe leginkább a nemzet általános érdekével. Ezért az ellene támadó erők szükségképpen a nemzet átfogó és távlati érdeke ellen lépnek fel. Így a burzsoázia, amíg haladó osztály, egyben kifejezésre juttat bizonyos közös nemzeti érdekeket, majd haladó jellegének elvesztésével objektíve szembe kerül a nemzet érdekével is. Ettől kezdve a munkásosztály és a szocialista forradalmak válnak a nemzeti érdekek – a társadalmi progresszió, a területi integritás, a függetlenség, a nemzeti kultúra védelmezésének – igazi letéteményeseivé, valamennyi haladó nemzeti erő képviselőjévé. Következésképpen velük szemben minden ellenforradalmi megmozdulás egyszersmind az egységesülő nemzeti érdek sérelmét is jelenti. E szembekerülés a nemzetárulás formáját is öltheti.

Ez volt a helyzet 1871-ben, amikor is Poroszországot a francia belpolitika döntőbírójának ismerte el a francia burzsoázia; a párizsi munkáshatalom leverése céljából Bismarck szabadon engedte a bonapartista foglyokat, s így a győztes és a legyőzött hadsereg szövetkezett a proletariátus együttes lemészárlására. Ennek ára ötmilliárdos francia hadisarc és Elzász-Lotaringia elvesztése lett. Nem kevésbé volt nemzetáruló a magyar burzsoázia és földbirtokos arisztokrácia, amikor szívesen látta magyar földön a Tanácsköztársaságot leverő idegen erőket.

4. *Spontaneitás és tudatosság* egyaránt jelen van mind a forradalmakban, mind pedig az ellenforradalmakban. Forradalomelméleti szempontból mindkét elem vizsgálata fontos, ontológiailag azonban számunkra a tudatosság érdekesebb.

Az ideológia szerepének megnövekedése nemcsak a forradalmakban, hanem az ellenforradalmakban is felismerhető. Az ellenforradalmak is megtanulták, hogy az eszmék anyagi erővé válhatnak, s anyagi hatalmakat dönthetnek meg. Ideológiájuk azonban hamis ideológia, a valóság torz tükrözése, melyben a reakciósat haladónak, a burzsoát nemzetinek, a partikulárist univerzálisnak igyekeznek feltüntetni. Ennek az ideológiának a talaján alakul az ellenforradalom propagandája, és születnek az ellenforradalom jelszavai. A *jelszavak* funkciója látszólag azonos a forradalom és az ellenforradalom esetében. A forradalmi jelszavak populárisak, célra orientálnak, s meglehetősen pontosan tükrözik az objektív helyzetet. Az ellenforradalmi jelszavak többsége szélsőséges jelszó. Éppen ezáltal vagy éppen mértéktelen demagógiájuk vagy hazugságaik segítségével mozgósítanak, szabadítanak fel megfékezhetetlen tömegpszichológiai energiákat, melyek már megakadályozzák a korábbi jelszavak igazságtartalmának mérlegelését.

Az ideológia kapcsán szólnunk kell a *szimbólumokról*. E. J. Hobsbawn a következőket írta: „Forradalmi időkben semmi sem olyan hatásos, mint a szimbólumok bukása. A Bastille bevétele ... befejezett ténnyé tette a zsarnokság bukását."[6] A retrográd erők jelképei helyett a forradalom új szimbólumokat teremt, például a vörös zászló szimbólumát, amely színével a haj-

[6] *E. J. Hobsbawn:* Forradalmak kora. Kossuth Könyvkiadó 1964. 38. old.

nal reményteljes ébredését, az igaz ügyért kifolyó vért jelképezi. Az ellenforradalom számára viszont a szimbólumteremtés mellett rendkívül fontos a forradalmi szimbólumok lerombolása. Az a féktelen gyűlölet, amivel az ellenforradalom a forradalmi szimbólumokra támad, elsősorban azt a forradalmi hitet akarja lerombolni, amely e szimbólumokból is táplálkozik. Ezt nem zárja ki az, hogy megtévesztés céljából gyakran éppen a forradalom szimbólumait sajátítja ki.

Forradalom és ellenforradalom e számos hasonlósága – a nyilvánvaló tartalmi ellentétek mellett – elsősorban a polgári demokráciaelméletekben, ideológiában úgy jelenik meg, mint ugyanannak a terrornak a különböző színű (vörös-fehér) megnyilvánulása. E nézetek tarthatatlanságát a „felvilágosultabb" polgári elméletek már régen megállapították, ennek ellenére még ma is forgalomban vannak. A forradalom és az ellenforradalom egyes formai hasonlóságai, egybeesései nem írhatók egyszerűen a véletlen számlájára. Adódhatnak funkcionális egybeesésből, abból, hogy mindkét esetben radikális, gyors, minőségi változások következnek be.

A leírtakból az is nyilvánvaló, hogy ez ellenforradalmak igazi ereje, reális bázisa a burzsoázia osztályérdeke és ellenforradalmi aktivitása. De ahogy egy feltörekvő osztály sem vívhatja meg a maga forradalmát egyedül, valamint objektív és szubjektív feltételek nélkül, ugyanezt ellenkező előjelekkel az ellenforradalomról is elmondhatjuk. Az „ellenforradalmi helyzetet" képező igen eltérő konkrét társadalomtörténeti szituációkon túl, illetve azokon belül léteznek olyan közös társadalmi tényezők, amelyek mó-

dosult formában, de minden ellenforradalomban jelen vannak. Ezt vizsgálva már most szögezzük le, hogy az ellenforradalomnak nem egyetlen talaja, bázisa a forradalom által elkövetett hibák fölhalmozódása.

Az ellenforradalom alapja lehet az is, ha a forradalom kellő osztálybázis hiányában, éretlen feltételek mellett, mintegy „történelmi előreszaladásként" jön létre. A forradalom ugyanis nem megrendelésre keletkezik, és nem az eszmék által ideálisnak megálmodott helyzetekben lép fel. A „nincs más kiút" szituáció jegyében létrejövő forradalom eleve kedvező lehetőséget teremt az ellenforradalom erői számára. Ilyenkor igen hamar bekövetkezik a forradalmi erők belső elszigetelődése, amihez szerencsétlen esetben hozzájárulhat a külső elszigetelődés, a segíteni szándékozók erőtlensége vagy erőik más irányú lekötöttsége.

Különös szerepük van az ellenforradalom talaját képező tényezők között az *ingatag társadalmi osztályoknak és rétegeknek.* Ezeknek két karakterisztikus csoportjuk van: a kispolgárság valamennyi válfaja és a lumpenrétegek. Ezek a rétegek legnagyobb „történelmi tettüket" az ellenforradalmak sorában alighanem az 1848-as francia forradalom felszámolásában, 1849-ben játszották. Az ellenforradalmat betetőző, a restaurációt nyilvánvalóvá tevő Louis Bonaparte kezébe kerül a hatalom, aki először a köztársaság elnöke, majd visszaállítja a császárságot. A burzsoázia puszta bábjának szerepét meghaladva a lumpenproletariátus vezére, s egyszersmind a parcellás parasztság képviselője. „Ez a Bonaparte – írja Marx – a *lumpenproletariátus* főnökeként szervezkedik... aki az összes osztályok eme söpredékében, üledékében, hulladékában felismeri azt az egyetlen osztályt,

amelyre feltétlenül támaszkodhatik – ez az igazi Bonaparte, Bonaparte sans phrase."[7]

A lumpenproletariátus az ún. December 10-i Társaság keretében szerveződött. E társaság összetételét jól jellemzi Marx, amikor ezt írja: „Kétes anyagi eszközökből élő és kétes származású tönkrement rouék[8] mellett, a burzsoázia lezüllött és kalandor vadhajtásai mellett csavargók, kiszolgált katonák, szabadult fegyencek, szökött gályarabok, szélhámosok, utcai mutatványosok, lazaronék,[9] zsebtolvajok, szemfényvesztők, játékosok, maquereauk,[10] bordélyosok, teherhordók, literátorok, kintornászok, rongyszedők, ollóköszörűsök, üstfoltozók, koldusok, egyszóval az egész határozatlan, szertezilált, ide-oda hányódó tömeg, amelyet a franciák la bohéme-nek neveznek . . ."[11] Nagyrészt e szedett-vedett tömegből szerveződik majd a restauráció fegyveres ereje, a Garde Mobile. Jellemző azonban, hogy Marx a lumpenproletariátust s magát a lumpen magatartást nem szűkíti le az előbbi gazdag felsorolásban szereplőkre, hanem e magatartást, s ezáltal az ellenforradalomban való felhasználhatóság körét más területeken is megjelenni látja.

Marx e gondolata, megváltoztatva a megváltoztatandókat, a későbbi ellenforradalmi megmozdulások megértéséhez segítséget ad. „A December 10-i Társaságnak – írja – mindaddig meg kellett maradnia Bonaparte magánhadseregeként, amíg nem sikerül neki a nyilvános hadsereget egy December 10-i Társasággá változ-

[7] Frázis nélkül, sallang nélkül — Louis Bonaparte: Brumaire tizennyolcadikája. *Marx—Engels* Válogatott Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 444—445. old.
[8] Feslett, gátlástalan világfiak.
[9] Csavargók, koldusok.
[10] Kerítők, kitartottak.
[11] Ugyanott, 444. old.

tatnia."[12] Más szóval egy demoralizált, szétzilált, félrevezetett hadsereg gyakorlatilag a lumpenproletariátushoz süllyed le. S hogy Marx menynyire sokrétű tömegnek fogja fel a társadalom e rétegét, azt némi meglepődéssel olvashatjuk egy másik művében: „A fináncarisztokrácia szerzési módjában éppúgy, mint élvezeteiben nem egyéb, mint a *lumpenproletariátusnak a polgári társadalom magaslatain való újjászületése.*"[13] Feltehető, hogy itt a francia, mégpedig egy konkrét történelmi szituációban létező fináncarisztokráciáról van szó. Ami azonban lényeges, hogy ezzel Marx megfogalmazza a lumpenprolatariátus újjászületésének, *más körülmények közötti újratermelődésének lehetőségét.*

De visszatérve az ellenforradalom bázisára, a lumpenproletariátus mellett Marx az 1849–1851-es restauráció osztálybázisaként a kispolgárságot, ezen belül a parcellás parasztot jelöli meg. Ezt írja: „S mégis, az államhatalom nem lóg a levegőben. Bonaparte egy osztályt képvisel, mégpedig a francia társadalom legnépesebb osztályát, a *parcellás parasztokat.*"[14] Rámutat Marx a parasztság szétaprózottságára, saját érdekei érvényesítésének képtelenségére. Különbséget tesz azonban a parasztságon belül is, mondván, hogy Bonaparte nem a forradalmi, hanem a konzervatív parasztságot képviseli: „... nem azt a parasztot, aki szociális létfeltételén, a parcellán túl akar menni, hanem azt, aki ellenkezőleg, ezt rögzíteni akarja, nem azt a falusi népességet, amely saját energiájával a városokhoz csatlakozva, a régi rendet meg akarja

[12] Ugyanott, 446. old.

[13] Osztályharcok Franciaországban (Ugyanott, 263. old.)

[14] Louis Bonaparte: Brumaire tizennyolcadikája (Ugyanott, 476. old.)

dönteni, hanem azt, amely megfordítva, ebben a régi rendben tompán begubózva arra vár, hogy a császárság kísértete őt parcellájával együtt megmentse és előnyben részesítse. A Bonaparte-dinasztia nem a paraszt felvilágosultságát, hanem babonáját képviseli, nem ítéletét, hanem előítéletét, nem jövőjét, hanem múltját . . ."[15]

Az ingadozó társadalmi rétegek ellenforradalmi szerepét, a kispolgárság kettős arculatát s ezek lehetséges szerepét az ellenforradalomban – későbbi történelmi tapasztalatok is igazolták. Így például az 1921-es kronstadti ellenforradalmi lázadásban, ahol egyéb tényezők mellett az ingadozó kispolgárság nem egy rétege fontos szerepet játszott. A kronstadti eseményekben – írja Lenin – éppen a kispolgári erők ingadozása a legjellegzetesebb. Nagyon kevés itt a teljesen kialakult, világos és határozott mozzanat. Zavaros jelszavak – »szabadság«, a »kereskedelem szabadsága«, »felszabadulás«, szovjetek bolsevikok nélkül«, vagy új szovjetválasztások, vagy szabadulás a »pártdiktatúra« alól és így tovább és így tovább."[16]

Lenin rámutat arra, hogy a forradalom nyílt ellenségei hogyan használják fel a kispolgárság ingadozását. Máig is tanulságos megállapításai így hangzanak: „Egy pillanat alatt, mondhatnók szikratávirati gyorsasággal, az egész fehérgárdista társaság talpon van »Kronstadtért« . . . Ötvennél több külföldi fehérgárdista orosz újság őrült energiával folytat kampányt »Kronstadtért«. Nagybankok, a finánctőke összes erői gyűjtést rendeznek Kronstadt támogatására."[17] A fehérgárdistáknak, a tőkéseknek és földbirto-

[15] Ugyanott, 477. old.

[16] *Lenin* Összes Művei. 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 217—218. old.

[17] Ugyanott, 218. old.

kosoknak valódi taktikája ebben az időben az, hogy „... támogassunk bárkit, még az anarchistákat is, bármiféle szovjethatalmat, *csak* döntsük meg a bolsevikokat, *csak* hozzuk létre a *hatalom eltolódását!*"[18] s e törekvésükben legjobban a kispolgárság ingadozására támaszkodhattak.

Kronstadton túlmutató igazságként fogalmazza meg Lenin a kistermelők kettős érdekeltségét, s így ellentétes jellegű felhasználhatóságát: „Ez olyan osztályigazság – írja –, amelyet a középkor óta a világ forradalmainak egész története, az újkor sok évszázados története igazol. A szétforgácsolt kistermelőt, a parasztot gazdaságilag és *politikailag* vagy a burzsoázia egyesíti (ez mindig így volt a kapitalizmus alatt, minden országban, az újkor minden forradalmában, s mindig így lesz a kapitalizmus alatt), vagy pedig a proletariátus (így volt ez kezdetleges formában egészen rövid ideig az újkori történelem néhány legnagyobb forradalmának legmagasabb fejlődési fokán; így volt ez fejlettebb formában Oroszországban az 1917–1921-es években). »Harmadik útról«, »harmadik erőről« csak önimádó Narcisszoszok fecseghetnek és ábrándozhatnak."[19]

Nos, az ellenforradalomban Lenin összegező mondatainak első fele érvényesül, és kétségkívül ez az ellenforradalom mindenkori valóságos bázisának egyik igen lényeges eleme. Lenin azt is kiemeli, hogy bizonyos rétegek nemcsak immanensen, saját osztálykarakterükből, társadalmi helyzetükből fakadóan ingadozók, hanem a helyzet is azzá teszi őket. „A pusztulás, a nyomor, a helyzet nehézsége ingadozásokra vezet: ma a burzsoázia mellett, holnap a proletariátus

[18] Ugyanott, 219. old.
[19] Ugyanott, 218—219. old.

mellett vannak" – írja.[20] Vagyis a forradalom konkrét helyi és nemzetközi feltételeiben létező vagy váratlanul fellépő gazdasági természetű problémák szintén lényeges talaját képezik az ellenforradalomnak.

Az ellenforradalom tömegbázisa tehát szinte mindig a társadalom ingadozó rétegei, e rétegeknek *konkrét történelmi* megjelenése azonban igen eltérő lehet. Van, amikor nem egy meghatározott anyagi viszony, hanem egy jellegzetes életmód, a kultúrának – a kultúra hiányának – meghatározott szintje vagy a különböző szokásrendszerek lépnek elő primer rétegképző tényezővé. Az ingadozásra hajlamosító tényezők tehát különbözőek lehetnek. Továbbá az ellenforradalom tömegbázisán belül a *dominancia* szintén eltérő. A különböző korokban és eltérő országokban más és más csoportok meghatározók és főleg hangadók. Hogy hol és melyek, nem tartozik elemzésünk tárgykörébe, hiszen éppen az ellenforradalom közös jegyeit próbáljuk számba venni.

Az ellenforradalomhoz nemcsak tömegekre, hanem olyan helyzetre is „szükség van", amelyben alkalmas légkör alakul ki a tömegek félrevezetésére, majd demonstratív fellépésére. E helyzet kialakulásában játszanak szerepet a forradalomban *elkövetett hibák*. Hangsúlyozzuk, hogy nem egyedi hozzá nem értésből, esetenként a vezetésre való személyes alkalmatlanságból fakadó hibákra gondolunk elsősorban – ami természetesen mint szubjektív motiváció minden elkövetett hiba mögött ott húzódhat –, hanem azokra a hibákra, amelyek egy adott országnak és veze-

[20] Ugyanott, 221. old.

tőinek történelmi hátrányaiból, a forradalmi út járatlanságából, a tapasztalatok hiányából, a meglevő tapasztalatok kellő értékelésének elmaradásából, a helyzet rossz felméréséből, a mélyebben fekvő okok feltáratlanságából, az előrehaladás gyengeségeiből, valamint a stratégiai és főleg taktikai melléfogásokból származnak.

Bár a forradalom hibái általában nem elsődlegesek (illetve konkrét történelmi szituációban elsődlegesek is lehetnek!), az ellenforradalmi helyzet kialakulásában különleges szerepet játszanak. E különleges szerep elsősorban abban a *katalizáló hatásukban* van, hogy „mozgósítják" és „egybecsapják" az ellenforradalom szinte valamennyi – általunk is felsorolt – feltételét és báziselemét, fölfokozzák azok erejét, lehetőséget adnak összerendeződésükre és más erőkkel való egyesülésükre. Innen van az a látszat, mintha az ellenforradalom legfőbb okai a forradalmi folyamat által elkövetett hibák lennének.

Milyen *tipikus hibákat követtek el* a történelem nagy proletárforradalmai, melyek adott esetben az ellenforradalom *kiindulópontjául*, céltáblájául és önleplezésének eszközéül szolgáltak? Ilyen, hogy a forradalmárok nem élnek kellően a hatalommal – naivitásuk, indokolatlan jóhiszeműségük, különböző messianisztikus illúziók, a forradalom mindent megoldó voltába, az igazság, a becsületesség, a méltányosság spontán győzelmébe vetett már-már vak hitük következtében. Ilyen naivitás volt a párizsi kommünben a régi államgépezet érintetlenül hagyása, az az illúzió, hogy az működésbe hozható a proletariátus érdekében; jóhiszemű tapasztalatlanság vezette 1919-ben a Kommunista Pártot, hogy kellő eszmei és szervezeti biztosítékok nélkül egyesüljön a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal. A naivitással rendszerint erőt-

lenség párosul. Marx az 1848-as párizsi események kapcsán erre a gyermeteg naivitásra hívja fel a figyelmet. „Ez a kedélyes elvonatkoztatás az osztályellentétektől, ez az érzelgős kiegyenlítése az egymásnak ellentmondó osztályérdekeknek, ez az ábrándos felülemelkedés az osztályharcon, a fraternité, ez volt a februári forradalom tulajdonképpeni jelszava... A párizsi proletariátus úszott ebben a nagylelkű testvériesülési mámorban."[21] Tragikusabb következményekkel járt mindez a párizsi kommünben. A kommün nagylelkűséget tanúsított ellenségei iránt, s bár ez kétségtelen, örök bizonyítéka marad a munkásosztály humanizmusának, egyben annak példája is, milyen súlyos következményekkel jár *nem élni* a hatalommal. Párizs forradalmárai hagyták, hogy a forradalom valamennyi ellensége „kisétáljon" Versailles-ba; azok pedig szövetkezve egymással, a forradalom ellen fordították minden kegyetlenségüket. S hányszor követtek el hasonló hibákat a forradalom erői az 1871-es Párizstól az 1973-as Chiléig, ahol Allende elnök szinte a végsőkig hitt a megegyezés, az erőszak nélküli demokratikus út lehetőségében – akkor is, amikor arra már nem volt reális lehetőség.

Az előbbieket nem kizárva, gyakran „ellenforradalmat termelő" hibája a forradalmi erőknek: *a hatalommal való visszaélés,* az elbizakodottság számos formája, az egyéni akcióktól az intézményes formákig, ami ellen Lenin egy pillanatig sem szűnt meg küzdeni. A hatalommal való visszaélésnek legtragikusabb formái a törvénysértések voltak.

Jellegzetes hibaforrásai a forradalomnak és főleg vezető pártjának a különböző előjelű tor-

[21] *Marx—Engels* Válogatott Művei. 1. köt. Osztályharcok Franciaországban. 268—269. old.

zulások – a dogmatizmus és a revizionizmus –, amelyekhez külön-külön, de egyaránt társul a helyzetmegítélésben és a feladatok kijelölésében érvényesülő voluntarizmus és fatalizmus. (E kérdések részletesebb kifejtésére még visszatérünk.)

Eddigi fejtegetéseink során nem véletlenül időztünk sokat a múltnál. Jelezni szerettük volna ezzel azt, hogy a forradalmak és az ellenforradalmak korábbi tapasztalatai is bírnak aktualitással, s hogy múlt és jelen ellenforradalmai számos közös vonást mutatnak.

A továbbiakban viszont elsősorban a közelmúltat vesszük szemügyre, és azokat az általános vonásokat vizsgáljuk, amelyek elsősorban erre az időszakra jellemzők. A második világháború után végbemenő valamennyi szocialista forradalmi átalakulás – sok, itt nem érinthető vonatkozásban – eltér a korábbi proletár forradalmaktól. De ami a leglényegesebb: eltérő a nemzetközi feltételrendszer is, amely a második világháború befejezésével, a fasizmus felett aratott történelmi győzelemmel és mindenekelőtt a szocialista világrendszer létrejöttével, a gyarmati rendszer szétesésével kialakult.

Az ellenforradalom természetét meghatározza annak az országnak a helyzete, *ahol* végbemegy; annak a forradalomnak a sajátosságai, *amely ellen* irányul, és igen nagy mértékben azok a nemzetközi erőviszonyok, amelyeknek keretén belül megütköznek a haladás és a reakció erői. Ezért korunk ellenforradalmai az imént említett két tényezőcsoport hatására a nemzeti sajátosságok mellett ismét felmutatnak bizonyos közös jegyeket. Melyek ezek?

Napjaink szocializmusellenes megmozdulásai, ellenforradalmai – ha most eltekintünk a kezdeti elvetélt ellenforradalmi restaurációs kísérletektől – nem a forradalmak bölcsőjénél lépnek fel, hanem a szocializmus építésének későbbi szakaszában; így mind anyagi, mind osztály-, valamint eszmei és pszichológiai hátterüknek másnak kell lennie, mint a forradalmak korábbi szakaszaiban jelentkező ellentámadásoké.

Ma már más a szocializmust építő társadalmak osztálystruktúrája. Így az ellenforradalom bázisa sem lehet ugyanaz, mint korábban. A volt kizsákmányoló osztályok mint osztály megszűntek, tagjaiknak másodgenerációs, ha nem harmadgenerációs leszármazottai pedig integrálódtak a szocialista társadalomba. Ha létezik is egyik-másik országban jelentősebb számú kispolgári réteg, ezek szerepe a társadalmi termelésben és a társadalom életében lényegében más, mint az előbbiekben volt. S ha vannak, sőt folyamatosan újratermelődnek bizonyos lumpen- vagy pumenizálódó rétegek, ezek nem azonosíthatók a Marx által felsorolt típusok összességével. Ugyanakkor természetesen a szocializmust építő társadalomban is vannak csak részlegesen, felemásan kötődő társadalmi csoportok.

Következésképpen – legalábbis a kezdeti szakaszban – az ellenforradalmak tömegbázisa terjedelmileg nem teljesen azonos az ingadozó rétegekkel és csoportokkal. Óhatatlanul nemegyszer kezdeményezőként ott vannak a szocializmus építésének hibáit és elégtelenségeit bíráló tömegek. Gyakran éppen ezek jogos elégedetlenségét használják fel mint „legkedvezőbb pillanatot" a szocializmus ellenségei, majd mindkettőhöz csatlakoznak az ingadozó rétegek és csoportok, a maguk egymásnak is ellentmondó, ambivalens érzelmeivel és homályos céljaival.

2 Korunk szocialista forradalmai a korábbi proletárforradalmaktól eltérően már nem egyszerűen a kapitalizmus „adta", hanem a maga által is létrehozott termelőerők talaján bontakoznak ki. Nyilvánvaló, hogy bárhol fellépő ellenforradalmi megmozdulás hátterében, végső soron *ez a fejlettségi szint* létezik a maga konkrét esetlegességeivel, nemzeti sajátosságaival, erényeivel és hibáival, az átlaghoz képest létező „többleteivel" vagy „negatívumaival". Más szóval, Lukács György kifejezésével élve, a szocializmus „épp-így" létéből kell kiindulni, mert ez feltétele bármely kérdés vizsgálatakor a konkrét helyzet konkrét elemzésének. Jelen esetben az „épp-így lét" fő összetevője az, hogy a szocialista forradalmak a Szovjetunió után zömmel a közép- és kelet-európai országokban mentek végbe. Ezek az országok sajátos történelmi múlttal, Európa történelmében betöltött sajátos szereppel, egymástól eltérő, jellegzetes népi, kulturális – köztük vallási –, nemzeti hagyományokkal, a termelőerők meghatározott állapotával, sajátos munkakultúrával, a munkásmozgalom csakis rájuk jellemző hagyományaival stb. rendelkeznek. Mindezek alapján jött létre egy-egy szocializmust építő ország „épp-így léte", mert a múltra ráépülnek a jelen eredményei, sajátos, minden más nép által nehezen megérthető jellegzetességei. A szocializmus tehát nem lehet teljesen más, mint ami egy nép hagyományaiban gyökerezik, adottságaiból és karakteréből, valamint konkrét jelenéből fakad. Következésképpen a szocializmus „épp-így léte" bármely országban, egyik motiváló tényezője annak is, hogy bekövetkezik-e az ellenforradalom, s ha igen, a tárgyalt közös vonások mellett milyen egyedi karaktert hordoz.

3 Merőben mások a forradalmak, de az ellenforradalmak külső feltételei is. Egyfelől a Szovjetunió és a szocialista világrendszer egész léte egyszersmind feltétele is minden egyes szocialista ország számára, és ez nagymértékben befolyásolja bármely ellenforradalmi kísérlet sorsát. Másfelől a tőkés világrendszer, ezen belül az Amerikai Egyesült Államok léte és szerepe a világpolitikában, az imperializmus általános válsága állandó háttere és éltető forrása az ellenforradalmaknak. A két világrendszer erőviszonyának dinamikája sajátos szerepet juttat a „külső erők" hatásának mind a forradalomban, mind az ellenforradalomban.

Kérdés az, hogy az alapok, a körülmények, illetve a háttér különbségeiből milyen, az eddig tárgyaltaktól eltérő közös vonások fakadnak? Valószínűleg igen sok. Mi a magunk részéről a következő három kérdéskör vizsgálatával próbáljuk feltárni ezeket.

- Napjaink ellenforradalmainak talaja. Lehet-e a szocializmusban válság? Válság és ellenforradalom.
- Jelenség és lényeg kettészakadása, a jelenség látszattá alakulása az ellenforradalomban.
- A külső feltételek szerepének sajátos megváltozása korunk ellenforradalmaiban, az ellenforradalmak exportjának kérdése.

Korunk ellenforradalmainak talaja.
Szocializmus és válság.
Szocializmus és ellenforradalom

A forradalom marxi–lenini elmélete egyértelműen bizonyítja, hogy a forradalmak a társadalom válságának következményei. Az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődően a szocialista forradalom bármely for-

mája az imperializmus általános válságának talaján bontakozott ki.

Elmondható-e az ellenforradalmakról, hogy azok szintén válságtalajon jönnek létre? Nos, itt jutottunk el annak a korábbi állításunknak konkrét bizonyításához, hogy az ellenforradalom ugyan a forradalom másléte, fordított útja, de nem pontos, negatív tükörképe. Napjainkban számos burzsoá ideológus azt igyekszik bebizonyítani, hogy a szocializmus is válságban van, sőt, hogy *csak* a szocializmus van válságban. A tőkés világ, különösen az amerikai imperializmus minden, számára negatív status quo változást a kommunizmus ellene irányuló összeesküvésének tekint, és egyre türelmetlenebbül reagál a társadalmi haladás valamennyi megjelenési formájára. Hogy belső antagonisztikus ellentmondásainak feszítő erejét csökkentse, nemzetközi pozícióit pedig erősítse, valamilyen módon mindig segíti a világ haladásellenes irányzatait. Nem mond le – legfeljebb új formákat keres – a szocializmus belső ellenségeinek és mindenféle ellenfeleinek támogatásáról, egészen az ellenforradalmak támogatásáig. Ebben az értelemben az ellenforradalom az imperializmus általános válságának terméke.

Ugyanakkor a szocializmusban is lehetnek krízisek, kritikus szakaszok. De *miként különbséget kell tenni a keletkezés, a születés és az elmúlás fájdalmai és krízise között,* nem lehet azonosítani a kapitalizmus általános válságát és a szocializmus válságjelenségeit sem.

A szocializmus – a történelmi előzményektől, az előző rendszertől örökölt technikai, tudományos, kulturális fejlődéstől, az ország természeti feltételeitől és külső körülményeitől függően – országonként eltérő módon, több-kevesebb gazdasági nehézséggel küzd, miközben önmaga előzményeihez képest a világtörténelem legna-

gyobb előrelépését tette meg. A második világháború után a szocializmus útjára lépő európai országok öröklött „kelet-európaisága" egyszerre jelent a kudarcok mellett hősi, eredményekben bővelkedő múltat, az európai civilizáció szerves egységébe tartozó népi, kulturális és erkölcsi hagyományokat, gazdag termelési tapasztalatokat és ugyanakkor (bizonyos szintű) gazdasági elmaradottságot, ebből fakadó gazdasági nehézségeket.

Az örökölt gazdasági szférára ráépülhetnek további gazdaságpolitikai hibák, majd ezek együtteséből fakadhatnak olyan strukturális, politikai vagy morális jelenségek, amelyek a társadalmi élet egyes szféráinak válságos állapotához vezetnek. Ekkor már kölcsönhatás érvényesül a torzult gazdaság, az újabb gazdaságpolitikai hibák és a felépítménybeli krízisjelek között.

A szocializmus építése kapcsán csak ebben az értelemben van létjogosultsága a „válság", „válságjelenség" fogalmaknak. A szocializmusban lehetnek és vannak egyensúlymegbomlások, gazdasági megtorpanások, elavult struktúrák, módszerbeli és munkastílusbeli zsákutcák, bizalmi megingások – és ezek kisebb-nagyobb krízisekét hozhatnak létre. A krízisek azonban *mindig részlegesek és viszonylagosak*, mert *nem a szocializmus mint társadalmi-gazdasági alakulat*, hanem annak csak egyes szférái, bizonyos struktúrák és mechanizmusok és *főleg egyes módszerei* jutnak „válságba", szemben az imperializmus általános válságával, amely egy önmagát túlélt társadalmi rendszer totalitásának válsága, a gazdaság, a morál, az emberi viszonyok területén, ami viszont paradox módon nem jár együtt mindig és mindenhol gazdasági bajokkal. A szocializmus relatív válsága veszélybe sodorhatja az adott szocializmust építő ország

egészét, de ez nem a rendszer teljességének válsága. Ezért van az, hogy a kritikus helyzetekből is van elvileg kiút.

Az ily módon felfogott krízisállapot *okai* igen összetettek. Meghatározóak a belső okok, melyeknek *objektív* és *szubjektív* oldalai vannak. E két oldalból az objektívek a döntőek, melyek sorában ismét meg kell említeni a tapasztalatlanságot, a világtörténelemben való úttörő munka váratlan és ismeretlen tényezőit, s azt, hogy világtörténelmi mércével mérve a szocializmus rendkívül fiatal. Ehhez járulnak az események menetében szükségképpen létrejövő *objektív torzulások.*

A torzulás fogalmát szokásunk kizárólag szubjektív jelenségnek tekinteni. Pedig Marx ír a cél és az eredmény szükségképpeni eltéréséről, hogy az eredmény több is, kevesebb is, mint a cél. A cél mindig a reálisból a maximumot kihozni szándékozó ideális, a valóságban pedig a legjobb esetben az optimálisat érhetjük el, de leggyakrabban az éppen lehetségest. Ennyiben az eredmény kevesebb a célnál. Ez adja azt az optikai csalódást, hogy az éppen lehetséges elért eredményt – az optimálishoz és az ideálishoz viszonyítva – kudarcként éljük meg, és maga az elmélet néha utópikusnak tűnik fel. Ennek ellenére a konkrét céloknál az optimálist, a világtörténelmi céloknál pedig az ideálist kell megfogalmazni, hogy kellő húzóerőt gyakoroljanak, és a megvalósulásnak nagyobb játékteret, több alternatívát „engedjenek meg". De az eredmény több is lehet a célnál, mert a megvalósulás folyamatában előre nem látott helyzetek módosítják az eleve kitűzött célt, az előre nem látott lehetőségek felismerése új feladatokkal gazdagítja azt. Nem véletlenül mondja Engels a történelem összfolyamatáról, épp annak tendenciajellegét bizonyítva: mindenki mást akar, s ami

bekövetkezik, azt senki sem akarta. Ez nem jelenti azt, hogy ami bekövetkezik azt senki nem vállalja, és senki nem érezheti magáénak. A dolgoknak megvan a maguk önfejlődése, ezen belül lehetséges objektív torzulás. Ez utóbbi az ideálistól, sőt az optimálistól való negatív irányba történő eltérést jelenti. Ha ez az eltérés túl nagy, akkor szerves része lehet egy krízis kialakulásának.

A szocializmus építése során változnak a társadalmon belüli erőviszonyok, az alapvető pozitív változás mellett számos érdek kerül háttérbe, bizonyos rétegek előnytelen helyzetbe jutnak, nem egy réteg vagy érdek áldozatául esik egy más terület előrehaladásának, ami ismét szülője a krízishelyzetnek. Továbbá a szocializmusban is létezik örökölt és nem örökölt *tehetetlenségi erő*. Az új társadalom nemcsak a réginek a ballasztjait cipeli magával gyakran, hanem meg kell küzdenie saját inerciájával is. Ennek az objektív tehetetlenségnek megvan a szubjektív oldala. Például rendkívül nehéz elismerni egy elért fejlődési szakasz vagy a meggyökeresedett módszerek túlhaladottságát.

A szocialista társadalom nem antagonisztikus ellentmondásai a fejlődés forrásai. A megoldatlan ellentmondások adott szintet elérve krízisekhez vezethetnek. Ilyen jellegű az objektív ellentmondások léte az egyik oldalon, valamint a társadalom rossz konfliktustűrő és megoldóképessége a másikon. Az ellentmondás megoldásának ellentmondása lép itt fel. Például: ha a társadalom nem tud adekvát és hathatós eszközökkel megfelelő időben reagálni az ellentmondásokra azok megoldása céljából, vagy ha a megoldás feltételeitől elrugaszkodva túl érzékenyen reagál, ha az ellentmondások láttán egyes csoportok vagy rétegek pánikba esnek, ha világvége vagy legalábbis „szocializmus-vége" han-

gulat lesz úrrá, akkor rossz konfliktustűrő és megoldóképességről beszélünk. Nem következik ez be akkor, ha van erőnk és türelmünk kihordani az ellentmondásokat, és megfelelő időben van képességünk és bátorságunk megoldani azokat.

A krízist előkészítő belső okok *szubjektív* csoportjába tartoznak azok a hibák, amelyeknek forrása a hozzá nem értés vagy az, hogy nem élnek a hatalommal, illetve visszaélnek vele. Ezeket már a korábbi ellenforradalmak okainál említettük. Mindkettő alapjaiban árt a szocializmusnak, mert csökkenti humánus tartalmát, és a forradalom szövetségeseinek elvesztéséhez, legfőbb osztálybázisának gyöngüléséhez vezet. Jellegzetes veszély a voluntarizmus, amely rendszerint egyetlen személy vagy egy szűk csoport akaratát tartja abszolútnak és autentikusnak minden kérdésben. Egyet jelent ez az objektív valóság mellőzésével vagy annak önkényes meghamisításával. A *csak* akarat által determinált magatartás nem igényli és nem látja lehetőnek a valóság megismerését, ismeretét. Végső fokon tehát társadalmi szinten szükségképpen elveti a célt, rosszul választja meg a cél megvalósításának módszerét és az eredmények elérésének *tempóját*. De ha a cél helyes is, a voluntarista vezetés hibás politikát folytathat helytelen módszereivel és irreálisan diktált tempójával. A tömegekben korábban meglevő hit helyére egy idő múltán a közömbösség, majd a szembefordulás léphet. Itt a voluntarizmust mint néhány ember vezetői magatartását érintettük, de az sajátos tudati-érzelmi állapotként ugyanúgy hatalmába keríthet nagy tömegeket, miként a fatalizmus. Sőt a voluntarista vezetésből kiábrándult tömegek éppen hogy könnyű prédái lehetnek a vezetéssel való szembefordulás során fellépő újabb – de most már máshon-

nan sugallt – voluntarizmusnak, a valóságtól elrugaszkodott, irreális céloknak.

A tudati szféra torzulásai között gyakran előtérbe kerül a revizionizmusnak és a dogmatizmusnak egy sajátos aspektusa. Ez a revizionizmust a „megújulás", a „továbbfejlesztés" álarca mögé rejti, diszkreditálva a revizionizmustól mentes, őszinte, valódi és szükséges megújulási törekvéseket – a dogmatizmust pedig igen gyakran a „következetesség", az „elvhűség", a „bátor kiállás" köntösébe öltözteti, gyanússá téve az oly szükséges valódi következetességet, elvhűséget, bátorságot.

Önmagunkban ezek a belső objektív és szubjektív tényezők feltehetően csak igen kivételes esetben vezetnek krízishez. *Csak a külső okokkal* együtt viszik az eseményeket a kritikus pont felé, bár külön-külön és minden formájukban rendkívül károsak és veszélyesek.

A külső tényezők ismét objektív és szubjektív formában jelennek meg. Ami az objektív tényezőket illeti, elsőként arról kell szólni, hogy a kapitalizmus világgazdasági válsága nagy tehertételt jelent a szocialista országok számára. Ki kell mondanunk, hogy nemcsak a kapitalizmus gazdasági dekonjunktúrája hat ránk, hanem a kapitalizmus általános válsága is, anélkül, hogy a szocializmust mint világrendszert megoldhatatlan válságba sodorhatná. E válság számos jegye *legyengült, retardált* (késleltetett, lelassult) és megoldható formában jelenik meg életünkben, de megjelenik; ebben az értelemben is igaznak érezzük, hogy az ellenforradalom – ha mégis bekövetkezik – a kapitalizmus általános válságának terméke. Végül külső objektív okként kell megemlíteni: a nemzetközi erőviszonyoknak adott időszakban a szocializmus építése szempontjából való kedvezőtlen alakulását, a béke és haladás erői fejlődésének ideiglenes

megtorpanását, a fegyverkezés erősödését, nem utolsósorban pedig a háborús politikát folytató imperialista erők részleges sikereit, a szocialista országokkal szembeni gazdasági diszkriminációkat stb.

A *külső szubjektív* okok két nagy csoportját csak jelzésszerűen említjük. Az egyik az imperializmus valamennyi politikai, ideológiai, erkölcsi támadása a szocialista világrendszer ellen; a másik a nemzetközi munkásmozgalomban szükséges egység hiányának szubjektív hatása.

Szóljunk ezek után a krízisállapot elkerüléséről, illetve megoldásáról. A felsorolt – és még számos fel nem sorolt – objektív és szubjektív okok teljes egészében nem küszöbölhetők ki, de ez nem jelenti a krízis elkerülhetetlenségét. A kérdés azonban éppen az, hogy hogyan kerülhető el, illetve oldható meg?

A SZOCIALIZMUS ÖNFEJLŐDÉSE

Az ellenforradalom megelőzése nem külön feladat, nem sajátos taktikán és receptek alkalmazásán múlik. A „megelőzés" legtermészetesebb módja a szocializmus sikeres építése, önfejlődésének biztosítása. Ezért a szocializmus építésének az ellenforradalom megelőzése nem explicit célja.

Korunk ellenforradalmairól szólva mégis jogos a megelőzés vizsgálata. Fel sem vetődik a megelőzés kérdése a gyakorlatban, ha a szocializmus sikeresen, folyamatosan, alapvető zökkenők nélkül, normálisan fejlődik. De mert fejlődésről, nem pedig statikus állapotról van szó, méghozzá a külső és a belső feltételrendszer állandó változása mellett történő fejlődésről – ez nem mehet végbe önszabályozás, önkorrekció nélkül. A párt és a szocializmus valamennyi erejének azt a magatartását, amelynek következté-

ben a társadalom minden káros, hátrányos egyensúlybomlásának pillanatában beindul a helyreállító mechanizmus, jobb híján nevezzük a *szocializmus önszabályozásának.* Ez megközelítőleg a következő elemeket tartalmazza.

Mindenekelőtt a társadalom és különösen annak vezető ereje, a párt állandó *önkontrollját.* Marx a forradalomról állítja: „Proletárforradalmak viszont, ... állandóan bírálják önmagukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdjék, kegyetlen alapossággal gúnyolják első kísérleteik felemásságait, gyengéit és gyatraságait ..."[22] A szocializmus egész története a NEP-től napjainkig számos gyakorlati példát szolgáltat e gondolat megvalósulására. Más kérdés, hogy e követelmény sokszor és sok szempontból nem valósult meg. De ha a válsághelyzetet el akarjuk kerülni, akkor éppen az a feladat, hogy Marx és Lenin ez irányú útmutatásai a marxista pártok folyamatos gyakorlatává váljanak. Hogy a forradalmak alkalmazkodni tudjanak a változó feltételekhez, állandó önkorrekcióra való képességgel és készséggel kell rendelkezniük. A forradalmak nem bízhatják magukat az előbb vagy utóbb érvényesülő spontán módosításra. A korrekciós képességre és az önkontrollra a hatalom megragadásakor és a szocialista építés minden szakaszában szüksége van a forradalomnak.

A szocializmusban is léteznek rossz döntések, tetteinknek lehetnek szándékunkkal ellentétes következményei. Ezek természetesen nem nyilváníthatók meg nem történtnek, de mindez nem jelenti azt, hogy a hibák, kudarcok jóvátehetetlenek. Új, helyes döntésekkel a hibák korrigálhatók, a megújulás bekövetkezhet. A korrekció

[22] *Marx—Engels* Válogatott Művei 1. köt. 408. old.

szerves része a hibákból való tanulás. Ahogy Ancsel Éva írja: „A kudarc tehát nemcsak harcosokat vagy hatalmakat dönt meg, hanem tévhiteket is: ezért tudatot tisztító, új alternatívák felismeréséhez vezető szerepet játszhat."[23] A szocializmus normális építése, egyben az ellenforradalom megelőzése ugyanígy tartalmazza a tudatos *előrelátást, a tervezést*, a helyzet tudományos elemzéséből származó helyes következtetések levonását, a feladatok helyes megszabását, a belátható jövő prognosztizálását.

Nélkülözhetetlen *a szocialista demokratizmus* érvényesítése és érvényesülése. A demokratizmus szerves része, hogy a társadalmi élet minden területén folyamatosan érvényesüljön a *feed back* mechanizmus. E folyamatos visszacsatolás útján az irányító párt állandó visszajelzést kap irányvonalának helyességéről, megszilárdításának, továbbfejlesztésének vagy módosításának szükségességéről. E visszajelzés leglényegesebb eleme a tömegekkel való állandó kapcsolat, melyet szervezetté tesz és állandósít a demokratikus intézmények, a társadalmi nyilvánosság, a tömegkommunikációs eszközök megfelelő működése. Ezek mintegy „külön csatornán" is küldik állandó – többek között az említett önkontrollhoz is szükséges – visszajelzéseiket. A felsoroltak eredményeként a szocialista társadalom a legszélesebb tömegek támogatásával képes önmaga folyamatos reformjára: a megfelelő időben és mélységben történő strukturális változtatások végrehajtására. Ezek a változtatások összefüggnek magának a szocializmusnak az önfejlődésével – azzal az objektív ténnyel, hogy a tegnap fejlettségi szintjének megfelelő struktúrák szükségszerűen nem min-

[23] *Ancsel Éva:* Történelem és alternatívák. Kossuth Könyvkiadó 1980. 62. old.

den vonatkozásban felelnek meg a mának. Elméletileg pedig feltétlenül indokolt annak a tételezése, hogy mint minden társadalmi fejlődésre, a szocializmuséra is igaz: a fejlődés bizonyos mértékben a korábbi létezés tagadása. Ebben az összefüggésben a strukturális változtatások a szocializmus öntökéletesítésének szerves részévé válnak.

Ha a szocializmus reformok formájában végbemenő önfejlődése megakad, ha a társadalomban a krízisek elemei felhalmozódnak, akkor bontakozik ki az erózió, amely beletorkollhat az ellenforradalomba. A folyamat ekkor még mindig *visszafordítható,* ha a párt a kellő történelmi pillanatban képes új program kidolgozására, ingadozás nélküli híveinek mozgósítására, az ellenséges erők visszaszorítására, az ellenzék jóhiszemű részének megnyerésére.

AZ ELLENFORRADALOM ÉS KIBONTAKOZÁSÁNAK SZAKASZAI

Le kell szögezni, hogy korunk ellenforradalmai – amelyek a rendkívül kiélezett osztályharc egyik formája, a szocializmus híveinek és ellenségeinek, velük a szocializmus kiábrándultjainak és javítani akaróinak gyakran tisztult frontvonal hiányában történő konfrontációja – egyszerre tartalmazzák a forradalmi erők ideiglenes vereségének, de győzelmének lehetőségét is. Tehát a krízis megoldásának legdrámaibb és legnagyobb áldozatokkal járó megoldását is hozhatják, amelyet már nem a párt és a munkáshatalom választ önmagának, hanem belekényszerül abba. Akkor kerül rá sor, amikor a belső problémák megoldása kórosan elhúzódik, s arra teljes egészében ráépülhet a külső és belső szocialistaellenes erők restaurális kísérlete. E kényszerpálya a forradalmi párt, a szocializ-

mus hívei számára egyben a megingott hatalom megszilárdításának terrénuma is, amiért igen nagy árat kell fizetni. Nem véletlenül mondta Kádár János: „1956-ban olyan súlyos, kritikus helyzet állott elő, amelynek tudományosan ellenforradalom a megnevezése. Mi tudjuk, hogy annak, ami 1956-ban történt, ez a tudományos meghatározása. De van más fogalom is, amit mindnyájan elfogadhatunk: az egy nemzeti tragédia volt. Tragédia a párt számára, a munkásosztály számára, a nép számára és az egyes emberek számára is."[24]

Az ellenforradalmaknak nemcsak eseménytörténetük van, hanem tendenciajelleggel érvényesülő *jellemző szakaszaik is.* E szakaszoláshoz a következő előzetes megszorításokat fűzzük:

1. Az ellenforradalmi törekvéseket, kisebb csoportok ez irányú ambícióit nem tekintettük az ellenforradalom még csak előkészítő szakaszának sem. Ezek elszigetelt formában bármikor létezhetnek, de nincs össztársadalmi jelentőségük.

2. Miközben jellemezzük az ellenforradalom szakaszait, gondolataink kifejtése céljából azt tételezzük fel, hogy az ellenforradalom erői több-kevesebb ideig megszerzik és megtartják a hatalmat.

3. Az egyes szakaszok időbeli arányai eltérőek lehetnek. Lehetséges, hogy egyes szakaszok órák, napok alatt zajlanak le, mások hosszan elnyúlva, esetleg stagnáló és rejtett formában. Ez utóbbi jelzésére használják mostanság a „lopakodó" ellenforradalom kifejezést.

4. A szakaszok elemzésénél csupán egyetlen tényezőt, a *politikai* hatalombirtoklás dinamikájának változását emeljük ki.

[24] *Társadalmi Szemle,* 1972. 6. sz. 9. old.

● *Destabilizálódás.* A szocializmus krízise, még nem ellenforradalmi helyzet, s nem minden krízisből lesz ellenforradalom, ahogy az ellenforradalmi helyzet sem válik szükségszerűen ellenforradalommá. A kríziselemek felhalmozódása az ellenforradalom előkészítésébe torkollhat, ha bekövetkezik a szocializmus addigi eredményeinek destabilizálódása, a társadalom eróziója.

Ezt a szakaszt nevezzük a destabilizálódás szakaszának. Az *erózió* akkor vezet ellenforradalomhoz, ha bomlasztó hatása kiterjed a pártra, sőt ha maga a folyamat ott kezdődik és eluralkodik. Gramsci írja: „Történelmi életünknek egy bizonyos pillanatában a társadalmi csoportok elszakadnak hagyományos pártjaiktól, azaz a hagyományos pártokat adott szervezeti formájukban – az őket alkotó, képviselő és vezető meghatározott emberekkel – osztályuk vagy az osztály egy frakciója többé nem ismeri el saját kifejeződéseként."[25] A párttól való elfordulás az erózió szerves része, mely a vezetés tekintélyválságával, a vezetőképesség ideiglenes elvesztésével járhat együtt.

A szocializmus eredményeinek eróziója országonként és konkrét ellenforradalmanként más és más, de megegyezik abban, hogy minden esetben többé-kevésbé bekövetkezik a szocializmus *kétpólusú, egymást kölcsönösen feltételező elemeinek és sajátosságainak rendellenes különválása.* Hogy csak a leglényegesebbeket említsük, kettészakadnak, illetve elszakadnak egymástól: a szocializmus általános törvényszerűségei és különös vonásai; demokrácia és diktatúra: demokratizmus és centralizmus; terv és realitás; elvhűség és tolerancia stb. A kettészakadás következtében a szocializmustól idegen

[25] *Antonio Gramsci:* Az új fejedelem. Magyar Helikon 1977. 94. old.

kreatúrák keletkeznek, hiszen a dialektikus egységben levők különválásával a „különvált oldal" már nem ugyanaz, mint ami kiegészítőjével együtt volt. Így a diktatúra helyett önkény; demokrácia helyett liberalizmus és anarchia; általános törvényszerűség helyébe merev dogmák; különös vonások helyébe nacionalizmus, „nemzeti kommunizmus", szűk partikularizmus; centralizmus helyett a központi erők elszigetelődése jön. A demokratizmust felváltja az uszálypolitika, a parttalan engedmények sorozata; a tervszerűséget a voluntarista akarnokság, a reálpolitikát a földhözragadtság. Az elvhűség átcsap dogmatizmusba; a toleranciából halmozódó és hatványozódó elvtelenség lesz.

Ritkábban ezek együttese, máskor ezek különböző arányú kombinációja lép fel a destabilizáció vagy a kifejlett ellenforradalom során. Ezen a talajon változatos ellenforradalmi kísérletek vagy ellenforradalmak zajlanak le. E változatosságot (s egyben az imperializmus megváltozott taktikáját) jellemezve helyes az a megállapítás: „a kommunizmustól elvezető utak is különfélék."[26] Az erózió által fellazított talajon a szocialista társadalom krízisjelenségei mintegy felkínálják a hatalmat a reakció számára, s aktivizálják a társadalmon belüli ellenséges elemeket. Ez az aktivitás feltűnést keltő szabotázsokban, provokációkban, szervezkedésben ölthet testet, mint ahogy az az 1919-es magyar tanácshatalom ellen kirobbant kuláklázadások vagy az ellenforradalmár vasutastisztek által szervezett dunántúli vasutassztrájk esetében történt.

Az aktivizálódás más formái is ismertek. Nemegyszer a stabilizációval kölcsönhatásban lázgörbeszerűen felszökik az infláció, kibontako-

[26] *Berecz János:* Mi a csendes ellenforradalom? Kossuth Könyvkiadó 1972.

zik a feketepiac, s a sztrájkok, tüntetések káoszában terjedő rémhírek mögött a spontán és szervezett bojkott egyaránt felüti fejét.

Ebben a szakaszban az ellenforradalmi erők legfontosabb tevékenysége: a meglevő hatalmi viszonyok szétzilálása, a forradalmi erők elszigetelése; a válság elmélyítése, a társadalmi rend dezorganizálása, a hatalmon levők lejáratása együtt jár a külső nyomás fokozódásával, a hangulatkeltéssel stb. Az ekkor mutatkozó ellenforradalmi jelenségek meglehetősen nyíltan jelzik az ellenforradalom veszélyét, de nehezen választhatók le más válságtermékekről, miként a megmozdulásokban részt vevők között nehezen különíthetők el a valódi ellenségek. A válságba kapaszkodó ellenforradalmi erők többé-kevésbé rejtett tevékenységének következménye a romboló, előkészítő fázis, a destabilizálás szakasza. A forradalmi erők defenzívába kerülését az önvédelmi reflexek elromlása, a demokratikus illúziók is siettetik, de a döntő: a politikai erőviszonyok negatív előjelű erőeltolódása a forradalmi erők rovására. Ebben a szakaszban a folyamat *még visszafordítható,* ha a felsorolt jelzések kellő figyelmeztetőül szolgálnak a párt és más haladó erők számára.

● *Ellenforradalmi válság, az ellenforradalom intenzív szerveződése.* Ha a forradalmi erőknek a válság megoldására irányuló kísérletei csődöt mondanak, *a forradalmi erők cselekvése kényszerpályára* szorul. Az intézményekben *a reális hatalom egyre inkább formális hatalommá alakul át.* A forradalom vezetése és tömegbázisa kettészakad. A válságjelenségek a legmagasabb szintű vezetésben is megjelennek. Ennek gyakori formája a személyi harc, amely mögött a szocializmussal szembekerülő nézetek, érdekek és klikkek húzódnak meg. Az elmélyülő destabilizálódás ellenforradalmi válsággá válását a

hatalom megakadályozhatja: meglevő eszközeivel, a tartalékok bevetésével, új módszerek alkalmazásával, a hatalmi vákuum kitöltésével. *Így elkerülheti a nem szükségképpen, de nemegyszer polgárháború formájában történő végső összecsapást.* Az ellenforradalmak eseménytörténetét elemezve, szinte minden esetben elhangzik a kérdés: melyik volt az az utolsó pont, amikor az ellenforradalom még megállítható lett volna. Anélkül, hogy konkrét esemény- és időmeghatározással élnénk, a destabilizáció idején és az ellenforradalom intenzív, tudatos előkészítésének szakaszában még van lehetőség a nyílt – többnyire erőszakos – átfogó konfrontáció elkerülésére.

A korábbi szakaszban a destabilizálás a fő jellemző, e második szakaszban viszont a permanens rombolás és fellazítás mellett a szerveződés kerül előtérbe. Az előző szakaszban még marginális helyzetben levő ellenforradalmi erők most egyre inkább a középpontba kerülnek. Ez a bázisteremtés időszaka. A defenzívába szorult forradalmi erők bénultságával szemben az ellenforradalom *változásra* szólít fel. A változás iránya, az ellenforradalom valódi céljai burkoltak. Szemben az előző szakasszal, amikor az ellenforradalmat csakis ösztönös mozgalomnak, népharagnak igyekeznek vezetői feltüntetni, a második szakaszban az ellenforradalom igyekszik mind tudatosabb jelleget ölteni. A jelszavakban megfogalmazandó célok mellett megjelennek különféle – az ellenforradalmi célokat még mindig leplező – programok és ideológiák, mintegy befejezve és megalapozva az ellenforradalom szerveződő szakaszát.

● *A kirobbanó ellenforradalom* központi kérdése: a hatalom, s egyben felszínre kerül a folyamat restauratív jellege. A forradalmi erők végső tartalékukat mozgósítva – beleértve a ka-

tonai erőket is – kísérletet tesznek a hatalom kulcspozícióinak védelmére, a támadó ellenforradalom visszaverésére. Az összecsapás fegyveres konfrontáció útján megy végbe, kirobbanhat polgárháború, de a hatalom nem egyszerűen katonai sikerként kerül egyik vagy másik oldalra. A forradalom számára a hatalom csak akkor tartható meg, ha a vezetőképes politikai erő úgy mozgósítja bázisát, hogy az a kivételes helyzetnek megfelelően az ellenforradalom fő erőire és utánpótlására mérjen megsemmisítő csapást. E cselekvésben létrejöhet az ellenforradalommal szemben álló többség, ami a proletariátus többségfogalmához hasonlóan, Lukács Györgyöt idézve: „nem statisztikai, hanem történelmi-dialektikus fogalom".

Végül is a kirobbanó, nyílt ellenforradalom nem garantálja a reakciós erők győzelmét, hiszen a történelem számos olyan esetet tart számon, amikor az ellenforradalmat a forradalom helyi és nemzetközi erőinek sikerült leverni és vele intézményesülését és konszolidációját megakadályozni. Ilyen történelmi tapasztalattal szolgál a magyarországi 1956 is.

Az ellenforradalom kirobbanó szakaszában az ellenforradalom vezető erejének taktikája különböző lehet. A változás, amire törekszik a hatalom megszerzése – ezért elsősorban a forradalom élcsapatának megsemmisítésére és a politikai intézményrendszer lerombolására tör. Ha ez bekövetkezik, s az ellenforradalom megszüntette a proletariátus hegemóniáját – ezzel programjának egy részét teljesítette, és rövidebb vagy hosszabb időre, de világtörténelmileg mindenképpen *ideiglenesen* győzelemre jut. Ezt a győzelmet rögzíti az intézményesítő-konszolidációs szakasz.

● *Az intézményesítő ellenforradalom* és az ellenforradalmi konszolidáció között igen nehéz

éles határvonalat húzni. A folyamat az ellenforradalom győzelme és annak konszolidációja között húzódik. Természetesen nem arról van szó, hogy az ellenforradalomnak korábban nem lettek volna intézményei. Az ellenforradalom célja, hogy politikai intézményrendszerének legfontosabb elemei – pártjai, ideológiája, eszközei – olyan legális és beépíthető formát öltsenek, amelyek alkalmasak arra, hogy az ellenforradalmi konszolidáció hatalmi struktúrájának domináns részévé váljanak. Az ellenforradalmi konszolidációban kialakuló új hatalmi viszonyokat, főként annak politikai intézményrendszerét jelentősen befolyásolja, hogy milyen osztálytartalommal és bázissal rendelkezett az ellenforradalom. Például a Tanácsköztársaság leverését követő intézményesülés valójában Szegeden zajlott, miközben az antant támogatta Peidl- és Friedrich-kormány a törvényesség látszatát volt hivatott fenntartani, másrészt politikai játékteret biztosított az ellenforradalmi táborban egymással viaskodó, alakuló és újjáalakuló keresztény, konzervatív, nemzeti, liberális és demokrata elnevezést viselő pártok számára. Ugyanakkor az intézményesült terror számára is zöld utat biztosítottak. Ennek kegyetlensége nem sokban múlta felül a megszálló csapatok kegyetlenségeit, a forradalmárok elleni pogromokat.

Az ellenforradalom intézményesülő, főleg pedig konszolidálódó szakaszában az uralomra került osztály egyik csoportja már képes arra, hogy a politikai hatalomban vezető szerepre tegyen szert, s a hatalomgyakorlás feltételeként egyfajta egyensúlyra törekszik. Példánknál maradva: a Tanácsköztársaság leverését követő ellenforradalmi rendszer burzsoá-földesúri hatalmi struktúrájába szervesen beépültek a dzsentri katonatiszti-államhivatalnoki csoportok, magukkal hozva ideológiájukat, értékrend-

jüket, céljaikat. Ezeknek a Horthy-rendszer politikai megszilárdításában vitathatatlanul meghatározó szerepük volt.

JELENSÉG ÉS LÉNYEG ELVÁLÁSA, A JELENSÉG LÁTSZATTÁ ALAKULÁSA AZ ELLENFORRADALOM ELŐKÉSZÍTÉSÉNEK ÉS KIFEJLŐDÉSÉNEK FOLYAMATÁBAN

De miért következhet be a szocializmus eredményeinek aláásása, az erodálódás folyamata, majd az ellenforradalom? Miért nem „veszik észre" időben a rossz irányba vivő folyamatokat, miért nem lép működésbe a szocializmus önmagát védő mechanizmusa? Válaszként a jelenség–lényeg–látszat egymásba való átmenetének egy konkrét történelmi formájára mutatunk rá.

A második világháború befejezése óta történt antiszocialista ellenforradalmi kísérleteknek, de még kibontakozott ellenforradalmaknak is jellemzőjük, hogy valódi társadalmi tartalmuk és céljuk rendkívül nehezen vált felismerhetővé. Ennek oka a társadalmi viszonyoknak a korábbinál összetettebb jellegében, a különböző előjelű célok objektív összefonódásában és tudatos összekeverésében, valamint a tömegkommunikáció magas fokú technikai lehetőségeinek és módszerbeli kidolgozottságának félrevezető szándékú felhasználásában rejlik.

Általában is jellemző, hogy az objektív folyamatok lényege, belső tartalma és törvényszerűsége a megismerő ember számára nem jelenik meg közvetlenül; csak a folyamatok felszínén levő jelenségszféra az, ami számára közvetlen módon hozzáférhető. E jelenségszféra nem egyszerű takarója a mélyebben végbemenő összefüggéseknek, hanem egyszersmind kifejezője is. Amíg a jelenségszintet rendszerint közvetlen tapasztalattal is felfogjuk, a lényeg feltárása ma-

gasabb szintű absztrakciót, több oldalú tudományos vizsgálódást igényel. Minél bonyolultabb a valóság egy része és a benne lezajló folyamatok, annál kevesebbet mutat meg a jelenségszféra a lényegből. Ez különösen áll a társadalmi mozgásokra, ahol gyakran a felszínen megjelenő események mintegy önállósulnak, külön életet élnek, s nemhogy sejtenék, megmutatnák a belső összefüggéseket, ellenkezőleg, gyakran elleplezik azokat. Ilyenkor a jelenségszféra átalakul látszatszférává, amelynek funkciója a lényeg elleplezése. Látszatok spontán módon is létrejönnek a társadalomban, nagyrészt azonban érdekdeterminált tudatos tevékenység, propagandamanipuláció eredményei.

Korunk ellenforradalmainak tipikus jellemzője *a lényeg és a jelenség egymástól való eltávolodása*, és a jelenség *látszattá* való átalakulása. Pusztán megtévesztő manőver következménye ez? Nem. Napjainkban ritkán szerveződik ellenforradalom, a maga tiszta formájában, még akkor sem, ha a szocializmus tudatos ellenségeiben az ilyen szándék már korábban megfogalmazódik. Rendszerint valamilyen javító szándékú kritikai hullámot nyergel meg a reakció, átalakítva azt ellenforradalmi mozgolódássá. De mert az álarcként felhasznált eredeti, valóságos törekvés – ti. az „építő", az „újító", a „kritikai", a „kijavító" szándék megmarad, ezért ez, látszatként is funkcionálva, elleplezi a menet közben megváltozott tartalmat, az ellenforradalmi lényeget. A vélt érdekek ilyenkor kiszorítják a valódiakat, az ideiglenesek és pillanatnyiak elnyomják a perspektivikusakat, és egyetlen valódi érdekként és legjobb célként lépnek fel. A jelenségszférának e látszattá degradálását mint objektív folyamatot tudatosan erősíti az ellenforradalmi erők ködösítésére, megtéveszté-

sére irányuló tevékenysége. Emeljünk ki ezekből is néhány jellegzeteset.

● Az ellenforradalmi célokat forradalmi jelszavak mögé rejtik. A „szabadság", „az emberarcú szocializmus", a „demokratizálás" mind olyan jelszavak, amelyek ellentétes célokat egyaránt takarhatnak. Sokszor a gyakorlatban sem válik el egyértelműen, hol van a megújítási kísérlet határa, és hol kezdődik a meglevő eredmények aláásása.

● Az ellenforradalom előkészítése során egyszerre és egymás mellett folyik a forradalom eredményeinek *negligálása, túllicitálása.* A negligálás lényege egyik oldalon, hogy mindent kétségbe vonnak, mindent kikezdenek, s mert mindennek van árnyoldala, csak ezt az oldalt tartják jellemzőnek. Az eredmények negligálásának másik oldala az elkövetett valóságos hibák eltúlzása, többszörösére nagyítása, s így az eredmények zöme is mint elkövetett hiba rögződik a tömegek egy részének tudatában. A túllicitálás során pedig olyan követelményekkel és követelésekkel lépnek fel, amelyek ténylegesen meghaladják a lehetőségeket, a józan realitást, de a látszat az, hogy meg akarják haladni ezekkel a forradalom összes addigi eredményeit, s így az ellenforradalom az „igazi forradalom" színeiben tündököl.

● A lényeget elleplező látszatok keletkezésében nagy szerepe van a *nemzeti demagógiának.* Ilyenkor a nemzet sérelmére is elkövetett hibák felnagyításaként „kiderül", hogy a szocializmus addigi építése nem volt más, mint az igazi nemzeti érdekek háttérbe szorítása, mi több: elárulása. Ezt bebizonyítandó tipikus eszköz a nemzeti, nép- és osztályérdekek összekuszálása egy sajátos időfelbontás és időcsúsztatás útján. Például a mai antagonisztikus osztályok nélküli viszonyokat visszavetítik korábbi történelmi sza-

kaszokra, és a bizalom-egyenjogúság-lojalitás politikáját kérik számon e korábbi szakasz politikai gyakorlatától. A nemzeti demagógiának igen kedvelt eszköze a történelmi analógiák felhasználása. Meg kell jegyezni, hogy itt is mutat bizonyos felszíni hasonlóságot az ellenforradalom a forradalommal. Marx ír arról, hogy a forradalmi válság korszakában aggodalmasan idézik fel a maguk szolgálatára a múlt szellemeit „... kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi tiszteletre méltó álruhában és ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet"[27]. „A halottfeltámasztás ezekben a forradalmakban tehát az új harcok felmagasztalására, nem pedig a régiek parodizálására ... szolgál ..."[28] Az ellenforradalmak többek között abban különböznek e téren a forradalmaktól, hogy számukra a múlt felidézése a valóságos célok elleplezéséül szolgál. A valóságot elfedő látszat példája volt 1956-ban az 1848-as forradalom és szabadságharc „Mit kíván a magyar nemzet?" 12 pontjának a felidézése, jelszavainak ismétlése.

Az ellenforradalom időszakában keletkező látszatszférának az emberek tudatában való eluralkodását igen jelentősen elősegítik azok a hatások, amelyek spontán és tudatos módon *elbizonytalanításra* és *identitásvesztésre* irányulnak, illetve törekednek, mégpedig *népben, pártban, nemzetben.* Már a destabilizálás idején erőzíót okozó s az előbbiekben felsorolt tendenciák is ebbe az irányba hatnak. A forradalmi erők elbizonytalanodását sem lehet tisztán az ellenforradalom tudatos manővereinek a számlájára írni. Hiszen természetes, hogy a párt saját hibáinak feltárásával, az elkövetett hibákért ér-

[27] *Marx—Engels* Válogatott Művei. 1. köt. 405. old.
[28] Ugyanott, 406. old.

zett felelősségétől terhelten (gondoljunk arra: mekkora döbbenetet keltett párttagságunkban, mikor napvilágra kerültek a személyi kultusz időszakában elkövetett törvénysértések) számos párttagot megingat, bizonytalanná tesz. Ezt a megrázkódtatást adott esetben nem kerülhetjük ki. Erre épít, de nem azonos ezzel a szisztematikus elbizonytalanodás, melyre ellenségeink törekednek.

Bármennyire paradoxnak tűnik is, adott esetben identitásvesztéshez vezethet az is, ha akár jó szándékkal, de naponta kétségbe vonják életünk szinte minden területén az azonosulás létezését; ha identitásvesztésről beszélnek majdnem minden társadalmi rétegnél és majdnem minden relációban, kiemelve és felnagyítva a valóságosan ilyen hatású tényezőket, kiegészítve azokat képzelt identitásvesztést okozó jelenségekkel. Ha pedig a népben elhomályosul az emberiség élenjáróihoz való tartozás igénye, ha a pártban a felelősségérzetet – amelyben mindig benne van a tenni akarás – a letargiába kergető lelkiismeret-furdalás váltja fel, ha a nemzeti identitásérzés éppen a *szocialista* nemzethez való tartozás területén válik bizonytalanná, akkor ez olyan bázis, amelyre bizton építhet a már nyíltan restaurációt hirdető ellenforradalom.

Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni azon, hogy egy bizonyos időn túl termékeny talajra találhat a tömeghisztéria-keltés, ha felütheti fejét a minden mértéket elvető nyílt antikommunizmus. Ekkor a látszat leple lehullik, *lényeg és jelenség ismét egységes lesz,* az ellenforradalmi lényeget a jelenségszféra megmutatja.

Bár eddig több összefüggésben érintettük a külső feltételek szerepét, külön is foglalkoznunk kell vele.

A világtörténelem minden progresszív és regresszív folyamatában jelen van valamilyen *külső hatás.*

Az 1848-as európai forradalmak egyik legfontosabb láncszeme, a márciusi pesti forradalom, bevallottan követője és továbbvivője volt annak a hatalmas forradalmi árnak, mely elöntötte Párizst, Bécset, Milánót, Berlint stb. A Batthyány-kormány követeként azonban Teleki László Párizsban hiába próbálta elismertetni az új magyar kormányt. Hasonló kudarccal végződtek a londoni próbálkozások is. Az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc igazi támogatást nem a kormányoktól, hanem azoktól a forradalmároktól kapott, akik ezerszám érkeztek Bécsből, azoktól az olaszoktól, franciáktól, törököktől, svédektől, angoloktól, akik – ha kevesebben is, de – jöttek segíteni a haladás ügyét. A lengyel tábornokok: Bem, Dembinszky neve olyan szorosan fonódott össze a magyar szabadságharc történetével, hogy nemzeti hősünkként tiszteljük őket.

És az sem véletlen, hogy a Tanácsköztársaság győzelmét egy új korszak világforradalmi perspektívájának részeként látták megvalósulni a kortársak. Ma már világos, hogy a világforradalom mint közvetlen cél, irreális volt. Ennek ellenére Kun Béla 1919. áprilisi beszédének megállapításai kétségtelenül igazak: „... mi a Magyarországi Tanácsköztársaság sorsát a nemzetközi proletárforradalomra alapítottuk". Ugyanott „Két világáramlatnak harca csap ösz-

sze a Magyarországi Tanácsköztársaság fölött: az imperialista kapitalizmus és a bolsevista szocializmus".[29]

A támogatásnak igen hatékony formája, amikor az egyik forradalom leköti azokat az erőket, amelyek egy másik nép forradalmának potenciális vagy közvetlen ellenségei. Engels írja: „Láttuk, hogy a bécsiek egy újonnan felszabadult nép egész nemeslelkűségével olyan ügyért keltek fel, amely – bár végső fokon a sajátjuk – elsősorban és mindenekelőtt mégis a magyarok ügye volt."[30] Majd szemrehányást téve a magyaroknak, Perczel tábornoknak, amiért tétlenkedtek Bécs körülzárásakor és ostromakor, így folytatja: „a bécsiekkel való katonai összeköttetés létrehozásában természetesen volt némi kockázat... de ki nyer valaha is ütközetet kockázat nélkül? És Bécs népe talán nem kockáztatott semmit, amikor azokat a haderőket, amelyeknek tizenkétmillió magyar leverésére kellett volna indulniuk, magára – négyszázezer főnyi népességre – vonta?"[31] Úgyszintén a Magyar Tanácsköztársaság már puszta létével is erőket kötött le, s ezzel könnyített az akkor élethalál küzdelmét folytató Szovjet-Oroszország terhein. E közvetett támogatás mellett segítséget jelentett a Szovjetunióban harcoló magyar internacionalisták közvetlen részvétele is.

A nemzetközi proletariátus ügyét 1919 áprilisától mintegy 1800 bécsi kommunista védte a magyar Vörös Hadseregben. Amikor az első magyar proletárforradalom az imperialista erők szorításába került, megsegítését az ukrán Vörös

[29] *Kun Béla:* Válogatott írások és beszédek I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 242. old.

[30] *Engels:* Forradalom és ellenforradalom Németországban. *Marx—Engels* Válogatott Művei. 1. köt. 399. old.

[31] Ugyanott, 400. old.

Hadsereg áttörésétől remélték a magyar vezetők; az egyesülés ugyanis jelentősen erősítette volna a Tanácsköztársaság katonai pozícióit.

Az 1945–1948-ban kibontakozó kelet-európai népi demokratikus forradalmak számára vitathatatlanul döntő külső körülményt jelentett a Szovjetunió katonai-politikai pozíciójának megerősödése, és az a közvetlen segítség, amelyet a Szovjetunió a fasizmus felszámolásával, azt követően pedig az újjáépítésben nyújtott. Szintén a kelet-európai forradalmi kibontakozásnak kedvezett az a tény, hogy az európai reakció szélsőséges erői vereséget szenvedtek, s számos nyugat-európai országban előretört a baloldal. E kedvező körülmények azonban nem az oroszországi forradalom kelet-európai exportját tették lehetővé, hanem mint pozitív előjelű külső feltételek *impulzust adtak azoknak a belső forradalmi erőknek, amelyek aztán egy* rendkívül rövid történelmi időszak alatt, éles osztályharcban, mégis békés úton vívták ki a proletárdiktatúrát.

Kedvezőtlen külső körülmények esetén a forradalmak helyzete nemegyszer e segítség hiánya vagy elégtelensége következtében vált kritikussá, amit az ellenforradalmak kíméletlenül ki is használtak.

A forradalmak tehát igényt tarthatnak a külső segítségre, ez azonban nem jelenti a forradalom exportját. A forradalom exportja nem lehetséges és főleg nem szükséges. Hiszen a forradalom és eredménye, a szocializmus nem egy ideiglenesen fenntartható kormányzati forma, hanem a termelési viszonyoknak és a politikai rendszernek egy olyan minőségileg más formája, amely csak szilárd belső alapokon nyugodhat. Történelmi szükségszerűséggel való megjelenése csak egy adott ország hosszú, előzetes fejlődésé-

ből, a korábbi társadalmi rend mély gazdasági, politikai, morális válságából, a dolgozó tömegek valóságos érdekeinek alapján bontakozhat ki. A forradalom exportja és a külső segítség igénybevétele ott válik el egymástól, hogy a „külső segítség" nem idegen környezetből ülteti át a forradalmat, hanem a forradalom meglevő objektív és szubjektív feltételeit segíti kimozdítani ideiglenes tehetetlenségéből vagy a fejlődés egy-egy nagyobb nehézségét segít áthidalni. A külső segítség tehát csak *katalizáló, de nem helyettesítő*, nem pótló szerepet játszik. Segíteni csak akkor lehet, ha a változás elemei valamilyen oknál fogva atomizálódnak, de az „atomizált állapotban" is feltétlenül megvannak. Legtöbbször azonban a nemzetközi reakció összefogásának ellensúlyozása és elhárítása céljából van szükség egy ország forradalmának támogatására.

Ezzel szemben *az ellenforradalom exportja* nemcsak lehetséges, hanem századunkban egyre gyakoribb jelenséggé vált.

A Magyar Tanácsköztársaságot leverő ellenforradalom és az azt követő ellenforradalmi rendszer szélsőséges erőit támogatták az antant hatalmak, polgári demokratikus rendszerek. Azokat segítették, akik a „kemény kéz" politikáját alkalmazva garantálták a retrográd társadalmi átalakításokat.

Az ellenforradalom exportja tette lehetővé, hogy a Franco vezette fasiszta lázadók megdönthették a Spanyol Köztársaságot. Az 1936-os februári *választásokon abszolút többséggel* győzött a népfront. E népi hatalom ellen 1936 júliusában indított monarchofasiszta lázadás külső segítség nélkül nem tudta volna megtorpedózni a népi demokratikus átalakulást. A német és az olasz fasizmus nyílt és nagyszabású katonai intervenció formájában nyújtott segítséget Fran-

cóéknak. A „be nem avatkozás" politikájával pedig Anglia és Franciaország közvetett módon segédkezett a fasiszták győzelmében. Ezt bizonyítja, hogy 1939 februárjában megszakították diplomáciai kapcsolataikat a Spanyol Köztársasággal, hivatalosan elismerték Francót, vagyis nyilvánosságra hozták politikájuk tényleges tartalmát.

Chile kibontakozó társadalmi forradalmának vérbefojtása már nem egyszerűen a „klasszikus" nyílt intervenció formáját öltötte. Az ellenforradalom nemzetközi beavatkozása itt „szalonképesebben", belülről végrehajtva, de külső „forgatókönyv" szerint játszódott le. A chilei ellenforradalmárok bizonyíthatóan igénybe vették a nemzetközi imperializmus külső segítségét, amellett, hogy az imperialista nagyhatalmak csak látszólag voltak „szemlélői" a történteknek. A puccsot Washingtonban tervezték meg, s onnan folyt megszervezése is.

Bizonyos értelemben a kubai forradalom egész története az ellenforradalmi „exportkísérletek" elleni küzdelem jegyében folyt és folyik. De mint azt a chilei példa igazolja, az ellenforradalmak ma gyakran „laboratóriumi körülmények" között készülnek, komplex eszközök alkalmazásával. Az exportálók gondosan megtervezik az ellenforradalomnak nemcsak a taktikáját, eszközeit, hanem a *befogadó körülmények megfelelő alakítását is.* Az ellenforradalom exportja tehát feltételezi a belső helyzet bizonyos *„alkalmasságát"* is.

Az ellenforradalmak exportja esetén is a belső tényezőkből kell kiindulnunk. Az ellenforradalmak okai nemcsak szerteágazóak, hanem mindig kapcsolatban vannak a belső valóság elemeivel – annak kritikus vagy gyenge pontjaival. Az ellenforradalmak exportja mindig feltételezi a belső „importőrt". Különbséget kell tenni

azonban a tipikusan exportált ellenforradalom – amely csak igen kis mértékben támaszkodik belső társadalmi bázisra – és a nem exportált ellenforradalom között. (Bár ez utóbbiaknál sem hiányzik a nemzetközi reakció külső segítsége.) Többek között azért is, mert az exportált ellenforradalmak egyik legfőbb „gyengesége", hogy könnyen indukálnak forradalommá érő nemzeti és nemzetközi ellenállást. Tehát nem szükségképpen exportált minden ellenforradalom, és a külső segítségnyújtás nem minden mértéke és formája szükségképpen export.

Ahogyan hiba lenne az ellenforradalom exportjának lehetőségét tagadni, úgy téves dolog minden ellenforradalmi megmozdulást kizárólag külső okokra visszavezetni. Az ilyen gondolkodásmód tagadja a belső tényezők meghatározó szerepét, és óhatatlanul az imperializmus *felértékelését* jelenti, mert valami olyasmit sugall, hogy a szocializmus sorsát az imperializmus határozza meg. Pedig sem jövőjét, sem jelenét nem határozza meg, de befolyásolja.

Mint az eddigiekből is kiderül, napjainkban a külső körülmények és a belső segítségnyújtásnak fokozott szerepe van, megnőtt a külső tényezők jelentősége.

Mi az oka a külső tényezők szerepnövekedésének?

● Elsőként azt a történelmi-politikai realitást kell említenünk, ami a két világrendszer tartós egymás mellett éléséből és nemzetközi osztályharcából fakad. E harc során a két világrendszer egymás számára nyilvánvalóan azt a *külső* erőt jelenti, amelynek számbavétele saját stratégiája és taktikája szempontjából nélkülözhetetlen.

● Történeti fejlődésünk mai szakaszában, s különösen a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával erősödik a nemzetközi kapcsolatokban az *interdependencia*, a kölcsönös füg-

gőség jelentősége. (Ez a gyakorlatban többnyire bár kölcsönös, de nem azonos mértékű függőséget takar.) E bonyolult kapcsolatrendszerben a megnövekedett szerepet játszó külső tényezők belső erőkké váltak, és fordítva.

• Az imperializmus általános válságával a tőkés ellentétek kiéleződtek. A válság: következménye, de egyben újratermelődése a kapitalizmus, mint termelési mód s mint világrendszer ellentmondásainak. Ezzel összefüggésben a tőkés politikai viszonyok szerves részévé vált az ún. válságmegelőző mechanizmus. Lényege: hatásos ellenszert igyekszik találni a válság megoldására, vagy legalábbis befolyásolására, s ennek egyik eszköze a világ bármely pontján fellépő retrográd folyamatok támogatása, köztük az ellenforradalmi tendenciáké.

• Végül a külső tényezők szerepének növekedése irányába hat a szocialista közösség léte, az, hogy történelmileg a béke megőrzésében, a haladás támogatásában érdekelt. Nem mehet el közömbösen e közösség egyetlen országa és pártja sem bármely, a közösségen belüli vagy kívüli forradalmi, haladó, szabadságharcos erő küzdelme mellett, ha nem akarja elárulni saját nemzeti érdekeit és internacionalista elkötelezettségét.

Befejezésül ismételten aláhúzzuk a következőket: abból a tényből, hogy korunk az imperializmus és a proletárforradalmak kora, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora, adódik, hogy a forradalmak mellett és azok reakciójaként nem merő véletlenek az ellenforradalmak. Ebből nem következik az ellenforradalom történelmi szükségszerűsége – mert csak a dolgok lényegi, tartós, általános, elkerülhetetlen folyamatai szükségszerűek –, de *történelmi lehetősége* és esetenkénti valósága igen.

Ugyanakkor hangsúlyozzuk: az ellenforradalom elkerülhető, ami nem külön taktikázás és különleges módszerek eredménye, hanem a szocializmus hozzáértő, *a lenini elvek alapján történő* következetes építésének, önfejlesztő folyamatának természetes velejárója.

Végiggondolva az ellenforradalmaknak, különösen az utóbbi három évtized ellenforradalmi törekvéseinek néhány közös vagy legalábbis jellegzetes vonását, kitűnt, hogy ezt többnyire csak a forradalmakhoz való viszonyításban tehettük meg. Spontán kifejeződése ez annak is, hogy a marxizmusnak nincs és nem is lehet *külön* elmélete az ellenforradalomról, mert azt elméletileg is csak mint a forradalmak máslétét, kísérőjét, ellenreakcióját ragadhatja meg. Így az ellenforradalmak további tanulmányozásának végeredménye a marxista forradalomelmélet kiegészítése lehet.

Társadalmi Szemle, 1981. 8–9. és 10. sz.

TÓTH DEZSŐ *akadémikus,*
művelődési miniszterhelyettes

AZ IRODALMI KÖZÍRÁSRÓL[1]

I

Történelmileg fiatal szocialista társadalmunk intenzív fejlődési periódusába érve, a művészetet, a tudományt is újszerű próbatétel elé állítja. Sokféleképp lehetne ezt jellemezni, de minden bizonnyal úgy is, hogy az extenzív szakaszban egységben láttuk a világot, de azon az áron, hogy pontatlanul ismertük önmagunkat – míg ma hasonlíthatatlanul többet tudunk önmagunkról, de ennek a többnek töredékesebb az *egészben látása.*

Nem hiszem, hogy az indoklásra időt kellene vesztegetni. Egy forradalmi jellegű-érdekű átalakulás a valóságszemléletet mindig a maga dinamikájának mentén szervezi, s ezzel redukálja is. A dogmatizmus ezt az objektív tendenciát szervezte és redukálta a maga voluntarizmusának a jegyében „még tovább", és ezt az immár hazug koherenciát igyekezett tartósítani, többek közt a társadalmi önismeret leszűkítése, az ahhoz szükséges tények egyoldalú szelektálása árán.

A hatvanas években a művészet, a tudomány is ez alól a voluntarista nyomás alól szabadult

[1] Az 1931. február 16-án tartott akadémiai székfoglaló szövege alapján.

fel, de az egyidejűleg megindult fejlődés évtizedei mára már társadalmunknak egy olyan új minőségét hozták létre, amelyet többek közt komplexitásával lehet jellemezni. S éppen ez a fejlettséggel arányos összetettség az, aminek *egészben látása*, totális birtokbavétele – valljuk be – hiányos.

Természetesen mindig is tudtuk, hogy társadalmunk – mint minden társadalom – történelmi dinamikájú *rendszer*, de ez az ismeret ma vált a társadalmi cselekvés közvetlen feltételévé, így gazdagítása is elsőrendű feladattá; ma, amikor a normális lépéskényszert a világgazdasági és a világpolitikai helyzet sürgetése is tetézi.

Minél fejlettebb, azaz minél bonyolultabb egy rendszer, működése annál több összefüggéskomplexumot tesz megragadhatóvá, de működtetése, irányítása is annál több nem várt, eldologiasodott következménnyel járhat. Nem tekintélyi érvként, hanem annak illusztrálására, hogy ezt a politikai tudat is mennyire érzékeli, hadd utaljak arra, hogy a társadalmunk egészét érintő politikai döntések jó ideje ennek a totalitásigénynek a jegyében születnek, s hogy az MSZMP XII. kongresszusa is mennyire időszerűen szólított fel, hogy társadalmunkat a gazdasági, a társadalmi, a kulturális-ideológiai élet *kölcsönható egészében*, egyszersmind folyamatában szemléljük.

II

A művészethez, irodalomhoz közelítve talán az arra való emlékeztetésből kell kiindulni, hogy a társadalom önszemléletének teljessége soha – ma különösen – nem mérhető az egyes tudatformák teljesítményeinek puszta összegével.

Egy társadalom totalitásérzékelésének minősége – s minél fejlettebb, annál inkább – *a tudatformák viszonyán:* a társadalmi-gazdasági szerkezetet tükröző arányán és olyan kölcsönhatásán *múlik,* amely az egyes tudatformák belső tagozódására is kihat, illetve új tudatformaképletek kialakulásához, relatív vagy tényleges önállósodásához vezet. Ez utóbbiak azok, amelyek után elavult kategóriarendszerünk hálójával nemegyszer hiába kapkodunk. *Bizonyos értelemben a köztes övezetek gyarapodásának,* azok tettenéréséhez, műveléséhez és működtetéséhez szükséges fogalmi és intézményi alkalmazkodásnak a *korát éljük.*

A művészet, a tudomány egymáshoz való viszonya és belső átrendeződéseik is a növekvő komplexitás átfogásának irányába fejlődtek. A tudományok, köztük a társadalomtudományok erőteljes fejlődése egyszersmind a művészetekkel szemben történelmileg kialakult lemaradásuk egészséges „behozását" is jelentette; mint ahogyan a művészeti ágak történelmileg kialakult szereparánytalanságainak csökkenése ugyancsak elvi egyenrangúságuk megvalósulásának irányába jelentett előrelépést. (Nem beszélve tudománynak, technikának egyes művészeti ágakra tett, nemegyszer új művészeti ágakat életre hívó hatásáról, vagy a társművészetek eddig nem tapasztalt újszerű egymásbaágazásának jelenségeiről.) Azaz e tudatformák egymáshoz való és belső viszonyainak olyan átrendeződései is zajlanak, amelyek a társadalom mind bonyolultabb összefüggésrendszerének *totális átfogásához* teremtenek kedvezőbb szerkezeti pozíciót.

Az irodalomra térve: megismerőkészségének is mindig az a mutatója, hogy milyen mértékig képes a társadalom intenzív teljességű megragadására. Nem kívánom felelevéníteni azt a so-

kat tárgyalt kérdést, hogy a hetvenes évek irodalma hogyan viszonylik a hatvanas évekéhez. Így csak jelzem: azoknak az elemzéseknek az álláspontját osztom, amelyek éles szemmel követve a társadalom és az irodalom egymásra vonatkoztatott változásait, elismeréssel fedték fel irodalmunknak azokat a jelenségeit, amelyek a társadalommal való együttmozgására, ezzel összefüggő tartalmas újszerűségeire vallanak. S osztom azt a konszenzusszerű véleményt is, hogy nincs értelme a mai irodalmon a hatvanas évek eredményeit közvetlenül számon kérni. De ezeknek a véleményeknek jogos bizalma, biztatása, indokolt türelme nem változtat azon a – most már nyomatékosan hangsúlyozandó – tényen, hogy irodalmunk napjainkban nem képes az élet olyan totalitásfokú megragadására, s ezzel együtt olyan társadalmi érdekkeltésre, mint a hatvanas évek cím szerint sokat hivatkozott példaeredményei.

Irodalmunknak ebben a minden intim változása mellett is tartósnak mutatkozó helyzetében az irodalmi tudat is arra kezd hajlani, hogy az irodalom és társadalom kapcsolatát lényegesebben meghatározó kategóriákat vizsgáljon felül. A stagnáló körülmények közt ezért figyelemre méltó, hogy olyan kérdéseket kezd pedzeni, *mint az irodalom más tudatformákhoz, mindenekelőtt a tudományhoz való viszonya, s hogy kezd tanulmányok erejéig is az irodalom belső műfajarányain, lehetőségmódosulásain, szerepeltolódásain töprengeni.* Az is az érzésem, hogy az irodalom önismeretének elmélyítéséhez a jövőben az ilyen jellegű kérdések elemzése nemcsak elkerülhetetlen lesz, de alighanem a legtermékenyebbnek fog bizonyulni.

Ettől az inkább sejtelemtől, mintsem meggyőződéstől vezettetve teszek e kérdéskör egy-két időszerű elemének megközelítésére kísérletet.

III

Úgy tűnik fel, az irodalom viszonylagos stagnálása többek közt egy rejtett folyamatot hordoz. Nevezetesen, hogy *kifejezett művészi övezetével szemben gyarapszik nem kifejezetten művészi érdekű műfajainak* mennyisége, de mindenképpen súlya, *szerepe*. Mintha az irodalom a totalitás művészi megragadásának lehetőségcsökkenését érzékelve erőteljesebb, szélesebb hatású szerepet juttatna a publicisztikának, esszének, szociográfiának, riportnak, memoárnak, interjúnak. Inkább csak jelezve, mire gondolok: ezek a műfajok természetesen korábban, a hatvanas években is megvoltak és fejlődtek, de művészi alkotásokkal ellentételezettek voltak. A *Mélytengeri áramlással*, a penészleki riporttal, egy sor, nagyjából egyidejű és reveláló regény volt párhuzamba állítható, köztük mondjuk a *Hideg napok*. De a *Parázna szobrok* napjainknak hiába legjelesebb prózai alkotása, közéleti hatását tekintve megközelítőleg sem kelhet versenyre a *Szent tehén*nel. Társadalompolitikai érdekű irodalompublicisztikai viták voltak korábban is, de virulens jelenükkel hol lehet ma párhuzamba állítani egy *Rozsdatemető*-vitát, azaz egy, művészi alkotásból kiinduló, szélesen zajló országos eszmecserét? S alighanem az elmozdulásnak erre az irányára vall, hogy az írói interjú manapság válik kötetképző, önálló irodalmi műfajjá; hogy Déry Tibor életművében a *Napok hordaléka* napjainkban alkotott külön és fontos fejezetet; hogy Vas István, Illyés Gyula memoárjainak jelentőségét önértékükön túl érezhetően és időszerűen a kifejezett szépirodalom konkurrenciájának csökkenése is emeli; s erre a rejtett mozgástendenciára vallanak olyan jelenségek, hogy például Csoóri Sándor esszéírása mára nőtt költészetével egyenrangúvá, vagy hogy Fe-

kete Gyulát – szemben *Az orvos halála* írójával – hovatovább inkább közíróként tartja számon a szellemi közélet. Mint ahogyan erre vall az az általánosabb jelenség, hogy ez a köztes műfajcsoport – főleg a szociográfia, írói publicisztika – az utolsó 10 évben vált folyóiratarculat-alakító erővé (gondoljunk a *Forrás*ra); tett növekvő jelenléte más folyóiratokat versenyképesebbé; egy-egy irodalomközéleti vita kapcsán példányszámugrató tényezővé. Megjegyezve, mert ide tartozik, hogy folyóirataink egyre jellemzőbb készséggel emelik az irodalmi élet szóbeli fórumaink eszmecseréit is a sajtó nyilvános, illetve tartósító közegébe. Mindezt elevenedő kapcsolatban azzal az olvasóval, aki mind hajlamosabb kedvenc folyóiratát e műfajok rovatainál, jeles képviselőik nevét keresve felütni – míg az egyébként is gondosan elkülönített szépirodalmi anyag útvesztőinek nehéz megjárását későbbre halasztja.

Ennek a semmiképpen sem eltúlzandó, de érzékelhető hangsúlymódosulásnak okát, mint jeleztem, az irodalom, *mint művészet*, totalitásérvényének csökkenésében látom, ami egyszersmind e „totalitáspótló" köztes műfajcsoport közvetlen közéletiségének magyarázatát is adja. A totalitás keresztmetszeti és dinamikus dimenziója ugyanis egymástól soha nem választható el. A *művészetnek* – az alkotói indítékot és a hatást tekintve is – egyszerre van feltáró, megismerő, s ezzel együtt a fennálló megváltoztatására, meghaladására irányuló beavatkozó, cselekvő oldala. S ha a társadalomtörténeti helyzet okán az adott valóság birtokbavételi lehetősége korlátozottabb, akkor ennek arányában a művészet anyagi erővé válása, társadalmi praxisformáló ereje is csökken. A nehezen-átláthatóság, illetve az egységben látás igénye ezért a jelzett műfajokra nemcsak a megismerési hiátu-

sok kitöltésének szereptöbbletét rója, hanem *rájuk bízza az ezzel összefüggő cselekvéshiány kompenzálásának feladattöbbletét is.* Durva leegyszerűsítéssel: ha az íróban nem alakul ki az a benyomás, hogy művészi alkotásával felráz, illetve ha nem képes felrázó hatású művet alkotni, akkor ennek arányában hajlamos lesz társadalomról való véleménynyilvánításában a művészethez képest közvetlenebb kifejezési formákat, műfajokat előnyben részesíteni. Azaz autonóm tudatformájából kilépni kényszerül, hogy amit művészként nem, azt ismereteit, készségeit felhasználó közemberként a köztéren mint közíró egy más vonzatú közönségnek (közösségnek) nyilvánosan mondja el. S tegyük ehhez azonnal hozzá: ez a most deduktív módszerrel körülírt közéletiség megfelel annak a szocialista tudatnak, amelynek jellemzője, hogy nemcsak megmagyarázni, de kritikus szemlélet alapján megváltoztatni is – éspedig közös erővel kívánja megváltoztatni – a világot. Mint ahogyan egybeesik irodalmunknak azzal a ma is eleven közéleti érdekeltségével, amellyel mint jellemzővel a politikai cselekvőerőt századokon át nélkülöző történelmünk ruházta fel.

IV

Ami ezt az irodalmon belüli hangsúlyeltolódást illeti, szemmel láthatóan olyan műfajoknak juttat szereptöbbletet, amelyekben a művészi (a képszerű, a katartikus, az esztétikailag mérendő) dominanciájával szemben a más megítélések – végső soron tudományos-tudományszerű megítélés – alá eső fogalmiság dominál. S ha már a tudomány szót kimondtam: ezt az irodalmon belüli szerepeltolódást összefüggésbe kell hozni társadalmunknak – s úgy hiszem, a világ-

nak – azzal az állapotával, amely a tudományt mint tudatformát előnyben részesíti, az élet különböző szféráit átható strukturáló erővel ruházza fel. De sietek kijelenteni, hogy ebben nem az irodalom tudománnyal szembeni tévesztéségét, szerep- és jelentőségcsökkenését látom – ellenkezőleg, ezt a tudományos-fogalmi megközelítést igénylő helyzet általános kihívására adott irodalmi válaszként értelmezem, olyan válaszként, ami egyben az irodalom alkalmazkodási, azaz életképességére vall.

Annál kevésbé szabad ezt az áthangolódást az irodalom rovására magyarázni, mert van ennek egy más irányú hatása, következménye is. Nevezetesen, amikor az irodalom a maga gondolati oldalának az átlagosnál nagyobb szerepet juttat, akkor nemcsak a művészetoldalához viszonyítva válik tudományszerűen gondolativá, a szociográfiát, dokumentarizmust illetően tárgyiassá, *hanem a tudományos, a szellemi élet általános fogalmi jellegét is esztétikumszerűséggel gyarapítja,* ilyen értelemben szubjektivizálja. Hiszen – lett légyen szó akár írói szociográfiáról, írói esszéről, írói publicisztikáról, társadalmi-történeti érdekű írói memoárról, önéletrajzról vagy emlékező-vallomásos interjúról – mindezek megőrzik a maguk lehetséges tudománypárjával szemben irodalmiságukat. Azaz fogalmiságukat amazoktól mindig elkülönbözően fogja jellemezni bizonyos korlátozott, másodlagos esztétikum, esztétikumszerűség is; legkevesebb az az intuíció, fantázia, az a képzetkeltő, hangulati hatásokat indukáló, értelmileg és érzelmileg asszociatív kifejezésmód, ami mindig is indokolja e műfajok „írói" jelzővel való ellátását, s ami természetes sajátja annak a közírásnak, amelyet az írás, a szó szervezésének művésze gyakorol.

Csakhogy ezt a sajátos, köztes műfajövezetet kevesebb hagyománnyal, kisebb volumenben, de újabban újszerűen *gyarapítja* a tudomány is. Arra a kérdésre, hogy mi készteti a tudományt analóg elmozdulásra, azt kell válaszoljuk: ugyanaz, ami az irodalmat. Azaz, hogy a tudomány a társadalom teljes átfogására törekedve, maga is érzékeli az erre való lehetőség, illetve képesség mai hiányát.

Leegyszerűsítéssel: társadalomtudományaink módszereikben is komplexitásra és interdiszciplinaritásra törekedve sem képesek a gazdasági-társadalmi szerkezet, másfelől a tudat vizsgálatait kielégítően egymásra vonatkoztatni. Így aztán mindkét vonatkozás meghatározottja és meghatározója: a ma nem véletlenül sokat emlegetett emberi tényező marad általuk is körüljáratlanul, a maga középponti helyzetében is felderítetlenül, mint a meg nem hódított totalitás kérdő- és felkiáltójele.

S úgy tűnik – figyelembe véve a tudat – különösen az erkölcs- és kultúrakutatások – viszonylagos elmaradottságát, módszereik tárgyukból is következő egzaktsághiányát, az egymásra vonatkoztatás közvetlen tudományágának, a szociálpszichológiának adaptálatlanságát – ez az állapot tartósnak igérkezik.

Egyszóval: a tudományok átfogóképességének szerkezeti hiánya az, ami a tudományos életet is az irodalomához viszonyítva fordított előjelű, de hasonló következésű kezdeményezésekre készteti. A jelek szerint a tudomány törekszik magát, hogy úgy mondjam, „humanizálni", azaz a hiátus áthidalása, *a totalitás tendenciaszerű éreztetése érdekében törekszik kilépni a maga lényegre, törvényszerűségre redukáló fogalmiságából*, törekszik valamelyest oldani a maga „dezantropomorfizáló" alaptermészetét. A társadalmi-történeti totalitáslátásnak ez a mai megkülönböz-

tetett igénye szólítja és juttatja növekvő szerephez, szüli, gyarapítja azt a tudóstípust, akinek szerves karaktertartozéka, hogy a maga szakismereteit az élet más területeivel – horribile dictu még köznapi tapasztalataival is – összefüggésben lássa és láttassa; aki önnön tudományágának totalitással való összekapcsoltságát átélve, tudományos egzaktsággal már ki nem fejezhető képet alakít ki, ha tetszik, a világról – s azt már így, mint dinamikus világkép-hozzájárulást adja tovább, a teljesség lehetséges gazdagítása érdekében. Legalábbis: szemmel láthatóan gyarapszik az a tudományos közírás, amelyben az átkötő, utaló, retorikusan meggyőző, esszéisztikusan kockáztató, kép-, képzetkeltő, közvetlen személyiségjelenlétről árulkodó – egyébként mindig lappangó – elemek az átlagosnál erőteljesebben színezik, oldják a tudomány szigorú fogalmiságát, s amely ilyenformán az írói közírással közelrokonságba kerülve, azzal együtt gyarapítja szellemi életünknek ezt az időszerű, intenzív hatású, sajátosan köztes műfajsávját.

(S hadd jegyezzem meg: ahogyan ennek irodalmi variánsa – azonmód ennek tudományos változata formálja, úgy érzem, már jó ideje, a *Valóság* című folyóirat, nagyrészt a *Világosság* karakterét s érezteti más társadalomtudományi orgánumoknál – még az egzaktságra érthetően különösen ügyelő *Társadalmi Szemlé*nél is – a maga hatását.)

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy az irodalom végső soron a maga totalitásigényének jelenlegi kényszerpályáján a kifejezett esztétikum felől a gondolatiság irányába tendál, a tudomány pedig hasonló okokból hajlamos oldani fogalmi egzaktságát. Durván szólva, hogy az irodalom – periferikusan persze – „tudományosodik", s hogy a tudomány – periferikusan

persze – „irodalmiasodik". E két, jelenleg még az irodalom javára egyenlőtlen hozamú forrás a szellemi élet intenzív sodrású közös medrében hovatovább – ha nem is elegyül, de – vegyül: *létrehoz egy gondolati vezérlésű és esztétikai, esztétikumszerű elemeket is hordozó s épp e sajátosság révén egységbenlátásra és társadalmi cselekvésre törekvő közéleti irodalmat.*

V

Ennek a köztes közéleti műfajnak, műfajcsoportnak a körülírása, tárgyának, szerepének, kritériumainak jobb megértése azonban elengedhetetlenné, bizonyos értelemben döntővé teszi az ún. *hétköznapi gondolkodáshoz* való viszonyítását. A hétköznapi tudat, mint ismeretes, tendenciaszerűen, mintegy lappangva magában hordozza a különböző tudatformákat. A belőle elszármazott művészet, tudomány szólításaira ezért is képes önmagát befogadásukra – természetesen bizonyos erőfeszítéssel – bármikor megszervezni. De a hétköznapi tudatnak jellemzője tehetetlenségi nyomatéka is, ezért mindig készségesebben lesz reagens olyan előhívásokra, amelyeknek tudatformaképlete közelebb esik a maga praxistól rövidre zárt, hétköznapian vegyes, stilizálatlan tudatképletéhez. *A mindennapi tudatnak ez a természete, másfelől műfajcsoportunknak köztes jellege, így megkülönböztetett kölcsönhatást tesz köztük lehetővé.* Rövidrezártabb, közvetlenebb, nagyobb és gyorsabb áteresztőképességű kölcsönhatást, mint amilyet az autonóm, stratégiailag egyébként meghatározóbb művészet vagy tudomány képes teremteni. (Különösen persze akkor, amikor ezek totalitásérvénye visszaesik.) Innen is magyarázandó e sem nem művészet, sem nem igazi

tudomány körülményeink közt növekvő népszerűsége, visszhangkeltő erejének gyarapodása. Mintha: amit az irodalom mint művészet, s amit a tudomány e közbülső műfaji övezetek kigyöngyözése kapcsán „veszítettek", azt e köztes műfaj a mindennapi tudathoz közelesebb, kedvezőbb pozíciójával, ha közvetve is, „visszanyerné".

E műfajcsoport a tudományból táplálkozó ismereteit a mindennapokból származó indíttatásokkal vetíti össze s e köztes tartalmakat a művészet segítségül hívásával emberies komplexummá szervezve, a könnyebb befogadás szélesebb csatornáján visszavezeti a közvéleménybe. Egyszóval ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá, hogy műfajcsoportunk nemcsak a művészet és a tudomány valamilyen mértékű „köztese", de elvileg az autonóm tudatformák és a hétköznapi tudat köztes tudatformaképlete is.

Ezt alátámasztandó: első pillanatra is kitűnik, hogy e köztes műfaj terebélyesedése mennyire összefügg a sajtó, a rádió, a televízió, a szóbeli fórumok, pontosabban a mindezekkel egyre inkább élő, fejlődő közéleti nyilvánossággal. Azzal, ami végső soron a mindennapi élet és tudat gyarapodó, demokratikus hangoltságán, a mindennapi ember öntudatosodó közéleti érdekeltségén és érdeklődésén alapszik.

S ha már a rádiót, televíziót említettem, hadd jegyezzem meg, hogy ezek a sajtó mellett rendkívül fontos megjelenítési, esetenként megrendelő vagy éppenséggel alkotó fórumai e köztes műfajnak. De itt van a helye annak a megjegyzésnek is, hogy e köztes műfaj semmiképpen sem tévesztendő össze a tudományos ismeretterjesztéssel. Mert ha lehetnek is alkalmasint közös vonásaik, ezek mindig formális egybeesések. Az ismeretterjesztés elvileg-tartalmilag ugyanis

valamilyen kész, nagyjából lezárt ismeretet ad tovább és képszerűségével illusztrál – a mi köztes műfajunk művészeti-tudományos genezisének megfelelően azonban lényegében heurisztikus, jellemzője a felfedezés dinamikája, képszerűsége pedig végső soron a totalitásigényt és a változtatásra ösztönzést szolgálja.

Mindezek alapján: e műfajcsoport közös jellemzője, hogy érdeklődése – bár jóformán mindenre kiterjed – a totalitás időszerű hiányszakaszaira koncentrálódik, a megoldatlan, az elintézetlen kérdések mentén szerveződik; hogy e kérdéseket a fennállóval, a meglevővel szemben kritikusan és dinamikusan – a történeti távlatokra érzékenyen, illetve programmatikusan, nemegyszer javaslattevően – közelíti meg. S mert tematikája és módszerlehetőségei egymást kölcsönösen teszik alkalmassá a nézetek kihívására, megütköztetésére, nemegyszer polarizálására, *egzisztálásának legjellemzőbb formája a vita,* amely a maga sokfajta nézőpontot aktivizáló szerepével a kérdések komplexségének is egyenértékű kifejezője. Lényeges *jellemzője* továbbá a korántsem kizárólagos, de szignifikáns *folyóirat- és hetilap-nyilvánosság,* ami nemcsak művelőinek, de befogadó közönségének is elsősorban nem a tömegkommunikációs fórumok alapján orientálódó, értelmiségi összetételére vall. (Megjegyezve, hogy témák, tárgyak szerint ez a közönségövezet szakérdekeltségek mentén jelentősen kiszélesedhet.)

VI

Közéleti jelentőségük tehát szemmel láthatóan nagy s minél inkább növekedni látszik, annál fontosabbak az elméleti körülírásnak azok a következtetései, amelyek *minősítő kritériumaik*

pontosítását segíthetik elő. Az értékmérés pedig aligha indulhat ki másból, mint hogy valami betölti-e, illetve milyen mértékben tölti be azt a szerepet, amelyre hivatott. S mert műfajunk a tudomány, a művészet és a mindennapi tudat metszéspontján helyezkedik el, az első kérdés az lehet, hogy milyen minőségi maximum, illetve minimum határai közt tölti be a maga sajátos szerepét.

E szerep egyik szélső határa, amikor e műfajcsoport valamely tagja „felfelé" veszti el köztes jellegét, azaz amikor művészetté vagy tudománnyá válik, amikor a benne rejlő gondolati vagy esztétikai hányadok valamelyike a maga speciális sajátságai szerint szerveződve még messzebb távolodik a mindennapi élet közvetlenségétől az általánosítás irányába. Ez azonban ritka eset: az esztétikai dúsításra legalkalmasabb írói szociográfia is döntő többségében jellemeit, helyzeteit, cselekményét csak a választott téma, „ügy", eset összefüggésének erejéig képes kibontani; s ahogyan célja is a társadalmi élet egy meghatározott terepének feltárása, a befogadó sem az ember egészét átélő katarzison, sokkal inkább mindennapi énjének az élet egy szektorához kötött részleges élményén esik át.

A műfaj elvi minimuma viszont az, amikor köztes jellegét „lefelé" adja-oldja fel, azaz amikor nem képes a mindennapi tudat közvetlenségéből, spontaneitásából kiszabadulni, amikor „köztességhez" elegendő tudományos-gondolati közvetettséggel és általánosító erővel sem rendelkezik.

Horizontálisan pedig úgy lehetne megvonni a határokat: a maximum a gondolati jelleg és az azt kísérő esztétikumszerű övezet optimális aránya, amelyet elvben az előbbi dominanciája, az utóbbi harmonikus alárendeltsége jellemez.

A minimum pedig, ha ez az arány felbomlik: az esztétikumszerűség egy bizonyos határon túli csökkenése, akár a gondolati érvény alsó határának túllépése egyaránt a pejoratív értelemben vett zsurnalizmus szépelgő vagy okoskodó változatához vezet.

VII

Nagyjából e koordinátarendszer érvényességi körében működik, s ezzel is mérhető e köztes műfaj termésének minősége. Elméleti meggondolásainkat teljesítményeire vetítve, nyilván csak verifikálhatjuk, hogy zömében-egészében jól tölti be a társadalmi-történelmi helyzet által számára kiosztott, általa felvállalt felelősségteljes szerepet. Sajátos korlátai közt, élve sajátos lehetőségeivel gyarapítja totalitásérzékelésünket, lényeges új jelenségeket konstruktív kritikai hangsúllyal, cselekvésre – esetenként a politikát is cselekvésre ösztönzően tár fel, világít meg.

Közvetíti a mindennapi tudatvilág fontos jelenségeit a tudomány, a művészet, a politika irányába, s viszont – ezek intencióit, tanulságait, információit a társadalom egy nem túlságosan széles, de véleményével nyomós közönségrétegéhez. Egyszóval, hogy *része és erősítője a szocialista demokratizmusnak;* a maga egészében jelentős, aktív forrása társadalmi önismeretünknek, nagy hatású tájékoztatója, ösztönzője és formálója a közéleti gondolkodásnak és magatartásnak.

Az elméleti körülírás minősítő következtetései a puszta verifikálásnál azonban többet adhatnak azoknak a problémáknak, feszültségeknek a tisztázásához – legalább tudatosításához

–, amelyek e műfajcsoport szerepnövekedésével arányosan ugyancsak erősödni látszanak.

A tehertételek nagy része a műfajcsoportnak a mindennapi tudathoz való speciális kapcsolatával függ össze. *Az írói szociográfia, esszé, riport, interjú sokszor nem emeli, nem stilizálja fel kellőképpen a mindennapi tudatmegnyilvánulásokat a tudományos, illetve művészi egyneműsítés irányába, nem alakítja át oly mértékig szerkezetüket, amilyen mértékig ezt a műfaj köztessége, ettől elválaszthatatlanul nyilvánossága megköveteli.*

Főként az esszé, publicisztika, interjú s a rádiófelvételekből vagy jegyzőkönyvekből nyilvánossághoz juttatott élőszóműfaj azok, amelyek méltatlanul sokat hoznak magukkal a hétköznapi tudatban természetes, de itt már tehernek számító spontaneitásból, ösztönösségből. A műfajcsoport a maga „köztes"-kötelezettségű gondolatiságát sokszor a hasonlóságokon alapuló összekapcsolás, *a mindennapi tudatra jellemző analógiás gondolkodás szintjén tartja,* oda nyomja vissza. Dominánsan gondolati jellege ellenére sem teszi meg esetenként a maga köztessége alapján elvárható erőfeszítést az elemzéstöbbletért, a kauzális összefüggések kiküzdéséért, hanem szinte kedvtelve marad meg az analógiás következtetések felületes kétértelműségében, vagy éppenséggel úgy emeli ezeket a maga tudatképletének a szintjére, hogy gondolati kirajzolásuk helyett a maguk nyers mivoltában extrapolálja őket. *A distinkció, az analízis, a tényleges összefüggéseken alapuló általánosítás szükséges mértékének hiányára vallanak az olyan jelenségek is, mint például a népi vagy a „melós" bölcsességre való szűretlen, kritikátlan hivatkozás, azok evidenciaként való feltüntetése. Vagy azok a rendszerint erkölcsi természetű felháborodások, amelyek nélkülözik a hitelük-*

höz szükséges gondolati vázat; illetve hogy általában az indulatkifejezések nemegyszer teljesen maguk alá rendelik a logikumot – logikumot is – hordozó szavakat. S bár lehetne, nem kívánom részletezni azokat a gyakori tehertételtípusokat, amelyek a hétköznapi tudat és gyakorlat kapcsolatának közvetlenül rövidre záró mechanizmusát tudatosan vagy ösztönösen, de mindenképpen tévesen súlyos társadalmi kérdések megoldására alkalmazzák, nemegyszer felborítva ezzel a társadalmilag szükséges és lehetséges reális viszonyát.

A koordináta abszcisszája (vízszintes tengelye) mentén a műfaj produktumainak ezek a gyengéi mint a szükséges gondolati erő csökkenése, illetve mint az esztétikumszerű övezet felduzzadása, s ennyiben formalizálódása jelentkeznek. Ebben az összefüggésben tűnik fel, hogy a mindennapi tudattól való elszakadás elégtelensége milyen gyakran nyit utat a partikulárisnak – a személyes, a csoport-, a réteg- vagy osztályérdekűség szerint vett partikulárisnak –, éspedig úgy – hiszen ez a probléma –, hogy a műfaj szubjektivisztikus lehetőségeivel visszaélve, ezeket *a társadalom egészére általánosító érvénnyel vetíti ki.* Ezzel analóg jelenség, hogy az érvelés során gyakran és szemmel láthatóan keverednek össze az őszinteség és az igazság szinonímaként használt kategóriái. Ilyen jellegű eltolódásokra vezethető vissza – amint ezt már módom volt másutt kifejteni –, hogy például a paraszti származású értelmiség egy része, amikor sokat tett és tesz épp e műfajok révén a nemzet, a nemzetiség, a közösség, az erkölcs problémáinak megvilágításáért és napirenden tartásáért – éppen rétegszempontjainak, réteghangulatainak és közérzetének kivetítésével, általánosításával mennyire tragizálja, dramatizálja is ezeket az egyébként valós problémákat.

E köztes műfaj hibahányadait, tehertételeit illetően végül is elengedhetetlen, hogy *Lukács Györgyöt* idézzem: „... a mindennapi élet legyőzéséhez szellemi erőkre, gondolkodói magatartásmódokra van szükség, amelyek minőségileg túlhaladják a mindennapi gondolkodás látókörét", s hogy „amikor a gyakorlati cselekvés helyes irányításáról van szó, az a tudomány világát jelenti".

Ami tehát végül is az értékmérést illeti, az a köztes műfajt illetően sem lehet más, mint a társadalmi valóság, annak helyes tükrözése. Az azonban nyilvánvaló, hogy ennek az alapvető mértéknek az alkalmazása során a műfaj jellegét figyelembe kell venni. E műfajcsoport szerepét semmiképpen sem tudnám sem az esztétikum, sem a tudományos megismerés megítélési körébe utalni, de nem tudok belenyugodni abba sem, hogy Lukács György esztétikai rendszere – megengedve ugyan a szabályt erősítő kivételt – e köztes műfajokat lényegileg a mindennapi gondolkodás, a hétköznapi tudat világába sorolja. A köztes övezetek tudományos és művészeti területen egyaránt tapasztalható gyarapodása, relatív önállósulása arra készteti az embert, hogy oldja – akár egyelőre névtelen tudatformaképletek körülírásával is – a kategóriáknak azt a zártságát, amely önállósuló jelenségeket is vagy skatulyába kényszerít, vagy kivételként kezel, vagy elhelyezhetetlenségük okán tényleges jelentőségükhöz képest mellőz. Így tehát – egyelőre a meglevő kritériumszempontok kombinálásával – indokoltnak tűnik minden olyan kísérlet, amelyik legalább törekszik elvileg behatárolni egy szerepében figyelemre méltó köztes műfajt, s ezzel minősítési lehetőségét megalapozni.

Annál inkább, mert nyilvánvaló, hogy e műfajcsoport deduktív úton jellemzett negatívumai

egyszersmind azok a pontok is, amelyek körül e köztes műfajok, másfelől – napjainknak kétségtelenül domináns tudatformái –, a tudomány, a politika közt a leggyakoribb a súrlódás. A fejlődés hozta nagyobb komplexitás talaján állapotunkat ma a társadalmi mobilitás lelassulása, az ezzel együttjáró bizonyos fokú távlatvesztés, értékelbizonytalanodás is jellemzi. Azaz e totalitáshiányok vonzásában aktivizálódott köztes műfaj szerepénél fogva szükségképpen ezeknek az elbizonytalanodásoknak és bizonytalanságoknak, az ezzel járó véleménymegoszlásoknak is legközvetlenebb terepe, „tudatformája", amelyben a legkönnyebben kerekednek önmagukat nehezen mederben tartó és nehezen mederben tartható viták.

Szellemi és politikai életünknek ma ezért is van nyomatékos igénye arra, hogy e műfajok megítéléséhez a szemponttalanságot vagy az alkalmi szempontok érvényesítését megalapozottabb kritériumokkal törekedjünk felcserélni. Feltétele ez annak, hogy a jól-rosszul kijelölt körön belül tudományos alapon mérlegelhessük, hogy vajon mikor, milyen mértékben van – lehet igaza, tehet közéleti jelentőségre szert a mindennapi józan ész, a népi bölcsesség, az erkölcsi felháborodás, a közérzet, a közhangulat, az őszinteség – és csak az elméleti megfontolások további elmélyítése révén lehet e köztes műfaj említett tehertételeit, negatívumait is hitelesen elmarasztalni. E tekintetben már e bekerítési kísérlet is valószínűsíti, hogy itt e köztes műfajcsoport értelemszerű szerepének tényleges fogyatékosságairól van szó. Nem egyszerűen azért, mert ezeken a pontokon kerül tudománnyal, politikával súrlódásos, esetenként feszült helyzetbe, hanem mert e tehertételeik ténylegesen is megzavarják szellemi életünk valóságtükröző egyensúlyát, elszínezik társadalmi életünk

tényleges helyzetét, nem gyarapítják, hanem homályosítják önismeretünket, s olyan esetleges vélekedéseket tesznek közéleti viták tárgyává, amelyek fölöslegesen polarizálnak nézeteket, és csökkentik a viták relatív egyetértésre jutó kimenetelének lehetőségét.

VIII

Végezetül még egy kérdés, nevezetesen, ahogyan ezekre a köztes műfajokra maga az irodalmi tudat reflektál, azaz e műfajszerep szereptudata. Ebben a vonatkozásban sem azzal mondhatunk időszerűt, ha ennek a szereptudatnak a műfaj eredményeivel arányos hivatásérzetét, felelősségtudatát méltatjuk – elegendő itt ennek kategorikus leszögezése. Körülményeink közt hasznosabb lehet, ha az e téren mutatkozó feszültségek, bizonytalanságok oldására, téves hangsúlyok korrigálására kísérlem meg kamatoztatni az elméleti körülírást.

E tekintetben elsősorban a műfaj, műfajcsoport esetenként tapasztalható túlbecsülésétől – a művészettel, a tudománnyal szembeállító túlbecsülésétől – kívánatos óvakodni. Épp e műfajok viszonylagos szerepnövekedése idején időszerű felhívni a figyelmet arra, hogy vegyes képletük időszerű lehet, de soha nem pótolhatja az irodalmat; *az irodalom a tudománnyal, a politikával elvileg egyenrangú csak mint művészet lehet.* És nem mehet átmenetileg sem feledésbe, hogy e köztes műfaj művelése is a művészi alkotómunka jussán, hitelén alapszik. Éppen ezért mindig szem előtt kell tartani, hogy e műfajövezet tartalmaival, szempontjaival, módszereivel egyszersmind a sajátos mennyiségek olyan felhalmozását is végzi, ami bármikor valamely

új, újszerű, a totalitásra fogékonyabb *művészi minőségébe* csaphat át.

Az irodalmi tudatnak, úgy érzem, rugalmasabban kellene számot vetnie a szerepfeltételek változásaival is, éppen szerepfolytonossága, ha tetszik, e szerepe presztízsfolytonosságának érdekében. *Számolnia* például a *társadalomtudományok felfejlődésével.* Ismereteim és benyomásaim szerint az irodalmi tudat nem ezekben a tudományokban lát riválist, hanem a jellemzett tudományos publicisztikával szemben érez nemegyszer nyilvánosan is kifejezésre juttatott averziót – nyilván, mert műfaji jellegét és szerepét tekintve ez mutat az irodalmi közírással „aggasztó", kihívó rokonságot. Itt természetesen szellemi életünk örvendetes gyarapodásáról van szó, amihez az irodalom már azzal is nagymértékben alkalmazkodott, ha a közélet minden területén való illetékességét még elszólások erejéig sem engedi összecserélni annak privilegizálásával. S ez nemcsak a tudomány vonatkozásában elengedhetetlen – hiszen a demokratizmus növekedtével a tudatformák illetékességi hatáskörei egyre teljesebben fedik át egymást. (Igaz viszont, hogy az irodalom érzékenységét sem kívánatos provokálni olyan ugyancsak nyilvánosságot kapott szcientista vélekedésekkel, amelyek szerint a művészetek szerepe a tudományok szerepnövekedésével arányosan csökken.)

S azt hiszem, ma már az is közhelyszerű, de a teljesség kedvéért megemlíthető, hogy az irodalmi tudatnak általában, de a köztes műfajokkal kapcsolatban különösen is – mint alkotási feltételre – intenzívebben kell törekednie a tudományos – a témák függvényében szaktudományi, szakszerű – megalapozottságra. A saját hitel okán éppúgy, mint azért, mert a szakszerűség annak a közéleti demokratizmusnak is fel-

tétele, amelynek az írói közírás oly aktív tényezője.

Végezetül, de korántsem utolsósorban az irodalmi tudat – épp e műfajok kapcsán – reálisan kell lássa *a politikához való viszonyát.* Ha a politikának a tudomány szövetségese, ha egymásrautaltságuk tudatában van, akkor ennek az érvénye elvileg nyugodtan kiterjeszthető ezekre a végső soron tudományszerű irodalmi műfajokra is. Ami annyit is jelent, hogy az irodalom történelmi hagyományok okán sem privilegizálhatja ezt a politikával való szövetséget, illetve egymásrautaltságot – hogy Illyés Gyula hasonlatával éljek, az ország szekerét vivő két kerék egyike ma már nem és egyre kevésbé csak az irodalom kereke – abroncsán, küllőin az irodalomnak a szellemi élet más területeivel egyre inkább osztoznia kell.

Az irodalmi tudat – szükségképpen kritikai és cselekvő hangoltságú műfajaiban, mint erre nem egy példa akad – a politikáéval közös elégedetlenségét és azonos irányú cselekvési intencióit gyakran úgy fogja fel, mint valamely, a politikáétól elkülönülő, speciális „irodalmi" elégedetlenséget és cselekvési szándékot. Esetenként olyan jelenségeknek vagyunk tanúi, hogy e pontatlan szerepértelmezés okán, amit a politika egyáltalán nem tart ellenzékieskedőnek, azt az irodalmi publicisztika maga szeretné annak feltüntetni. Ez azonban visszaélés azzal a közvéleményben is élő politikai presztízshagyománnyal, amelyre az irodalom történelmünk során tett szert; visszaélés azzal, hogy ez a közvélemény végső soron ugyanazért fordul laikus bizalommal az irodalom politizálása felé, amiért olykor fogyatékosan ismeri fel a politikának a társadalmi folyamatok szabályozásában ma ténylegesen betöltött szerepét: a demokratikus politikai iskolázottság hagyományhiányának

okán, ugyanazok miatt a történelmi okok miatt, amelyek az irodalmat az idők folyamán megkülönböztetett politikai presztízzsel ruházták fel.

Politika és irodalom viszonyát illető kérdés, hogy az irodalom közéletisége mennyire az általános politikai öntevékenység nyilvános, szerves része, variánsa, vagy mennyire lehetséges, szükséges ezt az irodalmi közéletiséget intézményesíteni. Ezzel kapcsolatban egyáltalán nem véletlen, hogy a jellemzett köztes irodalmi műfajok szerepnövekedése és a „saját" irodalmi orgánumok, illetve az irányzatok szerint szerveződő folyóiratszerkezet igényének erősödése egymással nemcsak párhuzamos – hanem egymással okozati kapcsolatban álló jelenségek. Az irodalom közvetlen közéletiségének ugyanis ma nyilvánvalóan a jelzett köztes műfajok a reprezentatív hordozói s az arculat szerint való szerveződési szándék is ezen, nem pedig az egyes művészi törekvések esztétikai közegű kohézióján alapszik. Ezért, s mert e közéleti szempontból ma reprezentáns műfajok gondolati vezérlésűek, az ezek mentén kialakuló szerveződés is szükségképpen ideológiai, társadalompolitikai, politikai és nem esztétikai jellegű lenne. Egy ilyen megoldás elkerülhetetlenül kiemelné és külön politikai erővé avatná az írói közéletet, az irodalmi kulturális folyóiratrendszert; kifejezetten politikai erővel ruházna fel műfajokat, amelyek alapjában véve nem azok. Mintha az irodalmi élet – annak egy része – önmagát akarná ezzel az igényével olyan politikailag túldimenzionált szerepkörbe emelni, mint amibe annak idején ellenkező előjellel a dogmatizmus kényszerítette – nem beszélve arról, hogy ez könnyen szemléletvilágának megfosztottságát is konzerválná és polarizálná. A folyóiratok jelenlegi arculateltérései, a még messze kiaknázatlan vitalehetőségek a jelenlegi felállás mellett is jó

időre biztosítják, hogy az irodalmi közírás felfedezzen, különböző érdekeket hozzon felszínre és ütköztessen, hogy hatékonyan érvényesítse a maga közéleti illetékességét.

Mindez olyanformán is összefoglalható, hogy az irodalom köztes műfajai kritérium-bizonytalanságát, nehezen-minősíthetőségét az irodalmi szereptudat oldaláról a *nagyfokú közéleti, politikai felelősségtudat* kell hogy kompenzálja.

Kritika, 1981. 9. és 10. sz.

AZ IFJÚSÁG TÖRTÉNELMI TUDATÁRÓL, ISMERETEIRŐL, SZEMLÉLETÉRŐL

Beszélgetés a szerkesztőségben

A Társadalmi Szemle beszélgetésre hívott meg pártmunkásokat, pedagógusokat, tudósokat és művészeket, olyan embereket, akiknek – hivatásukból következik – sok tapasztalatuk van a fiatalok történelmi ismereteiről és szemléletéről. Amikor meginvitáltuk őket, arról kértük véleményüket, milyenek a fiatalok konkrét történelmi ismeretei; hogyan formálja az ifjúság történelemtudatát az iskola, a közművelődési rendszer, a tömegkommunikáció, a család. A beszélgetésben részt vett: Bassa Endre történész, a Kossuth Könyvkiadó történelmi szerkesztőségének vezetője; Békés Ferenc szociológus, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem szociológiai tanszékének docense; Bokor Péter filmrendező, a Századunk című tévésorozat alkotója; Gyenese Györgyi pedagógus, a budapesti Tanítóképző Főiskola KISZ-bizottságának titkára; Menyhárt Lajos történészdocens, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem pártbizottságának titkára, Nemeskürty István író, irodalomtörténész, a Budapest Filmstúdió vezetője. A beszélgetést vezette, s az ott elhangzottakat sajtó alá rendezte Zöldi László, az Élet és Irodalom főszerkesztő-helyettese.

Az eszmecsere elé Benke Valéria, a Társadalmi Szemle szerkesztő bizottságának elnöke mondott bevezetőt.

Benke Valéria: A téma: a fiatalok történelmi tudata, a szemléletbeli fogyatékosságok okai, a változtatás lehetőségei. A mi tapasztalatunk – a folyóirat-szerkesztőségé és a pártmunkásoké – a fiatalságnak a „fiatal felnőttek" elnevezésű kategóriájára, tehát a közéletben már működő fiatal felnőttekre vonatkozik. Náluk is érzékelhető történelmi ismerethiány, amelyet esetleg az iskolai oktatásnak lehet felróni. De van olyan történelmi ismeret, amelyet az iskolai tananyag még nem, a személyes tapasztalat már nem adhatott meg nekik. Életkoruk alapján például a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a konszolidáció és annak későbbi hullámai számukra már nem lehetett személyes élmény, de még nem volt iskolai tananyag sem.

Másik tapasztalatunk: ismereteket, történelmi műveltséget nem nélkülöző embereknél is észleljük, hogy baj van szemléletük néhány elemével, hiányzik vagy töredékes a történeti látásmódjuk, bár a társadalom gondolkodó szférájához tartoznak vagy tartozhatnak. Ilyen tapasztalatokat szereztünk a marxista oktatásban, a politikai munkában is. Egyébként az MSZMP Központi Bizottsága 1976 őszén foglalkozott az ideológiai nevelő munkával, ezen belül a marxista – nem az állami, hanem a mozgalmi – oktatással. Az egyik fő következtetés éppen az, hogy nincs a kívánatos fokon vagy hiányzik a történetiség elvtársaink és a társadalmilag aktív pártonkívüliek szemléletéből.

Van még egy személyes tapasztalatom. Úgy gondolom, ha a történelmi tankönyvek tökéletesek volnának, ha a történelemoktatás metodikája és minden más eleme csak dicséretet érde-

melne, akkor is akadna a felnőtt lakosság, de talán a gyerekek életében is egy olyan hiátus, amelyet az érzelmi átélést nyújtó források révén lehet csak kitölteni. Érzelmi átélést nyújthat a művészet és a jó ismeretterjesztés is, néhol nehéz megvonni a művészeti, a dokumentumjellegű vagy az ismeretterjesztő kategóriába sorolható munkák határait. Ami hatásukat illeti: nem sokat vesződnék azzal, hogy melyik sorolható a magas művészet kategóriájába, ha az érzelmi hatást ki tudja váltani.

Kérem, ezeket a megjegyzéseket valóban csak megjegyzéseknek tekintsék; fogalmazzák meg saját tapasztalataikat és véleményüket a folyóirat olvasói számára.

Zöldi László: Kezdjük talán beszélgetésünket azzal, hogy miként érdemes értékelni a fiatalok félmúltról alkotott nézeteit, vélekedéseit, esetleges tévképzeteit. Javaslom, hogy próbáljunk gyakorlatiasan közelíteni e nagyon fontos témakörhöz.

Bokor Péter: Az az érzésem, hogy egy fiatal embert nem érhet nagyobb csalódás annál, ha valakit, akinek hitt és akiben hitt, azon kell rajtakapnia, hogy nem mondott igazat. Ilyen csalódást okoz az is, ha egy fiatal embernek valamely cél – bármennyire szép és nemes cél – „érdekében" az igazságnak csupán egy részét mondják el. Nyilvánvalóan sokkal nehezebb a történelmet a maga bonyolultságában, ellentmondásosságában felmutatni. Megmutatni például, hogy végső soron – ha éppen a 20. századi magyar történelemről van szó – szükségszerű volt az a forradalmi változás, amely a második világháború után, bonyolult módon és jócskán terhelve ellentmondásokkal, de mégiscsak bekövetkezett. Azért mondtam el ezt, mert úgy tapasztalom, hogy kiváltképp a szélesebb közön-

séghez szóló népszerűsítőnek nem könnyű a dolga, ha történelmünk egyes kérdéseit, folyamatait, személyiségeit árnyaltan, nem pedig leegyszerűsítve akarja ábrázolni.

Ami engem illet, szubjektíve és objektíve is megvan rá minden okom, hogy se Horthy Miklósnak, se rendszerének, se egyetlen követőjének a híve ne legyek. Mégis olykor találkoztam azzal a véleménnyel, hogy egyes filmjeimben Horthy védőügyvédjének, tisztára mosdatójának szerepét vállalom el. Eleinte kissé csodálkoztam: hogyan jut valaki erre a gondolatra? Hiszen a *Századunk* című tévéfilmsorozatunknak a második világháborúról szóló részeit megelőzték az első világháborúról, a forradalmakról és az ellenforradalomról, a fehérterrorról meg az ellenforradalom konszolidációjáról szóló filmjeink! Nem nyilvánvaló, hogy az 1944-es Horthy negyedszázaddal öregebb, de nem más ember, mint az 1919-es Horthy? Ha más körülmények között, s ezért más eszközökkel lépett is fel 1944-ben, nyilvánvalóan ugyanazok az ultrakonzervatív, ultrareakciós célok vezették. Végső következtetésként persze levonhatjuk: meghatározott osztályérdeket képvisel, de talán hasznos, ha nemcsak erre a konklúzióra jutunk, hanem a lehető legrészletesebben ismertetjük azokat a mozzanatokat, amelyek e következtetés kimondására jogosítanak.

Miért látszik mégis némelyek szemében mentegetésnek az, ha egy filmes valamely politikusnak vagy politikai vonulatnak nemcsak a negatív vagy nemcsak a pozitív vonásait emeli ki? Azért, mert sokáig szimplifikáltuk a történelmi félmúltat. S azért is, mert arányeltolódások keletkeztek a történelemoktatásban, a történelmi publikációkban, ez a leegyszerűsítés pedig ellentétbe került az emberek fejében levő és az innen, onnan, amonnan magukkal hozott történel-

mi ismeretekkel, nemegyszer csak mendemondákkal.

Zöldi László: Mondana erre a szemléletmódra példát is?

Bokor Péter: Hányszor halljuk ezt kisebb-nagyobb társaságban: „Bárcsak lett volna annyi ellenálló, mint ahány tagja van a partizánszövetségnek!". Jó ideje gyűjtöm a különböző ellenállási mozgalmak részeseivel fölvett filminterjúkat. Ezekből kiderül, hogy Magyarországon bizonyos tekintetben hasonló modell szerint alakult az ellenállás, mint mondjuk Franciaországban, Belgiumban vagy Hollandiában. Franciaországban például nem a resistance-szal kezdődött a német–francia kapcsolat, hanem a collaborationnal. Majd folytatódott azzal, hogy a németek elkezdtek föllépni különböző emberekkel, körökkel szemben – durván, fasiszta módszerekkel –, s ezek az emberek védekezésre kényszerültek. Az ellenállási folyamat megindult, legalább a védekező jellegű csoportok kialakulásának szintjéig, de itt-ott már a visszavágásra is sor került. Magyarország nyílt német-fasiszta megszállása, a közvetlen náci és nyilas terroruralom jóval később történt meg, mint Franciaországban. Ezért a legszélesebb tömegeket érintő üldözöttség később jött létre, a veszély mélységének tudatosulása tömeges méretekben később indult meg. Így viszonylag kevesen jutottak el arra a fokra, hogy ellenállásra kényszerüljenek, vagy akkor már lekésték a cselekvés lehetőségét. És az is igaz, hogy ideológiai okból is kevesen lettek ellenállóvá.

De lettek, elsősorban kommunisták. Ám nemcsak kommunisták. Hallottam ilyen megjegyzést is: „Mit akarsz kezdeni Salkaházi Sára, a Schlachta Margithoz közel álló apáca mártíromságával? Netalán abból is ellenállót akarsz csinálni?" Nem kell, hogy csináljanak: az volt.

A fennálló rendszerrel szemben harcolt, ellenállt a fennálló uralmi formának, s életével fizetett. Ezt a példát csak a szimplikáció elleni érvként mondtam el. A tények ugyanis arra utalnak, hogy a fasizmussal vagy csupán a német hódító törekvésekkel szembenállók köre szélesebb volt, mint azt sokan gondolják. Más kérdés, hogy ezek közül csak a legtudatosabbak akartak társadalmi változást is, szocializmust Magyarországon. Úgy gondolom, hogy az antifasiszta mozgalmak történetéről szólva annak valósághű, részletes és érzékletes ábrázolása volna igazán fontos. Egyrészt megmutatni, mennyire volt széles az antifasiszta szellem hatása, és milyen okok miatt volt a magyar ellenállás olyan méretű, amilyen volt, és miért nem bontakozott ki jobban.

Azt hiszem, az elmondottakból az is kiderült, hogy a szerkesztőség által napirendre tűzött kérdést nem lehet a fiatalságra leszűkíteni. A kérdés az egész társadalomra vonatkozik.

Nemeskürty István: Egy harminc körüli filmrendező, Gothár Péter tavaly, a velencei fesztiválon aranyérmet nyert első filmjével, az *Ajándék ez a nap* című művel, amely részben fiatalokról szól. Néhány hét múlva fölkeresett azzal az ötlettel, hogy történelmi filmet szeretne forgatni. Gondoltam magamban: „De hamar meguntad a jelen problémáit!" „Minő történelmi korszak érdekel?" – kérdeztem. „A hatvanas évek!" – mondja. Tátva maradt a szám. Elkezdtem vele beszélgetni, kiderült, hogy a hatvanas évek elején érettségizett, az az évtized számára már történelem. De nemcsak úgy történelem, hogy nem tanulta, hanem úgy, hogy ő azt történelemként élte meg. Azt mondtam neki: „Rendben van, készítsd el azt a történelmi filmet. De most már érdekelne, hogy mi lesz benne a történelmi mondandó?" Azt válaszolta:

„Az, ahogyan akkor elkezdett körülöttünk tágulni a világ." Hogyhogy tágulni? Azután rájöttem, arra gondolt, hogy megkezdődött az, amit ma úgy nevezünk: konszolidáció.

Neki tehát ez az alapvető, tudatos élménye a világról. Mindegy, hogy nekünk most mi a véleményünk – neki ez a véleménye, és ezt tudomásul kell vennünk. És azt is, amit a bevezetőben Benke elvtársnő említett: érzelmi átélést nyújtó források – dokumentumok, művészeti alkotások, ismeretterjesztő művek – nélkül a történelem holt dolog. Ezt én nyomatékosítanám azzal, hogy megítélésem szerint történelmi tudat egy ifjú ember számára – és az ifjúból lesz a felnőtt! – nincs érzelmi megközelítés nélkül. S ezt azért hangsúlyozom, mert tartok attól, hogy hajlamosak vagyunk a túlzásra.

Az én nemzedékem, a mai ötvenesek számára ugyanis alapvető élmény volt az ifjúi fejjel megismert dialektikus materializmus. Például az a törvényszerűség, hogy alapvetők a gazdasági viszonyok, s ezek határozzák meg a társadalom felépítményét. Most pedig attól tartok, hogy e helyes felismerés túlzott képletesítése, katekizmussá merevítése nyomán hajlamosak vagyunk kiszűrni ennek az igazságnak érzelmi, tehát egy gyermek számára is érdekes mozzanatait.

Ebbe az érzelmi megközelítésbe persze nem csak a történelem fér bele. Gondoljunk arra, hogy mindannyiunkat hogyan befolyásolnak egy életen át az ifjúkorban hallott dallamok, a *Himnusz*, a *Rákóczi induló*, a mi nemzedékünk esetében a felszabadulás előtti meg utáni mozgalmi dalok. Biztosan vagyunk itt néhányan, a *Társadalmi Szemle* asztalánál, akik számára ezek a mozgalmi dalok érzelemben ezerszer többet jelentenek az azóta szerzett, hasonló jellegű daloknál. Legalábbis elgondolkoztató, hogy

egy nemzedéket egy dalról neveztek el, a Fényes szellőkről. Vagy amikor egy-egy élsportolónk a dobogón állva sírva fakad a magyar nemzeti himnusz hallatán, akkor ez felbecsülhetetlen értékű érzelmet sejtet; annak a jóleső érzésnek a megnyilvánulása, hogy hazájáért, nemzetéért becsülettel megállta helyét, hogy hazája színeiben győzött.

Az érzelmi megközelítés és ráhatás kérdését persze nem szabad a történelemoktatásra leszűkíteni. Ki kell tágítani mindazokra a tényezőkre, amelyek az iskolánál is jobban hatnak hazafias érzelmeinkre. Figyelembe kell venni a családot, az ifjúsági mozgalmat, s ezen belül hathatósabban kell építenünk haladó nemzeti értékek családon belüli természetes áthagyományozódására. Nagyobb gondot kell fordítanunk ennek az áthagyományozódásnak a módozataira, érzelmi összetevőinek feltárására és felhasználására.

Bassa Endre: Bokor Péter és Nemeskürty István mondandója csak látszólag esik távol vitaösszejövetelünk témájától: az ifjúság történelmi tudatától. Tudatzavarral küszködő társadalomban nem nőhet fel egészséges gondolkodású, történelméről is józanul gondolkodó ifjúság. Márpedig, nagyon is érthető okokból, társadalmunk nem mentes a történelmi tudatzavartól. Itt most nem érdemes efölött keseregni, érte bűnbakot keresni, annál fontosabb szembenézni a realitásokkal.

Nálunk a közgondolkodás formálásában, kiváltképp a történelmi közgondolkodásában még mindig nem arra helyezik a hangsúlyt, hogy megmagyarázzák: miért történt valami úgy, ahogy történt. Mintha valamiféle moralizáló bizonyítvány-magyarázat folyna, mintha állandóan valami ítélőbíró előtt kellene védekeznünk. Volt úgy, hogy azt akartuk bizonyítani: szinte semmit sem tettünk önerőnkből a fasiz-

mus ellen, a nemzeti felszabadulásért, s ha valamit mégis tettünk, azt – néhány kivétellel – csak kommunisták csinálták. Aztán következett egy olyan időszak, amikor kezdték megmagyarázni az antifasiszta ellenállás „bizonyítványát", s ma már a szükséges és jogos átigazításokat messze túlhaladva beszélünk arról, hogy menynyi minden történt nálunk az antifasiszta mozgalomban. Pedig cáfolhatatlan történelmi tény, hogy nálunk az antifasiszta ellenállás fáziskésésben volt, s emiatt nem is terebélyesedett naggyá. Evidenciákat nem érdemes megkérdőjelezni; a történetkutatás, oktatás és ismeretterjesztés feladata ezek helyes értelmezése, okainak reális feltárása.

Ide kívánkozik néhány szó a történelem és a színpadán mozgó személyiségek árnyalt ábrázolásáról. Nem vitás, hogy a televízió *Századunk* című sorozata nagy érdemeket szerzett, alkotója, Bokor Péter vállalta a szemléleti úttörés kockázatát. A személyiségek árnyalt ábrázolására már csak azért is szükség van, mert az ember mint társadalmi lény nincs végzetszerűen valamilyen sorsra „bekódolva". Továbbá: az azonos osztályhoz, társadalmi csoporthoz tartozó emberek egy, osztályhelyzetük szerint determinált, de meglehetősen széles cselekvési sávon belül szabadon mozognak (adott esetben egyesek el is hagyhatják ezt a sávot). Vannak ugyan típusfigurák a történelemben, de a valóságos személyek mindig egyediek, egyszeriek és megismételhetetlenek.

Egyébként a személyiségek ábrázolásával is úgy vagyunk, mint a történelmi folyamatokkal, tényekkel. Le kell írni, hogy mit csináltak, hogyan gondolkodtak, hogyan viszonyultak nemzetük, osztályuk sorsproblémáihoz. Tehát a történetírónak, biográfusnak nem szabad abból kiindulnia, hogy felállít egy – divatos kifeje-

zéssel élve – heroizáló vagy deheroizáló képletet, és szépen ráaggatja a gondosan szelektált tényeket. Különben is, a heroizáló–deheroizáló fogalmakat az esetek nagy részében, kivált az új- és legújabbkori személyiségek esetében fából vaskarikának tartom. Azt még megértem, hogy ha valaki valósabb színekkel, a korábbi romantikus szemléletet reálissal felcserélve ad képet Mátyás királyról – ez esetleg deheroizálónak tűnhet fel. De vegyük például Károlyi Mihályt vagy akár Kun Bélát: róluk az ötvenes, hatvanas évekig csak eltorzított portrék láttak napvilágot.

Békés Ferenc: Én is azt hiszem, hogy a felnőttek történelmi tudatában érzékelt hiányosságokról és ennek következményeiről szintén beszélnünk kell. Nem a fiatalok mentségére mondom, de a felnőtt lakosság történelmi ismeretszintje is meglehetősen alacsony. Itt azonban mi, szociológusok egy meglepő dolgot tapasztaltunk. Társadalmunkban általában az jellemző az ifjúságra, hogy magasabb az iskolai végzettsége, mint a felszabadulás előtti generációké, következésképpen a fiatalok minden ismerettematikában többet tudnak az idősebbeknél. A történelemmel kapcsolatban azonban más a helyzet: még az alacsonyabb iskolai végzettségű idősebbek is több tényt, eseményt, személyt ismernek a történelemből, még ha ezek értékelése helytelen vagy éppen torz is.

A vizsgálódások kiderítették a különös jelenség néhány okát. Így például azt, hogy az idősebb generációk tudatába a felszabadulás előtti évtizedekben sikerült besulykolni – sematikusan – olyan történelmi eseményeket, amilyenek például a honfoglalás, a tatárjárás, Mohács és más nemzeti sorsfordulók voltak, vagy például Szent István és más, ún. nagy királyok, karizmatikus személyiségek tevékenységét.

A történelemoktatásnak jelentős részét tette ki azoknak a tendenciózusan kiválasztott, felnagyított eseményeknek és személyeknek a megismertetése, amelyek és akik révén a „Csonka-Magyarország nem ország" soviniszta ideológiáját törekedtek igazolni, illetve antibolsevista-antikommunista propagandájukat alátámasztani.

Az is nyilvánvaló, hogy a történelmi ismeretek megszerzésének nem egyedüli forrása az iskolai történelemtanítás. Az „átélt" történelmi eseményekről szerzett személyes tapasztalatok, a szülők vagy a nagyszülők által megélt történelmi eseményekről szóló személyes beszámolók, a mindennapi kommunikáció egyéb formái és a tömegkommunikáció révén az emberek számos történelmi tárgyú információt szereznek. E források viszonylagos súlya különösen azok körében nagy, akik egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis mértékben részesültek intézményes történelemoktatásban. Általában a magasabb életkor nagyobb esélyt teremt a közvetett úton szerzett információk elsajátítására. Valószínű, hogy az idősebb generáció közvetett úton több információt szerez, mint amennyit az iskolákban tanultakból elfelejt.

S ha már az idősebbekről szólva megemlítettem, hogy melyek azok a kérdéskörök, amelyekben többet tudnak a történelemről, illik megmondani azt is, hogy a gazdaságtörténeti fogalmakat, valamint a progresszív történelmi mozgalmakhoz kapcsolódó ismereteket a fiatalabbak tudják jobban. Ez utóbbi tény is a megváltozott történelemoktatás hatását tükrözi.

Az én nemzedékem az ötvenes években még azt tanulta, hogy a magyar történelem progresszív vonulata: Dózsa, Rákóczi, Kossuth, az 1919-es Tanácsköztársaság, 1945. Tehát volt egy olyan ív, amelyet pozitív személyiségek, események alkottak. A kor hangulata is olyan volt,

hogy nemcsak az élő, hanem a történelmi karizmatikus személyiségek is pozitív példát jelentettek. Akik viszont ma tanulnak történelmet, milyen példákkal találkoznak? Alapjában pozitív személyiségekkel, akiknek hibáik voltak. Tudom persze, hogy ezzel nem húzzuk ki a talapzatot egy-egy kimagasló történelmi személyiség alól. De ha ezt általánossá tennénk, ha ráállítanánk az „árnyalásra" a tömegkommunikációt, a Történelemtudományi Intézetet, az egész agitációs-propaganda apparátust meg Bokor Pétert, végül is közönyt váltanánk ki. Azzal, hogy bemutatjuk az illető emberi gyengeségeit, felsoroljuk, hogy miért bukott el, és elmondjuk, hogy mi történt volna, ha nem ezt és ezt tette volna.

Úgy látom, hogy a fiatalok ma is vonzerőt jelentő példaképeket, modelleket keresnek. Nemcsak beaténekeseket, együtteseket és egyéb divatáramlatok hozta olcsó, kérészéletű ideálokat. Csakhogy az eszményítési igényt az iskolarendszer, a tömegkommunikáció és az ifjúsági mozgalom nem elégíti ki: nem tud vagy nem akar pozitív példákat adni. Úgy vélem, az árnyalásnak van egy olyan határa, ahol meg kell állni. A negatív példa ugyanis nem lelkesít. Nagyon emelkedettnek kell lennie annak, aki a csupa rosszból úgy kerül ki, mint Anna Frank, aki azt mondja: „És mégis, mindezek ellenére ragaszkodom ideáljaimhoz, mert még mindig hiszek az emberi jóságban."

Különösen akkor, ha olyan fiatalokról van szó, akiknek esetleg nincs kellő történelmi tudatuk – legalábbis nem éltek át történelmi sorsfordulókat, amelyeket az emberek többsége nagy T-vel írott történelemnek tart. Mert az emberek többsége igenis a nagy mozgásokat, a történelmi sorsfordulókat tartja történelemnek: az államalapítást, Mohácsot, a háborút, a forradalmat, a felszabadulást. Ezeket úgy élik át, hogy tragé-

diát, katarzist jelentenek a családokban; az egyének szintjén, érzelmileg az ilyesmit lehet a legjobban felfogni. Furcsa a moziban látni, hogy egy-egy háborús film nézése közben az idősebb nemzedékbeliek elérzékenyülnek vagy más érzelmi attitűddel viszonyulnak a történethez, a fiatalok közül viszont többen nevetnek. Nem hibáztatom őket. Egyetértek azzal, hogy a történelmi - vagy társadalmi tudat hiányosságáért nem bűnbakot kell keresni. Megoszlik a felelősség a család, az iskola, az ifjúsági mozgalom, a tömegkommunikáció között. Pedig a szocializációs folyamatban jó „munkamegosztás" esetén mindenkinek van, volna szerepe.

Bassa Endre: Méltányolom Békés Ferenc szavait, aki azt mondotta, hogy az árnyalásnak van egy határa, s hogy a negatív példa nem lelkesít. Tanuljunk meg hát az életkori sajátosságoknak megfelelően történelmet és életrajzot írni. Nem igaz, hogy egy történelmi személyiséget pontosan úgy kell bemutatni a gyermek- és ifjúsági irodalomban, mint a felnőttek számára írt könyvekben. Szerintem nem okoz törést az, ha az ember felnőtt korában – látókörének szélesedésével, gondolkodásának elmélyülésével párhuzamosan – differenciáltabb és árnyaltabb képet kap egy-egy történelmi személyiségről, mint gyermekéveiben.

Zöldi László: Most már talán összegezhető egy-két tanulság. Az első: egyre nyilvánvalóbb, hogy nem szabad csupán az ifjúság történelmi tudatáról beszélni. A mai magyar társadalom tudatállapotából kell kiindulni, ebbe érdemes beleágyazni az ifjúsági problematikát. A második tanulság: nem az a kérdés, hogy ki hibáztatható a fiatalok hiányos történelmi ismereteiért, hanem az, hogy miért került ellentétbe egymással az iskolai és az iskolán kívüli szemléletfor-

málás. Aligha helyes munkamegosztás az, amelyet egy szakember így fogalmazott meg: „Szenvtelen, érzelemszegény a magyar történelem oktatása, ugyanakkor szenvedélyes, érzelemgazdag a magyar történelem művészetbeli ábrázolása."

Menyhárt Lajos: Amikor érzelmi nevelésről beszélünk, disztingválni kellene. Illő ugyanis két réteget megkülönböztetni: egyrészt a társadalom döntő többségét jelentő tömegek történelmi tudatát, másrészt az értelmiségiek, az ismereteket közvetítők és a tudatalakítást közvetlenül végzők történelmi tudatát. Szerintem az értelmiségieknél – bár jelentős számukra is az érzelmi ráhatás – jobban előtérbe kerül a racionalitás, az értelmi megközelítés, a folyamatláttatás. Az alapműveltségűek döntő többségénél viszont inkább az érzelmi hatásnak van nagyobb jelentősége a tudatformálásban és azon belül a történelmi szemlélet alakításában.

A másik megjegyzés: azokban a bizonyos ötvenes években egy elszigetelődő, hibás politika szolgálatába kényszerült a történettudomány, a történelemoktatás. A legutóbbi negyedszázadban azonban már egy reális politika eszközrendszerébe tartozik. Amikor tehát a tudatformálás eszközrendszeréről beszélek, akkor nemcsak az iskolára, a televízióra, a rádióra, nemcsak a tömegkommunikációs *eszközökre* gondolok, hanem – az értelmiségiekre vonatkozó megjegyzésem értelmében – a szemléletformálás *személyes* hordozóira, akik közvetítők és közvetlen meghatározók a történelmi tudatalakítás folyamatában.

Úgy vélem, hogy korszerű történetszemléletet társadalomtudományos műveltség és társadalomtudományos látásmód nélkül – tehát a társadalom sokszínűségének rendszerbe foglaló képessége, a társadalmi totalitás érzékelése nél-

kül – nem lehet kialakítani. Számomra az a fő gond, hogy az értelmiségiek társadalomtudományos műveltsége és szemlélete kívánnivalókat hagy maga után. Amikor tehát egy ismeretközvetítésre szakosodott szakember arra vállalkozik, hogy történelmi ismereteket adjon át vagy tudatot formáljon, akkor szubjektivizmusa, egyoldalúsága komoly következményekkel járhat azoknál, akiknek a tudatát formálni akarja, hiszen ezek a szubjektív, egyoldalú mozzanatok tömegtudati ténnyé válnak.

Ezzel kapcsolatban szeretnék elmondani egy személyes élményt. Az egyetemeken az 5–10 évvel ezelőtt végzettek számára tanártovábbképzés folyik. Hosszú időn át szkeptikusan viszonyultam az egészhez, egyszer azonban egy volt egyetemi évfolyamtársam jött a tanfolyamra, s mikor elolvastam záródolgozatát, döbbentem rá arra, hogy a hetvenes évek közepén az ötvenes évek történelemszemléletét hordozza. De még ha csak az ötvenes évekéről volna szó – bizony előfordul nemegyszer régebbi történelemfelfogás is! Sajnos, gyakran azok a tanárok, akiknek az volna a feladatuk, hogy korszerű szemlélettel közvetítsék a korszerű tudományos eredményeket, vagy kellő ismeretek hiányában, vagy a szemléletmód elmaradottsága következtében képtelenek létfontosságú feladatukat a kor követelményeinek megfelelően teljesíteni. Márpedig megítélésem szerint ez alapvető kérdés.

S ha kibújhat belőlem a párttitkár, rögtön hozzáteszem: a Politikai Bizottságnak az a határozata, amely nemrégiben született a felsőoktatás reformjáról, abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy középpontba állítja az ún. posztgraduális képzést. Egyáltalán: a pedagógusok, az értelmiségiek továbbképzését. Ha sikerül megvalósítani, akkor feltehetően oldhatunk

majd azon a feszültségen, amely most megvan a tudomány szemléletmódja és színvonala, továbbá azoknak a szemléletmódja és felkészültségi szintje között, akiknek közvetíteniük kellene a korszerű tudományos eredményeket.

Békés Ferenc: Ha már Menyhárt Lajos említette, hogy baj van az értelmiség társadalomtudományos műveltségével, hozzátenném, hogy a természettudományossal is. Mindenképpen ajánlanám ezért – még ha kitérőnek látszik is –, hogy egyszer vizsgáljuk felül az ismeretterjesztés koncepcióját. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy nemcsak az értelmiségnek van ismeretátadó, közvetítő funkciója. Külön intézményrendszer funkcionál, hogy az iskola mellett hathatós ismeretterjesztést végezzen. Talán a tömegkommunikáció jelentősége a legnagyobb.

Ezzel kapcsolatban viszont több kérdés és kétely fogalmazódik meg: vajon megfelelő-e a koordináció az egyes intézmények ismeretterjesztése között; megfelel-e a tömegkommunikáció ismeretkínálata annak az ismeretkeresletnek, amely a lakosság egyes rétegei felől, így az ifjúságtól is kiindul? Egyáltalán: átfogóan megvizsgáltuk-e már, hogy helyes-e az az ismeretanyag, értékrend, szemlélet, amit a hazai tömegkommunikáció kultivál; jól szolgálja-e például az ifjúság nevelését? Nem gátja-e nálunk is a tömegkommunikáció nyelve – mint ezt külföldi vizsgálatok már bizonyították – a megértésnek? Ezek a kérdések arra utalnak: nem magától értetődő, hogy egyszerűen a hagyományos ismeretterjesztést kell folytatni. Valószínűleg helyes alternatíva lehetne egy más tematikájú és formájú, az ismeretszükségleteket fokozottabban szem előtt tartó ismeretterjesztés is, amelyben az egyes ismeretanyagok – például a történelem – más arányokban tükröződnének a tömegkommunikációban is.

Gyenese Györgyi: Az én korosztályom az, amelyről itt azt állapítjuk meg, hogy nem kellően tanítják meg a történelemre. Ráadásul nemcsak huszonéves, hanem tanító is vagyok, magam is közvetítek történelmi ismereteket. Képzelhetik, hogyan. Emlékszem, egyszer általános iskolásoknak magyaráztam volna a reformkort, pontosabban annak néhány elemét: a Lánchíd felépítését, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását, a dunai gőzhajózás megindulását, s egyszer csak rájöttem, mennyire hiányosak az ismereteim. Ez akkor nagyon elgondolkoztatott. Még inkább az, hogy – az iskola meg a magunk hibájából – nemcsak a régmúltról tudok, tudunk keveset, hanem a történelmi félmúltról is, amelyet esetleg már mi is megéltünk. Nemrég jelent meg egy könyv Szörényi Leventéről és Bródy Jánosról. A szerző, Koltay Gábor leírja, hogyan indult el a beatmozgalom Magyarországon. Számomra ez a korszak – történelem. Férjemnek, aki tíz évvel idősebb nálam, személyes élmény volt. És döbbenten fogadta kérdésemet, hogy tényleg így volt ez, csakugyan ott volt az Ifjúsági Parkban? A mai huszonévesek, gondolom, hasonló kérdéseket tesznek föl a mai harmincasoknak, s az ilyen kérdések jellemzik történelemszemléletüket.

Kikből áll az ifjúsági mozgalom, kik a vezetői? Ugyanazok a 20–30 közöttiek, akik számára – mint Benke elvtársnő mondta a bevezetőben – a mezőgazdaság kollektivizálása, a konszolidáció, az új gazdasági mechanizmus bevezetése, egyszóval a hatvanas évek megannyi történése már nem lehetett személyes élmény, de még nem lehetett iskolai anyag sem. Az ifjúsági vezetők tehát szükségképpen arra kényszerülnek, hogy autodidakta módon szerezzék meg azokat az ismereteket, amelyeknek birtokában okosabban politizálhatnak, okosabban érvelhet-

nek a mozgalmi munkában. S mert az autodidakta ismeretszerzés, legalábbis ebben a tekintetben, nem a leghatásosabb módszer, a vezetők felkészületlensége komoly gondot okoz az ifjúsági szervezet agitációs és propagandatevékenységében. Már csak azért is, mert ha a „felnőtt" agitációs és propagandaszervezetet kellene jellemeznem, akkor azt mondanám róla: a legnagyobb hibája, hogy magától értetődőnek tart olyasmit, ami egyáltalán nem evidencia – a mai magyar társadalom számarányban jelentősebb része ugyanis a felszabadulás után született. Az idősebbek hajlamosak ismertnek feltételezni számunkra teljesen ismeretlen dolgokat, korszakokat, folyamatokat.

Az egyik KISZ-szervezet klubjában például előadást hirdettek meg: az intézet főigazgatója és még néhány állami vezető, akik annak idején népi kollégisták voltak, a NÉKOSZ-mozgalomról tartottak előadást. Az a fiú, aki bevezette az előadást, előzetesen tájékozódott, elmondott néhány információt, az előadók is elmondták hajdani tapasztalataikat, de csak a beszélgetés közepe táján jöttek rá, hogy a hallgatók alapvető dolgokat nem ismernek. Fogalmuk sincs a népi kollégiumok életéről, munkájáról; nem tudják, hogy miért volt ez nagyszerű mozgalom, mit hozott létre a „fényes szellők" nemzedéke, hová tűnt a népi kollégisták hatalmas tömege, milyen lenyomatot hagyott bennük az együttlét, az a kollektíva, amely a NÉKOSZ-ban kialakult. Bizony vissza kellett menni alapvető tényekhez; általános tudnivalókhoz is, de elsősorban konkrétumokhoz: hogyan jött létre a népi kollégiumok rendszere, ki tartotta fenn, hogyan szűnt meg, és így tovább.

A KISZ agitációs és propagandamunkájában arra törekszik, hogy pótoljon vagy adjon valamit. Nem is tudom, melyik a helyes megfogal-

mazás. Adjon az iskolarendszer, a tömegkommunikációs eszközök, a családi hatások mellett, olykor helyette, s helyenként ellene is. Csakhogy az ifjúsági szövetség nem ad eleget. Gyakran tapasztalom, hogy amikor a fiatalokat ellentétes hatások érik, akkor elbizonytalanodnak, nincsenek érveik, egy-egy konkrét tény kapcsán képtelenek érvelni és ellenérveket felhozni. Komoly gondot okoz ez, mert én is úgy vélem, hogy a szemléletformálás személyes hordozói, akik csakugyan közvetítők és közvetlen meghatározók a tudatalakítás folyamatában, bizonyos szempontból kulcsfontosságú tényezők. Ebben az értelemben személyes hordozók a mi propagandistáink is, akiknek módszertani kultúrája, úgy érzem, nagyon sokat fejlődött, de történelmi ismereteik, szemléletük többnyire nem színvonalasabb, mint azoké, akikkel foglalkoznak.

Bassa Endre: Állandóan szidjuk a fiatalokat, hogy ezt nem tudják, azt nem tudják. Ez sajnos igaz, de azért érdemes közelebbről is szemügyre venni iskolai történelemoktatásunkban egyet és mást. Mindenki szívesen merít saját személyes tapasztalatából. Én akkor jártam középiskolába, amikor a maihoz képest ez az iskolatípus, mondhatjuk, elit nevelőintézmény volt. Nekünk aztán valóban tudni kellett a történelmi tényanyagot! Állítom, hogy például a magyar királyokat, uralkodási dátumukat akkor is soroltuk volna oda meg vissza, ha álmunkból ébresztenek fel. De ez a mi tudásunk kevés tartalmi értéket hordozott. Az alapos, sőt túl részletes lexikális anyagot a harmincas években idealista történetszemléletre fűzték fel, melyben hol a nagy embereknek, hol pedig a nagy eszméknek tulajdonították a történelem alakulását. A mi akkori „félmúltunkból" nem sokat tudtunk, legfeljebb néhány nacionalista frázisunk volt az el-

só világháborús magyar katona hősiességéről, és uszító, irredenta szólamokat hallottunk a trianoni szerződések, a szomszéd népek ellen. Alig tudtunk valamit az 1918–1919-es forradalmakról, s amit ezekről mondtak, az antikommunista propaganda volt; árulásnak minősítették az őszirózsás forradalmat, s vérgőzös uralomnak állították be a Tanácsköztársaságot.

Az elmúlt 36 évben közoktatásunkban hatalmas arányú külterjes fejlődés ment végbe, a városokban majdhogynem normává lett a középfokú oktatás. Mint az általában lenni szokott, a szélesedéssel nem föltétlenül járt együtt a fokozott elmélyülés. Ezért aztán gyakran összecsapjuk a kezünket egyetemi, főiskolai hallgatóink történelmi tájékozatlansága hallatán. Egyetemi, főiskolai oktatómunkám során magam is gyakran tapasztalom, hogy – ellentétben a mi nemzedékünkkel – a történelmi tényismeret ifjúságunknak gyenge oldala. Társadalomszemléletben, történelemszemléletben a mai generációk jóval erősebbek, de minthogy ez nem eléggé alapszik tényismereten, gyakorta klisészerű, jelszavakban érvényesül. Ennek is megvannak az okai. Iskolarendszerünk, tanterveink rengeteget változnak; nem gondoskodunk eléggé a történelmet tanító pedagógusok továbbképzéséről. Aztán voltak egészen hibás kísérletezések is, ilyennek tartom a történelem érettségi vizsga eltörlését a hetvenes évek elején. Azóta visszaállították, de az eltelt néhány évben a történeti ismeretszint meredeken zuhant.

Még mindig az oktatásnál és a félmúltnál maradva, nyilvánvaló, hogy az oktatás hitelessége – különösen az 1945 utáni történetünk neuralgikus pontjain – rendkívül jelentős. Nem szabad elfelejteni, hogy azok a nemzedékek ülnek ma az iskolapadokban, akiknek szülei a felszabadulás utáni években az építők derékhadát al-

kották. Márpedig a szülői ház nevelő ereje nagy, elsőrendű szerepe van a szocializációs folyamatban. S a fiatalok szembesítik az iskolában hallottakat az otthoniakkal.

Persze, nem szabad egyszerűsítenünk. Természetes dolog, hogy a felszabadulást követő forradalmi harcokban sokan megsérültek a barikád túlsó oldalán – ez az osztályharc törvénye. Érthető, de sok szemléleti konfliktust okoz, hogy – főleg a közvetlenül vagy távolabbról érintett – családokban egészen máshogy beszélnek arról, amit mi a tananyagban (helyesen!) történelmi igazságtevésként oktatunk. Nem könnyű dolog egész generációk rögzült – méghozzá a régi rend uralkodó ideológiája szerint rögzült – nézeteit, felfogását, értékítéleteit megváltoztatni. Mégis ezt kell tennünk. De meggyőzően cáfolni helytelen nézeteket, előítéleteket csak úgy lehet, ha őszintén beszélünk ún. kényes kérdésekről is. Mert – fájdalmas dolog – sokan kaptak sebet a munkáshatalom építői közül is, mert elkövettünk súlyos hibákat is. Nem szabad ezekről a dolgokról hallgatnunk. Semmiképpen nem kerülhetjük ki félmúltunk „rázósabb" kérdéseit. Mert ha ezt tesszük, saját hitelünket csorbítjuk.

Menyhárt Lajos: A két világháború közötti történelemoktatásban és tudatformálásban csakugyan stabilabb volt az oktatott tananyag, a középszintű oktatásban jobban egymásra épült a történelemoktatás és az irodalomoktatás. Úgy is mondhatnám: igaz, hogy hamis történelemszemléletet és társadalomképet adtak a tanulóknak – de azt hatásosabb módszerekkel! Megítélésem szerint ugyanis a történelmi ismeret meggyőző erejének növeléséhez rendkívül fontos kulturális eszköz az irodalom, s ezt nekünk sokkal jobban figyelembe kellene venni. Azt tudniillik, hogy ha a történelmi ismeretekkel párhuzamo-

san, azokkal szinkronban álló irodalmi ismereteket élményszerűen viszünk be a középiskolai oktatásba, akkor nemcsak irodalmilag tesszük tájékozottabbá a diákokat, hanem történelemszemléletüket is életszerűbbé „varázsoljuk", szilárdabb alapokat építünk a történelmi ismeretek alá, de az ideológiai alá is. Ez az átgondoltság ma még hiányzik középiskolai oktatásunkból. Az egyetemen ennek a szempontnak nincs túl nagy jelentősége, bár ott még kevésbé van organikus kapcsolat az irodalmi és a történelmi tananyag között.

Ezt azért tartom problematikusnak, mert azt tapasztalom: a történelmi félmúlt iránt megnőtt érdeklődést szinte csak az irodalom, a memoár, a művészet elégíti ki. Holott a jelen megítélése szempontjából sem mellékes, hogy milyen, mennyire hiteles képet adunk mondjuk az 1945 utáni szocialista átalakulásról. Annak arányában ugyanis, ahogyan kiélezett formájában megszűnt az osztályharc hazánkban, s a mai magyar társadalomban a demokratizálódási folyamat kiszélesedett, ahogyan árnyaltabban látjuk a társadalom rétegzettségét – nemcsak a szocialista fejlettségi szintnek megfelelő mentalitásjegyek és tudati elemek kerültek felszínre, hanem a nagy átrendeződések során elfojtott társadalmi, politikai, ideológiai mentalitások és törekvések is. Akarva-akaratlanul – a nemzedékek közti tudathagyományozódás révén is – ezeket hozza oda magával nekünk, oktatóknak az egyetemi ifjúság, ezekbe ütközik naponta az ember.

Ezért tartom fontosnak, hogy teljesebb és részletesebb képet adjunk ennek az ifjúságnak és ennek a társadalomnak a felszabadulás utáni évtizedekről. Mondjuk, a „fényes szellők" korszakáról. Helyére téve például a kommunista pártot, mert úgy érzem, e tekintetben átestünk

a ló másik oldalára. Korábban a „fényes szellők" korszakát a kommunista párt diadalmenetének állították be, most viszont az ivódik a közgondolkodásba, hogy a kommunista párt sehol sem volt ebben az időszakban, s 1949-ben egyszercsak kezébe vette a hatalmat. Kiiktatunk egy nagyon fontos történelmi folyamatot az oktatásból, a szemléletformálásból. Pedig perdöntő volna leásni a gyökerekhez, a mai társadalmi-politikai valóság történelmi gyökereihez. De megnőtt az érdeklődés az ötvenes évek első fele iránt is. Sajnos, sem a marxizmusoktatás, sem a történelemoktatás nem nyújt kellően mély és differenciált képet erről a korszakról. Arról sem tudnak eleget huszonéves hallgatóink – ami pedig számukra szintén történelem, és az érdeklődésre számot tartó témák egyike –, milyen viták előzték meg, s hogyan hajtottuk végre a mezőgazdaság kollektivizálását.

Néhány hete zártuk le a szemináriumi félévet, ilyen címmel: „A szocializmus mint elméleti modell és a szocializmus mint történelmi valóság." Akkor döbbentem meg, amikor diákok kijelentették: a marxista tárgyak keretében tulajdonképpen még mindig a szocializmus idealizált elméleti modelljét tanítják nekik. „Idealizáltnak" pedig azért minősítették, mert úgy látták: ez az elméleti modell nincs összhangban azzal, amit ők történészhallgatóként tanulnak, vagy ami egy sor film- és olvasmányélmény kapcsán kerül hozzájuk erről a korszakról, ezekről a problémákról. És itt térek vissza az értelmiség társadalomtudományos szemléletéhez. Az ötvenes évek sematizmusának ellenhatásaként – mintegy ellensematizmusként – fel-feltűnik egy másfajta egyoldalúság: az összefüggésekből kiragadott események, „csemegék" folytonos „feltálalása"; ezekbe aztán az ifjúság belekap.

A legfőbb gondom a marxizmusoktatással és a társadalomtudományos szemléletmód alakításával az, hogy nem tudjuk meggyőződéssé tenni az emberek számára a kategóriákat, fogalmakat. Tehát azt, hogy a történelmi és társadalmi ismeretek alapján gondolatilag képesek legyenek végigkövetni: mit is jelent ez vagy az a fogalom a maga valóságában. Diákjaink sajnos még ma is kliséket tanulnak meg, azokkal operálnak.

Zöldi László: Eszembe jut, amit Örkény István jegyzett meg egyik írásában: „A történelem a jelennek múlt időben is ragozható része." Márpedig ha így van, akkor érdemes különbséget tenni a tizenéves, a huszonéves és a harmincas fiatalok történelemismerete, társadalomképe között. Azért érdemes disztingválni, mert a „fiatal felnőttek" – Benke elvtársnő nevezte őket így a bevezetőben – kiléptek már az életbe, munkába álltak, folyamatosan találkoznak a társadalomalakítás feladataival, s eközben a maguk számára rekonstruálni kellene, honnan és hogyan jutott el ez a társadalom oda, ahova eljutott. De ennek a feladatnak nem mindig tudnak eleget tenni, mert sok tekintetben töredékesek az információik. Itt volna szükség az idősebb nemzedékek közreműködésére, az áthagyományozódás elősegítésére.

Csakhogy van nálunk valamiféle történelmi amnézia: az idősebbek nem szívesen beszélnek bizonyos időszakok történelmi élményeiről, arról, amit átéltek. Ahogyan például a Magyar Nemzet 1979. április 25-i számában Barabás János, a KISZ Központi Bizottságának akkori titkára elmondta: „Az egyik budapesti ifjúsági klub két éven át próbálkozott, hogy találjon valakit, aki előadást tartana a Rajk-perről. Mentek történészhez, fordultak politikushoz, végigjárták a szóba jöhető intézményeket az alsóbb

szinttől a legmagasabbakig. Mindhiába, előadót nem találtak!"

Bassa Endre: Nekem is vannak ilyen tapasztalataim. Az idén oktattam az újságíró-iskolán, s a növendékek ott is elmondták: az apák és anyák nemzedéke úgy hallgat 1956-ról, hogy nekik az a benyomásuk, titkolóznak előttük. Hamarjában nehezen tudnék elfogadható magyarázatot adni a jelenségre. Egy válasz mindenesetre kézenfekvő és részben igaz is: a gyökeres társadalmi változások és a nyomukban járó szemléletváltások nem kedveznek az élő kútfők megszólalásának. Azt hiszem azonban, hogy ez ma már egyáltalán nem a legfontosabb ok, s valószínűleg sok más ok is van még. Ilyen a kollektív szégyenérzet. A magyar történelem az első világháború végétől olyan viharosan hullámzott, oly sokszor váltották egymást forradalmi (előremutató) és ellenforradalmi (visszahúzó) események, periódusok, hogy nem csoda, ha a tudat nehezen képes követni őket.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy az események kapcsán bekövetkező emberveszteség, anyagi áldozat, s nemegyszer a nemzeti becsület besározódása visszatartja a túlélőket attól, ami pedig nem kerülhető meg, hogy tudniillik „a múltat be kell vallani". Talán 1956 esetében lehet a legjobban megfogni ezt az „amnéziát". A társadalomban akkor már felnőttként élt tízés tízezrek érzik ma úgy, hogy ami akkor történt, nem volt szükségszerű; hogy a társadalomban felgyülemlett súlyos bajoknak nem kellett volna feltétlenül ellenforradalomhoz vezetnie, lett volna szocialista kiút 1956 nyarán-őszén. Alighanem ez a felismerés is ott munkálkodik a felejtés óhajában, akármelyik oldalon állt is valaki 1956 októberének tragikus napjaiban. Persze, kinél-kinél személyes szégyenérzet is szerepet játszhat a „felejtésben": az akkor megtett

vagy elmulasztott cselekedetek, a kimondott vagy ki nem mondott szavak megnehezítik az emlékezést.

Gyenese Györgyi: Valóban: vannak olyan témák, amelyekkel kapcsolatban az előadók nem szívesen beszélnek személyes élményeikről. A fiatalok pedig éppen azt teszik szóvá, hogy még mindig vannak bizonyos tabu témák, amelyekről nem beszélünk, nem tudunk vagy akarunk beszélni. Az ilyen témákkal kapcsolatos ismeretanyagot a mai tizen-huszonévesek szkepticizmussal fogadják, és némi kajánsággal igénylik a tájékoztatást. Kialakultak és áthagyományozódtak előítéletek, amelyeket nagyon nehéz visszafordítani. Ezért aztán nem irigylem azt az előadót, aki saját élményei révén próbál hatni, és közben érzi az ellenállást. Érzi, hogy ezt gondolják: „Higgyek vagy ne higgyek neki? Ő mond-e igazat, vagy az, akit három héttel ezelőtt ugyanebben a témában hallottam?"

A megoldás hasonló lehetne az úszástanításhoz. Amikor valakit úszni tanítanak, nem szokták rögtön bedobni a mély vízbe, hanem előbb a víz közelébe engedik, tanítgatják, s csak ha már biztonságot szerzett, ha úszni tud, ha „érzi a vizet" – akkor engedik mélységek fölé is. Kevésbé képletesen fogalmazva: kisgyermekkortól a felnőtté válásig, a szocializáció minden lépésében adjunk valami többletet, pluszt, tanítsuk meg a fiatalokat differenciált gondolkodásra, véleményformálásra, önálló ítéletalkotásra.

Békés Ferenc: Úgy gondolom, hogy meg kellene írni az utolsó 30–35 év objektív történetét, ezt a nagyon is hiányzó kézikönyvet, mert akkor a KISZ-ben is könnyebb volna a félmúltat megérteni. Egyébként az egész politikai képzés hatékonyabb lenne, ha volna ilyen alapmű.

Zöldi László: Alapos, közérthető, meggyőzően érvelő kézikönyvre csakugyan szükség volna. Mégis azt hiszem, hogy a legkülönfélébb oktatási, művelési-művelődési formákban jóval hatékonyabban lehetne felhasználni a meglevő lehetőségeket. Már csak azért is, mert sok olyan fiatalt ismerek, aki tulajdonképpen érdeklődik a történelem iránt, mindazonáltal a lezártság érzetével küszködik. Nem tanították meg ugyanis arra, hogy a történelemben alternatívák vannak, s ezek egyike – az osztályharc eredményeként – válik valóságos fejlődési úttá. Arra megtanítják, hogy a jelen törvényszerűen alakult úgy, ahogy alakult, de azt kevésbé magyarázzák el neki, hogy e törvényszerűségek emberi cselekvéseken keresztül érvényesülnek. Következésképpen ezt a fiatalt a determinizmus túlhangsúlyozása feloldja a jelen, még inkább a jövő alakításáért érzett felelősség alól. Ez a mentalitás aligha kedvez a közéleti aktivitásnak.

Nemeskürty István: Ha a történelmet pusztán elkerülhetetlenül bekövetkező események láncolatának fogjuk fel – ami egyébként részben igaz –, akkor ez olyanfajta determinizmust eredményez, amely önfeladáshoz vezethet. Már csak azért is, mert a történelembe vetett ember úgy érzi, hogy mindig mindent helyette intéznek el, még csak nem is bizonyos személyek, hanem a fátum vagy a szükségszerűség. Ha tehát velem mindig az történik, aminek történnie kell, akkor mi az ördögnek érezzek felelősséget, elsősorban a jelen dolgaiért, másodsorban a saját ügyeimért? Ha szabad ezt mondani, az én szerény irodalmi munkásságom is azt sugallja, hogy érezzünk felelősséget önmagunkért. Bűntudatot, ha kell. Örömérzetet, büszkeséget, ha kell. Én is azt mondom, amit Zrínyi Miklós: ha az embernek van egy titkolt sebe, akkor vagy megmutatja és meggyógyíttatja, vagy el-

titkolja és belehal. Egyrészt *nekünk* – és ezen az országért felelős népet és az őt képviselő pártot, kormányt egyaránt értem – mindent meg kell tennünk, hogy az emberek megmutassák és meggyógyítsák magukat. Másrészt *az egyes embernek* is erkölcsi erővel kell bírnia ahhoz, hogy lelki sebeit ne titkolja.

Itt, ebben volna a művészetnek szerepe, mégpedig – ha jól töltené be – a mainál sokkal nagyobb szerepe. Műalkotásokkal többet lehet elmondani, mint a tudomány révén; olyan értelemben, hogy jobban felszabadíthatók az érzelmek. S azt is tudom – mert a régi magyar irodalomnak magam is tudósa vagyok –, hogy más a tudomány és más a művészet felelőssége. A művészet nagyon sokat tehet, Jancsó Miklós *Csillagosok, katonák* című filmjétől, Cseres Tibor életművén keresztül Bokor Péter *Századunk* sorozatáig. Például, Jancsó Miklós hatvanas évekbeli alkotásaiban rendkívül fontos dolgokat mondott el, olyanokat, amelyekről 1967-ben a történettudomány még nem beszélt. Vagy a *Parázna szobrok*, Cseres Tibor regénye is megelőzött tudományos értékeléseket. Ehhez persze irodalom kell, könyvkiadói bátorság. És szülői „hátország". A szülőket kell a válaszolás képességére nevelni, nemcsak a tanárokat. Mert ha a szülő nem felel a gyereknek, a társadalomban bajok keletkeznek.

Bokor Péter: Ami a dokumentatív műfajt és a történelem divatját illeti, mert van ilyen, kétségkívül erőteljes érdeklődés nyilvánul meg a történelem különböző időszakai, még inkább a viszonylag közeli múlt iránt. Nem hiszem, hogy csak a televíziónak meg a rádiónak volna szerepe abban, hogy a tényirodalomnak, a dokumentumoknak, a dokumentumokra épített műveknek manapság nagyobb az ázsiójuk, mint régebben. Talán túl derűlátó vagyok, de azt hi-

szem, ennek elsősorban az az oka, hogy az emberek tudni akarják, mi zajlik a világban, s ehhez mind többen ismerni szeretnék, honnan erednek a jelenségek.

A múltbeli dolgok jobb megértéséhez azonban sokoldalúbb tájékoztatás szükséges. Az „átlagnéző", az „átlagolvasó" persze nem képes lemérni a neki nyújtott információ hitelességét, de szeretné magát sokoldalúan informáltnak tudni. Ha úgy érzi, hogy sokoldalúan informálják, akkor hajlamos az informáló „objektivitását" dicsérni. Hadd mondjam meg itt őszintén, hogy az ún. objektív történelemábrázolás lehetőségében nem hiszek. Az alapvető hozzáállásnak annak kell lennie, hogy nem előre megfogalmazott tételek szerint soroljuk be a történelem különböző eseményeit, hanem magukat az eseményeket minősítjük. S nem szabad csupán azokat az eseményeket, személyeket, cselekedeteket, folyamatokat tekintetbe venni, amelyek egyfajta – esetleg az éppen divatos vagy tendenciózus – prekoncepciónak felelnek meg. Nekünk a sokkal nehezebb utat kell választanunk: azt, hogy a valóság sokféle, gyakran ellentmondásos, nagyon bonyolult eseményei között dialektikus materialista világnézetünk, marxista szemléletünk alapján igyekezzünk a reális összefüggéseket megkeresni, eligazodni és eligazítani, s helytálló, igaz következtetéseket levonni.

Zöldi László: Sajnos, le kell zárni ezt a befejezhetetlen – és folytatásra méltó – beszélgetést. Nyilvánvaló: az ilyen eszmecsere még a jelenségeket vagy okaikat sem képes teljesen felsorolni, nemhogy konkrét megoldásokra tehetne javaslatokat. Tulajdonképpen csak egy kérdéssel, további gondolkodásra ösztönző „provokációval" lehet most befejezni: vajon csakugyan kilátástalan-e annak a magyar fiatalnak

a helyzete, aki „objektív kézikönyv" híján is tájékozódni akar a történelmi félmúltban? A kézzelfogható, mi több: kézbe fogható tanulság kedvéért átböngésztem egy érdeklődő fiatalember, az 1945. április 4-e után született Zöldi László házikönyvtárát. És kiderült: a legutóbbi három és fél, négy évtized történetét igenis lehet hitelesen és viszonylag teljesen rekonstruálni, mondjuk a kiadványokból.[1]

A sebtében följegyzett könyvlista alapján legalábbis két következtetés nyilvánvaló. Az egyik: vannak más akadémiai kiadású kötetek is, ami nemcsak azt jelenti, hogy elérkezett az átfogó értékelések ideje, hanem azt is, hogy az adott monográfiák szaktudományos igényűek, néhány száz vagy néhány ezer példányban jelentek meg, aránylag kevés érdeklődőhöz juthatnak el. A másik következtetés: a Kossuth Könyvkiadó minden fáradozása ellenére is kevés a történelmi félmúltról szóló tömegkiadvány. Ez még akkor is igaz, ha Hollós Ervin–Lajtai Vera munkája több mint kétszázezer példányban látott napvilágot, s a témakör mindmáig legátfogóbb feldolgozása, a *Magyar népi demokrácia története* is csaknem elérte az ötvenezres példányszámot. Az ellentmondás, azt hiszem, nyilvánvaló: a könyvkiadás pillanatnyilag csupán kevesek igényét képes kielégíteni, noha sokan érdeklődnek nemzeti históriánk, történelmi félmúltunk iránt. S mert sokan érdeklődnek, fokozottabban kellene élni a szemléletformálás egyéb lehetőségeivel is.

[1] Csak néhány ezek közül:
Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó 1964.
Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. (A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949.) Kossuth Könyvkiadó 1970.

Úgy tetszik a televízió, különösen pedig a rádió jó nyomon halad. Aki rendszeresen figyelemmel kíséri a történelmi jellegű műsorokat, az többé-kevésbé reális képet kaphat a nemzeti múlt meghatározó jelentőségű eseményeiről. Viszont rendkívül sok feladat hárul ránk az iskolai történelemoktatás továbbfejlesztésében. Csak címszavakban: a már említett érzelmi ráhatások kibontakoztatása, a történelem komplex oktatása, a történelmi jellegű tantárgyak koordinálása. Csökkenteni a távolságot a társadalomtudományi alkotóműhelyek eredményei és az iskolai tananyag között, legalább olyan ütemben,

Rottler Ferenc (szerk.): Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják. (Népi kollégiumok 1939–1949.) Akadémiai Kiadó 1977.
Vida István: A kisgazdapárt története 1944—1947. Akadémiai Kiadó 1976.
Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó 1972.
Balogh Sándor (szerk.): Földet, köztársaságot, állami iskolát. (Viták a magyar parlamentben 1944–1948.) Gondolat Kiadó 1980.
Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó 1975.
Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó 1979.
Sánta Ilona: Interjúk a munkásegységről 1945–1948. Kossuth Könyvkiadó 1973.
Molnár István: Ifjúmunkás-mozgalom Magyarországon. 1945—1950. (A SZIT története.) Kossuth Könyvkiadó 1981.
Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista átalakulás 1945–1961.) Akadémiai Kiadó 1972.
Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. Akadémiai Kiadó 1967.
Hollós Ervin–Lajtai Vera: Köztársaság tér 1956. Kossuth Könyvkiadó 1974.
Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956–1957. Kossuth Könyvkiadó 1976.
Balogh Sándor–Jakab Sándor (szerk.): A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Kossuth Könyvkiadó 1978.

ahogy ezzel megpróbálkozik a politikai oktatás. Vagy például a *Tanúságtevők* című visszaemlékezés-sorozat, a még élő munkásmozgalmi veteránok személyes megszólaltatása révén. A távolság csökkentése annál fontosabb, mert úgy tűnik fel, mintha megérnének a feltételei annak, amit Illyés Gyula így fogalmazott meg: „Valamirevaló múlt megteremtéséhez néha nagyobb erő kell, mint a jövendőéhez: mindent pontosan a helyére kell tenni."

Ez persze nemcsak elhatározás kérdése, hanem sokágú, fáradságos, bonyolult munka és az ehhez szükséges helyes szemlélet dolga is. Legfontosabb feladatunk éppen az, hogy elősegítsük: fogjanak össze a korszerű tudatalakításban, a marxista történelemszemlélet terjesztésében érdekelt tudósok, pedagógusok, pártmunkások, művészek, tömegkommunikációs szakemberek – társadalmunk, benne mindenekelőtt ifjúságunk történelmi ismereteinek bővítéséért, történelmi tudatának elmélyítéséért. Ennek az összefogásnak a szükségességére, a szemléletformálás egyes tartalmi kérdéseire és ellentmondásaira igyekezett felhívni a figyelmet a mi beszélgetésünk is.

Társadalmi Szemle, 1981. 10. sz.

DEÁK ZSUZSA *a Művelődési Minisztérium főelőadója*
FORRAI R. KATALIN *a Művelődési Minisztérium főelőadója*
KOZMA TAMÁS *kandidátus, a Művelődési Minisztérium osztályvezetője*

ÁLTALÁNOS ISKOLÁINK A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Az általános iskolák fejlesztése a hatodik ötéves terv egyik kiemelt programja. Ez a tanulmány egyrészt röviden összefoglalja azokat az eredményeket, amelyeket az általános iskolák fejlesztésében a hetvenes évek végéig elértünk; másrészt pedig fölvázolja az általános iskolák fejlődésének főbb irányait a nyolcvanas évtizedben. Ezzel szakmai és oktatáspolitikai segítséget kíván nyújtani a kormányprogram valóra váltásához.

Az elmúlt mintegy másfél évtized alatt társadalmunk iskolázottságában fontos változások következtek be.

A 15 éven felüliek között – az általános iskola megteremtése óta – csaknem háromszorosára nőtt az általános iskolát elvégzettek aránya. 1975-ben a lakosság kétharmada rendelkezett általános iskolai végzettséggel. Az általános iskolát befejezők aránya az ötvenes évek óta korosztályonként folyamatosan emelkedett; az 1976 és 1980 között először munkába álló fiataloknak csak 8%-a nem fejezte be az általános iskolát, viszont a nyugdíjba menők 64%-a járt hét

évnél kevesebbet iskolába. A 16 éves korúaknak ma 92–93%-a, a 14 éves korúaknak 84%-a fejezi be az általános iskolát.

● 1960 óta az első osztályosok közül az előző évben óvodába jártak száma csaknem kétszeresére, arányuk 37%-ról 84%-ra növekedett. A hetvenes évek végén iskola-előkészítő foglalkozásokon az elsősöknek további 10%-a vett részt; azaz csaknem valamennyi 5–6 éves gyerek óvodába vagy iskola-előkészítő foglalkozásokra jár.

● Megnőtt a középfokú oktatásba belépők aránya: 1980-ban az általános iskolát végzetteknek 93%-a tanult tovább. Az általános iskolát elvégzett és tovább nem tanuló, illetve középfokú oktatási intézményből kimaradt fiatalok összesített aránya is csökkent: az 1971-es 52%-ról az 1978-as 27%-ra. A középfokú továbbtanulás iránti igények növekedése – az általános iskolázás terjedéséhez hasonlóan, abból következően – visszafordíthatatlannak látszik.

1. táblázat
A népesség iskolai végzettsége a megfelelő korúak százalékában

Év	15 évnél idősebbek közül legalább általános iskolát végzett	18 évnél idősebbek közül legalább középiskolai érettségije van	25 évnél idősebbek közül felsőfokú diplomás
1960	32,8	9,1	2,8
1970	51,4	15,9	4,3
1980	66,2	23,3	6,6

Gyermekeink hátrányos helyzetben?

Az iskolázás terjedésének statisztikai adatai tehát néhol ugrásszerű fejlődést mutatnak; a továbbiakban azonban már csak lépésenként kö-

zelíthetjük meg az általános iskolázás teljessé válását.

Az iskolázottsági szint növekedése ugyanis köztudottan nem jár arányosan együtt a kulturális különbségek csökkenésével: a formálisan azonos iskolai végzettség nagyon is eltérő műveltséget takarhat. Az általános iskolára épülő középiskola-típusok – amelyek közvetlenebbül befolyásolják a társadalmi réteghelyzetet, életmódot, munkavállalási lehetőségeket – az általános iskolai teljesítmények alapján *szelektálva újratermelik a struktúrális és regionális egyenlőtlenségeket.* A továbbtanulni nem kívánók elsősorban a kevésbé képzett társadalmi rétegekből – az ország városhiányos, kiépítetlen infrastruktúrájú, elmaradott gazdasági szerkezetű területeiről – kerülnek ki. Az általános iskolát be nem fejező népesség is a társadalom peremhelyzetű csoportjaiból származik. Az általános iskolákból kimaradó gyerekekkel újratermelődik családjaik mind hátrányosabb művelődési – és ezzel együtt szociális – helyzete.

Az általános megállapításokon túl az évtized fordulóján néhány gyerekcsoport helyzetére külön is utalnunk kell.

● Például *az érzék- és mozgásszervi fogyatékosok iskoláiban* az általános iskolásoknak 1960 óta változatlanul mintegy 0,2%-a tanul. Az évtizedek óta nem bővülő hálózat nem képes valamennyi rászorulót speciális oktatásban-nevelésben részesíteni, s a gyereklétszám növekedése miatt erre a jövőben még kevésbé lesz alkalmas. A 6–15 éveseknek mintegy 2,8%-a jár kisegítő iskolába. A kisegítő iskola azonban – bármilyen fontos funkciót tölt is be – nem integrálódott kellően az iskolarendszerbe. A kisegítő iskolások között egyértelműen a kedvezőtlenebb társadalmi helyzetű rétegek vannak többségben.

● A nyolcvanas években a tanköteles korúak számának növekedése miatt várhatóan nemcsak abszolút számban, hanem százalékosan is többen igénylik majd *a gyógypedagógiai oktatást*, illetve intézeti elhelyezést. Amennyiben speciális gondozásuk nem lesz megoldható, akkor ez a korcsoport egészének művelődési helyzetét hátrányosan érinti.

● Társadalmilag és kulturálisan is hátrányos helyzetű *a dolgozók általános iskoláiba járók* csoportja. A kereső korú népességnek ugyanis mintegy harmada nem rendelkezik általános iskolai végzettséggel. (Ez a jelentős csoport többségében fizikai dolgozó.) A hetvenes évek végén összesen 20 500-an tanultak a dolgozók általános iskoláiban. A felnőttként általános iskolát végzők, illetve befejezők száma azonban évek óta csökken, többek között azért, mert az általános iskola befejezésében nem kellően érdekeltek sem a dolgozók, sem pedig munkáltatóik.

Az általános iskola befejezése után tovább nem tanulók intézményei, az *ún. továbbképző iskolák* 1963 óta működnek. Akkor 779 ilyen iskola nyílt, összesen 21 500-an tanultak bennük. Az alapműveltség szinten tartása mellett eredetileg bizonyos ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi vagy egészségügyi ismereteket nyújtottak. Azóta azonban folyamatosan csökkent mind az ilyen iskolák, mind a bennük tanulók száma. Az évtized végén már csak négy ilyen iskola működött, összesen 200 tanulóval, és ezek a „méretek" meg is kérdőjelezik az effajta intézmények létjogosultságát.

● E társadalmi csoportok hátrányos szociális és kulturális helyzete mellett az évtized küszöbén külön is szólnunk kell az *1974 és 1977 között született nagy létszámú korcsoportról.* Ha ugyanis nem fejlesztjük kiemelten az iskolákat, akkor e korcsoport tagjai az alapműveltség meg-

szerzése szempontjából ugyancsak hátrányba kerülnek.

Magyarországon az elmúlt három évtizedben a termékenység ugyan tartósan alacsony szintű volt, a születő korosztályok létszámának erős hullámzása azonban fokozta az alapfokú oktatásban meglevő feszültségeket. Az 1950 óta végbement demográfiai folyamatoknak megfelelően a 6–15 éves korcsoport létszáma 1960-tól 1967-ig igen magas volt, ekkor kerültek általános iskolába az 1953 és 1956 között született korosztályok (az ún. Ratkó-gyerekek). 1968-tól 1974-ig az általános iskolás korcsoport létszáma fokozatosan csökkent, majd ismét lassú emelkedés kezdődött. Az ötvenes évek népes korosztályainak szülőkorba lépésével az 1974 és 1977 között születettek számában újabb hullámhegy alakult ki, s ez a következő évtizedben éppen az alapfokú oktatásban okoz tanulólétszám-növekedést.

Már 1980-ban csaknem 20 000-rel növekedett az általános iskola első évfolyamába lépők száma az előző évihez képest. A következő három évben ennél is nagyobb évjáratok várhatók. E hullám hatására a nyolcvanas évek közepére (kb. 1985-re) mintegy 130 000-rel több lesz az általános iskolában tanulók összlétszáma. Nagy részük alsó tagozatos gyerek. A statisztikákra visszapillantva tudjuk, hogy az 1958 és 1961 között iskolába lépő nagy létszámú korosztályokban megnőtt a bukottak, évismétlők, lemorzsolódók aránya. Félő, hogy a kudarcok ilyen arány-növekedésére a nyolcvanas években is számítanunk kell, hacsak idejekorán nem próbálunk felkészülni rá, és tudatosan (jóllehet nem „adminisztrálással") nem teszünk ellene.

● A lakosság – különösen az általános iskolás korú gyerekek – *egyenetlen területi megoszlása* tovább növeli jövendő gondjainkat. Az

2. táblázat

Az általános iskolások várható számának alakulása évfolyamonként

Évfolyam	1979/80	1980/81	1981/82	1982/83	1983/84	1984/85	1985/86	
1.	155 451	174 560	189 462	186 307	178 825	170 638	162 384	1.
2.	143 894	148 611	166 879	182 831	179 786	172 566	164 666	2.
3.	141 676	141 146	145 813	163 737	177 715	174 755	167 738	3.
4.	145 269	140 009	139 491	144 103	161 817	175 631	172 706	4.
1—4.	586 230	604 326	641 645	676 978	698 143	693 590	667 949	1—4.
5.	145 684	146 567	141 368	140 846	145 502	163 388	177 336	5.
6.	144 658	142 844	143 749	138 649	138 137	142 704	160 246	6.
7.	130 698	143 431	141 600	142 496	137 441	136 933	141 460	7.
8.	120 634	125 836	135 866	134 130	134 980	130 191	129 710	8.
5—8.	541 674	558 678	562 583	556 121	556 060	573 216	608 752	5—8.
Összesen	*1 127 904*	*1 163 004*	*1 204 228*	*1 233 099*	*1 254 203*	*1 266 806*	*1 276 246*	

Megjegyzés: Demográfiai évkönyv, OM Statisztikai Tájékoztató alapján becsült adatok.

1980-as népszámlálás első eredményei is jól mutatják, hogy a kis, ún. szerepkör nélküli településekről folytatódik az elvándorlás. Különösen sokan költöztek el a dunántúli és az északi aprófalvas területek településeiről, kevesebben a gazdagabb mezőgazdasági vidékekről (például Bács-Kiskun, Csongrád megye) vagy az iparhoz közelebb eső térségekből (pl. Heves, Fejér, Pest megye.)

Nagy különbség van az ország megyéi közt, ha *a városi és a falusi általános iskolás gyerekek arányát* hasonlítjuk össze. A megyék egyik csoportjában az általános iskolásoknak több, mint a fele városlakó, viszont Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Győr-Sopron, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár és Tolna megyében a községi általános iskolások száma másfél-kétszerese a városiakénak. Ezekben a megyékben a fejlesztések – amelyek a hetvenes évtizedben országosan elsősorban a városokban történtek – valójában csak a gyerekek egy kisebb hányadát érintették. Országos átlagok alapján tervezve fennmaradtak a területi feszültségek: bizonyos területeken nemhogy javultak volna, hanem még romlottak is az iskolába járás feltételei.

A városi általános iskolák körülményeiben is nagyok a területenkénti különbségek. Kirívóan magas például az *egy-egy tanulócsoportra jutó gyerekek száma* Fejér megye városaiban (30–32). De Békés, Szolnok, Tolna, Vas és Veszprém megye városi általános iskoláiban is jóval nagyobbak az átlagos tanulócsoportok (30 fő), mint az országos városi átlag (28,7). Az egy osztályteremre jutó tanulók száma nehezebben értelmezhető ugyan (egyes megyékben pl. több a szaktanterem, mint másutt), mégis figyelemre méltó, hogy egy osztályteremre az ország városaiban átlagosan 38 gyerek jut, viszont Borsod-

Abaúj-Zemplén, Fejér, Hajdú-Bihar, Somogy és Szolnok megye városi iskoláiban 40-49. Ez a váltakozó tanítás magas arányával jár együtt.

A korábbi demográfiai csúcsok elsősorban a falvakban lakó családok gyerekszám-növekedéséből következtek, az 1974 és 1977 között születettek azonban már nagyobbrészt városi gyerekek. (Megjegyezzük: ez nem mond ellent az előbb leírtaknak, hiszen akkor kizárólag területi aránytalanságok szempontjából mérlegeltük a várható feszültségeket.) A gyereklétszám növekedéséből következő problémák – számos más, ezzel összefüggő kérdés miatt is (lakáspolitika, ipartelepítés stb.) – eddig elsősorban a városban élőket érintették. Emellett hátrányos helyzetben vannak azok a települések, amelyeket „egyéb" kategóriába soroltak.

Arra kell *törekednünk, hogy a különböző típusú településeken lakók kulturális alapellátásának különbségei a nyolcvanas évek folyamán számottevően ne növekedjenek, hanem – ahol lehet – inkább csökkenjenek.* A központi erőforrásokból a kiegyenlítés feltételei a következő években valószínűleg nem teremthetők meg. Ezért nagyobb mértékben kell kihasználnunk a fejlesztés belső tartalékait és az üzemek, lakóközösségek, magánvállalkozások helyi társadalomépítő funkcióit.

Iskolahálózat

Aligha kétséges, hogy a fölvázolt, szorító helyzetben az oktatáspolitika és -fejlesztés csak viszonylag szűk körben mozoghat. Mégis cselekednünk kell, mégpedig azonnal és lehetőleg úgy, hogy amit ma teszünk, az távlati elgondolásainknak se mondjon ellent. Az összes megoldandó kérdést részletesen fölsorolni hosszú len-

ne, így itt csak a cselekvés szükséges és lehetséges fő irányait keressük: ezért szólunk *az iskolahálózatról, a pedagógusokról és az iskolában folyó munka belső tartalékairól.*

1 A hetvenes évek második felében *az általános iskolai hálózat fejlesztése* számszerűen meghaladta a tervezettet: 1976 és 1980 között mintegy 6400 általános iskolai osztályterem létesült. Ennek csaknem 25–30%-a azonban – az elmaradt iskolaépítések pótlására is – a meglevő intézmények más célra szolgáló helyiségeinek átalakításából jött létre. Sok osztályterem (iskola) szűnt meg azért, mert az épületek elöregedtek; mások pedig nem népesültek be, mert a lakosság elköltözött a környékről.

Ezért az általános iskolák osztálytermeinek a száma most – a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján – mégsem éri el a tervezettet. És mivel a tanulólétszám is jelentősen megnőtt, emelkedett az egy-egy iskolai osztályterembe járó gyerekek száma. Röviden: az iskolaépítés a hetvenes évek második felében sem tudott lépést tartani a gyerekszám-növekedéssel.

A nyolcvanas évek első felében pedig kb. 130 000-rel több gyerekről kell gondoskodnunk. Ezért erőfeszítéseinket arra kellene összpontosítanunk, hogy *olyan termeket hozzunk létre, amelyek tanításra (is) alkalmasak, és amelyekben a következő 5–8 év során elsősorban iskolai tanítás szervezhető.* Jelenlegi ismereteink szerint az erre fordítható összeg – a művelődési ágazat ötéves beruházási költségeinek mintegy 40%-a – kb. 5800–6000 tanterem létrehozására elegendő.

E fejlesztés eredményeként *a váltakozó tanítás aránya* országosan 6–7 százalékponttal mérsékelhető. És ha ez igaz, akkor lehetővé válik a tanítási termek jelentős részének délutáni fölhasználása napközi, illetve tanulószobai, szak-

köri célokra. A tanítást mindenképp kívánatosnak látszik úgy szervezni, hogy az elsősök átlagos létszáma egy-egy tanulócsoporton belül ne emelkedjék, és egyúttal csak délelőtt járjanak iskolába a kisgyerekek.

A következő években *az állagmegóvás és a korszerűsítés* a kulturális ágazatban is az új intézmények építésével egyenrangú föladattá válik. Várható tehát – sőt kívánatos is –, hogy nőjön a folyamatosan felújított, a tervszerűen karbantartott épületek aránya. S még inkább kívánatos lenne a legrosszabb állapotban levő intézmények korszerűsítése és/vagy pótlása.

A gyerekek leültetése a tanteremben azonban még nem elég: célszerű lenne arra törekednünk, hogy *a meglevő épületek többféle (művelődési) célra használható termekkel, létesítményekkel bővüljenek*. Tehát olyan helyiségekkel, amelyek hagyományos osztályteremként használhatók, később pedig szaktanterem vagy napközi otthon céljaira is. Figyelnünk kell tehát egy-egy helyi közösség művelődési szükségleteire, amelyeket jelenleg lakóhelyi körzeteikben az ott lakók nem tudnak kielégíteni, bár kielégítésük a kulturális alapellátás feladata.

2 1960 és 1970 között a napközi otthonban elhelyezett gyerekek aránya az általános iskolások 8%-áról 19%-ra nőtt. Az elmúlt évtizedben *a napközis gyerekek aránya* a kétszeresére emelkedett, s a hetvenes évek végén az általános iskolások 37%-a részesült napközi otthoni ellátásban. A hetvenes évek végén az általános iskolák 70%-ában volt napközi otthon. (A napközi otthonos iskolák aránya azonban gyorsabban nőtt, mint a számuk, mert az aránynövekedés a napközi otthonnal nem rendelkező kis iskolák megszűnéséből eredt.)

Napközi otthoni elhelyezést főként alsó tagozatos gyerekeknek tudunk biztosítani. A hetve-

nes és nyolcvanas évek fordulóján az alsó tagozatosok 4%-a „iskolaotthonos" ellátást kapott. Budapesten az általános iskolások 8%-ának, a városokban (Budapesttel együtt) a tanulók 4%-ának, községekben 0,4%-ának egész napi tevékenységét szervezik ebben a formában. Bővült a tanulószobás gyerekek köre: 1975-ben az általános iskolások 2,5%-a, 1979-ben 3%-a volt tanulószobás. (A tanulószoba elsősorban a felső tagozatosok lehetősége.)

Úgy gondoljuk, hogy a napközi otthonos ellátottság jelenlegi arányát a nyolcvanas évek első felében – a szorító körülmények ellenére is – mintegy 50%-ra lehet emelni azokkal a beruházásokkal, fejlesztésekkel (illetve szervezési intézkedésekkel), amelyeket magunk is megfogalmaztunk. Ez az 50% persze még mindig nem jelenti azt, hogy – akárcsak mennyiségileg is – ki tudtuk volna elégíteni a szülők igényeit. A feszültségek enyhítésére *a napközibe fel nem vehető gyerekek ebédeltetését kellene legalább megoldanunk.* Bizonyára nem lehetetlen ez, ha az új iskolákban épülő konyhákat, az önálló báziskonyhákat és a lakóhelyi körzet éttermeit együttesen és egyeztetve használjuk majd föl.

3 1970 óta összesen 1873 iskola szűnt meg, többségük részben osztott vagy kis létszámú. A körzeti iskolákba – az évtized végén szám szerint több mint ezerbe – mintegy 70 000 gyerek jár be naponta, s 10 000 körül van az általános iskolai diákotthonokban lakók száma, közülük csaknem minden második alsó tagozatos.

A körzeti iskolák léte vagy nemléte, az elődintézmények megszűnése – nem tervezett (bár néhol előrelátható) társadalmi hatásaival együtt – az utóbbi években viták kereszttüzében áll. Anélkül, hogy ehelyütt hozzá akarnánk e vitához szólni, pusztán megállapítjuk: a nyolcvanas

években, ha más nem, a demográfiai hullámhegy is indokolttá teszi, hogy *felülvizsgáljuk az iskolák megszüntetésével kapcsolatos korábbi törekvéseket.* Véleményünk szerint ahol lehet, az alsó tagozatot a lakóhelyen célszerű megszervezni, a 6–10 éveseket pedig csak a legszükségesebb esetekben kell diákotthonban elhelyezni.

Módosítani lehetne *a beiskolázási körzeteket* is ott, ahol így elnéptelenedő vagy már régebben felszabadult helyiséget lehet igénybe venni. Ez persze csak akkor járható út, ha vele párhuzamosan a közlekedést is fokozottan fejlesztik, mint a lakossági infrastruktúra nélkülözhetetlen összetevőjét. Úgy gondoljuk, hogy itt már ma is tág tere van – még inkább lesz – a társadalmi összefogásnak és a helyi kezdeményezéseknek. Példaként a helyben levő közlekedési eszközök (szövetkezeti buszok stb.) igénybevételére, felajánlására gondolunk. Vagy például arra, hogy – az anyagi lehetőségek függvényében – egyes körzeti iskolákat akár mikrobusszal is elláthatnánk (nem egy országban bevált gyakorlat).

Mindenesetre úgy gondoljuk, hogy a nyolcvanas években csak ott kellene körzetesítenünk, ahol nélkülözhetetlenül szükséges, és mindenképp összehangolva a lakosság napi ingázásának irányával, illetve a kezdődő vagy már fölerősödött városiasodási folyamattal. Azaz törekednünk kellene rá, hogy *az iskolakörzetesítés* – ha van – *egybeessék egy-egy város és városkörnyék egybeszerveződésével.* Az iskolakörzetesítés további erőforrásokat szabadít fel, ha az intézkedés a lakosság törekvéseivel találkozik.

4 *A komplex intézmények* (nevelési központ, alfa stb.) úgy tűnik, hatékonyabban és gazdaságosabban tudják kielégíteni egy-egy (kis) település lakóinak kulturális szükségleteit, mint a hagyományosan elkülönült iskolák,

könyvtárak, művelődési házak. Bár nem kevés az elméleti, valamint a jogi és igazgatási vita még körülöttük, a hetvenes évek végére már gyakorlatilag kiformálódott a meglevő intézmények együttműködése; sőt néhol a szervezeti integráció is megtörtént. Az országban hat helyütt indult új beruházással (egy településen pedig részben újjal) nevelési központ felépítése.

A nyolcvanas évek küszöbén a komplex intézmények fejlesztése előtt a következő tennivalókat látjuk:

- Terv szerint mintegy 10–15 intézmény (település) kísérleti státust kap. Az itt folyó tevékenységet a Művelődési Minisztérium, illetve az Országos Testnevelési és Sporthivatal intézményei közösen irányítják. Ezek a kísérletek válaszolhatnak majd arra, hogy a helyileg eltérő feltételek között hogyan integráljuk a pedagógiai, a közművelődési és a sporttevékenységeket – a maitól eltérő módszerrel és mindenképp magasabb színvonalon.
- A szervezeti összevonások mellett, a nevelési központok kialakításán túl, növelni lehet *a gyerekek órán kívüli foglalkoztatásának arányát*, mégpedig a közművelődési intézményekben.
- A kísérleti státust nem kapó intézményeket is patronálni kell. Elengedhetetlen tehát, hogy a komplex művelődési intézmények létesítésére, igazgatására, gazdálkodására vonatkozóan *jogszabály készüljön* már az évtized elején (a korábbi jogi korrekciós javaslatok figyelembevételével). Azt is meg kellene vizsgálni, hogy alkalmasak-e az intézményvezetők továbbképzésére a megyei pedagógus-továbbképző kabinetek.
- A már elvégzett, illetve a folyó kutatások alapján a nevelési központok *távlati fejlesztési terveit* is ki kell dolgozni, s a készülő terveket össze kell hangolni.

Az iskolákban, napközikben, diákotthonokban stb. dolgozó pedagógusok száma a hetvenes évek közepe óta kb. 17%-kal (több mint 20 000 fővel) emelkedett. Ezt elsősorban a tanulólétszámok emelkedése indokolta. Az évtized *pedagógusszükségletét* – a pedagógusképző intézmények hallgatói számának jelentős növekedése ellenére – mégis csak részben lehetett szakképzettekkel kielégíteni.

A képesítés nélküli általános iskolai pedagógusok aránya csak a hetvenes évek legvégén mérséklődött. Az általános iskolák felső tagozatán javult a szaktanárok által megtartott órák aránya. Mérséklődtek, de nem szűntek meg *a pedagógusellátás területi különbségei.* A kis településeken még ma is számottevő hiány van szakképzett pedagógusokból. A körzetesítéssel megteremtődtek ugyan a szakrendszerű oktatás feltételei, de a tanórák szakos ellátása változatlanul gondot okoz. (Az osztatlan iskolába járó felső tagozatos gyerekeknek az aránya 0,8%. De minden 100 tanítási órából országosan még mindig 14-et nem szaktanárok tartanak.)

A városokban magasabb a felső tagozaton tanári oklevéllel tanítók és a szakosan ellátott órák aránya, s alacsonyabb a képesítés nélkül alkalmazottaké. A községi iskolák csak az egy pedagógusra jutó tanulólétszám tekintetében vannak jobb helyzetben. (A felső tagozatos szakos órák aránya a városokban 94%, a községekben viszont csak 79%.) A pedagógusellátottságot jellemző mutatószámok a települések népességszámának növekedésével párhuzamosan javulnak.

A pedagógusellátottság vizsgálatánál alkalmazott mutatók azonban, sajnos, nem érzékeltetik kellőképpen a nevelőmunka konkrét mun-

kafeltételeit: azt, hogy a pedagógus egyszerre egy egész tanulócsoporttal foglalkozik, annyi tanuló személyiségfejlődéséért felelős, ahány az általa tanított osztályokba összesen jár stb. Ezért a jövőben nagyobb figyelmet szükséges szentelnünk a pedagógusellátottság – előzőkben megfogalmazott – minőségi javításának.

Az elmúlt években a tanítóképzés bővítésére hozott különböző intézkedések eredményeként a nyolcvanas évek első felében a tanítói létszámszükséglet várhatóan kielégíthető. A tanárképző főiskolák nappali tagozatán végzőkkel az alapfokú oktatás növekvő tanárszükségletének több mint 80%-át lehet kielégíteni. De a tanárképzés bővítése mellett is az általános iskolák felső tagozatán – ideértve sajnos a gyógypedagógiai intézményeket is – országosan előreláthatóan mintegy 2000 olyan nevelőt kell majd alkalmazni, akik nem rendelkeznek szaktanári képesítéssel.

A gyereklétszám növekedéséből következő, előrelátható feszültségek megelőzése érdekében már a nyolcvanas évek elején – a felsőoktatás fejlesztési koncepciójába illeszkedően – *indokolt lenne megvizsgálni a pedagógusképzés és -továbbképzés helyzetét.* Úgy gondoljuk, egységesebb és rugalmasabb képesítési rendszerrel megoldható lenne, hogy az egyes intézményeknél működő pedagógusok szükség esetén osztálytanítóként is, szaktanítóként is dolgozhassanak.

A pedagógushallgatók *szakmai gyakorlata* számára a nyolcvanas években – véleményünk szerint – érdemes lenne megnyitni a nem gyakorló – esetleg éppen a pedagógushiánnyal küzdő – iskolákat. Legalább egy pedagógusképző intézményt meg lehetne bízni a gyakorlatok ilyen szervezésével, mintegy kikísérletezésével. Eközben a mai gyakorló iskolákat fokozatosan

olyan kísérleti iskolákká lehetne fejleszteni, amelyek az oktatás-nevelés új tevékenységrendszerének, módszereinek kimunkálásán dolgozhatnak a kísérletvezető anyaintézménnyel szoros kapcsolatban.

Mivel az általános iskolába járó gyermekek 78%-ának mindkét szülője dolgozik, a társadalomnak intézményesen kell gondoskodnia az általános iskolás korú gyermekek napi 8–10 órájáról. Ezért a jelenlegi tantárgyi felosztás és a pedagógusok kötelező óraszáma megtartása mellett *a tanítókat és a szaktanárokat nagyobb mértékben lesz majd kívánatos bevonni a tanulókkal való tanórán kívüli foglalkozásba.*

A tanítási órára való felkészítésben, a korrepetáláson és a szakkörökön feltétlenül szaktanár jelenléte szükséges, az első kettőn lehetőség szerint a gyerekeket tanító szaktanáré. E tevékenységük a kötelező óra terhére lenne végezhető úgy, hogy ez ne jelentsen a tanár számára a hét minden napján állandó délelőtti és délutáni igénybevételt. Amennyiben az iskola minden tanulójának étkeztetése megoldható, akkor elsősorban az étkezési szokások elsajátítása, a normák betartása felett kell „őrködni", s ezzel *nemcsak pedagógusokat lehetne megbízni.* Így van ez *az iskolai nevelés körébe tar'ozó számos más tevékenységgel is, amelyek nem feltétlenül igényelnek pedagógusi felkészültséget.*

A feladatok megoldásában a gyerekekkel közvetlenül foglalkozó pedagóguson kívül részt kell vennie az iskola gyermek- és ifjúságvédelmi munkatársának, a nevelési tanácsadó család- és iskolagondozójának, a gyermekorvosnak, a védőnőnek, a nevelési tanácsadó pszichológusának, logopédusának és szükség esetén a gyámhatóság megfelelő szakemberének is. Ezért már a nyolcvanas évek elejétől bővítenünk kellene a nevelési tanácsadó intézmények hálózatát.

Az óvodában és az iskolában a pedagógusok megbízatásként látják el *a gyermekvédelmi teendőket*, gyakran megfelelő végzettség nélkül. A nyolcvanas években ezt is *be kellene építeni a pedagógusképzésbe (továbbképzésbe)*. A helyi szakigazgatási szerveket a komplex iskolaérettségi vizsgálatok szakszerű lebonyolításában, a gyerekek szükségletnek megfelelő elhelyezésében, valamint az iskola-előkészítő foglalkozások megszervezésében központilag (illetve megyeileg) kívánatos támogatni.

A gyerekek egészséges fejlődése érdekében rendszeres orvosi felügyeletre volna szükség. Az általános iskolai korosztály *orvosi felügyeletében* azonban a nyolcvanas évek küszöbén is még hiányosságok, ellentmondások tapasztalhatók. Az 1980-81-es tanévtől kezdődően az 5. osztályosokra is kiterjesztik a kötelező szűrővizsgálatot. Mindenképpen javítani kell az iskola-egészségügyi feladatokat ellátó orvosok és az iskolaigazgatók együttműködését, hogy az orvosi felügyelet szervezettebbé és rendszeresebbé váljék.

Az iskola belső világa

A hetvenes évek második felében új tantervek bevezetése kezdődött meg az általános iskolákban. Ez a munka a nyolcvanas években – a szükséges korrekciók elvégzésével – folytatódik. Vele kapcsolatban néhány konkrét intézkedés szükségessége már most előre látható.

● 1982-től indulna meg *az orosz nyelvoktatás a 4. osztályosok számára*. Ehhez először is szaktanárok kellenének, másodszor pedig a mainál nagyobb időkeretek. Az idegen nyelvi oktatáshoz a rendelkezésre álló heti két óra nem elég. A nyolcvanas évek első felében az orosz nyelvi

tanulócsoportok legalább 10%-át bontani kellene (azaz egy osztályt oroszórára két osztállyá szétválasztani). A tantervi korszerűsítés értelmében – és menetrendje szerint – emelni kellene az orosz nyelvi szakosított tantervű osztályokban tanulók számát, valamint a második idegen nyelven tanulókét.

• A 4. évfolyamos *testnevelési órákat* a terviidőszakban fokozatosan testnevelésszakos tanároknak és a szakkollégiumot végző tanítóknak kellene megtartaniuk.

• Ugyancsak a tantervi korszerűsítés menetrendje szerint a 7–8. évfolyamokon megindulnak *a fakultatív órák.* (Ez előremutató intézkedés lenne, amely a távlati fejlesztést alapozza meg.) A fakultatív foglalkozásokat is csoportbontással kellene megtartani.

• Az új tantervekhez új taneszközök kellenének. Emellett az elhasználódottak cseréjéről folyamatosan gondoskodni kell. (Megjegyezzük, hogy egy legutóbbi felmérés szerint az általános iskolák viszonylag nagy értékű *oktatástechnikai eszközállományát* a pedagógusok csak mintegy 50%-ban tudják *kihasználni.* Főként azért, mert hiányoznak a készülékekből a programok, az ismerethordozók. Itt csekély összegekről van szó, de ezek lehetővé tennék a nagy értékű eszközpark jobb kihasználását.)

Nem soroljuk tovább az évtized elején napirendre kerülő tennivalókat. Ennyiből is megállapítható ugyanis, hogy az új általános iskolai tantervek több tanulásra fordítható időt, több férőhelyet és több pedagógust igényelnek. Folyamatos bevezetésük pedig időben egybeesik a már említett, nagy létszámú korosztályok iskolába lépésével. A nyolcvanas évek első felében ez várhatóan további feszültséget okoz. Hogy ezeket a feszültségeket csökkenthessük, *új oktatásszervezési megoldásokat kell felkutatnunk.*

Kívánatos, hogy – átmenetileg – az egyes *iskolák körzetében rendelkezésre álló helyiségeket is* igénybe vegyük a tanítás céljaira (művelődési ház, közintézmények tanácstermei stb.) Az évfolyamok és tanulócsoportok mainál szervezettebb „mozgatása" az iskola körzetén belül tanulási-nevelési-képzési szempontból is előnyös lenne. A különféle termek igénybevételével ugyanis fokozódik az iskola nyitottsága. Az évfolyamok és tanulócsoportok mainál fokozottabb „mozgatása" egy-egy iskolakörzeten belül ezért nemcsak szükségmegoldás, hanem a távlati fejlesztési elgondolásokkal is egybevág.

Ehhez azonban *tovább kell fejlesztenünk az iskola teljes tevékenységszerkezetét.* A jelenlegi napközi otthoni, iskolaotthonos, ifjúsági mozgalmi, klub- stb. foglalkozások tapasztalatai alapján már a közeljövőben kialakíthatók olyan tanításszervezési eljárások és tanulócsoportosítások, amelyek növelik az iskola társadalmi nyilvánosságát, és szavatolják a tanulás és a tanítás eredményességét is.

De az iskola az előtte álló megnövekedett feladatokat csak akkor tudja a mainál eredményesebben ellátni, ha *az oktatás irányítását* is korszerűsítjük.

• Ehhez szükséges, hogy megvizsgáljuk az iskolai *rendtartást:* hatékonyan segíti-e a felelősségen alapuló kezdeményezést; ösztönöz-e a központi elvek helyi megvalósítására; teljesítményre, alkotó munkára sarkallja-e a pedagógust, lehetővé teszi-e a pedagógus önállóságát? A munkahelyi demokrácia képes-e csökkenteni az iskolai hierarchia nem kívánatos következményeit?

• A gyerekeket csak akkor tudjuk a mainál eredményesebben állampolgárrá nevelni, ha *az ifjúsági mozgalmi élet* megszabadul a formalitásoktól, s – reális keretek között – nagyobb te-

ret enged az önállóságnak, kezdeményezésnek. Ez feltételezi, hogy újraértékeljük az iskola és az úttörőcsapat feladatrendszerét.

• Mivel az iskola nehezen tűri a váratlan, gyors változtatásokat, a gyakori irányváltoztatást, ezért az elkövetkező időszakban a *stabilitás* feltételeit központilag is meg kell teremteni. Fokozni kell az intézményvezetők erőfeszítéseit, hogy a hiányosságok felszámolását *a helyi erőforrások* segítségével maguk is próbálják megoldani. Az oktatásügyi fejlesztések realizálásában fokozott lehetőségeket kell biztosítani az intézményszintű ellenőrzésnek.

• Érdekeltté kell tenni a lakosságot az iskolafejlesztésben. Ez akkor érhető el, ha a lakosság is használja az iskolát, mégpedig nemcsak a gyermekei révén, hanem közvetlenül is. Érdekeltté kell tenni az iskolafejlesztésben a termelőszervezeteket, amelyek pedig csak akkor lesznek érdekeltek, ha nemcsak adniuk kell az iskolának, hanem kapnak is belőle. Mindez *az iskola és lakóhelyi környezete kapcsolatának újból* való végiggondolását és gyökeres átalakítását igényli.

Minden nemzedék történelmi felelőssége, hogy az őt követő generációk művelődéséről átfogóan gondoskodjék; vagyis bevezesse őket a közösség életébe, és fölkészítse a társadalmi viszonyok továbbfejlesztésére.

Az ifjabb nemzedékek művelődéséről való gondoskodás összetett feladat. Nem elegendő a szűkebb értelemben vett kulturális szükségleteket kielégítenünk. *Ahhoz, hogy a gyerekek teljesebb és alkotóbb emberi életet élhessenek, anyagi létfeltételeket is biztosítanunk kell;* vagyis gondoskodnunk szociális, egészségügyi ellátásukról, étkeztetésükről, közlekedésükről stb.

Ehhez egyik legfontosabb intézményes eszközünk az általános iskola. Hatása a társadalom valamennyi csoportjának és rétegének gyerekeire kiterjed. Itt sajátítják el a gyerekek a kulturális alapkészségeket, tanulják meg a műveltség közös alapjait, és készülnek föl önmaguk további művelésére, szakmai képzésére. Itt vesznek részt először mindnyájan szervezetten a közösségi életben, gyakorolják a szocialista életmód elemeit, és tanulják meg a társadalmi együttélés normáit.

Az iskolázottsági színvonal emelkedése mutatja, hogy az általános iskola alapjában véve betölti a neki szánt társadalmi szerepet. Ugyanakkor számos tény utal rá, hogy művelődésünknek ez az alapvető eszköze lényeges fejlesztésre szorul. Enélkül a jövőben nem leszünk képesek arra, hogy az új nemzedékek kulturális szükségleteit kielégítsük.

A gyerekek létszámának emelkedése különös nyomatékot ad az általános iskola fejlesztésének. A nyolcvanas évek első és második harmadában több gyerek lép az iskolába, mint az elmúlt 20 esztendőben bármikor. Az ő művelődésüket – tágabb és szűkebb értelemben egyaránt – csak akkor tudjuk megfelelően megszervezni, ha kiemelten fejlesztjük általános iskoláinkat.

Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz.

CIKKBIBLIOGRÁFIA

1981. július–szeptember
Összeállította: V. Agics Katalin

AFGANISZTÁN

Harrison, Selig S.: Afganisztán — út a jelenig. (Részletek.) Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 152—160. old. A Foreign Policy-ban megjelent cikk.

Kolcsanov, R.: Afganisztán nehéz napjai. Népszava, 1981. július 19. 8. old.

A népi forradalom frontja. Béke és Szocializmus, 1981. 9. sz. 82—84. old.

Zalai István: Szadat szívessége. Népszabadság, 1981. szeptember 25. 2. old.

AFRIKA

Afrika a nyolcvanas évek elején. Politikai szemle. Béke és Szocializmus, 1981. 9. sz. 45—55. old.

ALKOHOLIZMUS

Alkoholizmus. Égetett bronz. Sörben „verjük" Svájcot. Antialkoholista tanulmányok. Magyarország, 1981. 32. sz. 25. old.

Győri Sándor: Alkoholizmus. Tiszta vizet a pohárba! Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 24—26. old.

Könczöl Csaba: Levél szeszügyben Váncsa Istvánnak. Mozgó Világ. 1981. 6. sz. 66—69. old.

Ratkóczi Éva: Az alkoholizmus és a társadalmi szerepek. Egy lehetséges szempont a kóros mérvű alkoholfogyasztás szociológiai magyarázatához. Mozgó Világ. 1981. 6. sz. 58—66. old.

Simek Zsófia—Fekete János: Alkoholizmus és az alkoholizmus elleni küzdelem a Szovjetunióban. Kritika, 1981. 9. sz. 12—16. old.

Vita az alkoholizmusról. 1. Ratkóczi Éva: A bűnös nem ott található... Kritika, 1981. 7. sz. 17—18. old. 2. Könczöl Csaba: Válasz Hovanyecz Lászlónak. Ugyanott, 18. old. 3. Nagy György: A vita nincs lezárva. Ugyanott, 19. old. 4. Boór Károly: Csak adminisztratíve? Ugyanott, 19. old. 5. Szántai Sándor: Az alkoholizmus valósága. Ugyanott, 19. old.

ANGOLA

Benda László: Délnyugat-Afrika. „Inkább az ördög!" Támadás Angola ellen. Veszélyes viharzóna. Magyarország, 1981. 36. sz. 7. old.

Dél-Afrikai agresszió Angola ellen. A behatoló csapatok két helységet lerombolták. Általános mozgósítás az országban. Népszabadság, 1981. augusztus 27. 1. old.

Gazdasági gondok Angolában. Ellenséges árak. Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 13—14. old.

Kereszty András: Mindenre lőttek. ami mozgott. Angolai szemtanúk a dél-afrikai agresszióról. Népszabadság, 1981. szeptember 20.

ÁRAK

A fogyasztói árak és a szakszervezetek. Népszava. 1981. június 28. 3. old.

Matkó István: Árpolitikánk. Ahogyan változik a világpiac. Az életszínvonalhoz idomítva. Magyar Hírlap, 1981. június 21. 7. old.

BALATON

Balogh István: Balatoni világos. Élet és Irodalom. 1981. 35. sz. 16. old.

Baróti Szabolcs: Hullámzó Balaton. 1. Vélemények és

diagnózisok. Népszava, 1981. augusztus 13. 5. old. 2. Halak és hordalékok. augusztus 14. 5. old. 3. Partok és perspektívák, augusztus 15. 5. old.

BÉKEHARC

Párizshoz érkezett a nemzetközi békemenet. Leonyid Brezsnyev üzenete a résztvevőkhöz. Népszabadság, 1981. augusztus 6. 1. old.

BÉKÉS EGYMÁS MELLETT ÉLÉS

Barabás Péter: Helsinki szelleme. Népszava, 1981. augusztus 1. 1. old.

Békefelhívás a világ parlamentjeihez és népeihez. Népszabadság, 1981. június 24. 1. old.

Falin, V. M.: Az igazi győzelem: a háború elkerülése. Beszélgetés —nal, az SZKP KB nemzetközi tájékoztatási osztálya vezetőjének első helyettesével. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 20. 2. old. Kürti Gábor interjúja.

A jelenlegi nemzetközi helyzetben még jelentősebb a helsinki okmány. Az európai biztonságért és együttműködésért küzdő nemzetközi bizottság nyilatkozata. Népszabadság, 1981. július 31. 1. old.

Katona Horváth János: Willy Brandt moszkvai látogatása. Terhek és lehetőségek. Magyar Hírlap, 1981. június 28. 3. old.

Kollure, Radzsa: Békeövezet lesz-e az Indiai-óceán? Ki van mellette és ki van ellene? Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 37—42. old.

Közös erőfeszítéssel megóvható a világ békéje. Magyar nyilatkozat a helsinki záróokmány évfordulóján. Népszabadság, 1981. augusztus 1. 5. old.

Vajda Péter: Helsinki hat éve. Népszabadság, 1981. augusztus 1. 3. old.

Van-e lehetőség a feszültség leküzdésére, a béke megvédésére. Andrej Gromiko nyilatkozata New Yorkban. Népszabadság, 1981. szeptember 19. 1. old.

Vassalo, Anthony: „Elsüllyeszthetetlen repülőgépanyahajó"? Nem, „a béke hajója"! A kommunisták a földközi-tengeri biztonságért és együttműködésért vívott harcban. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 33—38. old.

BELKERESKEDELEM

Fonál Sándor: A mozgókereskedelemről. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 941—951. old.

Tóth György: A kereskedelem az emberért. Népszabadság, 1981. augusztus 9. 3. old.

BÉRPOLITIKA

Héthy Lajos: Gazdaságpolitika és bérrendszer. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 28—41. old.

Pogány György: A munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 234—242. old.

Székffy Klára: A bérszabályozás tapasztalatai. Figyelő, 1981. 32. sz. 3. old.

BERUHÁZÁSOK

Barta Imre: A beruházási folyamat kritikai értékelése. Magyar Tudomány, 1981. 7—8. sz. 565—574. old.

BUDAPEST

Pesti Lajosné—Soltész Pál: A főváros társadalmi-gazdasági fejlődésének néhány főbb vonása a területi kiegyenlítődési folyamatok tükrében. Területi Statisztika, 1981. 4. sz.

Szényi Gábor: Budapesti számla. Magyar Nemzet, 1981. július 5. 7. old.

Weidinger László: A BKV törekvése. Budapest tömegközlekedése legyen méltó a fővároshoz. Naponta háromezer jármű. Javítani az

utaskiszolgálást. Népszava, 1981. július 11. 5. old.

BULGÁRIA
Dojnov, Ognyan: Derűlátó számvetés, jelkesítő távlat. Pártélet, 1981. 7. sz. 52—56. old.

CHILE
Fazio, Hugo: A külföldi adósság: a függőség terhe. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 84—89. old.

CIA
A CIA az újjászervezés útján. Magyarország, 1981. 31. sz. 14 old. Az U. S. News and World Report cikke.
A CIA és a szovjet olajtartalékok. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 164—165. old. Az International Herald Tribune cikke.
Kürti Gábor: Casey és a CIA. Eltussolt (?) botrány. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 7. 2. old.
Kürti Gábor: Egyesült Államok. CIA-bújócska. Casey karrierje. Fejlesztés a hírszerzésnél. Magyarország, 1981. 32. sz. 7. old.
Szabó L. István: Botrány a CIA csúcsain. Népszabadság, 1981. augusztus 2. 6. old.

CIGÁNYKÉRDÉS
Révai Valéria: Előítéletek nélkül. Mit tettünk a cigánylakosságért? Magyar Hírlap, 1981. július 18. 8. old.

CSALÁD
Bacsó Jenő: Az örökbefogadás. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 609—616. old.
Bronfenbrennert, Urie: Van-e jobb a családnál? Beszélgetés a szocializáció gondjairól. Élet és Irodalom, 1981. 34. sz. 7. old. Javorniczky István interjúja.
Cseh-Szombathy László: A mai magyar család típusai és ezek működése. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 561—567. old.
Csiky Ottó: Családjogunk fejlődésének újabb tendenciái. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 553—561. old.
Fabián Gábor: Háromszáz ankét. 1. A juttatások észszerűbb felhasználásáért. Magyar Nemzet. 1981. július 21. 7. old. 2. Ami jobb szervezéssel is megoldható. július 22. 7. old. 3. Hogyan támogassuk a szülőket. július 23. 5. old.
Ficzeréné Sirkó Alexandra: A család stabilitása és a jog. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 567—571. old.
Hermann Erzsébet—Berlin István: Család és betegség. Valóság, 1981. 9. sz. 95—108. old.
Sik Endre: A munkacsere Tiszaigaron. Szociológia, 1981. 1. sz. 49—72. old.

DEMOGRÁFIA
A Tudósklub vitájából. Népesedéspolitikánk dilemmái. Részletek a televízió 1981. július 31-i adásából. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 9. 9. old.

DEMOKRÁCIA
Demokráciák és demokráciaviták. (Tematikus szám.) Világosság, 1981. 8—9. sz. 465—589. old.

EGÉSZSÉGÜGY
Antal Anikó: Xerxes. Magyar Hírlap, 1981. július 28. 3. old.
Varga Árpád: A budapestiek egészségéért. A szervezési intézkedések első tapasztalatai. Népszabadság, 1981. július 28. 3. old.
Veress Sándor: Gondolatok az egészségnevelésről és az egészségnevelőről. Egészségnevelés, 1981. 4. sz. 151—152. old.

EGYESÜLT ÁLLAMOK
Arismendi, Rodney: Újból a világuralmi téboly. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 3—15. old.
Barr, Robert A.: A takarékosság otthon kezdődik? Lehet. De nem az USA-kongresszusban! Nemzetkö-

zi Szemle. 1981. 7—8. sz. 99—103. old. A U. S. New and World Reportban megjelent cikk.

Bögös László: Washington lengyelországi politikája. Rosszul álcázott beavatkozás. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 26. 2. old.

Dudney, Robert S.: Milliárdok tűnnek el a Pentagon csatornáiban. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 105—111. old.
A U. S. News and World Reportban megjelent cikk.

Az Egyesült Államok a nyolcvanas évek kezdetén. (Cikkválogatás.) Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 86—99. old. A Foreign Affairs cikkeiből.

Halász György: A reagani vonal: fordulat vagy folytatás? Pártélet, 1981. 7. sz. 57—63. old.

Köves Tibor: Mítosz — mágia — morál. Amerikai hitvallás — 1981. 1—2. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 82—88. old. 7. sz. 43—51. old.

Milyen kedvezményekkel halmozzák el az adófizetők a törvényhozókat? Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 104. old. A U. S. News and World Report cikke.

EGYIPTOMI ARAB KÖZTÁRSASÁG

Gyapay Dénes: Egyiptom. Nem vallási probléma. Színhely: Zavia el-Hamra. Leszámolás az ellenzékkel. Magyarország, 1981. 27. sz. 8. old.

Makai György: Szadat szelet vet... Ország-Világ, 1981. 38 sz. 4—5. old.

Pálfi Viktor: Hídégetés Egyiptomban. A távlattalanság kórja. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 20. 3. old.

ÉLELMISZERIPAR

Bana Sándor: Az élelmiszergazdaság és a tudományos kutatás. Pártélet, 1981. 8. sz. 26—29. old.

Dallos Antalné: Élelmiszeripar. A készletezés terhei. Figyelő, 1981. 29. sz. 13. old.

Persötzi Mihály: Gondolatok a nyolcvanas évek élelmiszer-gazdasági stratégiájáról. Gazdálkodás, 1981. 8. sz. 37—43. old.

ÉLETMÓD

Gries, O.: Életmód és eszmei harc. Népművelés, 1981. 7. sz. 2—4. old.

Salamon Zoltán: Az egyetemisták életmódjáról. Ifjúsági Szemle, 1981. 2. sz. 56—66. old.

Szenes Imre: Élni — falun. Népszava, 1981. augusztus 11. 3. old.

ÉLETSZÍNVONAL

Braun Ágoston: A jómód nem minden. Kapaszkodó az élethez. Magyar Hírlap, 1981. június 23. 5. old.

Hetényi István: Életszínvonalat érintő időszerű kérdésekről. Interjú — pénzügyminiszterrel. Magyar Nemzet, 1981. június 28. 3. old.

Hetényi István: Életszínvonalpolitikánk időszerű kérdései. Interjú — pénzügyminiszterrel. Népszava, 1981. június 28. 5. old. Magyar Nemzet, 1981. június 28. 3. old. Magyar Hírlap, 1981. június 28. 150. sz. 5. old.

Zalár Mihály: 1. Életszínvonal 1960—1980. Figyelő, 1981. 27. sz. 1.; 4. old. 2. Az életszínvonal-politika kérdései. Figyelő, 1981. 28. sz. 3. old.

ELLENFORRADALOM — 1956

Berecz János: 1956 — negyedszázad távlatából. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 67—81. old.

Ez történt. I. Az 1956-os ellenforradalomról: a négy ok. 1. Az elbizakodottságtól a bizalom megrendüléséig. Népszabadság, 1981. szeptember 18. 6. old. 2. A kibontakozás lehetősége és elszalasztása. szeptemben 19. 6. old. 3. A revizionisták és akik mögöttük jöttek. szeptember 20. 6. old. II. Az 1956-os ellenforradalom ti-

zenhárom napja. 4 A „spontán" tüntetestől a szervezett puccsig Népszabadság, 1981. szeptember 26. 6 old. 5. Miért kerekedhettek felül a reakció erői? szeptember 27. 6. old.

Hajnal Kornél: Az ellenforradalom — az imperializmus stratégiája Társadalmi Szemle 1981. 8—9. sz. 82—91. old.

Történelmi lecke. A Népszabadság cikksorozatai elé. Népszabadság. 1981. szeptember 13 7 old

ENERGIA

Darvas György—Papp István: A VI. ötéves terv energiagazdálkodási programja. Társadalmi Szemle. 1981. 7. sz. 13—23. old.

Horváth Tibor: A folyamatos, biztonságos energiaellátásért Pártélet, 1981. 9. sz. 61—63. old.

ENYHÜLÉS

Berényi Pál: Kulturális kapcsolatok és az enyhülés. Külpolitika, 1981. 3. sz. 92—109. old.

ERKÖLCS:

Varkonyi Margit: Csúnya esetek Magyar Sajtó, 1981. 7 sz. 12—13. old.

ÉRTELMISÉG

Barabás János: Az értelmiségi pályakezdés gondjai. Pártélet 1981. 8. sz. 36—40. old.

Barna István: Egy pedagógus az értelmiségről. Szendrei Lőrinc beszélgetésfel — -nal a miskolci Földes gimnázium igazgatóhelyettesével. Műhely. 1981. 2. sz. 18—20. old (Értelmiség és társadalom.)

Bedo Ildikó: Képzettség, műveltség. közéletiség. Érdekképviselet szellemiekben. Magyar Nemzet, 1981. Július 12 7. old.

Csalog Judit: Keresve hivatást, közösséget. (Meditációk fiatal értelmiségiek problémáiról.) Ifjúsági Szemle, 1981. 2. sz. 16—24. old.

Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. Valóság 1981. 7. sz. 1—22. old.

Herman József: Helyzetek és távlatok. Diplomások továbbképzése. Magyar Nemzet, 1981. július 3. 7. old.

Korompai János interjúja.

Kolosi Tamás: Az értelmiségről vitatkozva. Társadalmi Szemle 1981. 8—9. sz. 119—128. old.

Mihályi Károly: Az értelmiség mobilitása, rétegződése és helyzete 1945 után. Társadalmi Szemle. 1981. 8—9. sz. 129—133. old.

Zádor Erika: Nappal vagy este? Beszélgetés a diplomák értékéről. Élet és Irodalom, 1981 30. sz. 7. old.

ETIÓPIA

Kapeliouk, Olga: Nyelv és politika Etiópiában. Nemzetközi Szemle. 1981. 7—8. sz. 148—151. old.
Le Monde Diplomatiqueban megjelent cikk.

FEGYVERKEZÉS

Bögös László: Mesék a sárga esőről. 1. Önkényes feltételezés. Magyar Hírlap. 1981. szeptember 24. 2. old. 2. Milliárdok vegyi fegyverekre szeptember 25 2. old.

A fegyverkezési hajsza tényei. A Stockholmi Nemzetközi Békekutató Intézet (SIPRI) 1981-es évkönyve. Nemzetközi Szemle. 1981. 9. sz. 26—36. old. Kende István ismertetése.

Perschke, Georg: Megbillent-e a katonai egyensúly Európában? Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 150—154. old.

Simai Mihály: Világgazdaság és fegyverkezés. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 143—153. old.

Szovjet nyilatkozattervezet. Az atomfegyver elsőként való alkalmazása az embe-

riség elleni legsúlyosabb büntett. Népszabadság, 1981. szeptember 25. 1. old.

Usztyinov, D. F.: A fegyverkezési verseny és a háborús fenyegetés ellen, Nemzetközi Szemle, 1981. 9. sz. 3—13. old. A Pravdában megjelent cikk.

Usztyinov, Dmitrij: Washington veszélyes törekvéseiről, a szovjet békejavaslatokról. — marsall cikke a Pravdában. Népszabadság, 1981. július 26. 2. old.

Vajda Péter: Világpolitika. A rakétavita. Mit akar Washington? Magyarország, 1981. 30. sz. 5. old.

FEJLETT SZOCIALIZMUS

Andics Jenő: A tervezés érdekviszonyai és a szocializmus politikai rendszere. Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz 9—102. old.

Patkós János: A termelőerők és a termelési viszonyok egyes kérdéseiről, szocialista fejlődésünk jelenlegi szakaszán. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 222—233. old.

Richta, Radovan: Egy új típusú civilizáció kialakítása. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 23—32. old.

FEJLŐDŐ ORSZÁGOK

Ágh Attila: Viták a harmadik világ termelési módjáról. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 162—176. old.

Makai György: A fejlődő országok és a közel-keleti kérdés. Külpolitika, 1981. 2. sz. 98—109. old.

Porondra lépett a harmadik világ. Magyar Hírlap, 1981. június 21. 9. old. (A Tudósklub vitájából.)

Szabó János, R.: Fejlődő országok. A megoldatlan egyenletek. Figyelő, 1981. 29. sz. 10. old.

Tolnai György: A „harmadik világ" gazdaság- és társadalomfejlődése belső erőkből és szocialista segítség révén. Elmélet és Politika. Információs Szemle. 1981. 2. sz. 87—99. old.

Tőkei Ferenc: A „harmadik világ" fejlődésproblémáinak történeti alapjairól. Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz. 24—30. old.

FILMKLUBOK

Palotai János: Egy mozgalom színe és fonákja. Hozzászólás filmklubügyben. Filmkultúra, 1981. 4. sz. 68—81. old.

Réz András: Megkésett hozzászólás a filmklubok ügyében. Filmkultúra, 1981. 3. sz. 67—68. old

FILMMŰVÉSZET

Pandi András: Magyar filmet természetesen nem nézek. Társadalmi Szemle. 1981. 7. sz. 88—90. old.

(Szabó B. István): Kell egy (pár) csapat. Beszélgetés napjaink magyar filmművészetéről. Magyar Nemzet, 1981. szeptember 6. 11. old. Vértessy Péter interjúja.

Veress József: Egy évtized filmjei. Népszava, 1981. július 26. 9. old.

FRANCIAORSZÁG

Franciaország ellentmondásos új startja. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 36—38. old. Az International Herald Tribune cikke.

Hodgson, Godrey—Singer—Daniel—Wrigth, Claudia: Franciaország: reménysugár Európában. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 38—43. old. A New Statesman cikke.

Mitterrand, Francois beszéde május 21-én az Elysée Palotában. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 35—36. old. L'Unità cikke.

Mitterrand — Franciaország új elnöke. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 35—47. old.

Pfister Thierry: Mire készül Mitterrand? Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 43—47. old. A Le Nouvel Observateur cikke.

GAZDASÁGI KAPCSOLATAINK

Brit Műszaki Hét. Készült a Magyar Hirdető szervezésében. Heti Világgazdaság, 1981. 37. sz. 15—26. old.

Cserkuti Ferenc: Húsexportunk az olasz piacon. 1. Trieszt már csak átszállóhely. Népszabadság, 1981. június 19. 4. old. 2. A szerkezetváltás eredményei. június 20. 6. old. 3. Újabb lehetőségek. június 21. 8. old.

Fóti Péter: Magyar építők az NSZK-ban és Líbiában. Népszava, 1981. szeptember 18. 4. old.

Geist Róbert: A vállalati kooperációs kapcsolatok jelenéről, jövőjéről. Külgazdaság, 1981. 8. sz. 12—22. old.

Gergely Róbert: Bővülő magyar—líbiai kapcsolatok. A gazdaság vonzásában. Magyar Hírlap. 1981. szeptember 20. 7. old.

Gergely Róbert: Kuvait: a magyar termékek jó piaca. Fejlődő kapcsolatok. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 11. 7. old.

Gj[illegible]mőr[illegible] [Endre]: Bővülő epertpiacunk — Líbia. Figyelő, 1981. 37. sz. 7. old.

Kádár Béla: Gazdasági kapcsolatok a fejlett tőkésországokkal. Stagnáló piaci pozíciók. Figyelő. 1981. 27. sz. 7. old.

Közlemény a magyar—kubai megállapodásról. Marjai József fogadta Humberto Pérez Gonzalezt. Magyar Hírlap, 1981. július 9 7. old.

Magyar—spanyol gazdasági tárgyalások. Várakozó álláspont on. Heti Világgazdaság. 1981. 30. sz. 27—28. old.

Radice, Hugo: Gondolatok Magyarország és a Nyugat közötti ipari kooperációkról. Külgazdaság, 1981. 6. sz. 19—28. old.

GAZDASÁGPOLITIKA

Nyers Rezső: Gazdaságpolitikánk és a marxista társadalomelmélet. (Kivonat a Közgazdaságtudományi Egyetem Tudományos Diákköri konferenciáján tartott előadásból.) Egyetemi Szemle, 1981. 2. sz. 5—7. old.

HÁTRÁNYOS HELYZET

Böhm Antal: Szociológiai tanácskozás a többoldalúan hátrányos helyzetű csoportokról. Pártélet, 1981. 7. sz. 46—51. old.

HAZAFIAS NÉPFRONT

Keserű Ernő: A népakaratot közvetítve. Egy munkabizottság feladattervéből. Magyar Nemzet, 1981. július 12. 3. old.

HIDEGHÁBORÚ

Várnai Ferenc: A hidegháború egyszer már csődbe jutott. 1. Fulton és a vasfüggöny. Népszabadság, 1981. július 28. 6. old. 2. Táncolás a szakadék szélén. július 29. 6. old. 3. Sem erővel, sem fellazítással. július 30. 6. old. 4. Az elsőség a múlté. július 31. 6. old.

IFJÚSÁG

Adamik Mária: A holnap korlátai. Forrás, 1981. 8. sz. 76—84. old.

Barabás János: Az ifjúsági parlamentekről. Interjú —sal, az Állami Ifjúsági Bizottság titkárával. Népszabadság, 1981. szeptember 6. 5. old. Ambrus Sándor interjúja.

Druzsba — Barátság. A magyar—szovjet barátság elevenen ereje. Magyar Ifjúság, 1981. 30. sz. 2—13. old.

Gazsó Ferenc: Az iparban dolgozó fiatalok társadalmi mobilitásának tendenciái néhány szocialista országban. Szociológia, 1981. 1. sz. 1—24. old.

Gazsó Ferenc: A társadalmi egyenlőség és az ifjúság. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 596—600. old.

Karaszek Judit—Szenczi Géza Nem cél, hanem eszköz. Ifjúsági parlamentek. Ifjúkommunista, 1981. 8. sz. 28—31. old.

Magyar—szovjet ifjúsági barátságfesztivál. Felhívás a világ ifjúságához. Magyar Nemzet, 1981. július 25. 3. old.

Mihály Ildikó: Ingázó diákok életmódjáról. Ifjúsági Szemle, 1981. 1. sz. 34—42. old.

Sereg József: Iskola — Család — Társadalom. Hevesi Szemle, 1981. 3. sz. 30—34. old.

Simonyi András: Az ÁIB-kuldottség tapasztalatai. Állami Ifjúsági munka az NSZK-ban. Magyar Ifjúság, 1981. 28. sz. 23. old.

Szűcs Istvánné: Harmincöt év nyomdokain. Pártélet, 1981. 8. sz. 47—52. old.

Varga György: 10 éves az ifjúsági törvény. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 65—67. old.

INNOVÁCIÓ

Bucsy László: Vállalati innováció — idegen fejlesztés a gyakorlatban. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 817—824. old.

Erdősi Gyula: Az innovációs tevékenységhez szükséges csoportösszetétel meghatározásának néhány lehetősége. Ipargazdaság, 1981. 7. sz. 7—12. old.

Gábor Iván: Futtatott nyeretlenek. Ha majd hívei lesznek a találmányoknak. — Az innováció zátonyai. Magyar Hírlap, 1981. július 14. 7. old.

(Marosi György): „A szövetkezetek bizonyultak a leginkább kockáztató üzleti partnereknek." Gáti Júlia kérdéseire válaszol az Alkotó Ifjúsági Egyesülés igazgatója. Heti Világgazdaság, 1981. 35. sz. 38—39. old.

IPAR

Bossányi Katalin: A cementipar korlátok között. 1. A leállás és átállás. Népszabadság, 1981. augusztus 5. 6 old. 2. A bőség zavara? augusztus 6. 4. old. 3. Megtanulnak gazdálkodni. augusztus 7. 4. old.

Bossányi Katalin: Vállalatközi kooperáció a gépiparban. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 101—118. old.

Baracs Anna: Két évtized a gépiparban. Figyelő, 1981. 37. sz. 3. old.

Darvas György: Az iparpolitika néhány új vonása. Gazdaság, 1981. 1. sz. 32—43. old.

Kevevári Béla: Fejlesztéspolitika és a műszaki-gazdasági koncepciók Gazdaság, 1981. 1. sz. 75—83. old.

Külló János: Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 853—866. old.

Nyers József: Műszaki színvonal, a termelékenység és az energiafelhasználás az iparban. Statisztikai Szemle. 1981. 7. sz. 677—690. old.

Zelkó Lajos: A „versenyárrendszer" elméleti és gyakorlati problemáihoz. Közgazdasági Szemle 1981. 7—8. sz 927—940. old.

IRAK

Ramadhan, Taha Jassin: A BT határozata nem kielégítő. Beszélgetés — iraki miniszterelnök-helyettessel. Magyar Hírlap, 1981. június 28. 2. old. Pálfi Viktor interjúja.

IRÁN

Gömöri Endre: Irán. A robbanás füstje. A tömegbázis szilárd maradt. A gazdaság tragédiája. Magyarország, 1981. 36. sz. 5. old.

Gömöri Endre: Irán. Feltételes módban. Elnökválasztás után. Baniszadr Párizsban. Magyarország, 1981. 31. sz. 3. old.

Harmat Endre: Irán. A teheráni halottak. Baniszadr bukása. Kinek az érdeke? Magyarország, 1981. 27. sz. 9. old.

Irán. Ramadan napjai. Július 24.: Elnökválasztás. A Modzsaheddin Khalk szerepe. Magyarország 1981. 28. sz. 7. old.

Kianuri, Nureddin: A hazafias erők összefogásáért.

Béke és Szocializmus, 1981. 7 sz. 25—30. old.

Mészáros György: Új költségvetés Iránban. Hajtóvadászat az „ebfajzatra". Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 9—10. old.

Oltványi Tamás: USA—Irán. Eetétek. Vita, dollár, határidő. Magyarország, 1981. 28. sz. 6. old.

Seé Levente: Behesti ajatollah halálára. Magyar Hírlap. 1981. június 28. 2. old.

IRODALOM

József Farkas: Etika és forradalom kérdései az újabb magyar irodalomban. Literatura, 1981. 1—2. sz. 136—139. old.

Illés László: A nemzetközi proletárirodalom keletkezése és felbomlása — a kulturális átstruktúrálódás modellje. Literatura, 1981. 1—2. sz. 140—143. old.

ISZLÁM

Emlékeztető. (Iszlám Konferencia.) Magyarország, 1981. 29. sz. 11. old.

IZRAEL

Böcz Sándor: Begin és a hatalom. Népszabadság, 1981. július 24. 4. old.

Kapeliouk, Amnon: Izrael a palesztin erők utolsó bástyájával szemben. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 76—80. old. A Le Monde Diplomatique-ban megjelent cikk.

Krajczár Imre: Tel Aviv-i jegyzetek. 1. A kudarc mindig árva gyermek. Népszava, 1981. július 16 2. old. 2. Majdnem patthelyzet a választásokon. július 17. 2. old. 3. Begin váltja Begint. július 19. 8. old.

Muller Midhel: Izrael választások előtt — és után? (Az Izraeli Kommunista Párt 1981. február 11—15-i. XIX. kongresszusáról.) Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 80—85. old. A Cahiers du Communisme-ban megjelent cikk.

JOG

Markója Imre: A gazdasági jogalkotás és a jogalkalmazás időszerű kérdései. Magyar Jog, 1981. 7. sz. 557—564. old.

Peschka Vilmos: A jog mint ideológia. Népszabadság, 1981. szeptember 22. 4. old.

KELET—NYUGATI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

Gonda György—Szentgáli Péter: Eredmények a kelet—nyugati kereskedelemben. Figyelő, 1981. 32. sz. 10. old.

Fábián Tibor: A „globális tárgyalások". Külgazdaság, 1981. 8. sz. 37—48. old.

KGST

Balogh András: A mezőgazdasági termelés fejlesztése az európai KGST-országokban. (1976—1985.) Gazdálkodás, 1981. 9. sz. 1—10. old.

Csaba László: A világgazdasági változások hatása a KGST-re. Gazdaság, 1981. 1. sz. 96—113. old.

Csáki Csaba: Lehetőségek és korlátok a KGST-országok mezőgazdaságának hosszú távú fejlesztésében. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 895—912. old.

Csepely-Knorr András—Szakonyi László: A mezőgazdaság fejlődése az európai KGST-országokban. Gazdaság, 1981. 1. sz. 114—134. old.

Faludi András: Mérleg — Szófia után. 1. Energia. Magyar Nemzet, 1981. július 15. 7. old. 2. Mezőgazdaság. július 18. 5. old. 3. Szakosítás. július 19. 7. old.

Faragó András: Komplex program. Születésnapi számvetés. Figyelő, 1981. 26. sz 1—10. old.

Farkas György: A szocialista nemzetközi szakosítások és kooperációk intézményi problémái. Külgazdaság, 1981. 8. sz. 3—11. old.

Gál Péter: Termelési kooperációk. Figyelő, 1981. 29. sz. 10—11. old.

KGST-energiamérleg. Észerű felhasználást. Heti Világgazdaság, 1981. 28. sz. 4—5 old.

Kis Csaba: KGST. 1982-ben Budapesten. A nyolcvanas évek gazdasági stratégiája. Magyarország, 1981. 28. sz. 3. old.

Köves András: Befelé vagy kifelé fordulás? Gondolátok a KGST-országok külgazdasági stratégiájáról. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 878—894. old.

Közlemény a KGST XXXV. ülésszakáról. Magyar Hírlap, 1981. július 7. 4. old.

Lázár György: Aktívan részt veszünk a szocialista gazdasági integráció további kibontakozásában. Magyar Hírlap, 1981. július 3. 4. old.

Munkácsy Gyula: KGST-országok. Lassú változás az energiafelhasználásban. Figyelő, 1981. 32. sz. 11. old.

Pócs Ervin: Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1980-ban és az évi tervek. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 960—969. old.

Rácz Margit: A KGST-tagországok közti vállalati együttműködésről. Vezetéstudomány, 1981. 8. sz. 18—21. old.

Szikszai Béla: A népgazdasági tervek nemzetközi egyeztetésének főbb tapasztalatai. Pártélet, 1981. 9. sz. 9—14. old.

A szocialista együttműködés hatékonyságának kérdései. Külgazdaság, 1981. 7. sz. 14—21. old.

Tyihonov, Nyikolaj: Együttműködésünk szilárd alapot teremt szociális és gazdasági fejlődésünkhöz. Magyar Hírlap, 1981. július 3. 5. old.

KÍNA

Gárdos Miklós: Kína. Hua a második sorban. Új pártelnök: Hua Jaopang. Az elsődleges és a másodlagos. Magyarország, 1981. 28. sz. 9. old.

Hidasi Gábor: Egy ideológia metamorfózisa. A kínai társadalom és a maoizmus. Magyar Hírlap, 1981. július 5 9. old.

Maung, Sein: Milyen területekre tart igényt Peking? Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 141—145. old.

A Világbank jelentése Kínáról. Lesz hozzá energiája? Heti Világgazdaság, 1981. 28. sz. 6—7. old.

KISZ

Fazekas János: A KISZ KB delegációja Afrikában. Találkozások, új kapcsolatok. Magyar Ifjúság, 1981. 38. sz. 22. old.

Az Ifjúsági Szövetség szerepe a munkássá válásban. Ifjúsági Szemle, 1981. 1. sz. 58—65. old.

Kápolnai György: A KISZ társadalmunk politikai intézményrendszerében. Ifjúsági Szemle, 1981. 2. sz. 49—55. old.

KISZ X. KONGRESSZUSA

Bozó Gyula: A KISZ KB kongresszusi leveléről az egyéves és az öthónapos pártiskolán. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 97—99. old.

Együtt az ifjúság tömegeivel a fejlett szocialista Magyarországért! A Központi Bizottság beszámolója a KISZ X. kongresszusának. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 38—56. old.

Hegedűs László, S.: Sok segítséget tudunk adni ahhoz, hogy a fiatalok részt vehessenek városaink és falvaink jövőjének formálásában. —, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 81—82. old.

[A KISZ] Intéző Bizottság tagjai. [Fényképpel.] Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 126—127. old.

Jakab Sándor: Az ifjúság nagy tömegei alkotó módon kívánnak hozzájárulni közös dolgaik rendezéséhez. —, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkárhelyettese. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 80—81. old.

Kádár János: A mi programunk: szocializmus és béke — ebben bízzék, ezért dolgozzék az ifjúság. — felszólalása a KISZ X. kongresszusán. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 62—70. old.

A KISZ X. kongresszusának határozata. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 106—123. old.

A KISZ Központi Bizottságának tagjai. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 124—125. old.

A Központi Bizottság előzetes jelentése a KISZ X. kongresszusának. 1. A fiatalok helyzete társadalmunkban. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 5—10. old. 2. Adatok a KISZ-ről. Ugyanott, 10—19. old. 3. A KISZ tevékenységének főbb adatai. Ugyanott, 19—30. old. 4. A KISZ-vállalatok. Ugyanott 30—32. old. 5. A KISZ Központi Bizottságának irányító tevékenysége. Ugyanott, 32—37. old.

A Központi Pénzügyi Ellenőrző Bizottság jelentése a KISZ X. kongresszusának. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 57—61. old.

A KISZ Központi Pénzügyi Ellenőrző Bizottságának tagjai. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 125—127. old.

A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Szervezeti Szabályzata. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 103—105. old.

Nagy Sándor: A kongresszusi határozat feldolgozásáról. Gyorsinterjú — -ral, a KISZ Központi Bizottságának titkárával. Ifjúkommunista, 1981. 8. sz. 13. old.

Nemes Péter: A KISZ X. kongresszusa után. Pártélet. 1981. 7. sz. 13—19. old.

Pasztuhov, Borisz Nyikolajevics: A szovjet fiatalok méltóan kívánnak hozzájárulni az SZKP XXVI. kongresszusa határozatainak megvalósításához. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 71—72. old.

Pozsgay Imre: A művelt ifjúság a társadalmi haladás alapfeltétele. Ifjúkommunista, 1981. 6—7. sz. 78—79. old.

KÖNYVKIADÁS

Gergely András: Ponyvára szánt értékes sorozat. Gondolkodó magyarok. Magyar Hírlap, 1981. június 28. 8. old.

Haiman György: A szép könyv titka. Beszélgetés — -gyel. Magyar Nemzet, 1981. június 21. 10. old. Mátraházi Zsuzsa interjúja.

Könyvkiadás. A paperback csoda. Infantilizálódott ízlés. Néha kiadják, többnyire nem. Magyarország, 1981. 29. sz. 26. old.

Udvarhelyi László: Könyvkiadás, gazdaság, társadalompolitika. Lépéshátrány vagy lépésváltás? Magyar Hírlap, 1981. július 26. 8. old. Hérész Dezső interjúja.

KÖNYVTÁRÜGY

Franka Tibor: Nagyvonalú szakkönyvtárak. 1. Mindent veszek devizáért. Magyar Hírlap, 1981. július 16. 6. old. 2. A pazarlás gyeplője. július 17. 6. old.

Villangó István: Nem passzív áhittattal. Beszélgetés — -nal, a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztályának vezetőjével. Munka, 1981. 7. sz. 5—6. old. Győri Illés György interjúja.

KÖRNYEZETVÉDELEM

Gonda György: Környezetvédelem gazdaságosan. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 30. 5. old.

Gonda György: Termelés és környezetvédelem. Beszélgetés dr. — államtitkárral. Magyar Nemzet, 1981. július 14. 9. old. Antalffy Gyula interjúja.

Rajnai Vilmos: Mit és miért védünk? Kortárs, 1981. 8. sz. 1329—1332. old.

Tamás András: A környezet jogi védelme Japánban. Állam- és Jogtudomány, 1981. 2. sz. 284—301. old.

KÖZEL-KELET

Khenin, David: Begin politikája veszélyezteti a Közel-Kelet békéjét. — -nek, az Izraeli KP titkárának nyilatkozata. Népszabadság, 1981. augusztus 2. 2. old.

Mészáros György: Atomenergia-programok a Közel-Keleten. Reaktorok és reakciók. Heti Világgazdaság, 1981. 28. sz. 9—12. old.

Ónody György: Közel-Kelet. Új pozíciók.. Izraeli belső változások. Ortodox erők ellenében. Magyarország, 1981. 35. sz. 5. old.

Réti Ervin: Camp David zsákutcája. A közel-keleti válság új jelenségei. Külpolitika, 1981. 3. sz. 3—22. old.

KÖZMŰVELŐDÉS

Juhász Róbert: A népfront a közművelődésért. A kultúra közösségteremtő erő. Magyar Nemzet, 1981. augusztus 14. 5. old.

KORMOS SÁNDOR: Művészet és közművelődés. Új Auróra, 1981. 1. sz. 67—72. old.

László-Bencsik Sándor: A gondolkodás nem kerül pénzbe. A munkásművelődésről — -ral. Magyar Nemzet, 1981. június 20. 4. old. Marafkó László interjúja.

Nagy Katalin, S.: A fotó és a közművelődés. Kultúra és Közösség, 1981. 3. sz. 30—36. old.

Szekeres András: Olvasótábor cigánygyerekeknek. Magyar Hírlap, 1981. július 10. 6. old.

Tai Károly: A társadalom és a művelődés közösségek. Népművelés, 1981. 7. sz. 8—9 old.

Tripolszky László: Több lelemménnyel. Jegyzetek a közművelődésről. Népszabadság, 1981. szeptember 13. 13. old.

Urbán László: Közművelődés az üzemekben. Pártélet, 1981. 9. sz. 49—52. old.

Vitányi Iván: A műveltség kérdőjelei. Beszélgetés — -nal. Magyar Nemzet, 1981. július 12. 9. old. Mátraházi Zsuzsa interjúja.

KUBA

Cukaszov, Szergej: Az élcsapat érettsége. Politikai riport. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 69—80. old.

KULTÚRA

Czerwinski, Marcin: A „kultúra" terminusról. Kultúra és Közösség, 1981. 3. sz. 94—106. old.

Hermann István: A művészet demokratizmusa. Világosság, 1981. 8—9. sz. 547—551. old.

Markarjan, E. Sz.: A kultúraelmélet a társadalomtudományok rendszerében. Kultúra és Közösség, 1981. 3. sz. 81—93. old.

Mikecz Tamás: Polgári kultúrafelfogások a hatvanas években. Társadalomtudományi Közlemények. 1981. 2. sz. 198—208. old

Szük László: „Az nem lehet . . ." Kritika, 1981. 9. sz. 22—23. old.

Terestyéni Tamás: A tömegkommunikációs kultúrateremtés társadalmi szabályozása. Szociológia, 1981. 1. sz. 97—105. old.

Vitányi Iván: Kulturális demokrácia — a kultúra demokratizálása. Világosság, 1981. 8—9. sz. 585—589. old.

KULTURÁLIS KAPCSOLATAINK

Belga filmhét — hazánkban először. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 19. 6. old.

Käfer István: Kelet-európai szabadpolc. Auróra, 1981. 2. sz. 146—162. old.

Magyar könyvnapok a Szovjetunióban. Szovjet Irodalom, 1981. 7. sz. 189—190. old.

Mészöly Gábor: Kulturális kapcsolatok. Különböző vonzódások. Tiszteletbeli és rendes tagok. Harmincöt év: Párizstól Madrasig. Magyarország, 1981. 28. sz. 27. old.

Pandavenes, Mario Guillen — Melo, Dario Mendes de: Kapcsolatteremtés, könyvekkel. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 24. 6. old. Bajor Gabriella interjúja.
Rónai Rudolf: A finn—magyar kulturális kapcsolatokról. Beszélgetés — -fal. Magyar Nemzet, 1981. július 5 11. old.
Sajtótájékoztató a Zeneművészek Klubjában. Mongol kulturális napok. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 19. 6. old.
Szabó Ernő, P.: Kulturális kishatárforgalom. Magyar Ifjúság, 1981. 38. sz. 18—19. old.

KÜLPOLITIKÁNK
Aczél György: A Der Spiegel interjúja. Magyarország, 1981. 27. sz. 14—17. old.
Garai Róbert: A Magyar Népköztársaság és a fejlődő országok kapcsolatai. Külpolitika, 1981. 2. sz. 5—17. old.
1. **Kádár János:** Nagyra értékeljük Líbia forradalmi politikáját. Népszabadság, 1981. szeptember 23. 3. old.
2. **Kadhafi, Moamer el-:** Közös célok kötik össze országaink népeit. Ugyanott.
Köszönet a támogatásért. Közlemény a nicaraguai delegáció magyarországi látogatásáról. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 25. 4. old.
Közös közlemény Kuvait állam emírjének Magyarországon tett hivatalos látogatásáról. Népszabadság, 1981. szeptember 17. 3. old.
Közös közlemény Moamer el-Kadhafi látogatásáról. Népszabadság, 1981. szeptember 25. 3. old.

LAKÁS
Dávid G. János: Lakáskérdés: piac és normák. Történeti vázlat. Valóság, 1981. 8 sz. 51—59. old.
Deák András: Egy népi ellenőri vizsgálat után. Az üres lakások nyomában. Népszava, 1981. augusztus 18. 3. old.
Hegedűs József—Tosics István: Lakáspolitika és lakáspiac. Valóság, 1981. 7. sz. 76—90. old.
Macht Ferenc: A lakáselosztás új rendje. Munka, 1981. 7. sz. 2—3. old.
Sándor Pál: A fővárosi lakásépítés hatékonysága. Valóság, 1981. 7. sz. 91—99. old.
Tóth Pál: A lakással való elégedetlenség okairól. A panelházszindróma és a bérkaszárnya-effektus. Borsodi Szemle, 1981. 2. sz. 26—38. old.
Zétényi Zoltán: A fiatalok és a lakáshelyzet. Ifjúsági Szemle, 1981. 2. sz. 36—48. old.

LAKÓTELEPEK
Nagy Ervin: Miért kell építeni lakótelepeket Budapesten? Népszabadság, 1981. szeptember 4. 3. old.
Nagy Szabolcs: Otthon panelekből. Tűnődés a házgyári lakásokról. Műhely, 1981. 2. sz. 9—16. old.
Szabó László, G.: Lakótelepek. Életformaváltás. Munka, 1981. 8—9. sz. 42. old.
Szigeti József: Helyzetkép kérdőjelekkel. Lakótelepek az államigazgatás látóterében. Műhely, 1981. 2. sz. 3—8. old.

LAKÁSKULTÚRA
Párczer Ferenc: Túl a poszteren. Kultúra és Közösség, 1981. 3. sz. 37—45. old.

LATIN-AMERIKA
(Mora Valverdé, Manuel-Padilla Rush, Rigoberto-Dario Souza, Ruben): Miért élezódött ki a helyzet Közép-Amerikában? Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 105—109. old.

LENGYELORSZÁG
Alaksza Tamás: Lengyelország. 1. Kongresszus előtt. Andrej Gromiko látogatása. Összehívták a 12. plénumot. Magyarország, 1981. 28. sz.

5. old. 2. Egy lépés előre. „Elektronikus" kongresszus. Megválasztott vezető szervek. 30. sz. 3. old. 3. Újabb erőpróba. Népszerűtlen intézkedések. Az árreformról tárgyal a szejm. 31. sz. 5. old. 4. Merre tovább? A krími találkozó után. Gazdasági kérdések. 34. sz. 4. old. 5. Két nap sajtó nélkül. Kettős taktika. Társadalmi nyugtalanság. 35. sz. 4. old. 6. Döntések. Képernyő és energia. 36. sz. 4. old. 7. Remények és kétségek. Plénum és kongresszus. Fenyegető felhívás. 37. sz. 5. old. 8. Kikkel? Heves hatalmi harc. 38. sz. 5. old.

Azok mellett állunk, akik Lengyelországban felelősséget éreznek a szocializmusért. Munkásgyűlés az Orionban. — A magyar szervezett dolgozók elutasítják a Szolidaritás felháborító akcióját. Népszava, 1981. szeptember 18. 3. old.

Bögös László: Ahogyan a nyugati sajtó látja. Egy legenda temetése. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 7. 2. old.

Elzárjuk az ellenforradalom útját. A lengyel kormány közleménye az ország politikai helyzetéről. Népszabadság, 1981. szeptember 19. 2. old.

Kania, Stanislaw referátuma a LEMP IX. kongresszusán. (Rövidített szöveg.) Nemzetközi Szemle, 1981. 9. sz. 37—46. old.

Kürti Gábor—Varró Barna: Lengyelország 1981. júliusában. 1. Mi változott? Magyar Hírlap, 1981. július 8. 4. old. 2. Célok. taktikák. július 9. 159. sz. 4. old.

A LEMP társadalmi-gazdasági programja. A LEMP IX., rendkívüli kongresszusának határozata. (A Zycie Warszawyban közölt rövidített szöveg.) Nemzetközi Szemle, 1981. 9. sz. 47—54. old.

A LEMP 11. Plénuma — S. Kania előadói beszéde. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 21—31. old.

A LEMP IX., rendkívüli kongresszusának programtézisei. (Rövidítve.) Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 3. old.

Lengyel gazdaság. Reformtervek. Heti Világgazdaság, 1981. 30. sz. 7—8. old.

A lengyel népet veszélybe sodorják a szocializmus ellenségei. Értelmiségi gyűlés a szegedi tudományegyetemen. Népszava. 1981. szeptember 18. 3. old.

Lengyelország: Pártdokumentumok. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 3—34. old.

Lengyelországban a hatalomért éles osztályharc folyik. A LEMP KB beszámolója, Stanislaw Kania előadói beszéde. Népszabadság, 1981. július 15. 3. old.

Leküzdjük az ellenforradalmi veszélyt. A LEMP KB Politikai Bizottságának nyilatkozata. Népszabadság, 1981. szeptember 17. 2. old.

Miklós Gábor: Lengyelország, 1981. június. Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz. 31—42. old.

Molendowski, Edward: Lengyelország gazdaságpolitikája és külkereskedelme a hetvenes években: okok és következmények. Külgazdaság. 1981. 8. sz. 23—36. old.

Olsowski, Stefan: Lengyelország számára létfontosságú a Szovjetunióval való együttműködés. — beszéde a televízióban. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 24. 3. old.

Paszinski, Aleksander: Lengyel reformtervek. Az út kezdete. Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 6—8. old.

Pataki István: A Lengyel Egyesült Munkáspárt IX., rendkívüli kongresszusa. Pártélet, 1981. 9. sz. 38—42. old.

Rakowski, Mieczyslaw: A Szolidaritás a hatalomra tör. Népszava. 1981. szeptember 23. 3. old.

A Szolidaritás a hatalomra tör. A TASZSZ jelentése a lengyelországi helyzetről. Népszabadság, 1981. szeptember 22. 2. old.

Terényi Éva: Mi húzódik meg a lengyel válság egy éve mögött? Népszabadság, 1981. augusztus 18. 4. old. (Háttér.)

Wróblewski, Andrzej Krysztof: Lengyel piacok. Hús pénzre, jegyre — vagy szénre. Heti Világgazdaság, 1981. 35. sz. 11—12. old.

LIBANON

Fisk, Robert: Lesz-e „háborús ok" a keskeny kék vonal Libanonban? Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 74—76. old. A The Timesben megjelent cikk.

LÍBIA

Rudnyánszky István: Líbia fővárosából. Népszabadság, 1981. augusztus 30. 9. old. (Helyszíni jelentés.)

MAI MAGAZIN

A Brigádélet utódja. Megjelent a Mai Magazin. Népszava, 1981. július 30. 7. old.

MARXIZMUS—LENINIZMUS

Seve, Lucien: Beszélhetünk-e a marxizmus válságáról? Tájékoztató, (Művelődési Min.) 1981. 3. sz. 99—107. old.

MEXIKÓ

Mexikó — egy fontos domínó? Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 112—121. old. A The Economist cikke.

MEZŐGAZDASÁG

Csillag István: A paprika nem elég Heti Világgazdaság, 1981. 32. sz. 30. old.

Fürjes József: Munkahelyi rehabilitáció. Akadályok a visszaúton. Heti Világgazdaság, 1981. 32. sz. 27—29. old.

Gara István: Halálos (elő)ítéletek. Heti Világgazdaság, 1981. 32. sz. 29—30. old.

Kalocsay Ferenc: A mezőgazdasági nagyvállalat vezetése napjainkban. Munkaügyi Szemle, 1981. 6. sz. 24—27. old.

Kiss Judit: A világ mezőgazdasága a következő 20 évben. Külgazdaság, 1981. 7. sz. 3—13. old.

Komló László: A mezőgazdaság iparosodásának újraértelmezése. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 867—877. old.

Márton János: Útikalauzaink: a tények. Mezőgazdaságunk a nemzetközi versenypályán. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 20. 9. old.

Maton, A.: A munkaszervezés kutatása és néhány gyakorlati módszere a mezőgazdaságban. Gazdálkodás, 1981. 7. sz. 2—5 old.

Zsuffa Ervin: Változatlan alapelvek, új feladatok. A mezőgazdaság fejlesztése a hatodik ötéves terv időszakában. Gazdaság, 1981. 1. sz. 44—57. old.

MSZBT

Egy hónappal az MSZBT országos értekezlete előtt. Ország-Világ, 1981. 36. sz. 7. old.

Interjú Bíró Gyulával, az MSZBT főtitkárával a magyar—szovjet barátságról. Népszabadság, 1981. szeptember 20. 5. old. Rác T. János interjúja.

Séllei Lajos—Fledervics Lajos: A magyar—szovjet barátság erősítéséért. Pártélet, 1981. 9. sz. 64—67. old.

MSZMP

Baranyai Tibor: A pártszervek felelőssége. Népszabadság, 1981. szeptember 20. 3. old.

Ernszt Antal: A párt-végrehajtóbizottság előtt. Életmód és közgondolkodás. Beszélgetés — -lal, a Csepel Művek pártbizottságának első titkárával. Népszabadság, 1981. augusztus 12. 3. old.

Sólyom József interjúja.

Háry Béla: Bátorítani a kezdeményezőket. Beszélgetés — -val, a Győr-Sopron megyei PB első titkárával.

Népszabadság, 1981. július 18. 3. old. Rác. T. János interjúja.

Jerszi István: Új szerepkör — új módszerek. Beszélgetés dr. — -nal, a Baranya megyei pártbizottság titkárával. Népszabadság, 1981. szeptember 1. 3. old. Tamás Ervin interjúja.

Nádasdi József: Közérdekű jelzések és panaszügyek. Beszélgetés dr. — -fel, a VII. kerületi pártbizottság első titkárával. Népszabadság, 1981. augusztus 4. 3. old. Sólyom József interjúja.

Politikánk, programunk világos, élvezi a tömegek támogatását. Kádár János látogatása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Magyar Hírlap, 1981. július 2. 1., 4. old.

Sikula György: A tömegszervezeti tanácskozások tapasztalatainak hasznosítása. Pártélet, 1981. 8. sz. 12—16. old.

Szarvas László: Az MSZMP az üzemi demokrácia kibontakoztatásáért (1956—1968.) Egyetemi Szemle, 1981. 2. sz. 9—19. old.

Szatmári István: Még közelebb az alapokhoz. Beszélgetés dr. — -nal, a XI. kerületi pártbizottság első titkárával. Népszabadság, 1981. július 10. 3. old. Máté György interjúja.

Szijártó Endréné: Pártmunka falun. Beszélgetés — -vel, a keszthelyi járási pártbizottság első titkárával. Népszabadság, 1981. augusztus 19. 3. old. Gali Sándor interjúja.

MSZMP — ALAPSZERVEZETEK

Fekete Antal: Pártszervezetek a háztájiért. Beszélgetés — -lal, a ceglédi járási pártbizottság titkárával. Népszabadság, 1981. szeptember 3. 3. old. Máté György interjúja.

Géczy Imre: A kórházi pártmunka egyik sajátosságáról. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 9—11. old.

Horváth Gáspár: A párttagok aktivitása. Beszélgetés — -ral, a Videoton pártbizottságának titkárával. Népszabadság, 1981. szeptember 9. 3. old. Máté György interjúja.

Óri Zoltán: A változó körülményekhez igazodva. Pártélet, 1981. 7. sz. 77—79. old.

Pártfórumok napirendjén. Vezetés, ellenőrzés, tagfelvétel. Népszabadság, 1981. július 30. 5. old.

Rákos Imre—Gyenes László: Az iskolai pártszervezetek az új tanévben. Pártélet, 1981. 9. sz. 15—21. old.

Török János: A politikai aktivitás növelése. Pártélet, 1981. 7. sz. 75—76. old.

MSZMP — IFJÚSÁGPOLITIKA

Koncz István: Felelősség az ifjúságért — az ifjúság felelőssége. Népszabadság, 1981. augusztus 20. 5. old.

MSZMP — GAZDASÁGPOLITIKA

Ábrahám Kálmán: Az építőipari határozat megvalósítása. Pártélet, 1981. 9. sz. 22—26. old.

Balázs Miklós: A gazdaságpolitikai határozatok helyi megvalósításáról. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 24—28. old.

Balla Sándorné: A gazdaságpolitikai pártmunkáról. Együttműködünk. Népszabadság, 1981. július 29. 3. old.

Kovács József: A gazdálkodás politikai segítése. Pártélet, 1981. 9. sz. 57—60. old.

A megyei pártbizottság gazdaságpolitikai munkájáról. Kerekasztal-beszélgetés. Pártélet, 1981. 7. sz. 28—35. old.

Orosz Istvánné: A gazdaságpolitikai pártmunkáról. Emberközelben. Népszabadság, 1981. július 24. 3. old.

Szabó Mihály: A gazdaságpolitikai pártmunkáról. Ke-

ressük a jobb megoldásokat. Népszabadság, 1981. szeptember 5. 3. old.

Verbó István: A gazdaságpolitikai pártmunkáról. Egy lépéssel előbb. Népszabadság, 1981. augusztus 7. 3. old.

Závori László: A gazdaságszervező pártmunkáról. A politikai irányítás igényével. Népszabadság, 1981. augusztus 14. 3. old.

MSZMP KB

Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1981. június 18-i üléséről. Népszabadság, 1981. június 20. 1. old.

MSZMP — MŰVÉSZETPOLITIKA

Agárdi Péter: Művészet és demokratizmus. Pártélet, 1981. 8. sz. 41—46. old.

MSZMP — PÁRTKAPCSOLATOK

Athos Fava elutazott. Magyar Hírlap, 1981. szeptember 11. 4. old.

Közlemény az Arab Újjászületés Szocialista Pártja küldöttségének látogatásáról. Népszabadság, 1981. július 12. 4. old.

Közlemény az Argentin Kommunista Párt főtitkárának látogatásáról. Népszabadság, 1981. szeptember 11. 5. old.

MSZMP — PROPAGANDA

Bandur Károly: Hatékonyabb nevelő munkával. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 88—94. old.

Boros Antal: A politikai szükséglet és a propaganda összhangja. Pártélet, 1981. 7. sz. 68—71. old.

Gordos János: A tömegpropaganda-tanfolyamok elismeréséért. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 83—87 old.

Kornidesz Mihály: Szervezettebb, aktívabb ideológiai munkát. Pártélet, 1981. 9. sz. 3—8. old.

Poór József: Tudatosan, reálisan, politikai érzékkel. Propagandamunkánk néhány problémájáról. Pártélet, 1981. 9. sz. 43—48. old.

Ruzsányi János: Párttaggá nevelés a tanulóifjatalok körében Salgótarján város középiskoláiban. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 3—7. old.

Szabó Rudolf: Agitációs és propagandakabinet. Pártélet, 1981. 9. sz. 79—80. old.

Tamás István: A pártiskola — politikai fórum. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 28. 5. old.

MSZMP — SZERVEZETI ÉLET

Farkas Gyula—Kovács Péter: A párttagsági díjak megállapításának tapasztalatai. Pártélet, 1981. 7. sz. 36—38. old.

Gesztesi Tamás: Beszámoltatás — elemzőbb módon. Pártélet, 1981. 7. sz. 72—74. old.

Nagy Ferenc: Tagfelvétel a főiskolán. Pártélet, 1981. 9. sz. 74—75. old.

Péter János—Látos István: A pártdemokrácia érvényesülése a vezető testületek munkájában. Pártélet, 1981. 7. sz. 20—27. old

Vogl Elemér: Párttag szeretnék lenni. Pártélet, 1981. 9. sz. 89—91. old.

MUNKAFEGYELEM

Péter Ilona: Fegyelem a fegyelmik tükrében. 1. Ezernél több ügy. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 12. 5. old. 2. Érdekvédelem, de hogyan? augusztus 13. 5. old.

Szabó Márton: Munkamorál és társadalmi haladás. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 18—27. old.

MUNKANÉLKÜLISÉG

Grigorjev, Leonyid: Milliók tragédiája — a munkanélküliség. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 122—126. old. A Novoje Vremjaban megjelent cikk.

Lindlein, Nyikolaj: Egymilliárd munkahely kereséstetik. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 126—129. old. A Novoje Vremja cikke.

MUNKÁSMOZGALOM

A kommunisták, a szocialisták és a békeharc. Béke és Szocializmus, 1981. 9. sz. 142—148. old.

Kovács László: Nemzeti és nemzetközi tényezők korunk forradalmi munkásmozgalmában. Pártélet, 1981. 8. sz. 30—35. old.

A nemzetközi és a nemzeti munkásmozgalomban. Nemzetközi tudományos-elméleti konferencia. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 102. old.

A nemzetközi és a nemzeti munkásmozgalomban. (Konferencia Balatonföldváron, 1981. május 5—7-én.) 1. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 55—82. old. 2. A forradalmi gyakorlat és az internacionalizmusnak a koncepciója. 9. sz. 77—86. old. 3. Az internacionalista segítségről. 96—102. old. 4. A békés egymás mellett élés és a szolidaritás. 102—110. old.

Wimmer, Ernst: A leninizmus és a „reformstratégia". Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 16—24. old.

MUNKÁSOSZTÁLY

Gál Róbert: Ki megy ma munkásnak? Népszava, 1981. július 11. 7. old.

Korom Mihály: A munkásosztály hatalma a szocialista forradalom legfőbb vívmánya. Pártélet, 1981. 8. sz. 3—6. old.

Kovács Ferenc: A munkásság és az értelmiség. Népszabadság, 1981. augusztus 19. 4. old.

MUNKÁSŐRSÉG

Tóth János: Munkásőr-alegység — kommunista közösség. Pártélet, 1981. 7. sz. 90—91. old.

Vadász Ferenc: Szépszínűszürke egyenruhában. Pártélet, 1981. 9. sz. 87—88. old.

MUNKAVERSENY

Dajka Ferenc: Megújuló munkaverseny. Népszabadság, 1981. augusztus 9. 1. old.

Gál László: Növekvő feladatok a munkaverseny-mozgalomban. Pártélet, 1981. 8. sz. 7—11. old.

MŰVÉSZET

Beke László — Hegyi Lóránd: Művészet a változó világban. Szabadi Judit beszélgetése — és — művészettörténészekkel. Mozgó Világ, 1981. 6. sz. 16—20. old.

Kovács Gyula: Magyarországi vagy magyar-e képzőművészetünk? Művészet, 1981. 8. sz. 4—7. old.

Pozsgay Imre: Közös felelősséggel. — művelődési miniszter felszólalása a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének közgyűlésén. Művészet, 1981. 8. sz. 1—2. old.

Vajda György: Mérkőzésről mérkőzésre. Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz. 83—87. old.

Szabó Ede: Ötvösök, fémművesek és kívülrekedtek. A II. miskolci ötvös és fémműves quadriennáléról. Műhely, 1981. 2. sz. 33—34. old.

NAMÍBIA

Namíbia a szabadság küszöbén. 1. Nujoma, Sam: A legeredményesebb út. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 115—118. old. 2. Garoeb, Moses: A küzdelem döntő szakasza. 119—122. old.

Nujoma, Sam: A független Namíbiáért. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 20. 3. old. Kürti Gábor interjúja.

NDK

Szluka Emil: Iparfejlesztés az NDK-ban. 1. A műszaki politika. Népszabadság, 1981. augusztus 18. 6. old. 2. Miért a technológia? augusztus 19. 6. old.

NÉPGAZDASÁG

Augusztinovics Mária: A makrostruktúra változása Magyarországon (1950—2000). Közgazdasági Szemle, 1981. 9. sz. 1026—1043. old.

Balázsy Sándor: Nyitottság — mérték vagy szerkezet? Külgazdaság, 1981. 7. sz. 48—50. old.

Bognár József: Világgazdaság, magyar gazdaság. Népszabadság, 1981. augusztus 20. 9. old.

Faluvégi Lajos: A gazdasági szerkezet változásai a hatodik ötéves terv időszakában. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 3—17. old.

Faluvégi Lajos: A hatodik ötéves tervet formáló szándékok, viták és tapasztalatok. Gazdaság, 1981. 1. sz. 7—31. old.

Faluvégi Lajos: A műszaki haladás és a hatodik ötéves terv fejlesztési politikája. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 769—786. old.

Havasi Ferenc: Az 1981. évi népgazdasági terv végrehajtásának eddigi tapasztalatai, a további feladatok. Pártélet, 1981. 7. sz. 3—12. old.

Havasi Ferenc: Az 1981. évi népgazdasági terv végrehajtásának eddigi tapasztalatai, a további feladatok. Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz. 3—12. old.

Kovács Árpád: A terv és a beruházások. Pártélet, 1981. 8. sz. 17—22. old.

Prohászka János: Tervteljesítés — takarékosság — technológia. Magyar Tudomány, 1981. 7—8. sz. 558—564. old.

(Tardos Márton): Gazdaságunk szervezete. Figyelő, 1981. 33. sz. 4. old. Inzelt Annamária interjúja.

NEUTRONFEGYVER

Egyesült Államok. Újabb veszélyes döntés. A neutronfegyvert már gyártják. Aggodalmas szövetségek. Magyarország, 1981. 33. sz. 3. old.

Gárdos Miklós: Az N-lidércnyomás. Neutronfegyver és eurorakéták. A Santa Barbara-i bejelentés. Magyarország, 1981. 34. sz. 3. old.

Kereszty András: A zárópont. Népszabadság, 1981. augusztus 20. 7. old.

Kovács István: A neutronfegyver-gyártásról. Népszabadság, 1981. augusztus 30. 6. old.

A magyar nép tiltakozik a neutronfegyver gyártása ellen. Kállai Gyula nyilatkozata. Népszabadság, 1981. augusztus 14. 5. old.

Serföző László: A neutronfegyver — játék a tűzzel. Népszava, 1981. augusztus 16. 8. old.

Várkonyi Tibor: A neutronvita. Bomba a negyedik emeleten. Magyar Nemzet, 1981. augusztus 20. 8. old.

NICARAGUA

Aguirre, Meléndez: Szakszervezeteink a demokratikus megújulásban. Beszélgetés — nicaraguai szakszervezeti vezetővel. Népszava, 1981. július 11. 7. old. Szalay Ferenc interjúja.

Borge, Tomás: Új Nicaraguát építünk. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 28. 2. old.

Szuhosztat, Alekszandr: A forradalom védelmében. Politikai riport. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 110—120. old.

NŐKÉRDÉS

Turgonyi Júlia: Az egyenlő jog fejlődésének anomáliái. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 590—595. old.

NSZK

Lipovecz Iván: NSZK. Rakétaviták. Brandt útja körül. Mitterrand Schmidt oldalán. Magyarország, 1981. 29. sz. 5. old.

Az NSZK fizetési mérlege 1980-ban. Figyelő, 1981. 33. sz. 9. old.

OKTATÁSÜGY

Csoma Gyula: A tananyag bűvöletében. Valóság, 1981. 9. sz. 72—83. old.

Deák Zsuzsanna—Forrai R. Katalin—Kozma Tamás: Általános iskoláink a nyolcvanas években. Társadalmi Szemle, 1981. 7. sz. 74—82. old.

Gazsó Ferenc: A társadalmi, gazdasági változások és a közoktatási rendszer a nyolcvanas években. Palócföld, 1981. 4. sz. 3—6. old.

Kozma Tamás: A demokratikus iskola: utópiák és realitások. Világosság, 1981. 8—9. sz. 577—584. old.

Pilhoffer Ferenc: A nagy létszámú iskolák szervezete. Budapesti Nevelő, 1981. 2. sz. 3—15. old.

Sarkadi László: Ízlésformálás vagy ízlésrontás az iskolában? Népszabadság, 1981. szeptember 20. 16. old.

Schmidt Attila: Nevelés zárt falak között. 1. Régi ismerősök. Népszava, 1981. augusztus 24. 5. old. 2. Elítéltek — átlagkeresettel. augusztus 25. 5. old. 3. „Zsilipen" a külvilágba. augusztus 26. 5. old.

Szunyogh Szabolcs: Ösztől több száz iskolában. Ötnapos oktatási hét. Népszava, 1981. augusztus 1. 5. old.

OLASZORSZÁG

Nobecourt, Jacques: A „felszín alatti" politika. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 161—164. old. A Le Monde cikke.

Scianna, Ferdinando: Olaszország a botrányok jegyében. Nemzetközi Szemle, 1981. 9. sz. 68—75. old. A Le Monde Diplomatique-ban megjelent cikk.

OPEC

Genfi olajkonferencia. Sikeres fúrás. Heti Világgazdaság, 1981. 35. sz. 6—7. old.

Lipovecz Iván: OPEC-konferencia. A piac törvénye. Az olaj csapdájában. Kilátások Genf után. Magyarország, 1981. 35. sz. 6. o.d.

OSZTÁLYHARC

Ágh Attila: Nemzeti függetlenségi harc és osztályharc. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 16. 9. old.

Az osztálykonfrontáció mélyülésének jegyében. Sztrájkmozgalom az iparilag fejlett tőkésországokban 1980-1981-ben. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 145—149. old.

Papajoannu, Ezekiasz: A nemzetközi és a nemzeti „osztályok fölötti" egyesülés kérdéséhez. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 3—11. old.

ÖTNAPOS MUNKAHÉT

Gulyás Károly—Fekete Zsuzsanna: Az ötnapos munkahét bevezetéséről. Munkaügyi Szemle, 1981. 6. sz. 7—11. old.

Az ötnapos munkahéttel kapcsolatos kérdések. A munkaidő hossza, a munkaközi szünet, túlórák, kollektív szerződések. Munkaügyi Minisztériumi tájékoztató, Népszava, 1981. augusztus 9. 5. old.

Péter Ilona: Az ötnapos munkahét tapasztalatai. Örömök és ellentmondások. Magyar Hírlap, 1981. július 5. 6. old.

Szabó Irén: Az ötnapon munkahét bevezetésének feltételei. Szakszervezeti Szemle, 1981. 4. sz. 25—31. old.

Tóth Miklós: Az ötnapos munkahét jogi szabályozása. Munka, 1981. 7. sz. 49. old.

PARASZTSÁG

Horváth L. István: A változás irányai. Fejlett mezőgazdaság parasztság nélkül? Magyar Nemzet, 1981. július 9. 5. old.

Lovas Márton: Társadalom. Paraszti változások. Falusi átalakulás. Öreg parasztok biztonsága. Magyarország, 1981. 37. sz. 56. old.

Szakács Sándor: A falusi társadalom átalakulása.

História, 1981. 3. sz. 30—33. old.

PÉNZÜGY

(Bánfi Tamás): „A szocialista gazdaság nem immunis az inflációval szemben." Fóris György [kérdéseire] válaszol egy közgazdász-kutató. Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 38. old. (HVG-interjú.)

Botos Katalin: A mai forint. Magyar Nemzet, 1981. augusztus 23. 9. old.

Hagelmayer István: Gondolatok a pénzügyi rendszerről. Figyelő, 1981. 26. sz. 3. old.

Kovács József: Harmincöt éves pénzünk. Mit ér a forint, ha magyar? Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 4—5. old.

Tardos Márton: Gondolatok a pénz szerepéről. Az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon. Gazdaság, 1981. 1. sz. 53—74. old.

Wiesel Iván: „Lebegő" forint. Gyakoribb árfolyamjegyzés, az export és az import pénzügyi elszámolása. Figyelő, 1981. 35. sz. 5. old.

PSZICHOLÓGIA

Balogh Tibor: Patthelyzet és teória. Kritika, 1981. 7. sz. 12. old.

Borgos György: „A pszichikai realitás." Kritika, 1981. 7. sz. 12. old.

REFLEKTOR

Andor György: [A] Reflektor[ról]. Köznevelés, 1981. 28. sz. 12. old.

SALT

Bögös László: A szovjet—amerikai kapcsolatok hőmérője. SALT vagy valami más? Magyar Hírlap, 1981. június 21. 3. old.

A Leszerelési és Biztonsági Kérdések Független Bizottságának („Palme-Bizottság") jelentése. A SALT-folyamat. Dokumentum. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 66—73. old.

SALVADOR

A szakszervezetek és a népi felszabadító háború. Beszélgetés a Salvadori Egységes Szakszervezeti Szövetség vezetőségi tagjával. Népszava, 1981. július 15. 7. old. Szalay Ferenc interjúja.

SPANYOLORSZÁG

Carillo vitazáró beszéde az SKP kongresszusán. Vita az „eurokommunizmusról" és a párton belüli frakciókról. Népszabadság, 1981. július 31. 3. old. Serény Péter összefoglalója.

[Gömör]i [Endr]e: Spanyolország beteg gazdasága. Figyelő, 1981. 27. sz. 8. old.

Horn Gyula: A spanyol kommunisták X. kongresszusa. Pártélet, 1981. 9. sz. 32—38. old.

Serélnyi Péter: Megkezdődött a Spanyol KP X. kongresszusa. Santiago Carillo terjesztette elő a KB beszámolóját. Népszabadság, 1981. július 29. 3. old.

SPORT

Gellért Kiss Gábor: Futballszindróma. Mozgó Világ, 1981. 7. sz. 42—47. old.

Horváth Attila: Népsport. Mozgó Világ, 1981. 7. sz. 48—52. old.

SZAKSZERVEZETEK

A dolgozók nevében, a dolgozók megbízásából. A szakszervezetek a szocializmus politikai rendszerében. Vita, eszmecsere. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 91—101. old.

Közlemény a Bolgár Szakszervezetek Központi Tanácsa Küldöttségének látogatásáról. Népszava, 1981. augusztus 29. 3. old.

Közlemény az FDGB küldöttségének magyarországi látogatásáról. Népszava, 1981. szeptember 15. 3. old.

Virizlay Gyula: A szakszervezetek tevékenységének javításáról. Népszava, 1981. augusztus 30. 3. old.

SZAKSZERVEZETI VILÁGMOZGALOM

Februárra összehívták a X. Szakszervezeti Világkongresszust. Fontos határozatok elfogadásával véget ért a SZVSZ Főtanácsának ülésszaka. — Békefelhívás a világ dolgozóihoz. Népszava, 1981. július 4. 1. old.

SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA

Franka Tibor: A két vállra fektetett demokratizmus. Félbeszakadt falugyűlés. Magyar Hírlap, 1981. július 21. 8. old.

Kalocsai Dezső: Egyén és közösség fejlődésének néhány társadalmi feltételéről. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 209—221. old.

Kéri Tamás: Gyorsfénykép a demokrácia állapotáról. Sok még a formális elem. Népszava, 1981. augusztus 12. 7. old.

Kiss Tibor: Demokrácia a munkahelyeken. Népszabadság, 1981. július 31. 3. old.

Lakosi Kálmán—Merbler Károly: Demokratikus légkör, bírálat, önbírálat. Pártélet, 1981. 8. sz. 23—25. old.

Makó Csaba: A képviseleti és a közvetlen munkásrészvétel. Szociológiai vizsgálatok. Világosság, 1981. 8—9. sz. 568—576. old.

Schmidt Péter: Képviseleti szervek a mai magyar társadalomban. Világosság, 1981. 8—9. sz. 560—567. old.

Sólyom Ferenc: Az üzemi demokrácia fejlesztéséért. Népszabadság, 1981. július 1. 3. old.

SZOCIALISTA INTERNACIONÁLÉ

Arató Gábor: Szocialista internacionálé — 1981. Új világhatalom . . . ? Magyar Hírlap, 1981. július 26. 3. old.

Arató Gábor: A Szocialista Internacionálé Latin-Amerikában. A segítség lehetőségei. Magyar Hírlap, 1981. július 5. 2. old.

Carlsson, Bernt: A terjeszkedő Internacionálé. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 48—58. old. A Socialist Affairsben megjelent cikk.

A Szocialista Internacionálé támogatja a leszerelést. Népszabadság, 1981. szeptember 26. 1. old.

SZOCIÁLPOLITIKA

Kovács Judit: Szociálpolitikánk. Magyar Nemzet, 1981. június 27. 5. old.

Péter Ilona: Kérdőjelek és megoldások a szociálpolitikában. Magyar Hírlap, 1981. június 25. 5. old.

Szalai Júlia: Hiány és társadalmi szelekció. Szociálpolitikai gondok. Valóság, 1981. 8. sz. 60—70. old.

SZOLGÁLTATÁS

Simán Miklós: Jobb szolgáltatást. Népszabadság, 1981. augusztus 27. 3. old.

Varga Zsuzsa: Szolgáltatások a család szolgálatában. Népszava, 1981. augusztus 9. 4. old.

SZOVJETUNIÓ — GAZDASÁG

Az irányítás továbbfejlesztése a Szovjetunióban. Figyelő, 1981. 31. sz. 9. old.

Ribakov, O. K.: Az SZKP tevékenysége a szovjet külkereskedelmi kapcsolatok hatékonyságának növelése terén. Elmélet és Politika. Információs Szemle, 1981. 2. sz. 9—13. old.

Varga György: Szovjetunió. A termelési szerkezet és az irányítás korszerűsítése. Figyelő, 1981. 27. sz. 9. old.

SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJA

Az SZKP Központi Bizottságának levele a LEMP KB-hoz. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 31—34. old.

SZOVJETUNIÓ — KÜLPOLITIKA

Békefelhívás a világ parlamentjeihez és népeihez.

Szovjetunió, 1981. 9. sz. 1. old.

Brezsnyev, Leonyid: Mindent meg kell tenni a háború erőinek megfékezésére. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ülése. Népszabadság, 1981. június 24. 1. old.

Delfim Netto Moszkvában. Latin-amerikai nyitás. Heti Világgazdaság, 1981. 30. sz. 11—12. old.

Halász György: A Szovjetunió és Afganisztán kapcsolatai. Külpolitika, 1981. 3. sz. 69—91. old.

Kiss Csaba: Szovjetunió. Az üzenet hangvétele. A Rostow-elszólás. Egy moszkvai cikksorozat. Magyarország, 1981. 27. sz. 3. old.

Kiss Tibor: Az egyenlőség és a kölcsönös biztonság alapján lehet tárgyalni a fegyverkorlátozásról. Leonyid Brezsnyev és Michael Foot nyilatkozata a moszkvai megbeszéléseken. Népszabadság, 1981. szeptember 18. 1. old.

A nyugati mesterkedések az európai határok megváltoztatására irányulnak. A Pravda a lengyelországi imperialista beavatkozásról. Magyar Hírlap, 1981. június 24. 2. old.

A Szovjetunió és Lengyelország fejleszti együttműködését. Népszabadság, 1981. augusztus 16. 1. old.

SZÖVETKEZETEK

Bethlendi János: A szövetkezeti kongresszusok elé. Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 92—100. old.

Zsarnóczai Sándor: Szövetkezetek a szocializmusban. Pártélet, 1981. 7. sz. 39—45. old.

TANÁCSOK

Papp Lajos: A tanácsok és a szakszervezetek együttműködése. Szakszervezeti Szemle, 1981. 4. sz. 8—18. old.

TÁRSADALMI SZERKEZET

Tamás Pál: A társadalmi struktúra alakulása a hetvenes években. Nógrádi Szemle, 1981. 2. sz. 50—59. old.

TERRORIZMUS

Barna internacionálé. Magyar Ifjúság, 1981. 32. sz. 26—27. old.

Halász László: Az egyéni destruktivitás szélső pontján. A terrorista. Valóság, 1981. 8. sz. 77—88. old.

Henry, Ernst: „A történelem meggyorsítói"? Nem, közönséges gyilkosok. (A terrorizmusról szóló könyvek és cikkek szemléje.) Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 136—142. old.

Dadiani, L. I.—Jefirov, Sz. A.: A mai terrorizmus típusai. Népszabadság, 1981. július 28. 4. old.

Kórodi József: Olasz terrorizmus. Új hullám. Népszava, 1981. július 26. 8. old.

TERÜLETFEJLESZTÉS

Klonkai László: Gondolatok a területi fejlettségi számítások elméleti és gyakorlati kérdéseinek témakörében. Területi Statisztika, 1981. 4. sz. 391—401. old.

Nyitrai Ferencné: Két évtized területfejlesztése. Magyarországon. Területi Statisztika, 1981. 4. sz. 357—370. old.

TŐKÉS GAZDASÁG

Boronkay Tamás: Prognózis a tőkésországokról. Lentről fel-fordulás? Heti Világgazdaság, 1981. 32. sz. 4—7. old.

Farkas György: Ottawa után. A megoldás előtt? Figyelő, 1981. 31. sz. 8. old.

Fortune Lista. Olajbefutó. Heti Világgazdaság, 1981. 34. sz. 15. old.

A monopóliumoknak profit, a munkásoknak elbocsátás. A tőkés racionalizálás társadalmi következményei. 1. CUYVERS, Ludo: Belgium. A tőkés fejlődés törvényei szerint. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 90—93. old.

2. SHAW, Seamus: Egyesült Államok. Kinek előnyös a „reindusztrializálás"? 93—98. old.

Ottawai értekezlet. Ködbe vesző csúcs. Heti Világgazdaság, 1981. 31. sz. 6. old.

Somogyi Dorottya: Fejlett tőkésországok. Az állami exportpolitika és a nemzetközi kereskedelempolitika ütközései. Figyelő. 1981. 33. sz. 8—9. old.

A valutáris ellentmondások anatómiája. A tőke világa: a válság közgazdaságtana. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 103—115. old.

TŐKÉS VALUTA

Beke Miklós: Együtt vagy külön-külön? Változatok egy dollárra. Magyar Nemzet, 1981. augusztus 16. 8. old.

Emőd Pál: Felfelé a lejtőn. Miért erős a dollár? Népszava, 1981. augusztus 8. 4. old.

Gonda György—Szentgáli Péter: Egy hét a világgazdaságban. Támadásban a dollár. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 9. 7. old.

Laczik Zoltán: Miért izmos a dollár? Népszabadság, 1981. augusztus 27. 4. old.

T[ánczos] A[ndrás]: Tartósan gyengül az angol font? Figyelő. 1981. 38. sz. 11. old.

Veress Pál: A valuták árfolyamának mozgása. Pénzek prés alatt. Heti Világgazdaság. 1981. 34. sz. 4—5. old.

TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ

Deumlich, Gerhardt: Szertefoszlatjuk a szólásszabadságról szőtt illúziókat. A kommunisták és a tömegkommunikációs eszközök. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 39—44. old.

Váradi László: Kommunikációs kutatások — társadalmi jelzőszámok. Szociológia, 1981. 1. sz. 107—113. old.

TUDAT

Hanák Péter: A nemzetnek önismeretre és önbecsülésre van szüksége. Alföld, 1981. 8. sz. 48—56. old. Varga Lajos Márton interjúja.

Hankiss Ágnes: Karády Katalin — 1979—1980. A társadalmi azonosulás válságáról. Valóság, 1981. 9. sz. 55—71. old.

Hankiss Elemér: A bűntudatról, mint társadalmi jelenségről. Alföld, 1981. 7. sz. 17—33. old.

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: Hogyan tükrözi a nyelv a személyiség sajátosságait? Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 4. sz. 559—594. old.

Kerékgyártó István: Az erkölcsi tudat fejlődésének útjai. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 30. 9. old.

TUDOMÁNY

Gáti László: Szellemi értékeink és a gyakorlat. Fórum, 1981. 3. sz. 2—3. old.

Hársing László: Miért kevés nálunk az érdemi tudományos vita? Elhangzott a Tudománypolitikai Klub 3. szemináriumán Bozsokon, 1980. szeptember 14-én. Magyar Tudomány, 1981. 7—8. sz. 575—581. old.

Marcsuk, Gurij: A tudomány társadalmi szerepe napjainkban. Béke és Szocializmus, 1981. 7. sz. 31—37. old.

A Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége munkájáról, feladatairól. Pártélet, 1981. 9. sz. 27—31. old.

Pál Lénárd: Tudomány és társadalom. Interjú — -dal, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárával. Népszabadság, 1981. augusztus 16. 5. old. Kovács Dénes interjúja.

TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK

Köpeczi Béla: Szovjet—magyar társadalomtudományi együttműködés. Eszmecserék, nézetazonosságok. Magyar Hírlap, 1981. szeptem-

ber 26. 6. old. Bálint Éva, V. interjúja.

ÚJFASIZMUS

Husbands, Cristopher T.: A nyugat-európai szélsőjobboldal napjainkban. Nemzetközi Szemle, 1981. 7—8. sz. 130—141. old. Az European Journal of Political Researchben megjelent cikk.

Az újfasizmus reális veszély. Siegfried Ullrich összeállítása. Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 145—149. old.

ŰRKUTATÁS

Pethő Gábor Pál: Az 1980. évi szovjet—magyar űrkísérletek eredményeiből. 1. A három „Interferon"-kísérlet. Népszabadság, 1981. augusztus 12. 6. old. 2. Test és lélek. augusztus 13. 6. old.

Sz[ántó] P[éter]: Űrfelvételek Magyarországról. A Kozmoszban érezhetjük magunkat. Népszava, 1981. szeptember 17. 5. old.

VÁLLALAT

Huszár Józsefné: A vállalati komplex tervezés követelményei. Ipargazdaság, 1981. 7. sz. 13—17. old.

Máriás Antal—Kovács Sándor—Balaton Károly—Tari Ernő—Dobák Miklós: Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 838—852. old.

Az önállósult vállalatok első tapasztalatairól. Népszabadság, 1981. augusztus 2. 5. old. (Kerekasztal.)

Práger László: A szocialista vállalat belső érdekeltségi rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 825—837. old.

Sárközy Tamás: A gazdaságirányító szervek felelőssége vállalatirányító tevékenységükért. Állam- és Jogtudomány, 1981. 2. sz. 159—200. old.

Schweitzer Iván: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz. 807—816. old.

A vállalati adminisztrációról. Népszabadság, 1981. szeptember 13. 5. old. (Kerekasztal.)

VEZETÉS

Erdélyi Sándor: A vezető felelőssége. Valóság, 1981. 7. sz. 37—46. old.

Forgács T. Katalin: Tisztviselők vagy menedzserek? A vállalatvezetők kötöttségeiről. Valóság, 1981. 7. sz. 53—63. old.

Földes Tamás: Vezetői közelkép. Érdek az ösztönzéshez. Egy igazgató elégedetlen. Kénytelen volt zordon apává válni. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 9. 7. old.

Hegedűs Tibor: Vezetési technikák és szerepük a vezetőképzésben. Ipargazdaság, 1981. 6. sz. 20—22. old.

Jankovics György: A vezetői munka és magatartás megítéléséről. Pártélet, 1981. 7. sz. 64—67. old.

Laczkó István: A tervszerű vezető-utánpótlás, -képzés fejlesztésének időszerű kérdései. Vezetéstudomány, 1981. 7. sz. 16—25. old.

Nemes Ferenc: A vezetői szerepfelfogás és magatartás néhány problémája vállalatainknál. Közgazdasági Szemle, 1981. 7. sz. 797—806. old.

Rédei Jenő: A vezető biztonságérzete. Valóság, 1981. 7. sz. 47—52. old.

Strifler Károly: Vezetőképzés és vezető-továbbképzés iparvállalati keretek között. Vezetéstudomány, 1981. 8. sz. 37—42. old.

Varga György: Versenyképesség a vezetési-irányítási kultúrában. Figyelő, 1981. 28. sz. 4. old.

Varga Károly: Szervezetfejlesztési kísérletek. Valóság, 1981. 7. sz. 64—75. old.

VIETNAM

Thing, Chiung: A győztes nép alkotmánya. Béke és Szo-

cializmus, 1981. 8. sz. 99—104. old.

VILÁGGAZDASÁG

Kardos Tamás: Fél esztendő a világgazdaságban. 1. Új évtized, régi gondok. A tőkésországok törekvései a recesszió megfékezésére. Magyar Hírlap, 1981. július 22. 7. old. 2. Az infláció elen. Növekvő érdekkülönbségek. — Többet csupán a fegyverkezésre. július 23. 7. old.

Marosán György, ifj.: A világgazdaság, a világpolitika és a tudományos-technikai fejlődés alapvető tendenciái. Valóság, 1981. 8. sz. 1—17. old.

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda, Budapest (81-5084)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A borító Kemény Zoltán munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 24,4 (A/5) ív

REFLEKTOR

VÁLOGATÁS
A POLITIKAI SAJTÓ
CIKKEIBŐL

14,– Ft